

छात्र प्रबोधन

सौर कार्तिक, शके १९२१
वर्ष ८, अंक ४

दृश्यानी मनी नसताना
एक वादक सामोरे आले
लोटेवशी आरूढ होता
प्रकाशाचे ज्ञान आले

दीपावली विशेषांक

ज्ञान प्रबोधिनीचे कुमारांसाठी अभिनव मासिक

इवली शल्ये रुपती खुपती,
मात करू दे त्यांच्यावरती
प्रगल्भतेचे पंख देऊनी
ने ज्योतिर्जगतात

प्रिय प्रबोधक मित्रमैत्रिणींनो,

छात्र प्रबोधनचा दीपावली विशेषांक अनेकांसाठी मोठी मेजवानी असते अन् म्हणूनच तुम्ही अनेकजण त्याची आतुरतेने वाट पाहात असता याची आम्हाला कल्पना आहे. गेले महिनाभर छात्र प्रबोधनच्या कार्यालयातच, नव्याने घेतलेल्या संगणकावर या अंकाचे काम चालू होते. अनेकांच्या कष्टातून तयार झालेला, विविधांगी साहित्यकृतींनी नटलेला अन् चित्रकारांच्या कुंचल्यांमधून सजलेला हा दिवाळी अंक तुम्हा सर्वांच्या आनंदांमध्ये निश्चितच भर घालेल असा विश्वास वाटतो. अंक वाचून झाल्यावर त्याबाबतच्या प्रतिक्रिया आवर्जून कळवा. आम्ही त्या वाचण्यास निश्चितच उत्सुक आहोत.

दरवर्षी दिवाळी अंकात 'विशेष लेखमाले' मधून काही कर्तृत्ववान प्रेरणादायी अनुभव आपल्या सर्वांपर्यंत पोहोचत असतात. यावर्षीच्या 'विशेष लेखमाले' मध्ये विविध क्षेत्रांमधल्या १५ व्यक्तींनी आपापल्या आयुष्यातील वादळलाटांचे अनुभव आपल्या सर्वांसाठी लिहिले आहेत. अचानक येणाऱ्या वादळाप्रमाणे आयुष्यातील कसोटीच्या क्षणांना ज्या सामर्थ्याने या व्यक्तींनी तोंड दिले, प्रसंगावधान राखून ज्या धैर्याने परिस्थितीला ते सामोरे गेले, इतकेच नव्हे तर त्यावर स्वार होऊन, ज्या रीतीने त्यांनी यशस्वी वाटचाल केली. त्या सर्वांबद्दलचे अनुभव तुम्हा सर्वांना निश्चितच प्रेरणादायी होतील.

रोजच्या दिनक्रमात बऱ्याच वेळा कसोटीचे प्रसंग आपल्यासमोर येत असतात. पण फार थोडे जण त्यांना सामोरे जातात. अनेकजण माधारी फिरतात, जमणार नाही म्हणून सपशेल पराभव स्वीकारतात, उसना आधार घेतात किंवा बगल देऊन, वळसा घालून जातात. ज्यांना आयुष्यात काही पराक्रम करायचा आहे, मर्दुमकी गाजवायची आहे, परिस्थितीवर ठसा उमटवायचा आहे अशांनी असं घाबरून, पळून कसं चालेल? तुम्ही सर्व छात्र प्रबोधनचे वाचक त्या थोड्यांमधले असायला हवे आहात, जे संकटांना सामोरे जातील, त्यांच्याशी शक्तीने-युक्तीने-विवेकाने मुकाबला करतील अन् त्यातून पार होऊन, आत्मविश्वासाने, नवी आव्हाने पेलण्यासाठी सज्ज होतील. स्वतःबरोबर इतरांनाही अशा प्रसंगांना सामोरं जाण्याचं बळ देतील. ही लेखमाला तुम्हाला त्यासाठी निश्चितच स्फूर्ती देईल. या दिवाळीच्या निमित्ताने आपल्यातला हा स्फुलिंग आपण जागवूयात, उजळवूयात.

छात्र प्रबोधन आता निव्वळ मासिक राहिलं नाही... तर तुमच्यासारख्या गावोगावच्या धडपडणाऱ्या मुलामुलींसाठी 'व्यक्तिमत्त्व विकसनाची चळवळ' या स्वरूपात त्याची वाटचाल चालू आहे. स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करण्याची प्रमाणिक इच्छा असलेल्या, त्यासाठी कष्ट करायची, धडपडायची, शिकायची तयारी असलेल्या, आजूबाजूला घडणाऱ्या घटनांचे साद-पडसाद उमटण्याइतपत जीवंत अन् संवेदनशील मन असलेल्या अन् त्याला योग्य प्रतिसाद देण्याची ऊर्मी असलेल्या, किशोर-कुमार-युवक-युवतींसाठी 'छात्र-प्रबोधन' आहे. ज्ञान प्रबोधिनीचे विविधांगी उपक्रम त्यांच्यासाठी आहेत. तुम्ही अनेकजण त्यामध्ये सहभागी व्हाल व ही चळवळ अनेकांपर्यंत पोहोचविण्यामध्ये अग्रभागी असाल अशी आशा बाळगून आहोत.

ही दिवाळी व येणारे विक्रम संवत्सर तुम्हाला, तुमच्या कुटुंबियांना, मित्रमैत्रिणींना अन् गुरुजनांना उत्साहाचे, चैतन्याचे अन् उत्तम आरोग्याचे जावो. तुमच्यातली जिद्द, सामर्थ्य, स्नेहभाव, आपुलकी अन् स्वदेशीबद्दलचा अभिमान वाढवणारे व ते सहजस्फूर्तपणे कृतीतूनही व्यक्त होणारे जावो, यासाठी आम्हा सर्वांच्या खूप-खूप, अगदी मनापासून शुभेच्छा !

सस्नेह तुमचा,

(महेंद्र सेठिया)

ओळखा तुमच्या तेजस्वी रूपाला, नवप्रेरणांच्या बहरकळ्या फुलवा, तुमच्यासाठी मी सुयोंदव आणलेत, प्रकाशमान व्हा... प्रकाशमान व्हा !

संपादक मंडळ

महेन्द्र सेठिया B.E. MED
शैलजा देशमुख M.A., M.Ed.
दत्ता श्री. टोळ B.A.B.Com.
विवेक पोंक्षे M.Sc., B.Ed.

संपादक, प्रकाशक : महेन्द्र सेठिया
कार्यकारी संपादक : वर्षा कुलकर्णी
संपादन साहाय्य : सुषमा निसळ
मुद्रित शोधन : श्री. उदय हर्षे

मुखपृष्ठ : गिरीश सहस्रबुद्धे
रेखाचित्रे : भास्कर सगर, सचिन जोशी,
गिरीश सहस्रबुद्धे
अक्षर जुळणी : छात्र प्रबोधन, पुणे ३०

संपर्क पत्ता : छात्र प्रबोधन, ज्ञान प्रबोधिनी,
५१०, सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०
☐ (०२०)४४७७६९१, ४४७८०९५
फॅक्स : ४४९१८०६
E-mail : prabodhini@vsnl.com

वर्गणी :

भारतात : वार्षिक : रु.१२५/-
द्वैवार्षिक : रु.२४०/-
त्रैवार्षिक : रु.३५०/-
आजीवन : रु.२०००/-
भारताबाहेर - वार्षिक : ३० डॉलर

या अंकाची किंमत : रु.५०/-

प्रकाशन दिनांक : राष्ट्रीय सौर १० कार्तिक,
शके १९२१, १ नोव्हेंबर १९९९

कथा

९. प्रतिसृष्टी - मुकुंद जोगळेकर
१९. धन्याजी बाग - म.वि. कोल्हटकर
६७. पारणे - शकुंतला फणणीस
९५. सूर्यपक्षी, तांबड्या मुंग्या
आणि अजुर्न - मारूती चितमपल्ली
११३. साहसी सागरकन्या - विजय देवधर
१३९. गुरुकुल - हरिहर आठलेकर
१५३. क्षितिज खुले हे...- शुभदा मुळ्ये
१६७. प्रतिघात - मीना वांगीकर
१८२. पक्ष्यांची माळ - सुहासिनी देशपांडे

ललित

१३. शाळा, शिक्षा आणि प्रेम - रामचंद्र देखणे
२५. केवड्याचे पान - मल्हार अरणकल्ले
३१. वाचलेच पाहिजे असे काही
८९. उचित श्रद्धांजली - प्रकाश गोळे
११९. रडगाणं - मंगला गोडबोले
१२३. असाही जिवंत कॅमेरा - वि.वि. चिपळूणकर
१२७. प्रिय मित्र आकाश - यशवंत पाठक
१४९. जुन्या गोष्टी नवे शेवटे - आ.ना. पेडणेकर
१७५. हसरे पान
२०५. पाकोळीचं घरटं - हेमा लेले

कृति कौशल्य

८. कागदाला आकार देऊ या - द.वि. नवाथे
१६. विज्ञानकोडे - मीनाक्षी केतकर
२३. प्रकाशपेटी तयार करू या - मिलिंद नाईक
२९. मेंदूला खुराक - वा.ना. दांडेकर
७७. रंगमंचीय खेळ - देवदत्त पाठक
८३. विज्ञान प्रयोग - कविता भालेराव
९१. मृदशिल्प - छंद व प्रयोग - सुमेध गुर्जर
१०३. फुटका ग्लास, तुटकी बशी - विद्या नारळकर
१२५. भिंत सुभोशन - रेखा जोशी

छात्र

प्रबोधन

अंतरंग
दिवाळी
१९

कविता

४. मंगेश पाडगावकर, अनंत भावे
१०५. अरूणा ढेरे, राजलक्ष्मी देशपांडे, दत्ता हलसगीकर,
कल्याण इनामदार, रवींद्र भट, किशोर पाठक,
शांता जे. शेळके, अनुराधा पोतदार, आश्लेषा महाजन,
प्रवीण दवणे, बजरंग सरोदे, ज्योती सुभाष,
वि.म. कुलकर्णी, संजीवनी बोकील, अंजली कुलकर्णी,
संगीता बर्वे

विशेष लेखमाला

३३. आयुष्यातील वादळवाटा ! - विविध
क्षेत्रातील मान्यवर व्यक्तींची स्वतःच्या
आयुष्यातील कसोटीच्या क्षणांविषयी
मनोगते !
- श्री. विलास चाफेकर - पंडित भीमसेन जोशी
-डॉ.प्र.ल. गावडे -श्री. अरूण फिरोदिया
-मे.जन.शशिकांत पित्रे (निवृत्त)
-डॉ.व.सी. ताम्हनकर
-श्रीमती उषःप्रभा पागे - डॉ. नीतू मांडके
-सौ. सुचेता चापेकर - श्री. शरद दांडेकर
-श्री.भाई वैद्य - श्री. मोहन जोशी
-श्रीमती वीणा सहस्रबुद्धे - श्री. जयंत टिळक
-ब्रिगे. प्रताप जोशी (निवृत्त)

क्रीडा

१३३. 'धड' पडायलाही कौशल्य लागतं - मारेश्वर गुर्जर
१७७. युगप्रवर्तक अॅथलिट - जेसी ओवेन्स
-हेमंत जोगदेव

ज्ञान-विज्ञान

१७. जैवतंत्रज्ञान व जैविकयुद्धप्रणाली
-श्रीधर लोणी
७३. गोष्ट बोलणाऱ्या चिम्पाझीची
-पंडित विद्यासागर
८५. स्वप्नातील वाट प्रत्यक्षात - अच्युत एरंडे
१५९. कीटक-संकलन आणि संग्रह
-पुरुषोत्तम जोशी
१८९. नित्योपयोगी वनस्पती - कांचनगंगा गंधे

विशेष लेख

५. फुलमाळ अमर कीर्तीची
- व. दि. कुलकर्णी
७८. सत्य-शिव-सुंदराचे उपासक -
साने गुरूजी - शैलजा देशमुख
९९. जुळवून घेताना - आनंद नाडकर्णी
१४५. डॉ. मेरी लिंकी - वीणा गवाणकर

जागेअभावी क्षमस्व...

वि.गो. कुलकर्णी, अरविंद परांजपे, लीला दीक्षित, गोविंद गोडबोले, अश्विन धोंगडे यांच्या कथा-लेख व 'आयुष्यातील वादळवाटा' या लेखमालेसाठी लेखन केलेले पु.ग.वैद्य, वामन प्रभुदेसाई, डॉ. अशोक कुकडे, शांताराम जाधव, मृणाल देव-कुलकर्णी, डॉ. मधुसुदन झंवर, स.मा.गर्गे, देवदत्त दाभोळकर, डॉ. बानू कोयाजी यांचे लेखन जागेअभावी या अंकात घेऊ शकलो नाही त्याबद्दल क्षमस्व ! त्यांचे साहित्य पुढील अंकांमध्ये प्रसिद्ध केले जाईल.

आनंदाचे धर

आनंदाच्या घराला होऽ
छप्पर आनंदाचे
आनंदाची खिडक्या - दारे
अंगण आनंदाचे... ॥ १ ॥

छपरावरती आनंदाचे
गाताहे पाखरूऽ
गोठ्यामध्ये आनंदाचे
हंवरते वाखरूऽ
रांगत फिरती,
बोल बोलडे घरात
आनंदाचे... ॥ १ ॥

सुगंध चेतो वाहत
आनंदाच्या वाऱ्यावरती
आनंदाच्या रोमांचांनी
हिरवळते धरती
सूर्य-चंद्र हे दिवसा-रात्री
दीपक आनंदाचे.. ॥ २ ॥

रोजच होतो आनंदाचा
उत्सव सांजसकाळी
आनंदाचा दसरा
आनंदाची दीपवळी
आनंदाच्या तळ्यात हे घर
कमळेच आनंदाचे ॥ ३ ॥

अनंत भावे

आमंत्रण

तुमचं जग नाण्याचं; नाण्याचं;
माझं जग गाण्याचं, गाण्याचं !

फुलासारखं फुलायचं त्यांनी यावं,
झुला होऊन झुलायचं त्यांनी यावं!
डोळ्यांमधले अश्रू मात्र पुसून या,
माझ्या जगात मनापासून हसून या!

गाणं काय ताटात घेऊन जेवता चेतं ?
गाणं काय तिजोरीत ठेवता चेतं ?

किडकं, चिडकं, सडकं, रडकं
सगळं सगळं विसरून जा !
पक्ष्यासारखे आभाळात
आपले पंख पसरून या !

झऱ्यासारख्या झुळझुळणाऱ्या पाण्याचं, पाण्याचं,
माझं जग गाण्याचं, गाण्याचं !

मंगेश पाडगावंकर

मन भरून आल्यावरच माझ्या कवितेकडे येत जा मग प्रतिभेच्या वेलीवरली रोज ताजी फुले नेत जा

“कीर्ती म्हणजे पहिल्या
दिवशी
फुलमाळांची रास

मनोहर

त्याच फुलांची दुसऱ्या दिवशी
कचराकुंडीत पडणारी भर.”

ही कविश्रेष्ठ कुसुमाग्रजांची
कविता. एका कीर्तीमान पुरुषाची ही
कविता. उदंड कीर्ती ज्यांनी
अनुभवली त्यांची ही अनुभव-कविता.
कीर्ती मिळत नाही, म्हणून ‘द्राक्षं
आंबट आहेत’ असं म्हणणाऱ्या
शृगालवृत्तीची ही कविता

III

‘मरावे परी कीर्तीरूपे उरावे’

समर्थ रामदासांच्या

मनोबोधांतलं

वचन आपण किती वरवरच्या

अर्थाने वापरतो !

कीर्ती म्हणजे काय, तिला
जपणं म्हणजे काय, हे जाणून

घेतलं तरच या वचनाचा अर्थ

आपल्याला समजेल.

कीर्तीच्या

मागं लागल्यानं ती मिळत

नसते.

उलट ती दूरदूर पळत राहाते.

आपल्या पायांनी ती माणूस

पाहून त्याच्याकडे येते. तिची

हाव म्हणजे मृगजळापाठीमागं

लागणं !

‘फुलमाळ-अमर कीर्तीची’

या

लेखात डॉ. व.दि. कुलकर्णी

यांनी

या माळेचं अक्षय सौंदर्य

इतिहासातील दाखले देत

फुलवलय !

नाही. ज्यांच्या गळ्यात सतत
कीर्तीच्या माळा पडत राहिल्या,
शेवटच्या श्वासापर्यंत कीर्तीचं वाढतं
वलय ज्यांना दिसत राहिलं; त्या श्रेष्ठ
प्रतिभावंताचे हे उद्गार आहेत.

फुलमाळ
अमर
कीर्तीची

व.दि.कुलकर्णी

त्याचा वरवरचा अर्थ पाहून चालणार
नाही.

कीर्तीत असं काय आहे की, ती
आज ताजी, टवटवीत, सुगंधी
पुष्पांची भरधोस माळा दिसते व
लगेच दुसऱ्या दिवशी सुकलेली
गंधहीन निर्माल्याची ती कचरा-वस्तू
होते ? कीर्ती ही आज आहे, तर
उद्या नाही... अशी क्षणभंगूर गोष्ट
आहे का? असं असेल तर माणूस
कीर्तीच्या मागं इतका धावत का
सुटतो? कीर्तीची हाव का धरतो?
कीर्ती मिळवण्यासाठी जिवापाड का
धडपडतो? मिळालेली कीर्ती कमी
होत आहे, हळूहळू मिटत-लोपत
चाललेली आहे, हे पाहून दुःखी-
कष्टी का होतो? वाटेल ते करून
कीर्ती टिकवण्याचा तो खटाटोप का
करतो? आपल्याला आता कुणी
फारसं भेटायला येत नाही; कुणी
विचारत नाही याच्या दुःखानं तो
आणखी दुःखी होत जातो. पूर्वी

वर्तमानपत्रात नाव झळकत असे,
फोटो छापून येत असत. स्तुतिपर
लेख येत राहात, आता तसं काही
होत नाही, याची व्यथा त्याला
आतल्या आत पोखरत राहते.
कीर्तीमध्ये अशी काय जादू आहे, की
जी माणसाला वेड लावते? आणि
कुसुमाग्रज तर म्हणतात की ‘कीर्ती
म्हणजे आजचं फुललेलं, पण उद्या
निर्माल्य होणारं फूल आहे.’ याचा
अर्थ काय?

एव्हरेस्टवर शेर्पा तेनसिंग गेला;
एका क्षणात त्याचं नाव जगभर झालं.
चंद्रावर आर्मस्ट्रॉंगनं पहिलं पाऊल
टाकलं, त्याचं नाव प्रत्येकाच्या तोंडी
झालं. सचिन तेंडूलकर पाहता पाहता
जागतिक कीर्तीविजेता झाला. हे
पाहिलं की, प्रत्येकाला वाटतं,
आपणही असंच कीर्तीवंत व्हावं. पण
कीर्ती क्षणात मिळत नसते, हे त्यांच्या
ध्यानी येत नाही. कीर्तीचा तो ‘एक
क्षण’ मिळवण्यासाठी आधी

कीर्ती संजीवक अमृत अवीट । विश्वचैतन्याचा चिन्मय झोट ।

‘वर्षोन्वर्ष’ कष्ट घ्यावे लागतात. परीक्षेला पहिला क्रमांक आला की दूरदर्शनवर लगेच मुलाखत, वृत्तपत्रांतून जाहीर अभिनंदन, जागोजागी कौतुकसमारंभ-महिनाभर कीर्तीचकीर्ती हे आपणाला दिसतं; आधी दिवसरात्र खपून त्यानं केलेला अभ्यास दिसत नाही. एकानं गंमतीनं म्हटलं की, ‘मुंगीला वाटतं, आपली सावली हत्तीएवढी पडावी! पडेल ना! पण त्यासाठी तिनं हत्तीएवढं व्हायला पाहिजे. कीर्ती दिसते, पण त्यामागील परिश्रम दिसत नाहीत. जे स्वतःच्या परिश्रमानं मिळतं, ते कायमचं टिकतं; ते सदैव आपल्याबरोबर असतं आपल्या उपयोगी पडत राहतं. कुणीही ते हिरावून घेऊ शकत नाही. वशिल्याची तट्टं मैदानात कुचकामी ठरतात. त्यांची कीर्ती होत नाही; अपकीर्ती होते.

माणूस कीर्तीला जपतो म्हणजे, स्वतःच्या सत्वगुणाला; स्वतःच्या सच्चारित्र्याला जपतो ! कर्णानं इंद्राला कवचकुंडलं दिली; हा आत्मघातच होता; पण हे जाणूनही त्याने कवचकुंडले दिली. आपल्या दातृत्वाला कलंक लागू दिला नाही; कीर्तीला म्हणजे चारित्र्याला, ब्रीदाला जपणं! याचं एक अप्रतिम, आदर्श दर्शन ‘भाऊसाहेबांच्या बखरी’ मध्ये घडतं. मल्हारराव होळकर जयनगरचा शह टाकून, मजल दरमजल, मोठ्या मजली करत, शिंद्यांना मिळण्यासाठी शहाजणे वाजवीत येत होते. तोच स्वारांनी वर्तमान सांगितलं की, ‘दत्ताजी शिंदे जखमी झाले. सर्व लष्कर तीन कोसांवर कोट पुतळीस मुक्काम करून राहिलं आहे.’ हे वर्तमान ऐकताच मल्हारराव मटकन अंबारीतच बसले; शहाजणे वाजवीत होते, ते मना केलं; डेऱ्यात येऊन शोक करू लागले. ते पाहून त्यांच्या पत्नी गौतमाबाई त्यांना

म्हणाल्या, ‘सुभेदार, तुमचं वृद्धपण झालं. शिंदे यांची मुलं म्हणजे काय? त्यांचं तोंडचं जार वाळलं नाही, त्यांनी एवढा पराक्रम करून, मारता मारता मेले. एन्हवी हा मृत्यूलोकच आहे. झाला प्राणी वाचत नाही. परंतु इहलोकी कीर्त करून, परलोक साधन करणं, हे दुर्लभ. हे मूळ जनकोजी शिंदे याने एवढा पराक्रम केला! तुमचे दिवस समीप आले, तरी हिंमत धरून मारता मारता मरावे. आपले पदरी लौकिक भारी. तुम्ही आपलं घोंगडी विणायचं स्वकर्म करीत असला तर, सहजच वाचण्याची आस्था धरावी. पण वाटा तरी शूराचा उचलला आहे. वाण सतीचं घेतलं आहे. ‘जैसे सांभाळावे, तैसेचि धर्मशास्त्र आहे!’ गौतमाबाईचं हे तेजस्वी धर्मवचन, हे मर्मी भिडणारं वाक्ताडन ऐकून सुभेदार मल्हारराव रागास आले, घोड्यावर स्वार झाले; हत्ती व फौजसिद्ध होऊन जनकोजी शिंदे यांजकडे चालले. कीर्ती म्हणजे काय; कीर्तीला जपणं म्हणजे काय हे इथं सूर्यप्रकाशासारखं स्वच्छ, स्पष्ट होतं. ही कीर्ती आपल्या मरणाबरोबर मरत नसते; उलट ती मरणानंतर अधिक उज्वल होते. ‘मरावे परी कीर्तीरूपे उरावे,’ हे समर्थ रामदासस्वामींच्या ‘मनोबोधा’तलं वचन किती खोल - विशाल अर्थ व्यक्त करत, ते पाहावं. कीर्तीच्या मागं लागल्यानं कीर्ती मिळत नसते. उलट अशानं ती दूर दूर पळत राहते. सावली पकडायला जावं, तर ती पुढं-पुढंच जाते व आपण उरी फुटेतो धावलो, तरी ती हाती लागत नाही. उलट आपण एका जागी स्थिर राहून, आपलं विहित कर्तव्यकर्म मनापासून, प्रामाणिकपणे करीत राहिलो तर, सावलीसारखी ती कीर्ती एका जागी शांत स्थिर होते; आपल्याला सोडून ती जात नाही. मोठेपणाचा देखावा, डामडौल केला की ती आल्यापावली तडक परत

जाते. साधेपणात, सच्चेपणात, अखंड कर्मयोगात कीर्ती आनंदात येऊन राहते. आईनस्टाईनला कुणी एका सरदार की राजधराण्यातील मोठ्या व्यक्तीनं भेटीस बोलावलं. त्यांना आणण्यासाठी आपले बडे बडे हुद्देवार पाठविले, वाहनांचा ताफा पाठवला. इकडं आईनस्टाईन स्थानकावर उतरले व सरळ इकडं तिकडं न पाहता तडक पायीच निघाले. अगदी साधे कपडे, हातात एक छोटी बॅग. राजवाड्यावर आले, तिथं सगळे चकित झालेले. आईनस्टाईन पायी आले? तिकडं स्थानकावर तो ताफा आईनस्टाईनला शोधून शोधून दमला व परतला. पाहतात तो आईनस्टाईनची स्वारी गप्पगोष्टी करत बसलेली. कीर्ती ही ‘मिरवायची गोष्ट’ आपण मानतो; ‘मिळवायची वस्तू’ ही मानतो. खरं तर, आज आपण आईनस्टाईनला विसरू शकत नाही; विसरू म्हटलं तरी ते शक्य नाही. त्यांनी विश्वालाच आपल्या कवेत घेतलं आहे. आपण विसरतो ते आईनस्टाईनला बोलावणाऱ्या त्या राजव्यक्तीला ! ती राजव्यक्ती होती की सरदार, हे मला नीट स्मरतही नाही.

लोकेषणा म्हणजे कीर्तीची, प्रसिद्धीची हाव. ती मृगजळासारखी मोहवते व फसवते. पाणी म्हणून हरीण धावतं आणि मृगजळात बुडून जातं. त्याच्या ओठात-पोटात थेंबभरही पाणी जात नाही. केशवसुतांनी तर कीर्ती म्हणजे एक ‘पीस’ (पक्ष्यांचा पंख) असं म्हटलं आहे. आपल्या शिरपेचात ते पीस खोचण्यासाठी आधी पक्ष्याला मारावं लागतं. दुसऱ्याचा नाश झाला तरी बेहत्तर, आपलं नाव चमकलं पाहिजे, झळकलं पाहिजे, ही माणसाची वृत्ती असते. कीर्तीची हाव-हाव फार वाईट. कीर्तीची हाव किंवा हवा डोक्यात शिरली, की

दीप ज्ञानाचा लावियला ज्यांनी।थोर पूर्वज ते चित्ती स्मरुनी। पवित्र नंदादीप त्यांचा तेवळ तो ठेवाळ का?

माणूस नेहमीचा सरळ-साधा राहात नाही. त्याला जमिनीवरून चालता येत नाही. तो हवेतच असतो; आणि हा कीर्तीचा भला मोठा फुगा-लहानशी टाचणी लागली तरी फुटून जातो व खाली जमिनीवर सुरकतून, मलूल होऊन पडतो. आज डोक्यावर तर उद्या पायाखाली, अशी स्थिती भलेभले जे, त्यांची होत असलेली आपण रोज पाहातोच की !

कीर्ती मुळात वाईट नाही, ती आपणांस आवाहन करते, प्रेरणा देते, अवघड आहे ते म्हणजे ती पचवता आली पाहिजे. तिच्या नादी लागून खोल गर्तेत पडायचं की तिच्यावर स्वार होऊन दिगंतात विहार करायचा, हे जाणता आलं पाहिजे; तसं वागता आलं पाहिजे. क्षणभर चमकणारा अंधारातला काजवा व्हायचं, की अखंडपणे तेजाळणारा, अंधार हटवणारा, आकाशातला सूर्य व्हायचं? कीर्ती हवीच, पण ती स्वतःला व स्वतःबरोबर इतर सर्वांना सुख-समाधान देणारी, प्रकाश पुरवणारी हवी ! स्वतः चमकत राहून इतरांचे डोळे दिपवत ठेवणं, याला

कुणी सज्जनता म्हणत नाही. अशा कीर्तीला शेवटी कचराकुंडीतच स्थान लाभतं. कुसुमाग्रजांनी अशा क्षणिक, मोहमयी कीर्तीसुंदरीचं वर्णन केलं आहे.

टिळकांना 'लोकमान्य' म्हणतात, गांधींना 'महात्मा' म्हणतात, सावरकरांना 'स्वातंत्र्यवीर' म्हणतात, सुभाषचंद्रांना 'सेनानी' म्हणतात... अशा पदव्या या थोर पुरुषांना लाभतात. या पदव्या कोणत्या विद्व्यापीठाच्या आहेत? या कुणी दिल्या? या पदव्या या थोरांच्या मार्गं आपणहून चालत आल्या; त्यांना चिकटल्या व कायमच्या त्या त्यांचं भूषण म्हणून राहिल्या. हे पुरुष देशासाठी, लोककल्याणासाठी चंदनासारखे झिजले. त्यांची प्रत्येक कृती, त्यांचं प्रत्येक कर्म हे फूल बनून देशचरणी-मानवचरणी-समर्पित झालेलं असतं. अशा फुलांची माला कधीही सुकत नाही; तिचं प्रत्येक फूल ताज-टवटवीत राहतं; उत्तरोत्तर अधिकाधिक सुगंधित होतं. ही माला, खरी 'कीर्तीमाला' असते. श्रीशिवप्रभूंची 'राजमुद्रा' याचं

आदर्श प्रतीक आहे.

प्रतिपच्चंद्ररेखेव वधिष्णुर्विश्ववदिता ।
शाहसुनोः शिवस्येषा मुद्रा भद्राय राजते ॥
प्रतिपदेची चंद्रकोर दर तिथीला वाढत जाते व पौर्णिमेस पूर्णबिंबरूप होते, तशी शहाजीराजे यांचे पुत्र श्रीशिवप्रभू यांची ही मुद्रा सतत वाढणारी, विकास पावणारी आणि सर्वांचं मंगल करणारी आहे. कीर्ती ही अशी असावी! अशा कीर्तीचा ध्यास धरावा!! हे थोर महात्मे जग सोडून गेले, तरी कीर्तीचं अखंड अमृतपान करीत असतात; ते आपल्या हृदयात कायमचे निवास आलेले असतात. यांच्या कीर्तीपुष्पांचं कधीही निर्माल्य होत नाही; ही पुष्पं आकाशातल्या चांदण्या, चंद्र-सूर्य होऊन अखंड तेजाचं-सौंदर्याचं, सुख-शांतीचं दान करत असतात ! कीर्तीची ही 'फुलमाळ' अक्षयसुंदर, अमर असते !

॥

डॉ.व.दि. कुलकर्णी

द्वारा-प्र.प्र. निरगुडकर,

१५ वृंदावन, ७५९/२६, प्रभात रोड,
पुणे ४

हा प्रयोग बरोबर आहे का ?... करून पाहा

हवेमध्ये २०% ऑक्सिजन असतो हे सिद्ध करण्यासाठीचा एक प्रयोग तुमच्या पाचवीच्या विज्ञानाच्या पुस्तकात वाचला असेल. चित्र बघा.

आठवला प्रयोग?

पसरट भांड्यात पाणी घ्या. त्यात एक मेणबत्ती पेटवून उभी करा. काचेचा ग्लास त्यावर पालथा ठेवा. थोड्या वेळाने मेणबत्ती विझेल. मेणबत्तीने जळण्यासाठी पाण्यामधील ऑक्सिजन वापरला. पेल्यातील जेवढा ऑक्सिजन संपला, तेवढीच जागा बाहेरच्या पाण्याने भरून काढली. म्हणून पेल्यामधल्या २०% जागेत पाणी चढले. म्हणून हवेत २०% ऑक्सिजन आहे ! अस्संच लिहिलेय ना पुस्तकात?

आत्ता तुमच्यासाठी काही प्रश्न. प्रयोग पाहा व उत्तर द्या.

१. जळालेल्या ऑक्सिजनच्या प्रत्येक अणूच्या बदल्यात कार्बनडायऑक्साईडचा रेणू तिथे तयार होतो. मग पेल्यात चढण्यासाठी पाण्याला मोकळी जागा कशी मिळते?

२. मेणबत्ती जळते आणि विझते.

तेव्हा पेल्यातील तापमान बदलते.

त्यामुळे आतील हवा आकुंचन व

प्रसरण पावेल. त्याचे काय?

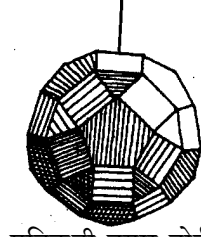
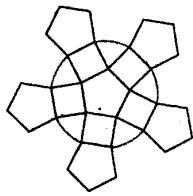
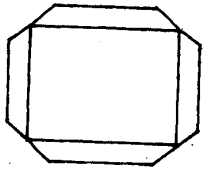
३. पेल्यात एकाऐवजी दोन मेणबत्त्या पेटवल्या तर पहिल्याऐवढेच पाणी वर चढायला हवे. पेल्यात जास्त पाणी का शिरते? कारण हवेतील ऑक्सिजनचे प्रमाण फक्त २०% आहे. (प्रयोग करून पाहा, विचार करा, पुढच्या अंकात उत्तरे घेऊन येतच आहोत.)

धर्म, पंथ अन् भाषा जाती, विभिन्न असून ऐक्य असे स्वातंत्र्याचे अम्ही पुचारी, भारतभूची कीर्ती असे ।

भूमितीतील वेगवेगळ्या आकृतीचे तुकडे कापून, ते वेगवेगळ्या प्रकारे एकमेकांना चिकटवून एक एकसंघ बहिर्गोल किंवा अंतर्गोल सुबक प्रतिकृती निर्माण करण्याचा प्राचीन गणितज्ज्ञांना एक छंद होता. प्लेटो, आर्किमिडीज इ. ग्रीक गणितज्ज्ञांनी अशा काही सुंदर प्रतिकृती केल्याची नोंद आहे. अशीच एक आर्किमिडीजच्या नावांवर असलेली, (Archimedean Convex Polyhedron) त्रिकोण, चौकोन व पंचकोन यांनी बांधलेली व मुद्दाम तयार करून घरातील बैठकीच्या खोलीत टांगावी अशी सुंदर डौलदार प्रतिकृती छत्र प्रबोधनच्या वाचकांसाठी खाली देत आहे -

ही शोभिवंत वस्तू तयार करण्यासाठी १२ पंचकोन, ३० चौकोन व २० त्रिकोण इतक्या भौमितिक तुकड्यांची गरज लागेल. पंचकोन, चौकोन व त्रिकोण वेगवेगळ्या गडद रंगांच्या कार्डशीटमधून कापावेत. पंचकोनाची बाजू, चौकोनाची बाजू व त्रिकोणाची बाजू या सर्व एकाच मापाच्या असल्या पाहिजेत. एका मिलिमीटरचा सुद्धा फरक नसला तरच आकृती घाटदार होऊ शकेल. सर्वप्रथम पंचकोनाची बाजू निश्चित करणे हे इष्ट ! साधारणतः बाजूची लांबी ४ से.मी. असेल तर मध्यम आकाराची आकर्षक

प्रतिकृती तयार होईल. नंतर त्या बाजूचे प्रमाण घेऊन चौकोन व त्रिकोण काढणे सोपे जाते. चौकोनाच्या आकृतीत प्रत्येक कोन काटकोन म्हणजे ९०% अंशाचा आहे ना, हे कटाक्षाने पाहावे. त्रिकोण सर्व समभुज त्रिकोण आहेत. ते काढणे अगदी सोपे आहे. असे ६२ बासष्ट तुकडे कापून तयार ठेवा. त्रिकोण व पंचकोन आकृतीप्रमाणेच कापावेत (त्यांना चिकटपट्ट्या ठेवू नयेत) पण चौकोनांच्या चारही बाजूंना ३ ते ५ मिलिमीटर रूंदीच्या चिकटपट्ट्या ठेवाव्यात.

हीच प्रतिकृती आकाशकंदिल म्हणूनही वापरता येते. त्यासाठी तुकडे एकमेकांना चिकटवण्यापूर्वी प्रत्येक तुकड्यात एक त्याच आकाराची आकृती लहान मापाची आखून घेऊन कापून काढावी. व त्या जागी पांढरा ट्रेसिंगपेपर किंवा रंगीत कागद चिकटवावा. आता चिकटवण्याच्या कार्याला सुरुवात करावी. प्रथम एक पंचकोन मध्यभागी ठेवून त्याच्या पाचही बाजूंना पाच चौकोन चिकटवा. दोन चौकोनांमध्ये ज्या रिकाम्या जागा राहतील तेथे पाच त्रिकोण चिकटवा. आता तयार झालेल्या आकृतीचे चित्र यासारखे दिसेल. आता चौकोनाखाली पुनः पंचकोन, नंतर मधल्या मोकळ्या जागेत

कागदाला आकार देऊ या !

-द. वि. नवाथे

चौकोन याप्रमाणे चिकटवत चला. सर्व प्रकाराने याला एक गोलाकार येऊ लागेल. चिकटवताना हे नियम लक्षात ठेवा.

१) प्रत्येक पंचकोनाच्या पाचही बाजूंना फक्त चौकोनच चिकटतील.

२) चौकोनाच्या चार बाजूंपैकी दोन बाजूंना पंचकोन तर उरलेल्या दोन बाजूंना नेहमी त्रिकोणच चिकटतील.

३) त्रिकोणांच्या तीनही बाजूंवर सदैव चौकोनच असतील.

संपूर्ण गोल पूर्ण करण्यापूर्वी शेवटचा पंचकोन चिकटवताना त्याच्या पाचही टोकांवर बारीक भोके पाडून व त्यांतून दोरा ओवून घेऊन मग तो पंचकोन चिकटवा. या पाच दोऱ्या एकत्र बांधून ही गोल प्रतिकृती टांगण्याची व्यवस्था करा. जर हा आकाशकंदिल म्हणून केला असेल तर या शेवटच्या पंचकोनातून इलेक्ट्रिक दिवा आत सोडता येईल अशी नीट व्यवस्था करून मगच शेवटचा पंचकोन चिकटवा.

आर्किमिडीजने आणखी कोणकोणत्या प्रतिकृती करून पहिल्या त्याची माहिती मिळवा व तुम्हीही वेगवेगळे प्रयत्न करून पहा. हा छंद बौद्धिक भूक भागवणारा व आनंद निर्मिती करणारा आहे. तुम्हां सर्वास सुयश चिंतून थांबतो.

□

डॉ. दादा नवाथे

‘अश्विनी अपार्टमेंट, हॅपी कॉलनी, कोथरूड, पुणे २९

श्वसन आणि सृजन तुम्ही, तुम्ही नवजीवन । अरुण तुम्ही, वरुण तुम्ही, तुम्ही चिरतरुण ।

शरद ऋतूतील पौर्णिमेच्या रात्री, शरदाच्या चांदण्यात ब्रह्मर्षी वसिष्ठ, पत्नी अरुंधतीसह आपल्या पर्णकुटीबाहेरील विशाल वटवृक्षाच्या पारावर बसून, वार्तालाप करण्यात मग्न होते. त्याच वटवृक्षाच्या घनदाट पर्णराशीत आपला 'काळ' दडी मारून बसल्याची त्यांच्या निष्कपट मनाला पुसटशीदेखील कल्पना नव्हती.

'किती सुरेख आणि तेजस्वी चांदणं पडलंय नाही?' अरुंधती ब्रह्मर्षी वसिष्ठांना म्हणत होती.

'होय, पण ऋषी विश्वामित्रांच्या तेजापुढे हे चांदणेदेखील फिके पडेल.'

परंतु आपण ऋषी विश्वामित्रांना ब्रह्मर्षी म्हणून मान्यता का बरे देत नाही? ते आपणावर केवढे तरी नाराज आहेत !'

'प्रिये, विश्वामित्रांना ब्रह्मर्षी म्हणण्याची आवश्यकताच काय? ज्ञान आणि तपोसाधनेच्या बळावर ते त्याही पलीकडे गेले आहेत. प्रतिसृष्टी निर्माण करून प्रत्यक्ष सृष्टीच्या निर्मात्याच्या ब्रह्मदेवाच्या बरोबरीचे स्थान त्यांनी मिळवले आहे. केवळ क्रोध ही एकच गोष्ट त्यांच्या परिपूर्णतेमधील अडसर आहे.'

हे संभाषण ऐकताच ब्रह्मर्षी वसिष्ठांचा कपाळमोक्ष करण्याकरिता वटवृक्षावर दबा धरून बसलेल्या विश्वामित्रांच्या हातातील शिळा गळून पडली. तत्काळ खाली उतरून त्यांनी ब्रह्मर्षी वसिष्ठांच्या पायावर लोळण घेतली.

'उठा ब्रह्मर्षी, उठा. तुमच्यातील अहंकाराचा आणि क्रोधाचा लोप होऊन आज तुम्ही हे स्थान स्वर्तुत्वावर मिळवले आहे.' असे म्हणत ब्रह्मर्षी वसिष्ठांनी विश्वामित्रांना उठवून

॥

ओमेगा ! अत्युच्च वैज्ञानिक आविष्काराचा नमुना असलेले अंतराळस्थानक ! एक दिवस अंतरिक्षाच्या नकाशावरून ते गायब झाले. त्यानंतर सुमारे तीनशे वर्षांनंतर डॉ. वसिष्ठांकडे तेथून एक

संदेश आला. प्रो. वसिष्ठांनी तातडीने जगातील शास्त्रज्ञांची बैठक बोलावली आणि 'ऑपरेशन ओमेगा रेस्क्यू' ची योजना मांडली. त्यानुसार हालचाली सुरू झाल्या. काय होती ती योजना?... तिचे प्रयोजन... तिची अंमलबजावणी?

मुकुंद जोगळेकर

प्रतिसृष्टी

आलिंगन दिले.

ब्रह्मर्षी विश्वामित्रांच्या आयुष्याचे सार्थक झाले. अथक प्रयत्नांनी, आपल्या असामान्य बुद्धिमत्तेच्या जोरावर आणि आपल्या तपोसामर्थ्याने ऋषी विश्वामित्रांनी, निःस्वार्थी मनाने राजा त्रिशंकूच्या इंद्रपदाच्या इच्छेखातर आपल्या शिष्याची अभिलाषा पूर्ण करण्याकरिता प्रतिसृष्टी निर्माण केली आणि आपल्या असामान्य शक्तीची साक्ष जगाला दिली होती...

या घटनेला (!) बराच काळ लोटला. अनेक युगे उलटली. प्रत्यक्षात अशी काही सृष्टी निर्माण झाली वा नाही? असल्यास तिचंही पुढे काय झालं? हे प्रश्न काळाच्या ओघात अनुत्तरित राहिले. विश्वामित्रांची प्रतिसृष्टी ही एक पौराणिक कथा, आख्यायिका बनून राहिली.

यानंतर काही काळ लोटला. शतकांमागून शतके उलटली. विज्ञानाने सृष्टीची क्षितिजे ओलांडून अंतरिक्षाच्या कक्षा व्यापण्यास सुरुवात केली होती. जगभरातील अनेक राष्ट्रांनी अंतरिक्षात सर्वदूर आपापली अंतरिक्ष-स्थानके स्थापली होती. अमर्याद अवकाश कवेत घेण्याचाच हो प्रयत्न होता.

प्रोफेसर वसिष्ठ आपल्या अभ्यासिकेतील आरामखुर्चीत डोळे मिटून विसावले होते. दिवसभराच्या दगदगीमुळे त्यांना जरासा थकवा जाणवत होता. आज एका जागतिक करारानुसार जगातील सर्व राष्ट्रांच्या मालकीची अवकाशस्थानके सर्वांसाठी खुली करण्यात आली होती. या नव्या, खुल्या, सर्वसमावेशक नीतिनुसार अवकाशातील सर्व स्थानके स्वतंत्र

तेवी ज्ञानाच्या स्पर्शाने अज्ञान बने विज्ञान, परी विज्ञान ते विज्ञान, ज्ञानाची सर त्या कोटून ?

झाली होती. काही जुजबी प्रक्रिया पूर्ण केल्यास आता कोणालाही कोणत्याही अवकाशस्थानकावर सहज प्रवेश मिळणार होता. या सगळ्या प्रक्रियेची सूत्रे भारतीय विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विभागाचे प्रमुख प्रोफेसर वसिष्ठांकडे होती. दिवसभरच्या कामाच्या व्यापातून आता त्यांना जरा विश्रांती घ्यायला फुरसत होती. एवढ्यात त्यांना सकाळी आलेल्या एका संदेशाची आठवण झाली.

सकाळी ते कामाच्या गडबडीत असताना नारायणगाव येथील महाकाय रेडिओ दुर्बिण केंद्राकडून सांकेतिक भाषेत तो प्रदीर्घ संदेश आला होता. आता आठवण येताच त्यांनी तो लखोटा बाहेर काढला.

खरे तर 'ओमेगा' हा प्रकार प्रोफेसर वसिष्ठांचा एके काळचा अभ्यासाचा आणि संशोधनाचा विषय! सुमारे तीनशे वर्षांपूर्वी 'ओमेगा' या स्वयंपूर्ण आणि अतिविशाल अंतरिक्ष-स्थानकाच्या अंतरिक्षातील पदार्पणाने एक मोठा इतिहास निर्माण केला होता. एखाद्या लघुग्रहाएवढे आकारमान असलेले आणि स्वयंपूर्ण अणुऊर्जेवर कार्यान्वित असलेले 'ओमेगा' हे अंतराळ-स्थानक अत्युच्च वैज्ञानिक आविष्काराचा एक नमुना बनले होते. स्वयंपूर्णता आणि वैविध्याच्या बाबतीत तर हे स्थानक म्हणजे एक स्वतंत्र आगळेवेगळे विश्वच होते. जगभरातील सर्वोच्च बुद्धिमंतांपासून ते सर्वसामान्य व्यावसायिकांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्यापर्यंत अनेकांची या स्थानकावरील वास्तव्यासाठी निवड झाली होती. मानवसृष्टीस उपकारक आणि साहाय्यक ठरणाऱ्या

लहानात लहान अशा घटकांच्या समावेशामुळे 'ओमेगा' जणूकाही एक छोटीशी प्रतिसृष्टीच बनली होती. सर्वोच्च पातळीचे संगणक आणि प्रगत इलेक्ट्रॉनिक यंत्रणांचे जाळे ओमेगावर पसरले होते. या यंत्रणा ओमेगावरील एकूणच जीवन नियंत्रित करित होत्या.

या सगळ्यावर कडी करणारे होते 'ओमेगा' या अंतराळ-स्थानकाचे प्रमुख डॉक्टर विश्वामित्र अवस्थी हे कलंदर वैज्ञानिकाचे व्यक्तिमत्त्व ! डॉक्टर विश्वामित्र या नावाभोवती त्यांच्यातील प्रगाढ बुद्धिमत्तेचे आणि त्यांच्या मनस्वी तसेच मितभाषी स्वभावाचे गूढ वलय पसरलेले असे. डॉक्टर विश्वामित्रांच्या अनेक आख्यायिका वैज्ञानिक जगतात सांगितल्या जात.

ओमेगाच्या यशस्वी उड्डाणानंतर अवघ्या चोवीस तासांतच ते अंतरिक्षाच्या नकाशावरून पुसले गेले. या संबंधीचे काहीही तार्किक स्पष्टीकरण कधीच मिळू शकले नाही. त्याच्या अकस्मात नाहीसे होण्यामुळे जगभर खळबळ माजली. 'ओमेगा' प्रकल्पात सामील झालेल्या जगभराच्या निरनिराळ्या भागातील, विविध क्षेत्रातील मान्यवर तसेच इतर सर्वसामान्य यांचे अशा रितीने अकस्मात नाहीसे होणे याने लोक भयंकर खवळले. अनेक देशांमधील सरकारे कोसळली. जागतिक अर्थव्यवस्था धोक्यात आली. मात्र जंग जंग पछाडूनदेखील ओमेगाचा मागमूसही लागला नाही. पुढे काळाच्या ओघात 'ओमेगा' प्रकल्पाचा लोकांना विसर पडला. वैज्ञानिक वर्तुळात अधूनमधून ओमेगाविषयी चर्चा चाले. परंतु या

चर्चेचा उद्देश केवळ फावल्या वेळातली करमणूक एवढ्यापुरताच मर्यादित असे. या चर्चेतून काहीही निष्पन्न होत नसे.

'ओमेगा' दुर्घटनेनंतर तब्बल पावणेतीनशे वर्षांनी प्रोफेसर वसिष्ठांनी, विस्मरणात गेलेल्या ओमेगा प्रकल्पात रूची दाखवली होती. या विषयाबद्दल विशेषतः डॉक्टर विश्वामित्रांच्या अद्भुत व्यक्तिमत्त्वाबद्दल प्रोफेसर वसिष्ठांना प्रचंड उत्सुकता आणि जिज्ञासा होती. त्यांनी या प्रकल्पाविषयी संपूर्ण माहिती गोळा केली होती. तिचा अभ्यास केला होता. सुदैवाने संगणकांच्या माध्यमामुळे त्या प्रकल्पाबद्दलची बरीचशी माहिती सहज उपलब्ध होऊ शकली, मात्र त्याव्यतिरिक्त इतर माहितीसाठी प्रोफेसर वसिष्ठांना बरीच मेहनत घ्यावी लागली. जुनी रेकॉर्ड्स शोधावी लागली. अनेक जुन्या संस्थांना, प्रयोगशाळांना भेटी द्याव्या लागल्या. इतर सहकाऱ्यांच्या दृष्टीने प्रोफेसर वसिष्ठांचा हा उद्योग चेष्टेचा विषय बनला. यातून काहीही साध्य होणार नसल्याचे अनेकदा सिद्ध झाले होते. प्रोफेसर वसिष्ठांनी आपल्या उमेदीची जवळजवळ दहा वर्षे ओमेगाचा पाठपुरावा केला व पुढे आत्यंतिक निराशेने आणि नाईलाजाने 'ओमेगा' चा नाद सोडला होता.

आज ओमेगाकडून संदेश आलेला बघितल्यावर खूप दिवसांनी आपली मस्करी करण्याची बुद्धी कोणाला झाली असावी याचा ते विचार करू लागले. एकीकडे त्यांनी तो लखोटा उघडून त्यावर नजर टाकली. दुसऱ्याच क्षणी त्यांच्या चेहऱ्यावरचे भाव बदलले. संपूर्ण मजकूर सांकेतिक भाषेत होता.

विज्ञानावर अमुची भक्ती, माणुसकी ही अमुची शक्ती भिऊन दडली सर्व पाखरे, निर्भय होऊन आता उडती

प्रोफेसर वसिष्ठांनी ताबडतोब तो संदेश डिकोडरमध्ये घालून त्यातील मजकूर उलगडून त्याच्या छापील प्रती काढण्याचा सूचना दिल्या. काही वेळातच प्रिंटरमधून छापील प्रती निघण्यास सुरुवात झाली. प्रोफेसर वसिष्ठांनी एकेक कागद घेऊन वाचायला सुरुवात केली. तो संदेश खरोखरच 'ओमेगा' वरून आलेला होता.

प्रोफेसर वसिष्ठ तो संदेश वाचू लागले.

'मी डॉक्टर विश्वामित्र ओमेगावरून हा संदेश पाठवतोय. हा संदेश योग्य वेळ येताच आणि तशी आवश्यकता निर्माण झाली तरच प्रक्षेपित करण्यात यावा, अशी व्यवस्था मी माझ्या व्यक्तिगत रोबोला सूचना देऊन करून ठेवली आहे. तशी वेळ यायला कदाचित बराच काळ जावा लागेल. त्या वेळेस मी अर्थातच नसेन. एवढेच नव्हे तर ओमेगावर आज हजर असलेला सर्वात कमी वयाचा म्हणजेच अगदी आज जन्मलेला मानवदेखील तेव्हा कदाचित नसेल. त्यामुळे हे काम मला रोबोच्या स्वाधीन करावे लागत आहे. अर्थात हे काम तो चोख करेल याची मला पूर्ण खात्री आहे. मुळात या रोबोची निर्मितीच मी या कामासाठी केली आहे. आणि माझी निर्मिती चुकणे केवळ अशक्य आहे. 'ओमेगा' याची साक्ष आहे !

ओमेगावरचे हे आगळे विश्व मी निर्माण केले आहे. दुःख, दारिद्र्य, गरिबी, त्रास, वेदना, दुष्ट प्रवृत्ती, हिंसाचार अशासारख्या गोष्टींना या विश्वात स्थान नाही. सर्व प्रकारची ऐहिक सुखे, समाधान, समृद्धी, आनंद यांनी हे विश्व भरलेले आहे.

इथली रोबोटिक आणि संगणक क्षेत्रातील प्रगती गाठायला पृथ्वीवरील विज्ञानाला काही युगे जावी लागतील. अत्युच्च पातळीच्या वैज्ञानिक प्रगतीचे टप्पे आम्ही ओलांडले आहेत. गेली कित्येक वर्षे आपले अस्तित्व पृथ्वीवासियां-पासून लपवून ठेवण्यात 'ओमेगा' यशस्वी झाले यातच आमच्या वैज्ञानिक वर्चस्वाची साक्ष पटू शकेल. आमच्या शोधासाठी पृथ्वीवरून झालेले सगळे प्रयत्न पाहून आमची बरीच करमणूक झाली. त्या प्रयत्नात

पृथ्वीवरून आलेल्या काही अंतराळयानांचा नाश झाला याबद्दल आम्हाला फार वाईट वाटले, पण त्याला कोणाचाच इलाज नव्हता.

'ओमेगा' अदृश्य करण्याची योजना मी फार पूर्वीपासून गुप्तपणे आखित होतो. मी केलेल्या त्या संशोधनाने आणि विकसित केलेल्या संयंत्रामुळे माझे नाव साऱ्या जगभर झाले असते. परंतु मला नावलौकिकात स्वारस्य नव्हते. मला माझे विश्व निर्माण करायचे होते. मी

दिशादिशातून फुलाफुलांतून नाचत गंध नवे । अवघा परिसर परिमल मंथर होउनि डोले वायुसवे ।

माझे संशोधन जगापासून लपवून ठेवले. ओमेगा अंतरिक्षात झेपावल्यानंतर लगेचच मी त्या संयंत्राचा प्रयोग केला. त्यात मोठा धोका होता. आम्हा सर्वासकट ओमेगाचा नाश होण्याची शक्यता होती, पण तो धोका मी पत्करला. माझा प्रयोग यशस्वी झाला. ओमेगा भोवताली एक अत्यंत प्रभावी आणि प्रचंड क्षमतेचे चुंबकीय आवरण निर्माण करण्यात मी यशस्वी झालो होतो. या आवरणाच्या कक्षेत येणाऱ्या सर्व वस्तू इतकेच नव्हे तर प्रकाशकिरणेदेखील संपूर्णपणे शोषली जात आणि पुन्हा परतू शकत नसत, त्यामुळे ओमेगाचे अस्तित्व इतरांपासून लपून राहू शकले. हे झाल्यावर मी ओमेगा पृथ्वीच्या दक्षिण गोलार्धाच्या दिशेने क्षितिजास समांतर पट्ट्यात नेऊन अंतरिक्षात स्थिर केले. अंतरिक्षाच्या या भागाकडे आकाशगंगांच्या मध्याचा अभ्यास करण्यात मग असलेल्या पृथ्वीवरील शास्त्रज्ञांचे लक्ष कमीच असते. त्यामुळे 'ओमेगा' शोध मोहिमांमधून हा भाग वगळला गेला. ओमेगाच्या चुंबकीय आवरणाच्या कक्षेत चुकून आलेली काही अंतराळाने मात्र नष्ट झाली. याबाबत आम्ही काही करू शकलो नाही. ते आम्हाला झालेले शेवटचे दुःख होते. आता मात्र ओमेगावरील कोणत्याही व्यक्तीला दुःख म्हणजे काय ते माहित नाही !

माणसाच्या आयुष्यातील सर्वोच्च दुःखाची अवस्था म्हणजे मृत्यू ! यावरही आम्ही मात केली होती. ओमेगावर मृत्यूएवढी परमोच्च आनंदाची गोष्ट दुसरी नव्हती. हजारो वर्षांपूर्वी भारतवर्षात प्रचलित

असलेल्या 'मोक्ष', 'पूर्णसमाधी' या संकल्पानांशी ओमेगावरील मृत्यूची सांगड घालता येईल.

ओमेगावरील एका विशिष्ट भागातील प्रयोगशाळेत आम्ही काही वैशिष्ट्यपूर्ण शयनिका विकसित केल्या होत्या. जगातील यच्चयावत ऐहिक सुख सुविधांच्या प्रेरणा या शयनिकांना जोडलेल्या संगणक यंत्रणांमध्ये साठवलेल्या आहेत. वयाची पंचाहत्तरी गाठल्यानंतर या शयनिकांमध्ये प्रवेश मिळतो. या आरामदायी शयनिकेमध्ये प्रवेश केल्यानंतर त्या व्यक्तीच्या मनोसंवेदनांच्या आधारे त्या व्यक्तीच्या मनात आलेल्या विचारलहरींमधील बदलांप्रमाणे या यंत्रणा कार्यान्वित होऊन त्या व्यक्तीच्या सुप्त इच्छा आकांक्षा पूर्ण करणाऱ्या प्रेरणा निवडून त्या व्यक्तीच्या मेंदूमध्ये प्रक्षेपित केल्या जातात. आणि त्या व्यक्तीच्या इच्छांची परिपूर्ती होते. अशा तऱ्हेने या अत्यंत सुखद अशा शयनिकांमध्ये पहुडलेल्या अवस्थेत मनाच्या परिपूर्ण आणि आनंदमय तसेच समाधान स्थितीत असताना त्या व्यक्तीचे प्राण विनासायास पंचतत्त्वात विलीन होतात. आणि ओमेगावरील मृत्यूदेखील हवाहवासा वाटतो.

एका अत्यंत आदर्श अशा विश्वाची माझी कल्पना, माझं फार दिवसांपासूनचं स्वप्नं प्रत्यक्षात उतरलं होतं. पण तरीही मी मनातून काहीसा अस्वस्थ होतो. कुठेतरी काहीतरी फार चुकत असल्याची जाणीव मला सारखी सतावत होती. आणि ही चूक आम्हा सगळ्यांनाच कदाचित पृथ्वीवासियांनादेखील फार महागात पडणार असल्याची जाणीव मला

हळूहळू होऊ लागली होती. ओमेगावरील सारी सत्ता माझ्या हातात असल्याचा आतापर्यंत माझा समज होता आणि सुरुवातीला ते खरंही होतं; पण अलिकडे इथले सारे व्यवहार आणि सर्व प्रकारची निर्णयप्रक्रियादेखील संगणकाद्वारे नियंत्रित झाली होती. ओमेगावरील सर्व महत्वाचे निर्णय येथील अतिकार्यक्षम संगणकच घेत. या निर्णयांमध्ये चूक काढायला अजिबात जागा नसे. ते निर्णय मानवहिताचेच असत. त्याचप्रमाणे त्यात काही बदलदेखील करता येत नसत. मी ओमेगावरील नामधारी प्रमुख राहिलो होतो.'

'वरवर पाहता या व्यवस्थेमध्ये काही वावगे दिसत नव्हते. परंतु ओमेगावरील मानव आणि त्यांचे दैनंदिन व्यवहार संपूर्णपणे यंत्रांच्या, यंत्रमानवांच्या, संगणकांच्या आधिपत्यात झाले होते. या यंत्रणांच्या कार्यपद्धतीची माझ्याएवढी माहिती इतर कोणास नव्हती. माझ्यानंतर आजच्या प्रगतीचा वेग पाहता पुढच्या शंभर-दोनशे वर्षांत ओमेगावरील मानवाचे भवितव्य काय असेल, हा प्रश्न मला सारखा भेडसावत होता. गोष्टी फारच हाताबाहेर गेल्यास भविष्यातील मानवाचे अस्तित्व टिकून राहावे यासाठी मी ओमेगावर काही तजवीज करून ठेवत आहे. यासाठी कदाचित पृथ्वीवरील मानवाच्या मदतीची गरज लागेल. त्यासाठी ओमेगाभोवतीचे चुंबकीय आवरण भेदून आत येण्यासंबंधीच्या सूचना आणि मार्गदर्शक गणिती सूत्रे मी देत आहे...' प्रोफेसर वसिष्ठ तो संदेश पुढे वाचू लागले.

ओमेगावरील तो प्रदीर्घ संदेश

विज्ञानाच्या वरदानाने, जग अवघे झाले छोटे विज्ञानाच्या मागे जाऊन, ज्ञान हरवता जीव तुटे

वाचल्यानंतर प्रोफेसर वसिष्ठ खोल विचारत बुडून गेले. डॉक्टर विश्वामित्रांनी त्यात भविष्यातील परिस्थितीबद्दल अंदाज वर्तवला असला तरी प्रत्यक्षात परिस्थिती जास्त बिकट असण्याची शक्यता होती. प्रोफेसर वसिष्ठांनी मनाशी काहीएक निश्चय केला.

तीनशे वर्षांनंतर ओमेगाचे रहस्य उजेडात आल्यावर जगभर मोठी खळबळ उडाली. ओमेगावरील प्रतिसृष्टी आजदेखील अंतरिक्षात गुप्त स्वरूपात भ्रमण करीत असल्याची घटना काही सामान्य नव्हती.

प्रोफेसर वसिष्ठांनी तातडीने जगातील शास्त्रज्ञांची बैठक बोलावली आणि त्यात ओमेगाचा विषय मांडून आपली ऑपरेशन ओमेगा रेस्क्यूची योजना सांगितली. यावेळी सर्वांनी त्यांची कल्पना उचलून धरली.

डॉक्टर विश्वामित्रांनी दिलेल्या सूचनांनुसार ओमेगावर जाणे आता शक्य होणार होते. शिवाय नव्या खुल्या अंतरिक्षीकरणाच्या धोरणानुसार इतर अंतरिक्षस्थानकांकडून सर्व प्रकारचे सहकार्य उपलब्ध होते. प्रोफेसर वसिष्ठांची ऑपरेशन ओमेगा रेस्क्यू योजना, सर्वानुमते संमत झाली.

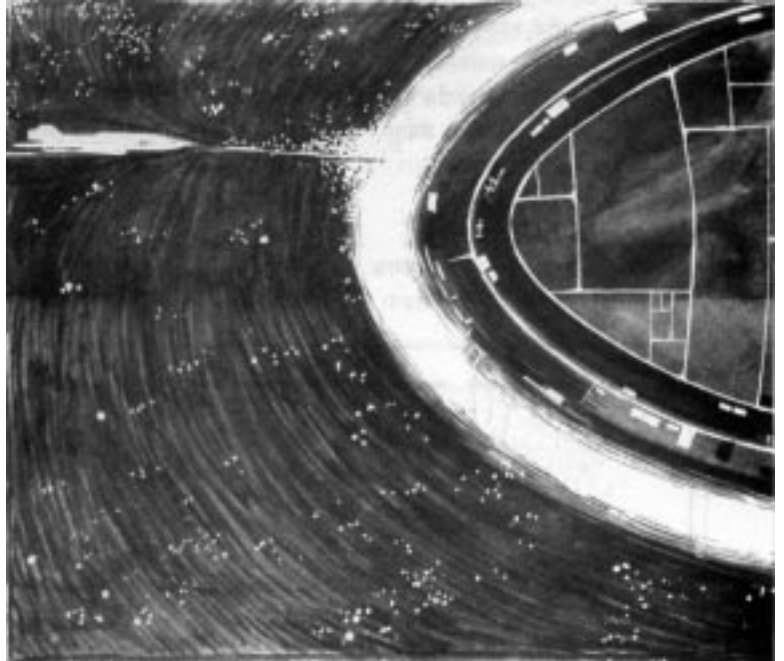
डॉक्टर विश्वामित्रांनी दिलेल्या सूचनांप्रमाणे, 'ओमेगा रेस्क्यू'चे मार्गक्रमण सुरळीतपणे सुरू होते. प्रोफेसर वसिष्ठांच्या मार्गदर्शनाखाली वैज्ञानिकांची एक तुकडी 'ओमेगा रेस्क्यू' अंतरिक्षयानातून ओमेगाच्या दिशेने निघाली होती. प्रवासाचा शेवटचा टप्पा महत्त्वाचा आणि जोखमीचा होता. या टप्प्यात

शिरल्यानंतर ओमेगाभोवतीचे चुंबकीय आवरण भेदण्यासाठी ओमेगा रेस्क्यू यान प्रचंड वेगाने ओमेगावर आदळण्याची, ओमेगापासून कोट्यवधी प्रकाशवर्षे दूरवर भिरकावले जाण्याची अथवा जळून खाक होण्याची दाट शक्यता होती. परंतु हा धोका पत्करणे आवश्यक होते. त्यानंतरची कार्यवाही म्हणजे ओमेगाचे चुंबकीय आवरण भेदल्यानंतर रेस्क्यू यानाभोवतालचे चुंबकीय बल पुन्हा क्रमाक्रमाने कमी करत यान ओमेगावर उतरवणे ही होती. विशिष्ट प्रमाणात चुंबकीय बल निर्माण करण्यासंबंधीची आणि त्याचे नियंत्रण करण्यासंबंधीची सखोल व अचूक माहिती डॉक्टर विश्वामित्रांनी त्यांच्या संदेशात नमूद केली होती. त्या संदेशाबरोबरच डॉक्टर विश्वामित्रांनी एक संगणक प्रोग्रॅम बनवून पाठवला होता. हा प्रोग्रॅम ओमेगावरील कोठल्याही

संगणकामार्फत कार्यान्वित केल्यास व्हायरसचा प्रादुर्भाव होऊन ओमेगावरील संपूर्ण संगणक यंत्रणा, यंत्रमानवांची कार्यक्षमता आणि येथील एकूण सर्वच इलेक्ट्रॉनिक यंत्रणांचे जाळे चोवीस तासांसाठी बंद पडणार होते. या वेळेतच प्रोफेसर वसिष्ठ आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना योग्य ती हालचाल करणे आवश्यक होते. हा वेळ फार थोडा होता. त्यानंतर तेथील सगळ्या यंत्रणा पुन्हा पूर्ववत होणार होत्या. या काळातील कार्यवाहीबाबतच्या सूचनादेखील डॉक्टर विश्वामित्रांच्या संदेशात नमूद केलेल्या होत्या.

अत्यंत कुशल आणि अचूक नियंत्रणाद्वारे प्रोफेसर वसिष्ठ रेस्क्यू यान ओमेगावर उतरवण्यात यशस्वी झाले.

ओमेगा रेस्क्यू यानातून प्रोफेसर वसिष्ठ आणि त्यांचे सहकारी बाहेर पडताच त्यांच्याभोवती ओमेगावासी

मला वाटते दीप घेऊनी काळोखावर मात करावी । अखिरत अपुला प्रकाश देऊन मांगल्याची कास धरावी ।

यंत्रमानवांचा गराडा पडला. परंतु त्या सर्व यंत्रमानवांचा मोठा गोंधळ उडाला होता. गेल्या दोनशे वर्षांत आपल्या पायांवर उभा असलेला कोणीही मानवप्राणी त्या यंत्रमानवांनी पाहिला नव्हता. शिवाय चुंबकीय आवरण भेदून ओमेगा विश्वाबाहेरील काही वस्तू ओमेगावर उतरू शकेल अशा सूचना, प्रेरणा वा शक्यता संगणक यंत्रणेला ज्ञान नव्हत्या. असे होणे हे शक्यतेच्या पलिकडचे होते.

त्यामुळे या परिस्थितीत काय करावे हे सामान्य यंत्रमानवांना कळत नव्हते. तर उच्चस्तरीय यंत्रमानव या नव्यानेच उद्भवलेल्या शक्यतेबाबत संगणकांमार्फत शोध घेण्यात व्यग्र होते. दरम्यानच्या काळात प्रोफेसर वसिष्ठ आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना कोणी अटकाव करीत नव्हते. एकंदरीत परिस्थिती प्रोफेसर वसिष्ठांच्या थोडीफार लक्षात आली होती.

‘कॅप्टन व्हीक्टर, ते बहुधा गोधळलेले दिसताहेत, पण यातून सावरायला आणि आपला बंदोबस्त करायला त्यांना फार वेळ लागायचा नाही.’

लवकरच त्यांना योग्य संधी मिळाली. जवळच्याच एका सायबर लॅबमध्ये त्यांनी शिरकाव केला. त्यांच्या पुढेमागे तेथील यंत्रमानव चालत होते, परंतु अद्याप त्यांचा गोंधळ संपला नव्हता आणि काही कृती करण्याचे आदेश त्यांना मिळाले नव्हते.

प्रोफेसर वसिष्ठांनी सोबत आणलेली संगणक चीप लॅबमधील संगणकात सरकवली आणि तो संगणक प्रोग्रॅम सुरू केला. काही क्षणांतच ओमेगावर सर्वदूर व्हायरसचा

प्रभाव जाणवू लागला. थोड्या वेळातच संगणक प्रोग्रॅमच्या आज्ञाप्रणालीची शेवटची साखळी संपताक्षणीच ओमेगावरील सगळे संगणक आणि संगणकनियंत्रित यच्चयावत यंत्रणा बंद झाल्या. येथील सर्व यंत्रमानव निष्क्रिय झाल्यामुळे पुतळे बनून जागच्या जागी स्थिर झाले. आता प्रोफेसर वसिष्ठ आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना ओमेगावर अनिर्बंध संचार करता येणार होता.

वैज्ञानिक प्रगतीचे उच्चंचक गाठण्याच्या महत्त्वाकांक्षेपायी, अतिरेकी यांत्रिकीकरणामुळे आणि संगणक यंत्रणेच्या अतिवापरामुळे, तसेच सुखाच्या संगणकांनी ठरविलेल्या, आखून दिलेल्या कक्षांमुळे मानवी अस्तित्त्वच धोक्यात आले होते. ओमेगावरील नियंत्रण आणि निर्णयप्रक्रिया संगणकांच्या स्वाधीन झाल्यापासून मानवी हितासंबंधीच्या तसेच मानवी सुखासंबंधीच्या कल्पना आणि व्याख्यादेखील संगणकांनीच त्यांच्यापाशी असलेल्या प्रेरणांप्रमाणे ठरवायला सुरुवात केली. मानवामधील क्रियाशीलता, त्याची उद्यमशीलता आणि त्याची नवनव्या निर्मितीसंबंधीची ओढ याच गोष्टी खऱ्या अर्थाने मानवास आनंद आणि समाधान देतात, यातच त्याच्या आयुष्याचे सार्थक असते ही गोष्ट त्या मानवनिर्मित यंत्रांच्या प्रेरणांना ठाऊक नव्हती. विवेक ही मानवास इतरांपासून वेगळेपणा देणारी आणि श्रेष्ठत्व बहाल करणारी अभूतपूर्व नैसर्गिक देणगी आहे हे त्या संगणकांना माहीत नव्हते. जास्तीतजास्त सुख मिळावे या अट्टाहासापायी ओमेगावरील मानव

निष्क्रिय आणि विवेकशून्य बनला होता.

पंचाहत्तरी गाठण्याच्या आधीच येथील लोक त्या शयनिकांमध्ये जाण्याची इच्छा व्यक्त करीत आणि मानवाच्या इच्छा पूर्ण करण्यासाठी तत्पर असलेल्या येथील यंत्रणा लगेच त्या व्यक्तीची सोय करीत असत. प्रोफेसर वसिष्ठ आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना त्यांच्या भ्रमंतीत येथील समस्त मानवप्राणी आपापल्या शयनिकांमध्ये आत्यंतिक सुखाच्या परमावधीत पहुडलेले आढळले. त्यांपैकी बहुतांश शेवटची घटका मोजत होते. हाताच्या बोटांवर मोजण्याएवढ्या काही तरुण तरुणी स्वप्नरंजन करीत आणि शयनिकांमध्ये स्वप्नपूर्तीचा आनंद घेत होते. ओमेगावरच्या अशा तरुण प्रतिनिधींना पृथ्वीवर नेण्याचे प्रोफेसर वसिष्ठांनी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी ठरविले.

प्रोफेसर वसिष्ठ आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी ओमेगावरील शेवटच्या जीवित व्यक्तीस ‘रेस्क्यू’ यानामध्ये आणले. चौवीस तासांची मुदत संपत आली होती. प्रोफेसर वसिष्ठांचे सहकारी यानात चढून त्यांच्या येण्याची वाट पाहू लागले. आता केवळ काही मिनिटांचा अवधी राहिला होता. एवढ्यात यानातील मायक्रोफोनमधून प्रोफेसर वसिष्ठांचा आवाज ऐकू येऊ लागला.

‘मी प्रोफेसर वसिष्ठ बोलतोय. ‘ओमेगा रेस्क्यू’चा सेकंड इन कमांड कॅप्टन व्हीक्टर यास यानाचा ताबा घेण्याचे आदेश मी देत आहे. ‘कॅप्टन व्हीक्टर, ताबडतोब ‘ओमेगा रेस्क्यू’ घेऊन परतीच्या प्रवासाला नीघ. येतानाच्या आज्ञाप्रणालींच्या उलट

प्रभातकाळी नभांगणीचा, तेजस्वी मी शुक्र पाहिला । स्वयंप्रकाशे दीप जनाला, दावित चाले मार्ग आपुला ।

आदेश दिल्यास चुंबकीय आवरणाचा अडथळा तुम्हाला सहज पार करता येईल. आता जास्त वेळ उरलेला नाही. तेव्हा तुम्ही लगेच निघा. सर्वांना माझ्या शुभेच्छा.'

'पण सर तुम्ही...'

'मी तुमच्याबरोबर येऊ शकत नाही. माझं इथे काही काम बाकी आहे... गुड बाय' असे म्हणत प्रोफेसर वसिष्ठांनी आपल्या ट्रान्समीटरचे बटण बंद केलं.

'ओमेगा रेस्क्यू'चे नियंत्रण कॅप्टन व्हीक्टर व्यवस्थित करील याची प्रोफेसर वसिष्ठांना खात्री होती. ओमेगावरून पृथ्वीवर नेत असलेल्या तिसऱ्या-चवथ्या मानवी पिढीची झालेली अवस्था पाहून तसेच इथल्या अतिरेकी वैज्ञानिक प्रगतीचे परिणाम कॅप्टन व्हीक्टर आणि इतरांकडून ऐकल्यानंतर, मुलभूत सृष्टीनियम आणि वैज्ञानिक प्रगती यांच्यातील समतोलाचा समन्वय साधला तरच मानवी जीवन खऱ्या अर्थाने सुखी होऊ शकेल!' ही गोष्ट पृथ्वीवासियांना नक्कीच पटेल, अशी ते आशा करू शकत होते. प्रोफेसर वसिष्ठांना त्यांचा पुढचा कार्यभाग उरकायचा होता.

ओमेगावरील परिस्थिती नियंत्रणाबाहेर गेलेली असल्यास करण्याच्या अखेरच्या उपाययोजनेसंबंधीचा डॉक्टर विश्वामित्रांच्या संदेशातील काही भाग प्रोफेसर वसिष्ठांनी इतरांपासून लपवून ठेवला होता. ओमेगावर भ्रमंती करित असताना काही गोष्टी प्रोफेसर वसिष्ठांच्या लक्षात आल्या होत्या. येथील संगणकांनी आखलेल्या योजनांप्रमाणे ओमेगावरील मानवास सुखी (!)

केल्यानंतर इथल्या यंत्रणांना काही काम उरले नव्हते आणि आता पृथ्वीवरच्या मानवाला आपल्या क्षमतेनुसार सुखी बनविण्याच्या योजना, पुढचे बेत आखले जात होते. त्या दिशेने येथील उच्चस्तरीय यंत्रमानवांचे प्रयत्न सुरू झाले होते. ही फार गंभीर बाब होती. हे सगळे थांबवायला हवे होते.

प्रोफेसर वसिष्ठ ओमेगावरील डॉक्टर विश्वामित्रांच्या जुन्या निवासस्थानामधील तळघरातील प्रयोगशाळेत शिरले. ही जागा डॉक्टर विश्वामित्रांच्या आदेशानुसार गेली तीनशे वर्षे बंद ठेवण्यात आली होती. त्यांचा व्यक्तिगत रोबो यंत्रमानव गेली तीनशे वर्षे या जागेचे जतन करित पृथ्वीवरील मानवाची वट पाहात थांबला होता. हाच यंत्रमानव पुतळा बनून तळघरातील एका कोपऱ्यात उभा होता. काही मिनीटांत तो पुन्हा हालचाल करायला लागण्याच्या आत प्रोफेसर वसिष्ठांना आपले काम उरकायचे होते.

डॉक्टर विश्वामित्रांनी कळवलेला सांकेतिक 'कोड' जुळवून त्यांनी तळघरातील एक गुप्त दार उघडले. दारामगचा कॉरिडॉर ओलांडून गेल्यानंतर आतील छोट्या जागेत असलेले एक संयंत्र त्याच्या दृष्टीस पडले. या यंत्राची कार्यपद्धती इथल्या संगणक यंत्रणांपेक्षा वेगळी होती. त्यामुळे या यंत्रावर व्हायरसचा परिणाम झाला नव्हता. ओमेगाभोवतालच्या चुंबकीय आवरणाची निर्मिती याच संयंत्राद्वारे डॉक्टर विश्वामित्रांनी केली होती. त्यांच्या सूचनांप्रमाणे या यंत्राच्या लगतचे एक छोटेसे लिव्हर ओढताच ओमेगाभोवतालचे चुंबकीय आवरण

एका क्षणात नष्ट होऊन ओमेगा अंतराळस्नानकाची धूळ होऊन अंतराळात मिसळून जाणार होती. डॉक्टर विश्वामित्रांचा रोबो कार्यक्षम होण्याच्या आत हे काम प्रोफेसर वसिष्ठांना करायचे होते. मानवाच्या सुखासाठी बांधील असलेला तो यंत्र मानव मानवाच्या नाशाचे हे काम करू शकणार नव्हता, आणि करू देणार नव्हता.

प्रोफेसर वसिष्ठांना पाठीमागून काही हालचाल ऐकू आली. चोवीस तासांची मुदत संपली होती. ओमेगावरील सर्व यंत्रणा पुन्हा कार्यान्वित झाल्या होत्या. डॉक्टर विश्वामित्रांचा रोबो प्रोफेसर वसिष्ठांना अटकाव करण्याकरिता पुढे सरसावला. त्यांनी शांतपणे हात वर करून ते लिव्हर खेचले. ओमेगाचे अस्तित्व क्षणार्धात नष्ट झाले.

सृष्टीच्या मुलभूत नियमांच्या विरोधात जाऊन अतिमहत्त्वाकांक्षेपायी निर्माण केलेल्या प्रतिसृष्टीचा अंत झाला. मानवी संस्कृती टिकवण्यासाठी पुन्हा एकदा एक महामानव हुतात्मा बनला होता.

- मुकुंद जोगळेकर

२७, अनंत विजय अपार्टमेंट
हिरा विद्यालयाजवळ, विरार
(प.), जिल्हा ठाणे ४०१३०३

चैतन्याच्या चित्रलिपीची कळीकळी फुलली सुगंध उधळीत झाडे आली नवलाई घडली

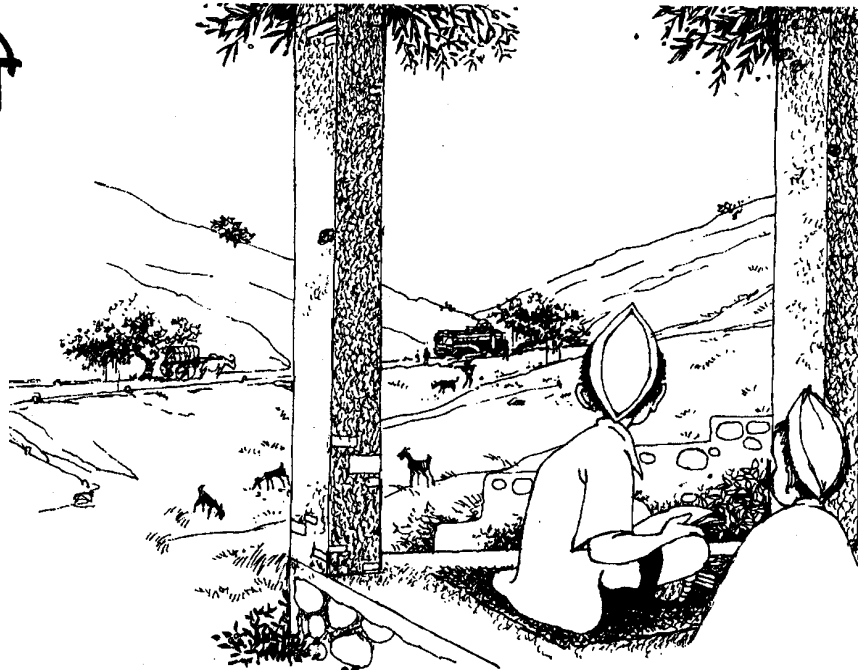
माझी सातवीपर्यंतची शाळा खूपच मजेत झाली. आमची शाळा गावाजवळच्या एका लहानशा डोंगरवजा टेकडीवर होती. शाळेच्या अवतीभोवतीच शिवारातील शेते होती. शाळेच्या पाठीमागे एक खळगी होती. त्यात बाभळीची, लिंबाची, चिंचेची झाडे होती. त्या लवणामध्ये दुपारच्या वेळी गुराखी पोरे गुरे थोपवित असत. दुपारच्या जेवणाच्या सुट्टीत शाळेतली मुले आणि गुराखी पोरे त्या लवणातच झाडाखाली भाकरी खायला बसत असत. आमची चार भिर्तीची शाळा, तर गुराख्यांची निसर्गाची शाळा यांचा एक सुरेख संगम झालेला असायचा. जेवण उरकली की मग उरलेल्या वेळात सुरपारंबीसारखा

एखादा खेळ रंगायचा. खेळ ऐन रंगात यायचा आणि शाळेची घंटा वाजायची. शीळ घालत घालत गुराखी पोरे त्या लवणातून शिवारात गुरे घेऊन जायची आणि आम्ही शाळेची वाट धरायचो. आमच्या शाळेला सात इयत्ता होत्या, पण बांधलेले वर्ग तीनच होते. ते वर्ग बहुधा पहिलीच्या किंवा एकदम वरच्या इयत्तेच्या वाट्याला यायचे बऱ्याच वेळा ऐसपैस पडवीत आमचे वर्ग भरायचे. पोत्याच्या तुकड्याची बसकरे रांगेत टाकून आमचा वर्ग सुरू व्हायचा. त्या व्हराड्यातून साऱ्या गावाचे चित्र दिसायचे. शाळेच्या टेकडीजवळूनच सडक चाललेली खडकेवरून चाललेली बैलगाडी, गुरं-ढोरं, लग्नसराईमधल्या वाजंत्र्या, गावात येणारा नवखा पाहुणा हे सारे न्याहाळता यायचे. सडकेवरून

माणूस कितीही मोठा झाला तरी लहानपणची शाळा, तेथील अध्यापक, मित्र आणि त्यावेळचे ते उत्कटतेने जगलेले क्षण... मनाच्या कोपऱ्यात हळवेपणाने जपलेले असतात. गावातल्या शाळेत सातवीपर्यंत मजेत दिवस जातात. नंतर पुढील शिक्षणासाठी शहरात जावे लागते. घरातील दारिद्र्याला तोंड देताना रोज शाळेला उशीर होतो...बाई शिक्षा करतात... पण वस्तुस्थिती कळल्यावर तितकाच जिव्हाळाही दाखवतात. डॉ. रामचंद्र देखणे यांनी आपल्या बालपणातील एक दाहक तरीही जपावासा वाटणारा अनुभव या लेखात शब्दबद्ध केलाय

शाळा, शिक्षा आणि प्रेम

डॉ. रामचंद्र देखणे

शाळेतील ते दिवस, पाटी पुस्तक हातात, टोपी जरीची सुंदर... स्वारी निघाली थाटात

चाललेली एस्.टी.गाडी थांबली की आमचे डोळे थांब्याकडे वळायचे.

एस्.टी. गाडीतून कोण उतरतंय हे बारकाईने बघितले जायचे. गावात दुपारच्या वेळी येणारे बहुरूपी, पिंगळे, जोशी हे गावातील कोणत्या गल्लीबोळात शिरताहेत हे आम्हाला सहजपणे दिसायचे. शाळा सुटताना सुतार नेटावर किंवा चावडीसमोर कोल्हाट्याचा नाहीतर गारुड्याचा खेळ चाललेला असायचा. हा कोल्हाटी किंवा गारुडी गावात आलाय हे आम्हाला शाळेतच समचायचं. वर्गातील पुस्तकापेक्षा नजर इकडे तिकडेच भिरभिरत असायची आणि मग 'लक्ष कुठंय?' अशा जड आवाजात गुरुजींची नजर आमच्यावर फिरायची. कधी गुरुजींनाच कंटाळा आला तर बसकर आणि पुस्तक घेऊन आम्ही शाळेच्या अवतीभवती असणाऱ्या झाडाखाली वाचत बसायचो. कधी झाडाच्या फांदीवर जाऊन कविता म्हणायचो. त्यामुळे शाळा कधी रूक्ष वाटली नाही. गुरुजी शाळेचा सर्व परिसर मुलांकडून स्वच्छ करून घ्यायचे. पडवीतील भल्या मोठ्या फळ्यावर सुविचार लिहायचे. शाळेसमोरील पटांगणात एका स्वरात सामूहिक प्रार्थना व्हायची. गुरुजी दिनविशेष सांगायचे. आमची शाळा ही गुरुजीप्रधान शाळा होती. शाळेच्या संदर्भातील सर्व निर्णय गुरुजी स्वतः घ्यायचे. गावकऱ्यांचा शाळेत कधीही हस्तक्षेप नसायचा. कधीतरी वर्षातून १५ ऑगस्ट आणि २६ जानेवारीला गावकरी शाळेत यायचे. 'शाळा' हा गुरुजींचा स्वयंनिर्णीत सवता सुभा होता म्हणूनच शाळेचे सांस्कृतिक वैभव टिकून होते.

मी सातवीत फायनलची परीक्षा पहिल्या क्रमांकाने उत्तीर्ण झालो आणि आमच्या घरच्यांसमोर मोठा

प्रश्न उभा राहिला. कारण गावी फक्त सातवीपर्यंतच शाळा होती. पुढच्या शिक्षणासाठी तालुक्याच्या गावी जावे लागणार होते. तालुक्याचे गाव आमच्या गावापासून आठ मैलांवर होते. घरची अत्यंत गरिबी. तुटपुंजी शेती, थोडी भिक्षुकी यावर कशीबशी गुजराण चालायची. घरती शेती होती. शेतीची सर्व कामे आम्हीच करायचो. मी तर बरीच वर्षे गुरे वळत होतो. शाळेच्या वेळेपर्यंत मी गुरे वळायचो, लवणात गुरे आणली की मग मला सोडवायला कुणीतरी यायचे आणि मी तसाच शाळेत जायचो. जेव्हा गुरे वळायचा गुराखी असायचा, तेव्हा आई सकाळी लवकर आम्हाला रानात घेऊन जायची आणि शाळेच्या वेळेच्या आत गवताचे भारे घेऊन आम्ही घरी यायचो. चुलीवरची भाकरी भाजेपर्यंत शाळेची पहिली घंटा व्हायची. ही घंटा गावातल्या मुलांना शाळेची सूचना देणारी घंटा असायची. ही घंटा झाली की पाठीवर दप्तरे टाकून मुले घरातून निघायची आणि पंधरा मिनिटांनी शाळा भरल्याची पुन्हा दुसरी घंटा व्हायची. आमच्या घरी पाच-सहा गुरं, वासरं, शेळ्या, करडं असायची. आमच्या गरिबीतलं ते मोठं वैभव होतं.

'आता रामला तालुक्याच्या गावी शाळेला घालायला हव...' या विचाराने सर्वजण तयारीला लागले. तालुक्याच्या गावी दोन-तीन वेळा जाऊन आले. हायस्कूमध्ये नावही घातलं गेलं आणि शाळेचं नवं वर्ष सुरू झालं.

या तालुक्याच्या मोठ्या शाळेचं मला खूप आकर्षण होतं. कारण शाळेची इमारत भली मोठी होती. मध्यभागी हजारो विद्यार्थी थांबतील असा मोठा चौक होता. चांगली प्रयोगशाळा, वाचनालय, खेळाचं

मैदान, खेळाचं साहित्य सारं काही होतं. या सर्वांपेक्षाही या मोठ्या शाळेत आम्हाला बाकावर बसायला मिळेल याचं मोठं आकर्षण होतं, कारण आत्तापर्यंत गावाकडच्या शाळेत आपल्याच बसकरावर जमिनीवर बसावे लागायचे. पहिल्या दिवशी बाकावर बसल्याबरोबर आपण कुठल्या तरी भव्यदिव्य अशा मोठ्या ठिकाणी आलो आहोत याची मला जाणीव झाली. वडिलांनी पैशाची कशीबशी जमवाजमवी करून शाळेच्या यादीप्रमाणे व्ह्या-पुस्तके घेतली. आता खरी अडचण होती ती तालुक्याच्या गावी राहायचे की रोज जाऊन येऊन करायचे याची. रोजचे जाणे-येणे परवडणारे नव्हते. एक तर खूप वेळ जाणार होता आणि सवलतीच्या पासाची योजना असूनही भाड्यासाठी पैसे देणे परवडणारे नव्हते. वडिलांनी तालुक्याच्या गावी एक छोटी खोली भाड्याने घ्यायचे ठरविले. एक तर तालुक्याला आपली खोली होईल, उतरायला हक्काचे ठिकाण होईल. शिवाय माझ्या अभ्यासाला एकांत मिळेल. दगदग होणार नाही. असा सर्व विचार करून खोली पाहिली. मला जेवण करून घालायला आणि मला सांभाळायला माझी आजीच माझ्याबरोबर येणार असे ठरले. आजी आणि नातू बरोबर आहेत म्हटल्यावर आजीला तर खूप आनंद झाला. आजीचा माझ्यावर खूप जीव आणि आता तर आम्ही दोघेच राहाणार...

'रामला अगदी सुखात ठेवीन' असे स्वप्नच ती रंगवू लागली. भांडीकुंडी, पीठकूट, धान्य याची जमवाजमव करू लागली, पण खोलीच्या मालकाने चार महिन्यांचे भाडे आगाऊ मागितले.

'दहा-पंधरा दिवसांतच पैसे

आठवते बालपण जेव्हा होतो मी खेळत होतो बांधीत मी घर सवंगड्यांच्या संगत

आणून देतो. तोवर खोली कुणाला देऊ नका.' असे सांगून वडील भाड्याच्या पैशाची जमवाजमव करीत होते. म्हणजे अजून खोली ताब्यात मिळेपर्यंत आणि त्यात आजी-नातवाने राहायला जाईपर्यंत-महिना तरी जाणार होता. या महिन्याभरात शाळेचे काय?

सध्या रोज जा-ये करायची असे ठरले. गावातली ४/५ मुले रोज जा-ये करायची. पावसासाठी पोत्याच्या घोंगता आणि दुपारचा डबा घेऊन लवकरच पायी पायी निघायची. मी सातवीत पहिला आल्यामुळे मला गावातल्या एका माणसाने विणलेली पिशवी बक्षीस दिली होती. पिशवी चांगली मोठी आणि आकर्षक होती. त्याच पिशवीत वह्या, पुस्तके, घोंगता, जेवणाचा डबा हे सारे घेऊन पिशवी काखेला अडकून आमची पदयात्रा सुरू व्हायची. अंतर आठ मैलांचे होते. आमच्या गावचा एक माणूस एका ट्रकवर ड्रायव्हर म्हणून काम करायचा. त्याचा तरकारी-भाजीपाल्याचा ट्रक बहुतेक रस्त्यावरून जायचा. मुले पाहिली की तो ट्रक थांबवायचा आणि आम्हाला तालुक्याच्या गावी फुकट सोडायचा. कधी पायी, कधी ट्रकने, कधी कुणाच्या सायकलवर डबलसीट तर कधी पैसे मिळाल्यास बसने आमचे जाणे-येणे चालू होते. जेमतेम महिनाभर ही अडचण काढायची होती. कधीकधी काहीच वाहन मिळाले नाही तर पायात गोळे यायचे. पण थोड्याच दिवसांत स्वतःच्या खोलीत राहाणार, या विचाराने पुन्हा बळ यायचे. हुरूप वाटायचा. शनिवार आला की उद्या जायचे नाही या विचाराने फार बरे वाटायचे. कधी बरे वाटत नसेल तर शाळा बुडायची. साऱ्या शालेय

जीवनात या महिन्याभरातील अनुभव मला बरेच काही सांगून गेले. बरेच काही शिकायला मिळाले.

मला शाळेत जायला रोज उशीर व्हायचा. प्रार्थना संपून जायची. आमच्या वर्गशिक्षिका मराठी आणि संस्कृत फार तन्मयतेने शिकवायच्या. या वर्षीपासूनच संस्कृत हा विषय नवीन होता. माझे पाठांतर चांगले होते. मी सर्व सुभाषिते पाठ करायची आणि खणखणीत आवाजात म्हणून दाखवायची. मला संस्कृतची गोडी त्यांनी लावली. 'वर्गात उशिरा येऊ नका' अशा वारंवार सूचना दिल्या जात होत्या. उशिरा येणाऱ्यांना लहान-मोठ्या शिक्षाही दिल्या जायच्या. पहिला तास ऐन रंगात यायचा, पण खूप उशिरा मी वर्गात जायची आणि गुपचूप जाऊन माझ्या बाकावर बसायची बाईच्या प्रश्नांना समर्पक उत्तरे द्यायची. त्यामुळे उशिरा येण्याविषयीचा माझ्यावरचा त्यांचा राग मावळायचा. अनेकदा सांगूनही मला रोजच उशीर व्हायचा. एक दिवस असाच तास रंगात आला. बाई तन्मयतेने शिकवीत होत्या, विद्यार्थीही एकाग्र झाले होते; आणि नेहमीप्रमाणे मी उशिरा वर्गात गेलो. त्या दिवशी मला कोणतेच वाहन मिळाले नव्हते. पायपीट करून जावे लागले होते. माझ्या उशिरा येण्याने मुलांत कुजबूज सुरू झाली. बाईच्या शिकविण्यात अडथळा आला. तसेच वर्गातील वातावरण थोडे विस्कळीत झाले आणि बाई रागावल्या. त्यांना एवढे रागावलेले मी प्रथमच पाहिले होते.

'तू रोज उशिरा येतोस आणि इतरांना त्याचा उपद्रव होतो. रोज सूचना देऊनही तुझ्यात काही फरक पडत नाही. ते काही नाही, आज तुला शिक्षा झालीच पाहिजे...इकडे

ये, भिंतीकडे तोंड आणि मुलांकडे पाठ करून तासभर उभा राहा...

एक तर आठ मैल पायी आलेलो त्यातून पुन्हा तासभर उभे राहायचे... मी खाली मान घालून माझ्याच बाकाजवळ उभा राहिलो...

'इकडे ये म्हणते ना... मुलांकडे पाठ करून तासभर उभा राहा... शिक्षा केल्याशिवाय तू सुधारणार नाहीस...'

बाईंनी आता करड्या आवाजात सुनावले...

मी पुन्हा खाली मान घालून माझ्या बाकावरच उभा... बाईचा आवाज चढताच पोरांची कुजबूज थांबली आणि वर्गात एकदम स्तब्धता पसरली...

बाई पुन्हा पुन्हा वर्गासमोर पाठमोरे उभे राहायला सांगत होत्या आणि मी वर्गासमोर पाठमोरा उभा राहायला तयार नव्हतो... 'एकत नाहीस? मी काय सांगते ते कळतंय ना...?'

तरीही मी खाली मान घालून उभा... एक नाही, दोन नाही... माझ्या डोळ्यासमोर सारं शिवार, सडक, गावाकडची शाळा, घर... झालेली पायपीट; सारे उभे राहिले...

बाई रागारागाने माझ्या बाकाजवळ आल्या...

'थांब तसे नाही ऐकायचास... हात पुढे कर...' आणि त्यांनी माझ्या हातावर डस्टरचा मारा सुरू केला. एकेका फटक्याबरोबर ब्रह्मांड आठवायचे. गाव आठवायचे. गावची शाळा आठवायची. आईची माया आठवायची. वडिलांचे दारिद्र्य आठवायचे...

मी अत्यंत निगरगट्ट आहे... असे समजून त्या पुन्हा पुन्हा मारत होत्या... पुराचा लोंढा नदीने परत गिळावा तसे डोळ्यांच्या कपारीला

चालत होतो रस्त्यावरून ही हसत खिदळत बोलत आपण, प्रौढपणाचे ओझे नव्हते, नव्हते उपचारांचे बंधन

आलेले अश्रू गिळून मी निमूटपणे शिक्षा भोगत होतो. आता हातही माराने हुळहुळे झाले होते. जणू पाय हातांना सांगत होते;

‘वेदनेचा वसा काय आम्हीच घेतलाय... तुलाही हवा...’ आता मात्र मार खाणे असह्य झाले आणि मी हात मागे घेतला...

‘मार चुकवतोस काय?... म्हणून रागाने त्या ओरडल्या...’ नाही... पाठमोरा उभा राहातो...’ मी रडवेल्या स्वरात म्हणालो... आणि हळूहळू पाऊल टाकीत वर्गाच्या समोर गेलो. माझ्या डोळ्यांतून घळघळा अश्रू वाहात होते. माझ्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पाहून वर्गातील काही टवाळ मुलांना हसू फुटले, पण बाईंच्या डोळ्यातून मात्र अश्रू ठिबकले, कारण-‘माझी विजार मागच्या बाजूस फाटलेली होती. दोन्ही बाजूला त्यावर दोन मोठी ठिगळे लावलेली होती. ती ठिगळे पाहून मुले हसत होती. मी पाठमोरा उभे राहाण्याच्या शिक्षेला नकार देत नव्हतो, तर माझ्या दारिद्र्याला झाकायचा प्रयत्न करत होतो हे बाईंच्या पटकन् लक्षात आले. आणि अत्यंत हळव्या स्वरात त्या वर्गाला उद्देशून म्हणाल्या, ‘हा प्रसंग घडला आणि मी गहिवरून गेले... अशाही परिस्थितीत आपल्या दारिद्र्याला झाकत शिक्षण घेऊन ज्ञानाकडे झेपावणाऱ्या या विद्यार्थ्यांचा मला अभिमान वाटतो... यापेक्षा मला अधिक काही बोलता येणार नाही... आजचा तास इथेच संपवू...’

II

डॉ. रामचंद्र देखणे

५१३ शनिवार पेठ, पुणे ३०

१	२			३	४
			५		६
७		८		९	
१०			११		
	१२				
	१३				१४
१५			१६		

विज्ञानकोडे

आडवे शब्द

१) बंदिस्त पाण्याला एका ठिकाणी दिलेला दाब हा सर्व ठिकाणी सारखाच पडतो. हा दाबाचा हलहल विषयक नियम पास्कल या शास्त्रज्ञाच्या नावाने प्रसिद्ध आहे.

५) हे प्रचंड दातेरी गोलचक्र असून दात्यावर होणाऱ्या पाण्याच्या किंवा वायूच्या मान्यामुळे प्रचंड वेगाने गतिमान होते (इंग्रजी नाव-टर्बाईन).

७) चारी कोन काटकोन असलेली समांतरभुज चौकोनाकृती.

९) पर्यावरणासाठी याचे रक्षण व संवर्धन करणे आवश्यक.

१०) डावा.

१२) १८०° पेक्षा मोठा व ३६०° पेक्षा लहान कोन.

१३) आयुर्वेदिक काढा.

१५) शरीरातील अवयव व त्यांचे कार्य यांचा अभ्यास.

उभे शब्द

२) मेरी क्युरी व पेरी क्युरी यांनी शोध लावलेले अंधारात चकाकणारे मूलद्रव्य

३) सायफनच्या तत्वावर आधारित असलेल्या वसुदेवाचा पेला या खेळण्यात हलहल या वस्तूचा

उपयोग केला जातो.

५) विशिष्ट काळात पदार्थाच्या स्थानात होणाऱ्या बदलाच्या परिमाणास हल म्हणतात.

६) जिभेचे कार्य

७) प्रकाशाच्या वेगापेक्षा याचा वेग कमी असल्यामुळे वीज चमकलेली दिसल्यानंतर थोड्या वेळाने गडगडाट ऐकू येतो.

८) एखाद्या ताऱ्याचे गुरुत्वाकर्षण इतके वाढते की त्यातून प्रकाशकिरणसुद्धा बाहेर पडू शकत नाहीत व त्याचवेळी त्याचे आकारमान लहान होऊन वस्तुमान वाढत जाते अशा वेळी त्या ताऱ्यांचे हलहल बनते.

११) वक्ररेषेने बद्ध असलेले वर्तुळ

१२) घन, द्रव किंवा वायुरूपातील पदार्थांना उष्णता दिल्यास त्या पदार्थांचे हलहल होते.

१३) चाकांच्या परिघात असलेल्या चक्राकृती पट्ट्या किंवा तारा.

१४) जमीनविषयक अभ्यास करणारे शास्त्र.

१५) कडी असलेला ग्रह.

१६) शरीरातील झिजलेल्या भागाचे पुनरुज्जीवन होऊन नव्या पेशींची निर्मिती होते या क्रियेला हलहल असे म्हणतात.

-मीनाक्षी केतकर
(उत्तर अंकात इतरत्र)

अशावेळी बोलते कधी नाही जे बोलत, अशावेळी आकळते कधी नाही जे कळत

ज्ञान हे नेहमीच्या दुधारी शस्त्र राहिले आहे. समाजाच्या; तसेच मानवी जीवनमानाच्या प्रगतीसाठी विज्ञान आणि तंत्रज्ञान जसे उपयुक्त ठरते, त्याचप्रमाणे मानवाच्या विनाशासाठीही ते कारणीभूत ठरू शकते. शाश्वत ऊर्जा पुरविणारा

साठा म्हणून अणुशक्तीकडे पाहिले जात असले आणि त्यादृष्टीने संशोधन होत असले, तरी हिरोशिमा आणि नागासाकी या शहरांत याच अणुशक्तीने नरसंहार घडवून आणला, हे विसरता येणार नाही. मानवाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी विज्ञान आणि तंत्रज्ञान गरजेचे आहे, किंबहुना त्यासाठी सर्वांनीच विज्ञानभिमुख होण्याची आवश्यकता आहे. मात्र, विघातक कृत्यांसाठी विज्ञानाचा वापर होणार नाही याची दक्षताही घेण्याची आवश्यकता आहे. विज्ञानाचा प्रसार करताना या प्रकारची मानसिकता विकसित करणे महत्वाचे आहे. जैवतंत्रज्ञानाबाबत अलीकडच्या काळात झपाट्याने होत असलेले संशोधन आणि त्यामुळे 'जैविक युद्धप्रणाली' या संकल्पनेला मिळत असलेले खतपाणी हे पाहाता, हे महत्त्व अधोरेखित होते.

या शतकात आरंभी किंवा नेमकेपणाने सांगायचे झाले तर गेल्या

शतकाच्या म्हणजे एकोणीसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दोन दशकांपासून पदार्थांच्या मूलभूत रचनेविषयी सखोल संशोधन सुरू झाले. त्यामुळे पदार्थविज्ञानाचा सूक्ष्म स्तरावरून अभ्यास सुरू झाला. अणुची रचना, किरणोत्सारिता,

अणुशक्ती आदी सारे शोध याच काळात लागले. परिणामी, पदार्थविज्ञानाचा संशोधनाला आणखी गती आली. या शतकाच्या मध्यास अर्धवाहकांबद्दल (सेमीकंडक्टर्स) संशोधन सुरू झाले आणि ट्रांझिस्टरचा शोध लागला. आज मोठ्या झपाट्याने खेडोपाडी पोहोचलेल्या संगणक तंत्रज्ञान आणि इंटरनेट यांच्या मुळाशी हा शोध आहे. अवघ्या तीन वर्षांत संगणकाने मोठी क्रांती केली आहे. मोठ्या खोलीत मावणारा संगणक ते हातात सहज घेऊन जाता येणारा संगणक (लॅपटॉप) असा हा प्रवास आहे. एक संगणक दुसऱ्या संगणकाला, दुसरा तिसऱ्याला, अशी साखळी तयार होत गेली आणि संगणकाचे एक मोठे जाळे इंटरनेटच्या रूपाने तयार झाले. या इंटरनेटवर माहितीचा साठाच तयार झाला आणि या आगळ्या तंत्रज्ञानाला माहिती तंत्रज्ञान (Information Technology) म्हणून

ओळखले जाऊ लागले.

एकीकडे हे माहिती तंत्रज्ञान विकसित होत असतानाच दुसरीकडे

जैवतंत्रज्ञान आणि जैविक युद्धप्रणाली

जैवतंत्रज्ञान विकसित होऊ लागले. आधी नमूद केल्याप्रमाणे या शतकाच्या आरंभी पदार्थविज्ञानातील संशोधनावर भर होता आणि आता शतकाच्या शेवटी हा भर आहे जीवशास्त्रावर. सर्व सजीव हे पेशींचे बनलेले असतात आणि जनुके (जीन्स) त्यांचे गुणधर्म ठरवीत असतात. कृत्रिम पद्धतीने म्हणजे तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने जनुकांचा वापर करणे म्हणजे जैवतंत्रज्ञान असे ढोबळपणे म्हणता येईल. सूक्ष्म जीवशास्त्र, जैवसायनशास्त्र आणि रैण्विय जीवशास्त्र, या तीन प्रमुख विषयांचा संगम जैवतंत्रज्ञानात होतो.

क्लोनिंग तंत्रज्ञान वापरून कृत्रिमपणे 'डॉली' या मेंढीला दिलेला जन्म म्हणजे जैवतंत्रज्ञानाचे एक उत्तम उदाहरण होय. दोन वर्षांपूर्वी घडलेल्या या संशोधनाने साऱ्या जगात खळबळ माजली आणि जैवतंत्रज्ञानाकडे साऱ्यांचे लक्ष वेधले गेले. सर्वसामान्यांना जैवतंत्रज्ञानाचे महत्त्व तेव्हा कळले असले, तरी हा विषय खूप जुना आहे. दही लावणे, पाव तयार करणे, इडलीचे पीठ भिजवणे, या गोष्टी आपण खूप आधीपासून करत आलो आहोत. खरे तर ही सारी जैवतंत्रज्ञानाची उदाहरणे

आला डॉंगरामागून, माझा राजहंस आला शुभ्रतेजी किरणांचे, पंख पालवीत आला

आहेत. दुधाचे दही होते म्हणजे काय? जीवाणूंमुळे ही प्रक्रिया घडते. पाव किंवा इडली छान फुगलेली, रवाळ आणि मऊ असते. हे कशामुळे? सूक्ष्म जीवाणूंमुळे म्हणजे जीवाणूंचा वापर करण्याची पद्धत (म्हणजेच जैवतंत्रज्ञान आपल्याला फार आधीपासून अवगत होती. गेल्या काही वर्षांत या विषयाच्या संशोधनाला गती आली आहे.

जैवतंत्रज्ञानाचा उपयोग करून मानवाला समृद्ध होता येणे शक्य आहे. शेतीसाठी तर हे तंत्रज्ञान फारच उपयुक्त आहे. हवामानाला पूरक ठरतील, अशा जनुकांचा शेतीसाठी उपयोग करून घेणे, पिकांच्या नवनव्या जाती विकसित करून उत्पादन वाढविणे, पिकांवरील किडींवर उपाय शोधणे, या साऱ्यामध्ये जैवतंत्रज्ञान महत्त्वाची भूमिका बजावणार आहे. येत्या अन्नप्रक्रियेच्या उद्योगाला भरभराट येणार आहे. बटाट्यांचे वेफर्स आपल्याला आवडतात. लिंबाचे किंवा कैरीचे लोणचं आपल्याला आवडते. काळात अन्नप्रक्रियेचीच ही उदाहरणे. आंब्याचा रस आपल्याला कोणी वर्षभर देत असेल, तर नक्कीच आवडेल. पण, तुम्ही म्हणाल, हे कसे शक्य आहे? अन्नप्रक्रियेच्या तंत्रज्ञानामुळे हे शक्य होणार आहे. अन्न ताजे ठेवणे, विशिष्ट मोसमांतील फळे आणि भाज्या वर्षभर उपलब्ध करून देणे, आदी साऱ्या बाबी या तंत्रज्ञानामुळे होऊ शकतात. जैवतंत्रज्ञानाचा हा झाला आणखी उपयोग.

वैद्यकशास्त्राला तर हे तंत्रज्ञान वरदान ठरू शकेल, असेच आहे. अनेक असाध्य व्याधींवर या तंत्रज्ञानामुळे उपाय निघत आहेत. नवनवीन औषधे तयार होत आहेत. प्रतिजैविके आणि पेनिसिलीन ही

उदाहरणे प्रसिद्धच आहेत. या तंत्रज्ञानाचा, वैद्यकशास्त्रासाठी प्रभावी उपयोग करून घेण्यासाठी, अलीकडे मोठ्या वेगाने संशोधन होत आहे. आपल्याकडे ठाण मांडून बसलेल्या हिवतापावर याच्याच साह्याने मात करण्याचा प्रयत्न होत आहे. क्लोनिंग तंत्राचा तर खूपच गवगवा झाला आहे.

थोडक्यात, 'जैवतंत्रज्ञान' हे मानवासाठी उपयुक्त तंत्रज्ञान आहे.

वर म्हटल्याप्रमाणे विज्ञान आणि तंत्रज्ञान हे दुधारी शस्त्रासारखे आहे. याचा जसा चांगल्या कामासाठी उपयोग होतो, तसा वाईट कामासाठीही! जैवतंत्रज्ञानही त्याला अपवाद नाही. 'जैविक युद्धप्रणाली' हे त्याचे उदाहरण. 'जैविक युद्धप्रणाली' म्हणजे काय? इंग्रजीत तिला 'बायोलॉजिकल वॉरफेर' असे म्हणतात, म्हणजे युद्धासाठी या तंत्रज्ञानाचा वापर करणे. आपल्या शत्रूला शस्त्रास्त्राने न मारता कृत्रिम रोगराईने मारणे. समजा, लढाई चालू आहे. शत्रूचे सैन्य जिथे आहे, त्या परिसरात जीवघेण्या रोगाची साथ आली तर काय होईल? सैन्याची पांगापांग होईल, अनेकजण मरतील आणि काहीजण जीव वाचविण्यासाठी पळून जातील. म्हणजे थेट लढाई न करताही शत्रूला हरविता येईल. पण शत्रू ज्या परिसरात आहे, तेथे ही रोगराई कशी आणता येईल? मुळात हे शक्य आहे का? हो, हे शक्य आहे. अमूक एका रोगाचा विषाणू या तंत्रज्ञानाच्या साह्याने पाहिजे त्या ठिकाणच्या हवेत सोडून द्यायचा. म्हणजे काम फत्ते!

जैवतंत्रज्ञानाच्या या उपयोगाचा(?) धोका साऱ्या मानवजातीला आहे. मुळात कोणत्याही शस्त्रास्त्रामुळे धोका असतोच; पण जैवतंत्रज्ञानापासूनचा हा

धोका निसर्गनियमांविरोद्धच आहे. मुळात मानव हा प्रथमपासूनच रोगराईच्या विरोधात लढत आला आहे. देवी, प्लेग आदी रोगांच्या साथीने पूर्वी मोठ्या संख्येने नरसंहार होत असे. जगभरातील शास्त्रज्ञांनी आयुष्यभर संशोधन करून या रोगांवर लशी शोधल्या, औषधे काढली. ती गरिबीतल्या गरिबांपर्यंत पोहोचवली. म्हणून आज हे रोग नाहीसे झाले. पोलिओ, क्षयरोग, हिवताप, कुष्ठरोग या रोगांविरोद्धची लढाई अजूनही चालू आहे. त्यासाठी जगभर प्रयत्नपूर्वक संशोधन होत आहे. असे असताना यातल्या एखाद्या रोगाची साथ जाणूनबुजून आणणे अमानवीच होय. काही वर्षांपूर्वी सुरतेत प्लेगसदृश रोगाची साथ आली होती आणि त्यामुळे साऱ्या भारतात भीतीची लाट पसरली होती. आपल्या डॉक्टरांनी प्रयत्न करून ही साथ थोपविली. सुरतमधील ही साथ हा 'जैविक युद्धप्रणाली' चा एक प्रयोग होता, अशी कुजबूज आहे. ही बाब खरी निघाली, तर या युद्धप्रणालीच्या धोक्याकडे आणखी गांभीर्याने पाहावे लागेल.

आज अमेरिका, चीन, इराक, इराण, रशिया, तैवान, सिरिया, क्युबा, उत्तर कोरिया, इजिप्त, इस्त्रायल, जपान आदी देशांकडे जैविक शस्त्रास्त्रे आहेत असे म्हटले जाते. अर्थातच या देशांत जैविक युद्धप्रणालीबाबत संशोधनही मोठ्या प्रमाणावर होत असेल. भारतासारख्या मोठ्या लोकसंख्येच्या देशाला; तसेच विकसनशील देशाला यामुळे मोठा धोका संभवू शकतो. शेवटी तंत्रज्ञानाचा उपयोग कशा पद्धतीने होतो, हेच महत्त्वाचे आहे.

श्रीधर लोणी

अरुणोदय सोसा., ए-१/४,
कात्रज-कोंढवारोड, कात्रज, पुणे ४६

वाहते पाणी, हिरवे गवत, यांची मला हवी संगत, संध्याशीतल हसरा वारा, तोही मनाला वाटतो बरा

संध्याकाळची वेळ होती. सूर्याची मलूल किरणे रस्त्यावर पसरली होती. गंगाराम धुळीतून पाय ओढत चालला होता. त्याच्याबरोबर होते 'बापूशेट' नावाचे त्याचे माकड.

गंगाराम निराश झाला होता. तो आपल्या माकडाला म्हणाला, 'बापूशेट, आता कसे करायचे तूच सांग. आजपर्यंत तू खेळ करत आलास. डमरूच्या तालावर नाचलास. पैसे मिळवलेस. तुझे पोट भरलेस. माझे पण पोट भरलेस. पण आता जमाना बदलला. व्हिडिओची दुनिया अनेकांना आवडू लागली. तू अगदी मनापासून खेळ केलास. राजपुत्र झालास. पेंढ्या बनलास. गोंड्याची टोपी घातलीस. घुंघरकाठी घेतलीस. पण चार

पोरेसुद्धा भोवती जमली नाहीत. मोठे माणूस पण फिरकले नाही. धुळीत कुणी कुणी कथलाची नाणी टाकली. तूच सांग कथलाची नाणी देऊन बाजारात काय मिळणार? मिनतवारीने थोडे फुटाणे आणि चुरमुरे मिळू शकले. एवढे खाऊन तू आणि मी जगणार कसे? सांग ना?'

असे म्हणून गंगाराम बापूशेटकडे पाहू लागला. बापूशेट गंगारामचा चेहरा निरखून पाहू लागला. बापूशेटही गंभीर झाला. त्यालाही काहीतरी बोलायचे होते.

जाणार कुठे असा गंगारामपुढे प्रश्न पडला.

'तूच ने मला कुठे न्यायचे आहे ते' गंगाराम बापूशेटला म्हणाला.

III

डोंबारी, माकडवाला, अस्वलवाला या रस्त्यावर खेळ करून पोट भरणाऱ्या जमाती, हल्ली फारशा कुठे दिसत नाहीत. कदाचित शिक्षणाचे महत्त्व पटून त्यांच्या पुढच्या पिढ्या या व्यवसायाकडे वळत नसतील आणि समजा, ते वळले तरी संगणकाच्या युगात आपल्याला हे सगळं बघायला वेळ तरी कुठे आहे? पण यांच्या ज्या काही पिढ्या इतकी वर्षे खेळ करत होत्या, त्यांनी आता कसं जगावं? त्यांचं पोट त्यांनी कसं भरावं? अशाच परिस्थितीने गांजलेल्या एका माकडवाल्याला, माणसाने नाही तर त्याच्या मुक्या प्राण्यानेच जगण्याची दिशा कशी दाखविली, याविषयी वाचूया म.वि.कोल्हटकर यांच्या 'धन्याची बाग' या कथेत.

धन्याची बाग

तेव्हा मग बापूशेट समजूतदारपणे पुढे चालू लागला. गंगाराम बापूशेटच्या मागोमाग चालत राहिला.

मग ते गावाबाहेर एका जुनाट देवळापाशी आले. देवळाची एक भिंत ढासळली होती. दुसऱ्या धड असलेल्या भिंतीजवळ दोघेजण थांबले.

जवळचा झाडपाला तोडून गंगारामने झाडू बनवला. पडलेल्या देवळातली जमीन गंगारामने जमिनीवर बसला. मग गंगाराम म्हणाला, 'आता इथून आपल्याला कुणी हाकलणार नाही.'

जवळ एक हापसा होता. गंगारामने हापशावरून पाणी आणले.

गंगाराम सहज देवळाच्या गाभाऱ्यात डोकावला. कुणीतरी देवापुढे तेलवात घातली होती. त्या

आजवरी सांभाळिला । तूच योगक्षेम । पुरविले हद्द माझे । दिले स्नेहप्रेम ।

दिव्याच्या प्रकाशात गंगारामने पाहिले. त्याला दिसले की मूर्ती मारुतीची आहे.

गंगारामने घंटा वाजवली. मारुतीला नमस्कार केला. मग तो म्हणाला, 'मारुतीराया तूच आता सांभाळ मला आणि माझ्या बापूशेठला.'

नंतर गंगारामने चुरमुऱ्याची आणि फुटाण्याची पुरचुंडी सोडली. गंगारामने आणि बापूशेठने तो कोरडा फराळ केला. अजून त्यांची पोटे रिकामी होती. ती रिकामी पोटे पाणी पिऊन त्यांनी भरून काढली. मग बापूशेठला खांबाजवळ बंदोबस्तात बांधून गंगाराम आडवा झाला.

गंगारामला झोप येत नव्हती. आता सगळीकडे बंगलेच झाले होते. वेगाने धावणाऱ्या स्कूटर्स आणि मोटारी यांची गर्दी झाली होती. आता पायी चालणारे लोक अगदी थोडे होते. बापूशेठचा खेळ पाहायला कुणी फिरकत नव्हते. आता आपल्या पोटाची खळगी कशी भरणार? बापूशेठला काय खाऊ घालणार अन् आपण काय खाणार? दिवस अवघड येत चालले.

गंगाराम या कुशीवरून त्या कुशीवर फिरत राहिला. अगदी उशिरा त्याला डुलकी लागली. तो आता वेगळ्याच जगात होता. स्वप्नामध्ये गंगारामला एक सुंदर बाग दिसली. बागेमध्ये त्याला बुभुःकार ऐकू आला. या झाडावरून त्या झाडावर झेप घेणारा एक भलामोठा कपिश्रेष्ठ त्याला दिसला. होय, तो साक्षात मारुतीराया होता आणि ती बाग म्हणजे अशोकवन होते. झाडे फळांनी लगडलेली होती. मारुतीराय

फांदीवर बसताक्षणी पिकलेली फळे खाली पडू लागली.

ते स्वप्न संपूच नये असे गंगारामला वाटले. तथापि कोंबडा आरवला. दिशा उजळल्या. गंगारामला जाग आली.

का कुणास ठाऊक गंगारामला आनंद झाला होता. तो शीळ वाजवू लागला.

नंतर गंगारामने हात-पाय-तोंड धुतले. आपली झोळी उचलली. डमरू घेतले. काठी हातात धरली. मग तो बापूशेठला म्हणाला, 'चला बापूशेठ, आम्हाला घेऊन चला' नदीच्या काठावर एक डगर होती.

गंगाराम बापूशेठला म्हणाला, 'बापूशेठ आता नवा खेळ शिकायची आहे का तयारी?'

बापूशेठने मान हलवली आणि होकार दिला.

गंगारामने मग लहान-मोठे दगड गोळा केले. डगरीवर घट्ट रोवून ठेवले. नंतर ते गदागदा हलवायचे. ढिले करायचे आणि द्यायचे ढकलून उतारार. ही गोष्ट गंगारामने बापूशेठला शिकवली.

बापूशेठ जात्याच उचापती होता, त्यामुळे डगरीवरचा हा खेळ त्याला आवडला.

नंतर सरसर झाडावर चढायचे, बेलफळे, चिंचा तोडायच्या, त्या खाली टाकायच्या असा दुसरा धडा गंगारामने बापूशेठला शिकवला.

अगदी अवघड अशा फांदीवर बापूशेठ बिनदिवकत चालत जायचा. एकूण एक बेलफळे पाडायचा.

नंतर गंगारामने एक लांबसडक केशरी दोरी विकत घेतली. दोरीचे एक टोक त्याने बापूशेठच्या गळ्यात

अडकवले. मग गंगाराम बापूशेठला म्हणाला, 'आता दाखव तुझी करामत.'

समोर बंगल्याच्या रांगाच रांगा पसरल्या होत्या. बंगल्याभोवती लहान-मोठ्या बागा होत्या. बहुतेक सर्व बागांमध्ये उंच उंच अशी नारळाची झाडे होती. कित्येक ठिकाणी झाडावर असंख्य नारळ दाटीवाटीने लगडले होते.

अशाच एका बंगल्यापुढे गंगाराम थांबला.

'साहेब आहेत का?' गंगारामने हाक दिली.

बंगल्याचा मालक बाहेर आला आणि म्हणाला, 'काय काम आहे?'

'नारळ काढायला झाले आहेत. देऊ का काढून?' गंगारामने बंगल्याच्या मालकाला विचारले.

'अगदी देवासारखा आलास. आजकाल उंच झाडावर चढून नारळ काढण्यासाठी माणूस मिळेनासा झाला आहे,' मालक म्हणाला.

'मी तुमचे तयार झालेले सर्व नारळ लगेच उतरवून देतो. मला प्रत्येक नारळामागे फक्त पन्नास पैसे द्या,' गंगाराम मालकाला म्हणाला.

मालक त्या दराने पैसे देण्यास तयार झाला. नंतर मालकाने गंगारामला विचारले, 'तू नारळ कसे उतरवणार?'

'तुम्ही अगदी काळजी करू नका. नारळाच्या पोटातलं पाणी जरासुद्धा बाहेर येणार नाही. पाहा तर याची करामत.' गंगाराम म्हणाला.

मग गंगारामने बापूशेठला प्रेमाने थोपटले. नंतर तो बापूशेठला म्हणाला, 'बापूशेठ, धन्याची बाग आहे. नासधूस करायची नाही. दंगाधोपा करायचा नाही. पक्के नारळ उतरवायचे. कबूल?'

पायांखाली नितळ वाजते चुरमड पिकल्या पानांची । जरा ओलसर सुखात दुखते कळ मातीच्या गाण्याची

बापूशेठने होकारार्थी मान हलवली.
गंगारामने दोरी दिल्ली सोडली.

बापूशेठ चपळपणे नारळाच्या
झाडावर चढला. त्याने एक एक
नारळ हलवण्यास सुरुवात केली.
तेव्हा तयार झालेले नारळ बदाबदा
खाली पडू लागले.

असे साठ नारळ
निघाले. बापूशेठला तीस रुपये

तात्काळ मिळाले. बंगल्याचा मालक
बापूशेठकडे कौतुकाने पाहू लागला.

तेव्हा गंगाराम मालकाला
म्हणाला, 'काम करून थोडा तरी गर्व
आहे का पाहा याला. आज प्रथमच
बापूशेठने या मोहिमेला सुरुवात केली
आहे. तेव्हा पहिला मानाचा नारळ
याचा आहे.'

मालक आनंदाने म्हणाला, 'जरूर

जरूर, याला मी देतो मानाचा नारळ.'

तेव्हा गंगाराम बापूशेठला
म्हणाला, 'बापूशेठ, धन्याच्या
बागेतला मानाचा नारळ घे आणि
धन्यांना दंडवत घाल.'

बापूशेठने मालकानी दिलेला भला
मोठा असोल्या नारळ हातात घेतला.
नंतर बापूशेठ जमिनीवर पालथा
पडला. त्याने धन्याला दंडवत घातला.

गंगाराम बापूशेठला घेऊन तडक
बाजारात गेला. त्याने तेलवात खरेदी
केली. नंतर तो त्या जुन्या पडलेल्या
मारुतीच्या देवळात गेला. त्याने
देवापुढे तेलवात लावली. बापूशेठने
नारळ मूर्तीपुढे ठेवला. बापूशेठ आणि
गंगाराम मारुतीच्या पाया पडले.

त्यानंतर ठिकठिकाणांहून नारळ
उतरवण्यासाठी, उंच झाडावर अवघड
जागी असणारी फळे काढण्यासाठी
बापूशेठला निमंत्रणे येऊ लागली.

बापूशेठ आता खूप झाला होता.
गंगारामने एक सोनेरी नक्षी असलेले
निळे मखमली जाकीट बापूशेठच्या
अंगावर घातले होते. अशा थाटात तो
झाडावर चढे. आसपासची माणसे
कौतुकाने भोवती जमा होऊ लागली.

नाहीतर झाडे, फांद्या, पाने,
फुले हेच बापूशेठचे खरे मित्र होते.
आता या मित्रांच्या मेळाव्यात
बापूशेठ बागडू लागला.

□

म.वि. कोल्हटकर
'वैष्णव', १६ जीवनछाया सोसा.

सातारा-४१५००१

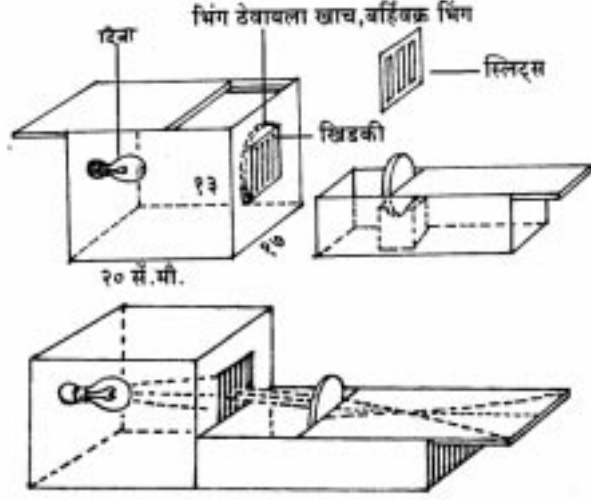
मज कळेना चालताना दुःख कैसे फूल झाले । अन् कुणाचे दिव्य आशीर्वाद मज घेऊन आले ।

प्रकाशपेटी तयार करूया

प्रा.मिलिंद नाईक

‘प्रकाश’ या विषयाचा अभ्यास आपण इ. सातवी-आठवी पासून पुढे बारावीपर्यंत दरवर्षी करत असतो. परंतु याचे मूलभूत आकलन सर्वांना होतेच असे नाही. याचे मुख्य कारण म्हणजे ‘प्रकाशाचा किरण’ ही मूलभूत संकल्पनाच स्पष्ट झालेली नसते. प्रयोगशाळेमध्ये प्रयोग केले जातात त्यामध्ये हा प्रकाशाचा किरण असे काही दाखविता येत नाही. जे प्रयोग करतो त्यामध्ये आपल्याला थेट वस्तू व त्याची प्रतिमाच दिसत असते. (मेणबत्ती व त्याची प्रतिमा) मात्र प्रकाश या विषयातील भिंगे, आरसे, लोलक, डोळ्यांमधील दोष इ. गोष्टी शिकत असताना प्रत्येक वेळी आपण किरणाकृतींची मदत घेत असतो. प्रकाशाचे किरण ही संकल्पना आणि प्रत्यक्ष वस्तू व त्याची प्रतिमा यांतील संबंध समजून देण्याकरिता ह्या ‘प्रकाशपेटी’ चा निश्चितच उपयोग होईल.

ही ‘प्रकाशपेटी’ तयार करण्यासाठी प्लायवुड, बल्ब, बल्ब होल्डर, वायर व भिंगे, आरसे एवढ्याच गोष्टींची आवश्यकता आहे. प्लायवुडच्या साहाय्याने २०x१७x१३ सें.मी. आकाराचे एक खोके तयार करा. त्यातील एका बाजूला खिडकी ठेवा, आता त्यामध्ये खिडकी असलेल्या बाजूपासून १५ से.मी. अंतरावर साधारणतः ६० वॉटचा बल्ब बसवा. यामध्ये

खिडकीचा मध्यबिंदू व बल्बची फिलॅमेंट सरळ रेषेत येतील याची काळजी घ्यायला हवी. आता खिडकीच्या आतल्या बाजूला खाचेमध्ये एक १५ सें.मी. नाभीय अंतर असलेले भिंग बसवा व बाहेरील बाजूस, आयताकृती स्लीट्स असलेला कागद चिकटवा. आता हा तयार झाला प्रकाशस्रोत जो आपल्याला प्रकाशाची किरणे देईल.

आता खिडकीच्या मध्यावरती तिला लंबरूप व जमिनीला समांतर असा एक प्लायवुडचा तुकडा धरा. (यासाठी छोट्या आकाराचे, आकृतित दाखविल्याप्रमाणे अजून एक खोके तयार करता येईल.) प्रकाशाची किरणे या प्लायवुडवर पडतील. आता याचा वापर करून अनेक प्रयोग करता येतील.

१. खिडकीपासून थोड्या अंतरावर एक बहिर्वक्र भिंग धरा. प्लायवुडला त्यासाठी भिंगे बसविण्यासाठी खाच करा.) सर्व किरणे तुम्हाला जवळ येऊन एका

बिंदूतून जाताना दिसतील. हा बिंदू झाला त्याची मुख्य नाभी. या भिंगामुळे सर्व किरणे जवळ आल्याचे तुम्हाला आता स्पष्टपणे दिसेल म्हणूनच या भिंगाला अभिसारी भिंग असेही म्हणतात.

२. आता एक अंतर्वक्र भिंग खिडकीसमोर धरा. तुम्हाला प्रकाशाची किरणे एकमेकांपासून लांब जाताना दिसतील. म्हणूनच या भिंगाला अपसारी भिंग असेही म्हणतात.

३. दृष्टीदोष व ते दूर करण्यासाठी वापरावयाचे चष्मे हे समजून घेण्यासाठी देखील या उपकरणाचा उपयोग होतो.

एक १० सेमी. नाभीय अंतर असलेले बहिर्वक्र भिंग खिडकीपुढे धरा. भिंगापासून १० सेमी अंतरावर किरणे एकत्र आलेली दिसतील.

केवळ निकट दृष्टितेमध्ये किरणे दृष्टिपटलावर एकत्रित होण्याऐवजी अगोदरच एकत्र होतात. वरील स्थिती ही (१० सेंमी. वर एकत्र येणे) निकट

आता प्रकाश भवती, सरले विकल्प सारे । आनंदगीत गाऊ या अंगणात यारे ।

दृष्टितेतील दोषाची आहे असे गृहित धरल्यास ती दुरुस्त करण्याकरिता बहिर्वक्र भिंगाअगोदर एक अंतर्वक्र भिंग धरा. अंतर्वक्र भिंग त्यातून जाणाऱ्या किरणांचे अपसरण करताना दिसेल. त्यामुळे आकृतीमध्ये दाखविल्याप्रमाणे आता मुख्य नाभी बहिर्वक्र भिंगापासून लांबवर सरकेल. केवळ दूरदृष्टितेमध्ये या विरुद्ध स्थिती असते. प्रकाशाची किरणे दृष्टिपटलावर एकत्र येऊ शकत नाहीत. वस्तूची प्रतिमा दृष्टिपटलाच्या मागे तयार होते. आता १० सेमी. नाभीय अंतर असलेल्या बहिर्वक्र भिंगामुळे मिळणारी मुख्यनाभी ही दृष्टिपटलाच्या मागे आहे असे गृहित धरल्यास, प्रकाशाची किरणे लवकर यायला हवीत. यासाठी अजून एक बहिर्वक्र भिंग, भिंगाच्या अगोदर धरा. आता १० सेमी. नाभीय अंतराच्या तुलनेत प्रकाशाची किरणे

अधिक लवकर एकत्र येताना दिसतील.

४. याच किरणांचा वापर करून लोलक(प्रीझम) मध्ये होणारे प्रकाशाचे अपस्करण व काचेमुळे होणारे प्रकाशाचे अपवर्तन दाखविता येईल.

याच प्रकारे प्रकाश या विषयामधील अनेक प्रयोग तुम्हाला करता येतील पण त्याचे सविस्तर वर्णन या लेखात जागे-अभावी करता येणार नाही. पण काही प्रयोग तुम्हाला करण्यासाठी सुचवित आहे.

१. बहिर्गोल व अंतर्गोल आरसे धरल्यास काय होईल?

२. बहिर्गोल आरसा व अंतर्वक्र भिंग यांचे नाभीय अंतर कसे काढता येईल?

३. संयुक्त सूक्ष्मदर्शक व दूरदर्शक यांची किरणाकृती या प्रकाशपेटीच्या साहाय्याने कशी दाखवाल?

४. खरी प्रतिमा ही नेहमी उलटी असते त्यावेळी किरणे देखील आपली

जागा बदलतात हे देखील या पेटीच्या साहाय्याने दाखविता येते, ते कसे दाखवाल?

५. बहिर्वक्र भिंगाच्या सर्व किरणाकृती या पेटीच्या साहाय्याने कशा पडताळून पाहाल?

६. ह्याच पेटीचा वापर करून अजून कोणते प्रयोग दाखविता येतील?

या प्रश्नांच्या उत्तरांची वाट पाहात आहे. किरणाकृतीच्या साहाय्याने जे शिकतो व प्रत्यक्ष प्रयोगाच्या दरम्यान जे घडते त्यातील फरक या प्रकाशपेटीच्या साहाय्याने दूर करता येतो. म्हणूनच या प्रकाशपेटीला शैक्षणिक साहित्याच्या दृष्टिनेदेखील विशेष महत्त्व आहे.

□

प्रा. मिलिंद नाईक,
ज्ञान प्रबोधिनी प्रशाला, पुणे ३०

समाधान जे चित्ती वसावे समाधान जे जगी असावे हाव नसावी मनी जे मिळे त्यातच आनंद वसे

केवळाचे पान

रस्त्याने ये-जा करताना 'जुन्या पुस्तकांचे दुकान' असा फलक अनेक वेळा मी पाहिला होता; पण माझ्या येण्या-जाण्याच्या वेळेला ते दुकान कधीच उघडे दिसले नाही. दुकानाच्या फलकावर कोठेही ते उघडे असण्याच्या वेळा लिहिलेल्या नव्हत्या. बहुधा हे दुकान कायमस्वरूपी बंदच असणार, असा समज मी करून घेतला आणि मनातून त्या दुकानाचा विचार हद्दपार केला.

मी तसे ठरविले खरे; पण हा विचार मनात सारखा येतच राहिला. तसतसे कुतूहल वाढू लागले; आणि एके दिवशी अचानक दुकान उघडे दिसले. मला काहीतरी अजब सापडल्याचा

आनंद झाला. ज्या कामासाठी चाललो होतो, ते थोडे बाजूला ठेवून मी दुकानात शिरलो.

दुकानात एखाद्या टेबल-खुर्चीशी कोणीतरी बसलेले असणार, अशा समजाने दुकानात त्याचा शोध घेऊ लागलो; पण तेथे कोणाचाही मागमूस नव्हता. दुकानात कोणी आहे की नाही, याचा काहीच अंदाज येईना. पाचएक मिनिटे तसाच उभा राहिलो, तरीही कोठेच कोणाची हालचाल दिसेना. क्षणभर वाटले, बंद असलेले हे दुकान कोणीतरी खरेदी केलेले असणार आणि तो

नवा मालक गडीमाणसांकडून दुकानाची स्वच्छता वगैरे करून घेत असणार.

पण खरा प्रकार वेगळाच होता. दुकानाचे मालक दुकानातच होते; पण पुस्तकांच्या गट्यांत ते कोठे सहजपणाने दिसत नव्हते. मी मनाशी एकेक तर्क करीत असतानाच 'जय श्रीराम' असा शब्द उच्चारून, एका हातावर शरीराचा तोल सावरीत एक गृहस्थ जवळच्या खुर्चीचा आधार घेऊन उभे राहिले. गोरापान वर्ण, विरळ-शुभ्र केस. पाणीदार डोळे. सरळ नासिका. जिवणी छोटी; पण अगदी लालबुंद, शुभ्र धोतर, अंगाभोवती पंचा गुंडाळलेला.

'आपण आल्याचं मला समजलं नाही हं. माफ करा,' अशा आत्यंतिक मृदू शब्दांत त्यांनी दिलगिरी व्यक्त केली.

एवढ्या एकाग्रतेने कामात गढून गेलेल्या त्या गृहस्थांना पाहून माझा आधीच गोंधळ उडालेला होता. त्यात त्यांचा हा मऊ स्वर. त्याने मी आणखी भारावून गेलो.

मल्हार अरणकल्ले

'बरेच दिवस दुकान बंद होतं. आज दार उघडं दिसलं; म्हणून सहज डोकावलो. म्हटलं, बघावं तरी आत काय आहे ते.' माझे उत्तर.

'वा ! बघा की ! अहो, असं उत्सुकतेनं आज पुस्तकांकडं पाहतंय कोण? देवपूजेसारखे आमच्या पंक्तीतले काहीजण निष्ठेनं काही करीत बसतात.

इथे तिथे धुके छान, दाटले किरण बाण हिरव्याशा आवेगात, थरारले पान पान

त्याला क्वचित कोणी प्रतिसाद देतो एवढंच. बाकी इथं शांतताच असणार !'-आजोबांनी आपली खंत व्यक्त केली.

'इतके दिवस दुकान बंद होतं. काही विशेष नाही ना?' - मी सहजपणाने विचारले.

माझ्या प्रश्नाचे उत्तर देता- देताच आजोबा पाठमोरे... समोरच्या सेल्फातली काही पुस्तके वर-खाली करू लागले. एक सेल्फ, दुसरे सेल्फ असे करीत, त्यांनी तीन-चार ठिकाणचे पुस्तकांचे गट्टे चाळले; आणि अखेर टेबलाच्या खणातून आठ-दहा पुस्तके काढून माझ्या पुढे ठेवली. ते म्हणाले, 'दुकान बंद म्हणजे काहीतरी विशेष असायलाच हवे. फार दिवसांपासून समजलं होतं की, अमूक एका ठिकाणी चांगली जुनी पुस्तकं आहेत. प्रवास लांबचा होता. शिवाय थोडी पैशाची तजवीजही करायची होती. नुकताच तिकडं जाऊन आलो. तिथल्या खजिन्यात मला हे धन सापडलं. बघा तर खरं !'

ती सर्वच पुस्तके चांगल्या-नेटक्या बांधणीची, टिकाऊ वेष्टन घातलेली होती. पुस्तक कोणी कोटून खरेदी केले, त्याची अत्यंत सुबक अक्षरांत त्यावर नोंद होती. एवढेच नव्हे तर, पुस्तकाच्या पानापानांवर काही टिपणे होती. तीही अगदी नेटकी.

एकेक पुस्तक उचलून मी चाळू लागलो. पुस्तकांचे विषयच खूप

रंजक होते. भविष्य ते पाककला अशी त्यांची व्याप्ती होती. थोडक्यात, कुठलेही पान उघडून वाचावे.

'तुम्ही पुस्तकं विकत देता ना?'

'अहो, हे तसं दुकानच आहे; पण इथला व्यवहार थोडा वेगळा आहे. पुस्तक हवंसं वाटलं की ते घेऊन जायचं. ठेवून घ्यावंसं तर विकत घ्यायचं.'-

आजोबांनी व्यवहार सांगितला.

त्या गट्ट्यातील एक पुस्तक घेऊन मी घरी आलो. ते पुस्तक भविष्यासंबंधीचे होते. नावावरून भविष्य, जन्म-तारखेवरून भविष्य, जन्मवेळेनुसार भविष्य, भाग्यांकानुसार भविष्यकथन केलेले होते.

एकेक पान करीत पुस्तक वाचा अथवा मधून कुठूनही सुरूवात करा. सगळीकडे रंजक आणि उत्सुकता चाळवणारा मजकूर.

नव्या पुस्तकांप्रमाणे जुन्या पुस्तकांनाही विशिष्ट गंध येतो. पण मी आणलेल्या पुस्तकाला तसला नेहमीचा गंध नव्हता; तर त्याचे वेगळेच अस्तित्व जाणवत होते. पुस्तकाची पाने चाळताचाळता त्याचे रहस्य उलगडले.

काही पाने उलटल्यावर एकदम गंध दरवळला. तिथे एक केवड्याचे पान होते. वाळून गेलेले. मूळचा पांढरट-पिवळटपणा जाऊन काळसर पडलेले. गंधाने मनही भरून गेले.

पुढे काही पानांवर चाफ्याच्या फुलांच्या पाकळ्या होत्या. त्यांचा गंधही एकदम दरवळला. मग एक मोरपीस घासून दिसले. पुस्तकाची पाने दाबून मोरपीस घासून बाहेर ओढले की ते फुलून येते. शाळकरी वयात अनेकदा केलेला हा खेळ पीस दिसताच नकळत मी आजही केला. पीस फुलून आले; आणि त्याबरोबर शाळकरी दिवसही !

पुस्तक उलगडत राहिलो. अधूनमधून अशा काही खुणा आढळत गेल्या. ज्याने त्या पुस्तकांच्या पानांत लपवून ठेवल्या असतील त्याचे त्या खुणांमागील अर्थ काहीही असोत; मला या खुणा माझ्या अर्थासह आवडल्या. पुस्तकाच्या विषयाची कल्पना यावी म्हणून ते चाळू लागलो खरा; पण एकामागून एक भेटत गेलेल्या खुणांतच पुढे अधिक गुंतत गेलो.

कोणत्याही खुणांचं हे असंच असतं. खुणा आपल्याशी बोलतात आणि स्वतःत गुंतवून ठेवतात. आपण पुस्तकात कधी-तरी काही-कारणाने अशा खुणा ठेवून देतो. पुढे व्यापात पुस्तकाची ही पाने चाळणे कमी होत जाते आणि मग एखादे वेळी पुस्तकही आडबाजूला पडते. त्यातील खुणांचा मागमूसही पुसला जातो; पण या खुणा अशा कधीच पुसल्या जात नाहीत.

माणसाच्या आयुष्यात पुस्तकाचे तरी यापेक्षा वेगळे काय होते. रोजच्या धावपळीच्या

आपलाच एक स्मृतिग्रंथ, मनाच्या चाळीत असावे, वाहत्या पाण्यात पाय सोडून, स्वतःशी बोलत स्वस्थ बसावे !

दिनक्रमात आपण या पुस्तकात अशा काही खुणा ठेवून देत असतो. काही केवड्याच्या - बकुळीच्या फुलांसारख्या; तर काही कडवट गंध येणाऱ्या फुलांसारख्याही. आयुष्यात सगळीकडेच सदासर्वकाळ अशी गंधभरली फुले थोडीच खुणेसाठी हाती लागतात? त्यांत सरमिसळ असते. कुणी गंधित फुलेच अधिक ठेवते. कुणी इतरही पाने-फुले साठविते. पुस्तकात काय साठवायचे, हे ज्याचे त्यानेच ठरवायचे असते.

या खुणा पुनःपुन्हा पुस्तक उघडून पाहायच्या असतात. तरच

त्यांचा नवनवा अर्थ आपल्याला कळून येतो. आपण आयुष्याचे पुस्तक असे मागे उलगाडून पाहातच नाही. या पुस्तकातही मदतीच्या, सत्कार्याच्या, चुकांच्या, प्रामाणिकपणाच्या, इतरांना हेतुतः दिलेल्या मनस्तापाच्या, कलांच्या आस्वादाच्या, प्रेमाच्या, द्वेषाच्या, मत्सराच्या... किती तरी खुणा असतात. त्यातील चांगल्या, आनंददायक खुणांची पाने काढून आपण आयुष्याचे पुस्तक चाळू लागलो, तरी खूप वेगळा आनंद मिळू शकतो. आजच्या धकाधकीच्या, ताणतणावाच्या

जीवनातील चार क्षण आनंदमय होऊन जातात.

हातातील पुस्तक या विचारांतच चाळून झाले.

या पुस्तकातील खुणांच्या रूपाने मी माझ्या आयुष्यातील पुस्तकात एक केवड्याचे पान ठेवून दिले होते. या पानाचे नाव होते 'जुन्या पुस्तकांच्या दुकानातील आजोबा'!

▣

मल्हार अरणकल्ले,
१०/२ गुरुजन सोसायटी,
शास्त्रीनगर, कोथरूड, पुणे २९

आठवणींना गंध लाभता भावफुलांचा मनात मिळतो आनंद पहा पुनःप्रत्ययाचा

मित्रांनो,
तुम्हाला सर्वांनाच कोडी
सोडवायला आवडत असतील,
पण ती कोडीही जर तर्कशुद्ध,
गणितावर आधारलेली असतील
तर आपल्या बुद्धीला चालना
मिळते. करमणूक तर होतेच पण
त्याबरोबर बौद्धिक आनंदही
मिळतो. डॉ. वा. ना. दाण्डेकर
छात्रप्रबोधनच्या वाचकांसाठी
असा मेवा नेहमीच पुरवीत
असतात. येथेही त्यांनी छानशी
चार कोडी तुमच्यासाठी दिली
आहेत. स्वतः तर सोडवाच आणि
तुमच्या मित्र-मैत्रिणींनाही ही
कोडी घाला.

(१) मैत्रिणीचें छंद कोणते?

एका टेबलाभोवती चार मैत्रिणी
बसल्या आहेत. प्रत्येकीची आवड
निराळी असून त्यांचे छंद-विषय
नृत्य, नाट्य, चित्रकला व संगीत
हे आहेत. त्यांच्या संबंधीची काही
माहिती खाली दिली आहे.

(१) नृत्य व चित्रकला यांची
आवड असणाऱ्या मुर्लीच्या मध्ये
राधिका बसली आहे.

(२) जिला नाट्य आवडते
तिच्यासमोर रेणू बसली आहे.

(३) नाट्य आवडणाऱ्या
मुलीच्या डाव्या बाजूला अनिता
बसली आहे.

(४) चित्रकला आवडणारी मुलगी
तनुजाच्या समोर बसली आहे.

या मैत्रिणी कशा प्रकारे बसल्या
आहेत आणि त्यांचे आवडीचे
विषय कोणते ते तुम्ही ओळखू
शकाल काय?

(२) अंकांची जुळवाजुळः
एक अंक एकदाच वापरून

मैदूला

खुराक !

वा. ना. दाण्डेकर

सोबतच्या चौकटीत १ ते ९ हे

२	३	७
६	५	४
८	९	१

अंक लिहून
तीन अंकी
दोन संख्यांची
बेरीज करून
दाखविली
आहे आता

खाली दिलेल्या 'अ' आणि 'ब'
चौकटीत १ ते ९ हे अंक तुम्ही
अशाप्रकारे लिहा की 'अ' मधील
बेरजेमुळे सर्वात मोठी संख्या तर
'ब' मधील

बेरजेमुळे
सर्वात लहान
संख्या
मिळेल.

बेरीज =
(अ)

बेरीज
(ब)
'अ' मध्ये

जी बेरीज
येईल

त्यापेक्षा

जास्त बेरीज करून दाखविणे शक्य
होणार नाही. त्याप्रमाणे 'ब'
मधील बेरजेपेक्षा कमी बेरीज
मिळविणे शक्य होणार नाही,
अशी मांडणी करा.

(३) अरबांचे भांडण सोडवू
शकाल काय ?

बऱ्याच वर्षांपूर्वीची ही कथा
आहे. दोन अरब आपल्या

खेड्यातून बगदाद शहराकडे जात
होते. दुपारच्या वेळी एका
झाडाखाली विश्रांतीसाठी बसले.
एका जवळ ५ पाव होते, तर
दुसऱ्याजवळ ३ पाव होते.
खावयाला सुरुवात करणार तोच
भुकेने व्याकुळ झालेला एक
वाटसरू तेथे आला. 'मी तुम्हाला
पैसे देईन, मला थोडे खावयाला
द्या' असे त्याने सांगितले. त्या
अरबांनी पावांचे समान तुकडे
करून तिघांनी समान वाटा
घेतला. त्या वाटसरूने अरबांना ८
दिनार दिले व तो निघून गेला.

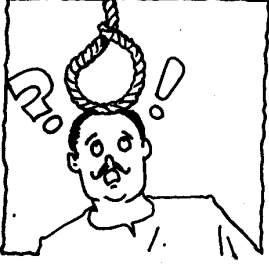
ज्या अरबाजवळ ५ पाव होते
त्याने ५ दिनार घेऊन दुसऱ्या
अरबाला ३ दिनार दिले. पण दुसऱ्या
अरबाने पैशांची निम्मी वाटणी
मागितली. दोघांमध्ये खडाजंगी
झाली. तेव्हा ते दोघे आपल्या
परिचयाच्या एका वृद्ध अरबाकडे
गेले व सल्ला मागितला. 'तुम्ही
पावाची वाटणी कशी केली,' असे
त्याने विचारले. 'पावाचे समान ३-३
तुकडे केले' हे समजताच त्या वृद्ध
अरबाने ७ दिनार व १ दिनार अशी
विभागणी करून दिली.

वरील तीन प्रकारांपैकी कोणती
वाटणी बरोबर होती?

(४) फासावर कोण गेलं?

बगांडा देशात क्रांतिकारकांनी
उठाव केला व राज्यक्रांती घडवून
आणली. त्या देशाचा राजा, प्रधान
आणि सेनापती या तिघांवर खटला

बुद्धीच्या माहेरी नांदावा तर्क प्रतिभेचे पंख लेवूनिया

भरला गेला. निकाल देण्यापूर्वी न्यायाधिशाने प्रत्येकाला स्वतंत्रपणे बोलावून पुढीलप्रमाणे शिक्षेची कल्पना दिली. राजाला सांगितले, 'जर तुझा प्रधान व सेनापती यांना एकच शिक्षा झाली, तर तुला फासावर चढविले जाईल.'

(२) त्याने प्रधानाला

सांगितले, 'राजा व सेनापती यांना एकच शिक्षा झाली तर तुला तुरुंगात टाकले जाईल,

(३) त्याने सेनापतीला सांगितले, 'राजा आणि प्रधान यांना भिन्न शिक्षा झाली तर तू मोकळा सुटशील.'

न्यायाधिशाने तिघांच्या बाबतीतील आपला निकाल पुढीलप्रमाणे जाहीर केला.

'उद्या तुमच्यापैकी एकाची सुटका होईल, एकाला आयुष्यभर तुरुंगावास व एकाला फाशी दिली जाईल.'

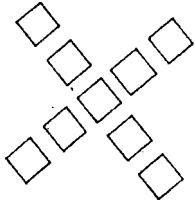
त्या तिघांनी न्यायाधीशाला अधीरतेने विचारले, 'महाराज, आमचे काय होणार?'

न्यायाधीश म्हणाला. 'मी तुम्हाला अगोदरच सांगितले आहे.'

तर मग ओळखा पाहू कोणाला कोणती शिक्षा झाली होती?

(५) मेंदूला खुराक !

सोबतच्या ९ चौकटींमध्ये १ ते ९ हे अंक अशा प्रकारे लिहा की प्रत्येक ओळीमध्ये एक वर्गसंख्या तयार होईल. एक अंक एकदाच वापरावयाचा. एकूण चार वर्ग संख्या तयार होतील.

(ब) सोबतच्या ९ चौकटींत १ ते ९ अंक अशा प्रकारे लिहा की त्यांची कर्णरेषेवरील बेरीज समान होईल. त्याचप्रमाणे चार कोपऱ्यांवरील संख्यांची बेरीज समान होईल. एक अंक एकदाच वापरावयाचा.

▣

वा. ना. दांडेकर,
बी/२, परिमल, १२३९/ए,
आपटे रस्ता, पुणे ४

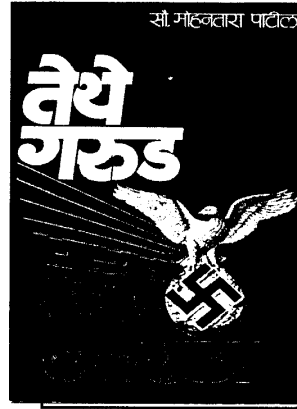
फुलतील आता सारी ज्ञानाची उपवने विश्व भरून जाईल अभिनव सुगंधाने

शनिवार, दि. ६ नोव्हेंबर १९४३. जर्मन पोलिसप्रमुख राइश फ्युरर हेन्नीच हिमलर अतिशय अस्वस्थपणे आपल्या ऑफिसात येरझारा घालत होता. त्याच्यावर एक अत्यंत अवघड कामगिरी सोपवली गेली होती. ब्रिटीश पंतप्रधान सर विन्स्टन चर्चिल नारफोक येथील किनाऱ्यावर आठवडाभर विश्रांतीसाठी येणार होते. असा महत्त्वाचा संदेश जर्मनीच्या जोना ग्रे या स्त्री गुप्तहेरामार्फत मिळाला होता, त्याला अनुसरून चर्चिलचे अपहरण करण्याची बिकट कामगिरी हिमलरवर सोपवण्यात आली. जर्मन छत्रिधारी सैनिकांचा एक छोटा जथा इंग्लंडच्या नारफोक येथील समुद्रकिनाऱ्यावर सुखरूप उतरला अन् हिलरला संदेश मिळाला- 'तेथे गरूड उतरला.' वरवर साधा अन् सोपा वाटणारा चार शब्दांचा संदेश होता पण परवलीच्या त्या शब्दातून हिमलरला मात्र फार मोठा अर्थ गवसला- 'चर्चिलना पळवण्यासाठी गेलेले जर्मन गुप्तहेर, विमानातून पॅरशूटच्या साहाय्याने ब्रिटीश भूमीवर सुखरूप उतरले होते-'

जॅक हिगिन्स या गाजलेल्या लेखकाच्या 'दी ईगल हॅज लॅन्डेड' या इंग्रजी कादंबरीचा 'तेथे गरूड उतरला.' हा एक भावानुवाद. लेखिका सौ. मोहनतारा पाटील यांनी मूळ इंग्रजी कथेला चढवलेला मराठी साज फारच आकर्षक आहे. कादंबरीची पार्श्वभूमी दुसरे महायुद्ध, यांतील पात्रे म्हणजे जगाचा विध्वंस

करायला निघालेल्या हिटलरच्यासाठी सर्वस्व अर्पण करायला तयार झालेल्या व्यक्ती! तरीही त्या स्वतः मात्र खलनायकी वृत्तीच्या नाहीत. या सर्व कटामध्ये प्रमुख म्हणून काम करणारा स्टायनर असीम धाडसी, उमक्या धाडसी, उमक्या

वाचलेच पाहिजे
असे काही..

(मूळ लेखक-जॅक हिगिन्स)

(The eagle has landed)

व्यक्तिमत्त्वाचा असा आहे. मृत्यू समोर असतानाही कोडून ठेवलेल्या शत्रूपक्षाच्या सर्वसामान्य नागरिकांना सोडून देण्याचा आदेश तो देतो. आपल्या पूर्वयुष्यात एका ज्यू पोरीला वाचवण्याचे धाडस दाखवतो. कादंबरीच्या पूर्वार्धात जीवनमृत्यूच्या सीमारेषेवर देहान्त शासनाची वाट पाहात असलेल्या स्टायनरवर ही कामगिरी सोपवण्यासाठी कॅप्टन रॅडल येतो. तेव्हा त्या जेलचा प्रमुख कॅप्टन ज्युऑफ त्याला म्हणतो, 'जा, जरूर घेऊन जा स्टायनरला ! त्याच्यासारखी माणसं जिवंत

राहिल्यां जर्मनीचा जितका फायदा होईल तेवढा त्याच्या मृत्यूनं होणार नाही' जर्मनीची हेर असलेली जोना ग्रे, आयरिश संघटनेचा सभासद डेव्हलिन, या योजनेचा प्रमुख सूत्रधार कॅप्टन रॅडल, डेव्हलिनला वाचवण्यासाठी धडपडणारी गावंढळ मोली या सर्वच व्यक्तिरेखा लेखिकेने समर्थपणे उभ्या केल्या आहेत.

कादंबरीतला प्रत्येक प्रसंग चित्तथरारक अन् रोमांचकारी आहे. वाचताना प्रत्येक घटना प्रत्यक्षात अनुभवल्याची अनुभूती वाचकाला मिळते हे या कादंबरीचं यश आहे. चर्चिलच्या अपहरणाच्या कामगिरीला वेढून राहिलेल्या घटनांचा येथे मागोवा आहे, ऐतिहासिक सत्याच्या आधारे घेतलेला. सत्य आणि कल्पना यांचे वेधक मिश्रण येथे पाहायला मिळते.

स्टायनर आपल्या कामगिरीत यशस्वी झाला का? चर्चिलपर्यंत पोहोचूनही त्याचे अपहरण करण्यात तो का अयशस्वी झाला? अपहरणाची योजना कशी आखली गेली? या सर्व घटना मूळ कादंबरी वाचूनच जाणून घेऊया. कारण अशा रोमांचक, रहस्यमय कादंबरीचे कथानक आधीच सांगितले तर सगळी मजाच संपेल. दुसऱ्या महायुद्धाच्या पार्श्वभूमीवर अनेक कथा-कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. त्यातील 'The Eagle has landed' चा सुरस अनुवाद लेखिका मोहनतारा पाटील यांनी, मराठी भाषेत उपलब्ध करून दिला आहे.

□

प्रकाशक : श्रीराम बुक एजन्सी
पृष्ठसंख्या : २३५
किंमत : ९० रू.

रास शुभ्र प्रसन्नतेची, गंध हास्यात जागला-रेंगाळता, रेंगाळता गंध घरभर झाला

गेली अनेक वर्षे मी सामाजिक काम करतोय. या काळात असंख्य कसोटीचे क्षण येऊन गेले. खरं तर प्रत्येक कार्यकर्त्यांच्या जीवनात कसोटी घेणारे अनेक प्रसंग येतच असतात. असे प्रसंग आले, की आपलीही परीक्षा होते. आपली ताकद किती, क्षमता किती याचा आपल्याला अंदाज येतो आणि तो क्षण अनुभवणं ही एक उत्कट अनुभूती असते. त्या अनुभवाकडे तटस्थपणे पाहिलं की, खरंच मजा वाटते.

१९९३ च्या सप्टेंबर महिन्यात ३० तारखेला मराठवाड्यात प्रचंड भूकंप झाला. लातूर आणि उस्मानाबाद जिल्ह्यांतील अनेक गावे जमीनदोस्त झाली. सर्वत्र हाहाकार माजला. १ ऑक्टोबरला सायंकाळपर्यंत आमचे १५० कार्यकर्ते महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागांतून किल्लारीला पोहोचले. कोणीही काहीही न सांगता ! मी स्वतः विदर्भात मेळघाटच्या जंगलात होतो. तिथे बातमी समजताच मीही २ ऑक्टोबरला लातूरला पोहोचलो. रात्री लातूरच्या एका कार्यालयात माझी सर्व कार्यकर्त्यांशी भेट झाली. ३ तारखेला सर्वत्र फिरून झालेल्या हानीचा अंदाज घेतला. कार्यकर्त्यांशी चर्चा केली. पुनर्वसनाच्या कामात सहभागी होण्याचा निर्णय घेतला. पुनर्वसनाला अंदाजे ४ ते ५ वर्षे लागतील व तोवर आपण काम करायचेच असा निर्णय घेतला.

सुरुवातीच्या काळात तातडीची कामे झाल्यावर आमचे 'जाणीव' संघटनेचे कार्यकर्ते आपापल्या घरी परतले. 'वंचित विकास' संस्थेचे मोजके कार्यकर्ते पुढील कामासाठी थांबले.

पत्र्याची एक शेड ऑफिस म्हणून उभारली. उस्मानाबाद जिल्ह्यातील उमरगा तालुक्यातील सावळसूर, बाभळसूर, नारंगवाडी, पेठ सांगवी,

समाजसेवेचे असिधाराव्रत

विलास चाफेकर

II

'समाजाचे आपण काही देणं लागतो' या भावनेने समाजसेवेचे असिधाराव्रत स्वीकारून श्री. विलास चाफेकर यांनी 'वंचित विकास' या संस्थेची स्थापना करून आपल्या कामास आरंभ केला. 'जाणीव' संघटनेच्या माध्यमातून शेतमजूर, आदिवासी भटके-विमुक्त, उपेक्षित स्त्रिया व त्यांची मुले यांच्या समस्या सोडविण्याच्या कामामध्ये ते मग्न असतात. आजही अनेक व्याधींवर जिद्दीने मात करत त्यांचे काम चालूच आहे. मराठवाड्यातील भूकंपग्रस्त भागात मदत कार्य करताना, स्थानिक कार्यकर्त्यांबरोबर सामना करून कसोटीचा क्षण कसा निभावून नेला हे वाचूया त्यांच्याच शब्दात !

होळी या दुर्लक्षित भागांत आम्ही काम सुरू केले. अभिरुची वर्ग, फिरता दवाखाना, शाळेचे बांधकाम,

पाणीपुरवठा, लोकांना राहण्यासाठी शेड्सची उभारणी, तक्रार निवारण केंद्र, भूमीत लुप्त झालेल्या उद्योगांची फेरउभारणी अशी कामे सुरू केली.

व्यवस्थित आखलेल्या योजनेनुसार कामे सुरू होती. योजनाबद्धता, शिस्त, तत्परता, आपुलकी या गुणांमुळे, लोकांचा प्रतिसादही चांगला मिळत होता. १९९३ हे वर्ष संपले. १९९४ सुरू झाले. पहिले सहा महिने बिनबोभाट कामे झाली.

नंतर मात्र मला वातावरणातील फरक जाणवू लागला. भूकंपग्रस्त भागात आमचे काही कार्यकर्ते राहत होते. कार्यालयाच्या शेडमध्येच त्यांची राहण्याची व्यवस्था केलेली होती. मी दर आठ-दहा दिवसांनी पुण्याहून तिथे जायचो. काही दिवस राहायचो. मग परत यायचो. आमच्या संस्थेची जीप तेव्हा माझ्या दिमतीला होती. जीपमधून माझ्या सारख्या चकरा सुरू होत्या. त्यामुळे स्थानिक कार्यकर्त्यांचा मूड बदललाय हे कळायला वेळ लागला नाही. मी सगळ्यांशी बोलत होतो. हवं-नको बघत होतो. लोकांशीही माझा संपर्क होता. जो स्थानिक प्रमुख कार्यकर्ता होता, त्याच्याविषयी काहीबाही ऐकू यायला लागले. मी त्याच्याशीही बोललो. त्याला समजुतीच्या चार गोष्टी सांगितल्या. तो अतिशय चतुर होता. माझ्याशी बोलताना चूक कबूल करायचा, माफी मागायचा. प्रकरण फार वाढवायला नको म्हणून मी सोडून द्यायचो.

पुढे त्याच्याच सहकारी कार्यकर्त्यांनीही माझ्याकडे त्याच्याविषयी तक्रारी केल्या; पण ते उघड बोलायला घाबरत होते. त्याच्या दहशतीखाली ते वावरत होते. पुन्हा मी त्याला समजावून सांगितले. होताहोईतो

ध्येय उरी जपेल त्याला वाटही दिसेल प्रकाशाची तेजासाठी चालेल त्याला आशीर्वाद नभाचाही

माणुसकीने वागण्याचेच माझे धोरण होते; परंतु एकतर्फी आपुलकीतून सहसा काही निष्पन्न होत नाही.

हुकूमशाही वृत्तीने वागणे, इतर कार्यकर्त्यांना दबावाखाली ठेवणे, हिशोबात फेरफार करणे, पैशांची अफरातफर करणे हे त्याचे सर्व दुर्गुण माझ्या लक्षात आले. कोणावरही अन्याय होता कामा नये म्हणून मी हाती पुरावे घेण्याची वाट बघत होतो. प्रत्यक्ष पुरावे हाती आले तेव्हा मी त्याच्याशी बोललो आणि त्याला नाइलाजाने संस्थेतून काढून टाकले. त्याच्या जागी दुसऱ्या कार्यकर्त्याची नेमणूक केली आणि मी परत आलो.

मी पुण्यास परतल्यावर चारच दिवसांत माझ्याविषयी ठळक मथळ्यांत बातमी छापून आली. 'विलास चाफेकर - भ्रष्टाचारी' असा त्या मथळ्यांचा मथितार्थ होता. ज्या कार्यकर्त्याला संस्थेतून काढून टाकले होते त्यानेच मराठवाड्यात जंगी पत्रकार परिषद घेऊन आरोप केले होते. मराठवाड्यातील सर्व वर्तमानपत्रांत व काही पुण्या - मुंबईच्या वर्तमानपत्रांतही ही बातमी छापून आली. वर्तमानपत्रावाले खरेखोटे तपासून न पाहताच बातम्या छापतात.

माझ्यावर हा प्रचंड आघात होता. संस्थेची बदनामी झाली होती. इमानेइतबारे करीत असलेल्या कामाबद्दल लोकांच्या मनात शंका निर्माण होणार होत्या, पण मी शांत होतो. जे मला ओळखतात, ते यावर विश्वास ठेवणार नाहीत आणि जे मला ओळखत नाहीत, त्यांना माझ्याविषयी काय वाटते, याची मी पर्वा करण्याचे कारण नाही, असा माझा विचार होता, मी फक्त बदनामीची केस न्यायालयात दाखल केली आणि पूर्वीच्याच उत्साहाने

कामाला लागतो.

माझी बदनामी करणारा कार्यकर्ता हा तयारीचा प्रसारक होता. छोटी पत्रके, वर्तमानपत्रे, गावागावांतील फलक यांचा वापर करून 'तो' कार्यकर्ता माझ्या विरोधात रान पेटवीत होता. मी गावात गेलो की लोक मला घेराव घालत. 'जाब द्या.' म्हणत. एकदा एका गावात एका तरुणाने मला विचारले की, 'तुम्ही पुण्यात १६ लाख रुपयांचा बंगला घेतलात त्याचे काय?' मी ताबडतोब उत्तर दिले, 'तो बंगला मी आजच तुला देऊन टाकला आहे. पुण्यात जा. बंगला कुठे आहे ते शोधून काढ व राहायला लाग. पत्ता मी सांगू शकत नाही, कारण, मलाच माहीत नाही, तो 'माझा' बंगला कुठे आहे ते!' या उत्तरानंतर मात्र वातावरण निवळले. प्रचंड अपप्रचाराचाही माझ्यावर परिणाम होत नाही म्हटल्यावर 'त्या' तथाकथित कार्यकर्त्याने एक वेगळाच घाट घातला.

एक दिवस मी नारंगवाडीहून सास्तूरकडे जात होतो. पेठ सांगवी ओलांडल्यावर एका चौकात एक मोठा तरुणांचा घोळका उभा होता. त्यांनी घोषणा देत माझी जीप अडवली. त्यांच्या हातात लाठ्याकाठ्या, कुऱ्हाडी होत्या. ड्रायव्हर घाबरला. त-त-प-प करू लागला. त्याला म्हटलं, 'जीप बंद कर. चाव्या माझ्या हातात दे आणि तू पळ.' तो खरंच पळून गेला.

जीपच्या चाव्या हातात घेऊन मी जीपमध्येच उभा राहिलो. सारा जमाव खवळला होता. मला मारायला टपला होता. मी सभोवार पाहत होतो. जमावाच्या मागे दबकत आमचा 'तो' कार्यकर्ता उभा होता!

जीपचा दरवाजा उघडून मी बाहेर आलो. माझा आवाज तसा दणदणीत आहे. मी हात जोडून उभा राहिलो आणि

मोठ्या आवाजात म्हटले, "तुम्हाला मला मारायचे असले तर जरूर मारा. मी पळणार नाही. मात्र माझा खरोखरच गुन्हा काय, त्याचे पुरावे तुमच्याजवळ आहेत का, ते तुम्हाला सांगावे लागेल." माझ्या दणदणीत आवाजामुळे लोक थबकून उभे राहिले. एकमेकांकडे पाहू लागले. या क्षणाचा फायदा घेत मी झटकन पुढे झालो. एका तरुणाच्या हातातली काठी खेचून घेतली आणि जीपच्या टपावर चढलो. पुन्हा गर्जत म्हटले, "तुम्ही अनेकजण आहात. मी एकटा आहे. त्यामुळे तुम्ही मला मारून टाकाल, यात शंकाच नाही; पण एक लक्षात घ्या, दोघाचौघांच्या तंगड्या तोडल्याखेरीज मी मरणार नाही. तुम्ही जे पुढे आहात, त्यांच्या तंगड्या मोडतील; पण तुम्हाला ज्यांनी भडकावले तो... तो बघा सर्वांच्या मागे, तो मात्र सुखरूप राहील. त्याला पुढे आणा, मग होऊ द्या हाणामारी." असं म्हणून मी खाली उडी मारली आणि लाठी हवेत फिरवली. तेव्हा 'तो' आमचा कार्यकर्ता मागच्या मागेच पळाला. मी ओरडतोय, "अरे, का पळाला रे? पुढे ये ना. अरे त्याची बाजू खरी असेल तर का पळाला तो? बोला..." आता सारेच तरुण गप्प झाले. त्यांनी माना खाली घातल्या. हळूहळू सारे पांगू लागले.

सर्वजण गेल्यावर घामाघूम होत ड्रायव्हर आला. आम्ही सास्तूरला निघून गेलो.

□

- श्री. विलास चाफेकर
वंचित विकास/जाणीव,
नारायण पेठ, पुणे ३०.

कल्पक, योजक, सर्जक होता प्रश्नांमागे येई उत्तर संवेदनशीलास भावते अकल्पिताचे अवघे अंतर

कुठलीही कला शिकायची म्हटली की अगदी सुरुवातीपासूनच कसोटीला प्रारंभ होतो. ती कला आत्मसात करून सादर करताना, त्या क्षेत्रात पुढे पुढे जाताना अनेकदा कसोटीच्या क्षणांना सामोरे जावे लागते. मलाही संगीतक्षेत्रात असे खूप अनुभव आले. माझी या क्षेत्रातील सुरुवात तर खूप खडतर झाली.

मी दहा वर्षांचा असताना १९३२ मध्ये आमच्या गदग या गावी सवाई गंधर्वाचा जलसा होता. मी गावी

स्वरात स्वर मिळतांना स्वरचि होऊन गेलो

पं. भीमसेन जोशी

संगीताचे प्राथमिक शिक्षण घेत होतो, त्यामुळे आपल्या गावीच एवढ्या मोठ्या व्यक्तीचे गाणे आहे, तर तूही जा, असे म्हणून घरच्यांनी मला त्या गाण्याला पाठविले होते. मला तेव्हा खूप काही संगीत वगैरे कळत नव्हते; पण सवाई गंधर्वांचं गाणं, त्यांचा आवाज ऐकून मी एवढा भारावून गेलो की आपल्याला असं गाणं म्हणता आलं पाहिजे, त्यासाठी वाडेल ते करायचं हे मी माझ्या आयुष्याचं ध्येयच ठरवून टाकलं. हे ध्येय पूर्ण करण्यासाठी मग मी अंगावरच्या कपड्यांनिशी घरातून निघून गेलो. गंधर्वांच्या तोडीचं गाणं येण्यासाठी शिक्षकही त्याच तोडीचा पाहिजे, हे मला बाहेरच्या जगाचा अनुभव घेतल्यावर कळलं. मिळेल ते खायचं, जागा दिसेल तिथे झोपायचं, जवळ कपडेही नव्हते, अशा अवस्थेत मी भारतभर हिंडलो.

असाच भटकत मी पंजाबात जालंधर येथे 'ध्रुपद' शिकायला म्हणून राहिलो होतो. तिथे हरी वल्लभ कॉन्फरन्स फार प्रसिद्ध आहे. सगळ्यात जुनी कॉन्फरन्स. या कॉन्फरन्समध्ये

अनेक प्रसिद्ध गवय्ये यायचे. एकदा विनायकबुवा पटवर्धन आले होते. त्यांनी मला विचारले, "तू इथे काय करतोस?" मी म्हटले, "मी इथे ध्रुपद शिकतो आणि कुणी मोठ्या व्यक्ती आल्या की त्यांना तंबोऱ्याची साथ करतो." तेव्हा त्यांनी मला सल्ला दिला की तुझ्या गावाजवळ एवढी मोठी व्यक्ती आहे. त्यांच्याकडे जा आणि त्या योग्यतेचं गाणं शिक. हा सल्ला मानून मी लगेच, स्वतः सवाई गंधर्वांकडेच आलो आणि गाणं शिकायला लागलो.

त्यांच्याकडे गाणं शिकणं ही सोपी गोष्ट नाही, हे थोड्या दिवसांतच माझ्या लक्षात आले आणि माझ्या आयुष्याचं जे ध्येय होतं, त्या ध्येयाची कसोटी बघणाऱ्या प्रसंगाला १९४६ मध्ये मला सामोरं जावं लागलं. आज संगीतक्षेत्राला माझी जी ओळख आहे अन् आज मी जो काही आहे त्याचं बीज त्या प्रसंगात आहे.

माझे गुरू सवाई गंधर्व यांच्या षष्ट्यब्दीपूर्तीनिमित्त पुण्यातील हिराबागेत एक सत्कार समारंभ आयोजित करण्यात आला होता. गुरुजी

**

'मिले सूर मेरा तुम्हारा' चे भावपूर्ण स्वर आपल्या सर्वांच्याच परिचयाचे आहेत. आपल्या भरदार आवाजाने भारतात आणि भारताबाहेरही लोकप्रिय असलेले 'स्वरभास्कर' भीमसेन जोशी हे भारतीय शास्त्रीय संगीतातले एक दिग्गज मानले जातात. आपले गुरू सवाई गंधर्व यांची 'किराणा' घराण्याची गायकी त्यांनी पुढे चालू ठेवली आहे. सवाई गंधर्व महोत्सवाच्या रूपाने त्यांनी आपल्या गुरूला जणू गुरुदक्षिणाच अर्पण केली आहे. कारकिर्दीच्या सुरुवातीला अनपेक्षितपणे मोठ्या मैफलीत गाण्याची त्यांना संधी मिळाली. त्या संधीचे त्यांनी सोने केले. त्या क्षणापासून सुरू झालेली संगीत क्षेत्रातील त्यांची वाटचाल त्यांना भारतभर या शिखरावर घेऊन गेली.

स्वतः गाणारही होते, त्यामुळे या समारंभाला संगीत व नाट्यक्षेत्रातील दिग्गज मंडळी खास उपस्थित होती. यात हिराबाई बडोदेकर, सरस्वतीबाई, बालगंधर्व, सुरेशबाबू माने, चितोपंत गुरव अशी सगळी मंडळी आवर्जून आली होती. गुरुजींचे अगदी तयार शिष्य, जे त्यांना इतर वेळी साथ करत, असे गंगूबाई हनगल, फिरोज दस्तूर हे काही कारणाने येऊ शकले नव्हते. त्यामुळे मी नवा असूनही तंबोऱ्याच्या साथीसाठी गुरुजींबरोबर आलो होतो. त्यांना फक्त साथ करायची एवढंच माझं काम होतं; पण प्रत्यक्ष कार्यक्रमात प्रकृती बरी नसल्यामुळे गुरुजी (सवाई गंधर्व) फक्त दहा-पंधरा मिनिटेच

घननीळ आभाळात येती वादळाचे मेघ क्षणी तेव्हा नकळत उठे क्षितिजाची रेघ

गायले. सभागृह तर श्रोत्यांनी पूर्ण भरलेले होते, त्यामुळे कार्यक्रम तर पूर्ण व्हायलाच हवा होता आणि अचानक गुरुजींनी मलाच कार्यक्रम पुढे चालू ठेवायला सांगितलं. आपल्याला या कार्यक्रमात गायला लागेल हे मला स्वप्नातही वाटलं नव्हतं आणि प्रत्यक्षात तीच वेळ माझ्यावर आली होती. गुरुजींच्या कार्यक्रमात, गुरुजींचं प्रत्यक्ष गाणं झाल्यावर मी गायचं? छे! मी विचारच करू शकत नव्हतो. गुरुजींनंतर शिष्याचं गाणं म्हणजे हाही त्याच तोडीचं गात असणार ही सगळ्यांची अपेक्षा. समोर एवढी दिग्गज मंडळी; शेजारी प्रत्यक्ष गुरुजी आणि मी गायचं, काहीही तयारी नसताना गायचं, सगळं कल्पनेपलीकडचं होतं.

तसं पूर्वी मी दक्षिणेत आपलं गाणं लोकांमध्ये किती रुजतंय हे बघण्यासाठी छोटे कार्यक्रम करत हिंडायचो. लोकही तेव्हा मला चांगलं प्रोत्साहन द्यायचे; पण तेव्हा वेगळी परिस्थिती होती आणि आताची वेगळी. आता, गाणं कळणारा, अतिशय जाणकार असा श्रोतृवृंद माझ्यासमोर होता. गाण्यासारख्या परफॉर्मिंग आर्ट्सच्या संदर्भात श्रोत्यांचा प्रतिसाद, तुमच्या मैफलीचे यशापयश ठरविण्यात अत्यंत महत्त्वाचा घटक असतो. महाराष्ट्रात ही माझी पहिलीच मैफल होणार असल्यामुळे मनात खूपच धाकधूक होती; कारण एखाद्या बारीक चुकीमुळे, जर तुमच्या गाण्याकडे लोकांनी पाठ फिरवली तर मग पुन्हा सगळं नव्याने उभं करायला खूप कष्ट पडतात, याची मला जाणीव होती. सामूहिक मानसशास्त्राचा इथे खूप संबंध येतो. प्रत्यक्ष समुदायावर एकदा का तुम्ही पकड मिळविली की मग कदाचित बारीक चूकही श्रोते स्वीकारतात; पण पकड

मिळविण्याआधी चूक झाली की मग मात्र आयुष्यभराचं नुकसानही होतं.

गुरूनंतर शिष्याने गाणे, हा शिष्यासाठी मानाचा भाग असतो; पण जेव्हा तयारी असते तेव्हा. तशी माझीही तयारी होतीच; पण ती अजून कसाला लागली नव्हती. त्यामुळे मी खूपच दडपणाखाली होतो. गुरुजींचा शिष्य शोभेन, असं गायला पाहिजे, हे दडपण तर होतंच; पण त्यातही स्वतःचा असा ठसा श्रोत्यांवर उमटला पाहिजे, आपलीही वेगळी शैली श्रोत्यांच्या मनावर परिणाम करून गेली पाहिजे, या भावनेनं मी तो कसोटीचा क्षण एक आव्हान म्हणून स्वीकारला.

त्यावेळी मधल्या काही वेळात मी कसला कसला विचार केला होता. काय होईल, कसं होईल, आपलं गाणं लोकांना आवडेल ना ? अशी मनात भीती होती. त्या क्षणी मला काय काय आठवत होतं. गुरुजींकडे राहून पाच-सहा वर्षे गाण्याचा रियाज करताना मी खूप नवीन राग, नव्या चिजा शिकलो होतो; पण त्या प्रसंगी हे नवे राग आठवायच्याऐवजी, गाताना एखादी बारीक चूक झाली तरी ते किती रागवायचे हेच मला आठवत होते. त्यामुळे रियाज करताना होणारी चूक आता होऊ नये, हे मी मनाला सतत बजावत होतो आणि प्रत्यक्ष काय गायचं याची मनात जुळवाजुळव करत होतो. एवढ्यात गुरुजींनी आज्ञा केली आणि मी गायला बसलो. मला वीस मिनिटांचा अवधी देण्यात आला होता. मी 'मिया मल्हार' हा राग आणि 'चंद्रिका ही जणू...' हे नाट्यगीत म्हणायचे ठरविले होते. मी गुरुजींना नमस्कार करून पहिला 'सा' लावला, त्याक्षणी माझ्या मनातील विचारांचं वादळ शांत झालं आणि माझ्या तनामनातून संगीत झंकारू

लागलं. हळूहळू श्रोत्यांच्या प्रतिसादावरून मनोमन मला कळलं की ही मैफल आपण जिंकली आहे. आयत्यावेळी मला दहा मिनिटे वाढवून मिळाली आणि मी भान हरपून मनापासून गातच राहिलो. सगळ्यांनी टाळ्यांच्या गजरात माझं कौतुक केलं. ते ऐकून अगदी खूपच हलकं वाटलं, प्रचंड ओझं उतरल्यासारखं वाटलं. अशा रितीने संगीत क्षेत्रात, महाराष्ट्रातील संगीत क्षेत्रात माझा जाहीरपणे प्रवेश झाला. तेव्हापासून मग मी मागे वळून बघितलेच नाही. या कार्यक्रमाला पुण्यातील आयुर्वेदाचार्य वैद्य पंडितराव देशपांडे आले होते. त्यांनी कौतुकाने सगळ्यांना सांगितले, "गुरूने आपल्या तोडीचा शिष्य तयार केला आहे, मोठ्या गणपतीतून छोटा गणपती काढला आहे." हा कार्यक्रम म्हणजे माझी परीक्षाच होती आणि त्यात पास झाल्यामुळे नंतर पुण्यातच भारत गायन समाजातर्फे माझे तीन कार्यक्रम झाले.

खरं तर कुठल्याही कलाकाराला प्रत्येक कार्यक्रम हा कसोटीचा क्षणच असतो; पण १९४६ च्या त्याप्रसंगाने माझ्यातील कलाकाराला आत्मविश्वास दिला. पुढे अशा प्रत्येक कसोटीच्या क्षणाला सामोरं जाण्याचं धैर्य दिलं. अनपेक्षितपणे आलेला तो अनुभव नेहमीच माझ्या लक्षात राहिल; पण त्यातून एक मात्र नक्कीच सांगावसं वाटतं, 'मनात प्रामाणिकपणा असला आणि पैशांपेक्षा आपल्या कलेकडे अधिक लक्ष दिले, मनापासून मेहनत घेतली की देव यश देतोच, असा माझा विश्वास आहे.'

▮

— पं. भीमसेन जोशी

'कलाश्री', कॉलनी नर्सिंग होमजवळ, राजेंद्रनगर, पुणे ३०.

मुले उद्याची तरुण पिढी हे जाणूनि त्यास घडविले, बलसागर बनवण्या भारता जीवन सारे अर्पण केले

शिक्षणक्षेत्रात अध्यापन आणि प्रशासनाचे कार्य करणाऱ्या व्यक्तींवर कसोटीचे प्रसंग अनेक अंगांनी येत असतात. विद्यालये ही विद्यामंदिरे असली तरी कधीकधी ती अनपेक्षित संकटांनी व्याप्त होतात आणि क्वचित सर्व वातावरण काही काळ तरी चिंताग्रस्त करून जातात.

डॉ. प्र. ल. गावडे

ती अविस्मरणीय सहल

कधी शाळा चालू असताना, कुणाला तरी अनपेक्षित मोठा अपघात होतो अन् विद्यार्थिजगात बेचैनी निर्माण करून जातो. सार्वत्रिक परीक्षांच्या काळात काही बेशिस्त व बेदरकार विद्यार्थी सर्व वातावरण चिंताजनक करून टाकतात. कधी प्रक्षुब्ध विद्यार्थ्यांच्या मोर्च्यांनी सर्व वातावरण दबावयुक्त बनते. तर कधी शाळा चालू असताना बाह्य वातावरणात अशी एखादी प्रक्षोभक घटना घडते की त्यातून सामाजिक उद्रेक होतो आणि शाळेतील सर्व विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षिततेच्या कसोटीचा क्षण उभा राहतो.

अशाच एका कसोटीच्या क्षणाला तोंड देण्याचा प्रसंग माझ्यावर व माझ्याबरोबर सहकारी शिक्षकांवर आला होता आणि तोही पुण्यात नव्हे, भारतात नव्हे तर परदेशात- श्रीलंकेत !

सन १९८०-८१ मधील ही घटना ! सौ. विमलाबाई गरवारे हायस्कूलमधील विद्यार्थ्यांची सहल श्रीलंका पाहण्यासाठी आम्ही काढली होती. परदेशगमनाची ही सहल असल्याने पासपोर्ट, व्हिसा, रेल्वे गाड्यांतील आरक्षण, बोटीतील

आदर्श शिक्षक म्हणून राष्ट्रपती पुरस्कार मिळविणारे डॉ. प्र. ल. गावडे सर यांनी विद्यार्थ्यांच्या अनेक पिढ्या घडविल्या आहेत. संत साहित्याचे अभ्यासक हा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आणखी एक पैलू. त्यांची विशेष ओळख करून दिली जाते ती म्हणजे निष्ठावंत स्वातंत्र्यवीर सावरकर भक्त म्हणून ! शिक्षण, अध्यात्म व सावरकर या तीन विषयांवरील त्यांची व्याख्याने गाजली आहेत. पुण्यातील अनेक संस्थांचे ते पदाधिकारी आहेत. शाळेच्या मुख्याध्यापकपदाची धुरा सांभाळताना त्यांनी विद्यार्थ्यांच्या भारताच्या शेजारील राष्ट्रांमध्ये सहली नेल्या. त्यातल्याच एका सहलीतील अचानक उद्भवलेल्या प्रसंगाला प्रसंगावधान राखून त्यांनी कसे धीराने तोंड दिले याची प्रचीती हा लेख वाचून येईल.

आरक्षण इत्यादी सर्व व्यवस्था मुंबई येथील एका प्रवासी कंपनीकडे आम्ही सोपविली होती. प्रथम रामेश्वरला जायचे आणि तेथून श्रीलंकेत बोटीने जायचे अशी प्रवासाची आखणी केली होती.

रामेश्वरहून बोटीत चढताना एक अनपेक्षित अडचण ध्यानी आली, की सहलीतील दोन शिक्षिकांच्या व्हिसावर संबंधित अधिकाऱ्यांची स्वाक्षरीच नव्हती; म्हणून बोटीवरील अधिकाऱ्यांनी त्या दोन शिक्षिकांना बोटीवर घेण्याचे नाकारले. तेव्हा संबंधित प्रवासी कंपनीच्या महिला एजंटने तात्काळ चेन्नईला जायचे व तेथे संबंधित अधिकाऱ्यांची व्हिसावर स्वाक्षरी घेऊन लगेच चेन्नईहून विमानाने कोलंबो येथे आम्हाला भेटण्याचे ठरविले. रामेश्वर येथील महाराष्ट्रीय ब्रह्मवृंदामार्फत तेथील पोलीस-अधिकाऱ्यांना भेटून त्या दोन्ही शिक्षिकांना आमच्याबरोबर बोटीमधून प्रवास करू देण्याची परवानगी काढली आणि आम्हांला श्रीलंकेला घेऊन जाणाऱ्या 'रामानुजन्' नावाच्या बोटीने श्रीलंकेच्या दिशेने आमचा प्रवास सुरू झाला.

निळ्याशार हिंदी महासागरातून बोटीच्या सुखद नयनरम्य प्रवासाचा आनंद सहलीत सहभागी झालेले शंभरसव्वाशे विद्यार्थी लुटत होते. बरोबर घेतलेल्या रुचकर जेवणाचा आस्वादही विद्यार्थ्यांनी त्या प्रवासात घेतला. बोटीच्या कप्तानाचा चांगला परिचयही झाला. गरवारे शिपिंग कॉर्पोरेशनमध्ये तो काही वर्षे नोकरीला होता. त्या कप्तानाने बोटीवर साठविलेले थंडगार पाणीही अत्यंत आपुलकीने विद्यार्थ्यांना पिण्यासाठी दिले. सागरी प्रवास असूनही विषुववृत्ताच्या त्या तप्त

जे जे मंगल दिव्य तसे जे पुण्यही जे जगती, वृष्टी तयाची होवो बाळा सदैव तुजवरती

पट्ट्यातून जात असताना ते थंडगार पाणी पिण्याचा मनसोक्त आनंदही विद्यार्थ्यांनी घेतला. तीन-साडेतीन तासांच्या प्रवासानंतर बोट तलाईमनारच्या किनाऱ्याला लागली. पासपोर्ट, व्हिसा तपासणारे पांढऱ्या शुभ्र पोषाखातील अधिकारी बोटीवर चढले आणि संबंधित कागदपत्रांची तपासणी त्यांनी सुरू केली. गरवारे शाळेचा प्रमुख या नात्याने सर्व कागदपत्रे मी दाखवीत होतो. दोन शिक्षकांच्या व्हिसाबाबतची अडचण त्या अधिकाऱ्यांना समजावून सांगत होतो; परंतु नियमाप्रमाणे त्या दोन शिक्षकांना श्रीलंकेच्या भूमीवर पाऊल ठेवण्यास त्या अधिकाऱ्यांनी परवानगी नाकारली आणि मग परवानगीसाठी फार मोठ्या रकमेची मागणीही केली. सहलीतील बाकी सर्व विद्यार्थी व शिक्षक किनाऱ्यावर उतरले; पण त्या दोन शिक्षका मात्र बोटीवरच राहिल्या. काही वेळानंतर बोट पुन्हा रामेश्वरला जाण्यास निघणार होती. दरम्यान, मी तेथील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना भेटून वस्तुस्थिती समजावून सांगितली. प्रवासात बरोबर घेतलेला शाळेच्या नियतकालिकाचा अंक दाखविला, प्रवासी कंपनीच्या एजंटकडून राहून गेलेल्या त्या त्रुटीची कल्पना दिली. मुंबईच्या गरवारे शिपिंग कॉर्पोरेशनमध्ये पूर्वी नोकरी केलेल्या व 'रामानुजन्' बोटीच्या आमच्या त्या कप्तानानेही 'गरवारे हायस्कूल' संदर्भात संबंधित अधिकाऱ्यांना खातरजमा करून दिली. अखेर आम्ही सर्वजण किनाऱ्यावर उतरलो तेव्हा रात्रीचे आठ वाजून गेले होते. आम्हा सर्वांना कोलंबो येथे घेऊन जाणाऱ्या दोन खास प्रवासी बसेस

तलाईमनार बंदराच्या दरवाजाच्या बाहेर उभ्या होत्या. कस्टमच्या सर्व तांत्रिक गोष्टी पूर्ण करून आम्ही सर्व त्या बसेसमध्ये बसलो आणि श्रीलंकेची राजधानी असलेल्या कोलंबोच्या दिशेने आमचा मोटारप्रवास सुरू झाला.

काळ्या मिट्टे अंधारातून व घनदाट जंगलातून आमचा प्रवास चालू होता. त्या प्रवासाला विद्यार्थ्यांच्या समूहगाण्यांची साथही मिळाली होती. काही तासांतच असे ध्यानी आले की, अनेक विद्यार्थ्यांना उलट्यांचा त्रास होऊ लागला आहे. मी बरोबर आणलेली काही औषधे विद्यार्थ्यांना दिली; परंतु पुढे पुढे असे दिसू लागले की अनेक विद्यार्थ्यांना बोटीवरील साठविलेल्या पाण्यातून 'इन्फेक्शन' झाले आहे व दोन्ही मोटारीतील बहुसंख्य विद्यार्थ्यांना या उलट्यांच्या आजाराने बेजार केले आहे. बस ड्रायव्हर्सना गाड्या थांबविण्याची विनंती मी केली; परंतु ते दोघेही तयार होईनात. या जंगलात रात्रीच्या वेळी हत्तींचे कळप हिंडत असतात, चोरांच्या टोळ्यांचा भयंकर उपद्रव असतो व मोठेमोठे नाग जंगलात वावरत असतात अशी कारणे सांगून ते दोन्ही ड्रायव्हर्स गाड्या थांबविण्यास तयार होईनात. त्या दोघांनाही फक्त सिंहली भाषा कळत होती. तेव्हा त्यांच्याशी संवाद साधणेही मला व माझ्या सहकाऱ्यांना अशक्य झाले. खुणांच्या भाषेत आम्ही बोलत होतो. डीहायड्रेशनच्या आजाराने उपचार करण्यासाठी जवळपास कोठे ग्रामीण रुग्णालयही नव्हते. तेवढ्यात आमच्या एका मोटारचा पाटा तुटल्याने गाडी चालविणे धोक्याचे झाले. पहाटेपर्यंत कसेतरी

आम्ही एका लहान गावाजवळ पोहोचलो. श्रीलंकेच्या स्टेट ट्रान्सपोर्ट विभागाचे एक वर्कशॉप तेथे होते. त्या वर्कशॉपमध्ये मी गेलो. तेथील अधिकाऱ्यांना उठविले. त्यांना सर्व परिस्थिती समजावून सांगितली. तेथून कोलंबोमधील ज्या 'सिलोन इन' नावाच्या हॉटेलमध्ये आमच्या राहण्याचे आरक्षण झाले होते, तेथे दूरध्वनी केला. मद्रासहून विमानाने कोलंबोत येऊन तेथे उतरलेल्या आमच्या प्रवासी एजंटशी मी संपर्क साधला. कोलंबोहून स्वतंत्र मोठी बस घेऊन, आम्ही थांबलो होतो, तेथे त्वरित येण्याची त्यांना विनंती केली. रात्रभर झालेल्या उलट्यांच्या त्रासाने विद्यार्थी अत्यंत शिणले होते. त्यांना सलाईन द्यावे लागेल की काय अशी चिंता वाटू लागली होती. त्यांना धीर देत मी व माझे सहकारी सातत्याने प्रयत्न करित होतो. काही वेळातच कोलंबोहून मोठी बस घेऊन ते प्रवासी-एजंट आले. कोलंबोचा प्रवास आम्ही लगेच सुरू केला. 'सिलोन इन' हॉटेलमध्ये उतरताच आवश्यक ती सर्व वैद्यकीय मदत विद्यार्थ्यांना देण्यात आली.

आणि श्रीलंकेवरील या स्वारीच्या कठीण कसोटीत उतरल्याचा आनंद अनुभवीत पुढे काही दिवस त्या पाचूच्या बेटांचे मनोहारी दर्शन आम्ही सर्वांनी घेतले.

□

- डॉ. प्र.ल. गावडे
३१९, नवी पेठ, पुणे- ३०.

ध्येयभाव तो मनात, कृतीत तुझ्या येऊ दे। कार्याची कीर्तीध्वजा, दूरदेशी फडकू दे।

व्यवसाय म्हटला, की अगदी पैशांची उभारणी करण्यापासून ते नवीन उत्पादन लोकांना आवडेल की नाही इथपर्यंत प्रत्येक क्षणी आमची खरी कसोटी असते. बाजारात कोणता ट्रेंड आहे, लोकांची कोणती मागणी आहे, याचा विचार करून कुठले नवीन उत्पादन बाजारात आणायचे हे ठरवायचं. एवढा विचार करून आणलेलं उत्पादन लोकांना रुचेल की नाही हा धोका राहतोच. तिथेही कसोटीच असते. उद्योजकाला असे धोके घ्यावेच लागतात. या सगळ्या प्रक्रियेत नेमका निर्णायक क्षण कोणता हे ओळखून, त्या क्षणी योग्य रितीने परिस्थिती हाताळून, आपला हेतू सफल करून घेणे, हे खूप महत्त्वाचे असते, यावर आजही माझा विश्वास आहे. मात्र या विश्वासाची कसोटी बघणारा प्रसंग १९९८ मध्ये माझ्याबाबतीत घडला.

१९८६ मध्ये जपानच्या होंडा मोटर्स कंपनीबरोबर भागीदारीमध्ये आम्ही नवी कंपनी सुरू केली. या नव्या कंपनीतर्फे 'कायनेटिक होंडा' ही नवी स्कूटर आम्ही बाजारात आणली. लोकांनी या स्कूटरला चांगला प्रतिसाद दिला. तिच्या वापरानंतर लोकांचं तिच्याबद्दल चांगलं मत होत होतं. त्यामुळे काही दिवसांतच ही गाडी लोकप्रिय झाली. त्यामुळे नवी भागीदारीतील कंपनी सुरू केल्याचा आम्हाला अभिमान वाटायचा; पण असा नुसता अभिमान वाटून पुरेसं वाटत नव्हतं. ही कंपनी वाढली पाहिजे, मोठी झाली पाहिजे. पुढे जायला पाहिजे, असं वाटायचं. एकच मॉडेल नाही तर एकातून दोन-चार मॉडेल्स काढून कंपनीला हिंदुस्थानात

अरुण फिरोदिया

कायनेटिकची जल्मकथा

**

कायनेटिक कंपनीच्या अनेक गाड्या आपल्या सर्वांच्या परिचयाच्या आहेत. त्या कंपनीचे व्यवस्थापकीय संचालक श्री. अरुण फिरोदिया यांनी आपल्या अंगच्या व्यवस्थापन कौशल्य आणि अचूक निर्णयक्षमता या गुणांच्या बळावर कंपनी नावारूपाला आणली. अत्यंत अवघड असा निर्णय घेऊन 'कायनेटिक होंडा' ची 'कायनेटिक' कशी झाली या प्रसंगाची रोमहर्षक कहाणी त्यांनी सांगितली आहे.

अव्वल नंबरवर न्यायचं, असं आमचं स्वप्न होतं. मात्र यासाठी एकाच मॉडेलवर अवलंबून राहून चालणार नव्हतं. होंडा मोटर्स कंपनीचंही आमच्याप्रमाणेच म्हणणं होतं; पण त्यासाठी संपूर्ण नियंत्रण त्यांच्या हातात असले पाहिजे अशी त्यांची इच्छा होती. आम्हीही म्हटले की, ठीक आहे, मालकीतला जास्त वाटा म्हणजे ५१% मालकीहक्क तुम्ही घ्या; पण कंपनी वाढवा, पुढे न्या. त्यांच्या

हाती सगळं सोपवून ५-६ वर्षे झाली तरी झपाट्याने कंपनीची प्रगती होण्याऐवजी ती होती त्याच स्थितीत राहिली. मग जपानी कंपनीशी पुन्हा बोलणं केलं. कंपनी वाढवायची असेल तर ती एक हाती राहिली पाहिजे असं त्यांचं मत पडलं. म्हणजे कंपनी त्यांच्याच हाती राहिली पाहिजे, असा त्यातला खरा अर्थ होता. त्यांच्या बोलण्याचाच धागा पकडून

आम्ही त्यांना सांगितलं, की कंपनी एक हाती राहावी हे आपण आधी निश्चित करू आणि मग पुढचं ठरवू. त्यांच्याकडून हे निश्चित करून घेतल्यावर, भारतातील कंपनी भारतीयांच्याच हातात राहावी, असा आमचा निर्णय आम्ही त्यांना सांगितला.

हा निर्णय जो मी घेतला तो खरा कसोटीचा होता. भारतीय, हिंदुस्थानी माणसालाच इथे कंपनी चालविणे खऱ्या अर्थाने जमले असते; पण ते तितकं सोपंही नव्हतं. अनेक बिकट अडचणींना सामोरं जायला लागणार होतं. आपण त्यांना तोंड देऊ शकू का? अशी भीतीही मनात होती. हे करून दाखवायचं अशा विचाराने मी त्यांना माझा निर्णय कळविला. परिस्थिती खरंच अवघड होती; कारण परदेशी कंपनीबरोबरची भागीदारी मोडून, परदेशी कंपनीकडून कंपनी विकत घेऊन, तिला नवी उभारी देणं हे आर्थिकदृष्ट्या व व्यावसायिक - दृष्ट्याही व्यवहार्य दिसत नव्हतं. ज्यावेळी परदेशी संस्थांचं भारतावर आक्रमण वाढत होतं, तेव्हा अनेक भारतीय या स्पर्धेत आपल्याला

समरभूमिचे सनदी मालक शतयुद्धांचे मानकरी रणफंदीची जात आमुची कोण आम्हा भयभीत करी ?

सगळ्या गोष्टी झेपतील की नाही अशा विचाराने, आपली कंपनी अमेरिकन किंवा जपानी कंपन्यांना विकत होते. अशा परिस्थितीत मी थोडे दिवस हिंमत दाखवीन आणि मग हे झेपत नाही असं दिसलं की प्रयत्न सोडून देईन, शेवटी त्यांच्याकडेच परत जाईन, असं जपान्यांना वाटत होतं. विक्रीची जी किंमत ठरली असेल त्या किंमतीला आपणच पुन्हा ही कंपनी विकत घेऊ, त्यामुळे 'बघा, प्रयत्न करून बघा,' असं म्हणत जपान्यांनी माझ्या प्रस्तावाला मान्यता दिली. प्रत्यक्ष अंतिम निर्णय ठरून कंपनी मी विकत घ्यायची ठरली, तेव्हा अनेक अडचणी समोर उभ्या राहिल्या. पहिली अडचण होती, ठरलेली किंमत त्यांना देण्यासाठी पैसे उभे करणे.

खूप पैसेवाल्या परदेशी कंपनीबरोबरची भागीदारी मोडायची म्हणजे विक्रीची किंमतही तितकीच ठरली होती. स्वतःच्या जबाबदारीवर आपली कंपनी पुढे न्यायची, वाढवायची यात खरोखरच धोका होता. यात कष्ट, मेहनत होतीच; पण पैसाही खूप लागणार होता. परदेशी कंपनीबरोबरची भागीदारी मोडून स्वतःची कंपनी सुरू केली की बँका वगैरेही लोन देताना विचार करतात. त्यांना परतफेडीची हमी लागते. त्यामुळे सगळ्यांचा नव्याने विश्वास मिळवायचा, आमची कंपनी नक्की वाढेल याची सगळ्या डीलर्स, विक्रेत्यांना खात्री द्यायची, स्टॉक मार्केटमध्ये शेअर्सच्या दृष्टीने

वातावरण तयार करायचं, अशा एक ना अनेक अडचणी समोर उभ्या ठाकल्या; पण एकदा हा धाडसी निर्णय घेतल्यावर कच खाऊनही चालणार नव्हते. निर्णय घेताना सगळ्या शेअर होल्डर्सशी, इतर लोकांशी चर्चा करणेही शक्य नव्हते. गुप्तता पाळणे आवश्यक होते; कारण सर्वत्र चर्चा झाली असती तर त्याचा परिणाम कायनेटिकच्या चालू विक्रीवर झाला असता. अडचणी समोर दिसल्यावर एकदा वाटून गेले की आपला निर्णय चुकला तर नाही ना ? हे सगळं झेपेल ना? कारण माझ्या कंपनीबरोबर कंपनीतल्या सगळ्या सहकाऱ्यांचं, कामगारांचं भवितव्यही माझ्यावर अवलंबून होतं. त्यांनी माझ्या कर्तृत्वावर विश्वास ठेवून माझ्या निर्णयाला पाठिंबा दिला. त्यामुळे आता एकदा दिव्यात उडी घेतल्यावर पुन्हा पाय मागे घेण्याचा विचार मी करूच शकत नव्हतो. तेव्हा आपला निर्णय योग्यच कसा ठरेल, या दिशेने मी विचार करायला सुरुवात केली.

भागीदारीच्या वेळी जे बँकर्स होते ते म्हणाले, की आम्ही होंडाचे बँकर्स आहोत, आम्हालाही या व्यवहारातून बाजूला व्हायचंय. त्यामुळे त्या बँकर्सनी जे होंडाला कर्ज दिलं होतं तेही आम्हालाच फेडावं लागलं. होंडाचे शेअर्स आम्हाला विकत घ्यावे लागले. बाकीच्या ज्या आर्थिक जबाबदाऱ्या होत्या, जे एकत्र करार होते, तेही आम्हालाच पैसे भरून पूर्ण करावे लागले. एवढ्या मोठ्या रकमेची

उभारणी एका दिवसात करणे ही सोपी गोष्ट नव्हती. नेमका निर्णायक क्षण कोणता हे ओळखून, त्या निर्णायक क्षणी हिंमत दाखवून आपल्याला हवे ते साध्य करून घेण्यासाठी माझ्या टीममधील सगळ्यांनीच प्रयत्न केले आणि तो कसोटीचा क्षण यशस्वीपणे निभावून नेला!

माझा तो निर्णय चुकीचा नव्हता. हे काही दिवसांतच दिसून आले. आमच्या स्वतंत्र 'कायनेटिक' कंपनीची झपाट्याने प्रगती होऊ लागली. एक वर्षात आम्ही विक्रीही खूप वाढवली. सुरुवातीला होंडाबरोबर करार असल्यामुळे दुसरी नवी गाडी बनवायची नाही अशी अट होती. आता स्वतंत्र झाल्यामुळे आम्ही स्कूटर्स, मोटरसायकलची नवी मॉडेल्स पूर्ण भारतीय तंत्रज्ञान वापरून बाजारात आणत आहोत. मात्र दर्जाबाबत आम्ही कधीच तडजोड केली नाही.

आमच्या स्वतंत्र नावाचा, ब्रँडचा फायदा आता आमच्या सगळ्याच उत्पादनांना मिळतो. त्यामुळे आमच्या गाड्यांप्रमाणे आमची कंपनीही भरधाव वेगाने धावत आहे आणि हे यश 'स्व' कष्टावर, 'स्व' तंत्रज्ञानावर, 'स्व' बळावर, स्वतःच्या पायावर उभे राहून आम्ही मिळविले, कसोटीच्या क्षणावर आम्ही धैर्याने मात केली, याचा आम्हाला नक्कीच अभिमान आहे !

□

– श्री. अरुण फिरोदिया
'स्वागत', २० सेनापती बापट
मार्ग, फिरोदिया बंगला, पुणे- १६.

गौरव मिळवू पुरुषार्थाने नको कुणाची कृपा वृथा, पराक्रमाने आपण मिळवू पिढ्यापिढ्यांची जयगाथा

१९७१ चे भारत-

पाकिस्तानमधील युद्ध भारताच्या इतिहासातील एक सुवर्णाक्षरांत कोरून ठेवलेले पान आहे. त्या महान अभियानात भाग घेण्याचे भाग्य वाट्याला आलेल्या अनेकांपैकी मीही एक. त्यावेळी मी एक तरणाबांड, अननुभवी आणि स्वप्नाळू असा भारतीय सैन्याचा मेजर हुद्द्याचा अधिकारी होतो. युद्धातील एकच दिवस शांततेच्या काळातल्या एखाद्या वर्षाइतका अनुभव देऊन जातो. युद्धात सहभाग हा सैनिकाचा खराखुरा बाप्तिस्मा... आता प्रत्येकालाच अनन्यसाधारण पराक्रम करून वीरचक्र मिळवण्याची संधी प्राप्त होईल असे नाही; पण तरीही रोमांचकारी अनुभवांचा ठेवा हेच कोणत्याही सैनिकाचे सर्वात मोठे बक्षीस.

१९४७ मध्ये भारताची फाळणी होऊन पाकिस्तानची निर्मिती झाली, मात्र पूर्व पाकिस्तान हा पश्चिम भागाशी कधीच एकरूप होऊ शकला नाही; कारण समधर्मता हा एकच दुवा दोघांना साधणारा होता. बाकी भाषा, संस्कृती, सामाजिक स्थिती, आर्थिक पातळी यात खूपच भिन्नता होती. पूर्व पाकिस्तानला कायम दुय्यम दर्जाची वागणूकच मिळत होती. त्याबद्दलच्या असंतोषाचा उद्रेक म्हणजे १९७१ चे भारत-पाक युद्ध ! बांगला देशात शेख मुजिब रहिमानांनी बंड पुकारले. स्वतंत्र बांगला देशची घोषणा केली. त्याला प्रतिकार म्हणून पश्चिम पाकिस्तानने

मौतलेले दिवस

मे. जन. शशिकांत पित्रे (निवृत्त)

पूर्व पाकिस्तानमध्ये सैन्यबळावर अत्याचार सुरूकेले. पाकिस्तानी सैन्याच्या अत्याचाराला, नरसंहाराला कंटाळून निर्वासितांचे लोंढे भारतात येऊ लागले. त्यांना स्वतःच्या देशात परत जाता येईल, अशी परिस्थिती निर्माण करण्यासाठी भारतीय सैन्याला पाकिस्तानशी युद्ध पुकारावे लागले.

माझी नेमणूक भारतीय लष्कराच्या ९ इन्फंट्री डिव्हिजनमधील इंजिनियर रेजिमेंटमध्ये झाली होती. कलकत्त्यापर्यंत पूर्वेकडे जाणाऱ्या बनगाव-जसोर रस्त्याच्या मार्गाने आक्रमण करून जसोर हे शहर काबीज करावयाचे आणि नंतर दक्षिणेकडील मधुमती नदीवरील खुलना या शहरापर्यंत आघाडी मारायची हे काम नऊ इन्फंट्री डिव्हिजनला मिळाले होते.

**

कारगिलमधील युद्धाच्या वेळी मेजर जनरल शशिकांत पित्रे यांनी, सकाळ वृत्तपत्रातील 'व्यूह आणि वेध' सदरातून तिथल्या नेमक्या परिस्थितीची, घटनांची आपल्याला माहिती करून दिली होती. १९६५ आणि १९७१ च्या युद्धात ते प्रत्यक्ष सहभागी झाले होते. आपल्या लष्करी कारकिर्दीची सुरुवात त्यांनी इंजिनियरिंग विभागातून केली आणि अनेक युद्धांचा अनुभव घेत, सैनिक प्रशिक्षण केंद्रात अधिकारीपदावरून ते निवृत्त झाले. १९८७, १९८८ ला श्रीलंकेला गेलेल्या शांतिसेनेतही त्यांचा सहभाग होता. ७१ च्या युद्धात प्रत्यक्ष कामगिरी करण्याची वेळ आल्यावर त्या प्रसंगाला कसं धैर्यानं तोंड दिलं, याचं रोमहर्षक वर्णन मेजर जनरल पित्रे यांनी येथे केलं आहे.

युद्धाच्या रणदुंदुभी वाजू लागल्यावर आम्हाला पश्चिम बंगाल-पूर्व पाकिस्तान सीमेजवळ हलवले गेले.

लढाईपूर्वीच्या काळात योजना बनवणे, आवश्यक असे युद्धसाहित्य, दारूगोळा, हत्यारे, खाण्यापिण्याचा साठा पुढे आणून सीमेजवळ गोळा करणे, सैनिकांचे प्रशिक्षण आणि सराव करणे अशा अनेक युद्धप्रक्रियांमध्ये सैन्य गुंतलेले असते. बांगलादेशाचा हा प्रदेश उभ्या-आडव्या वाहणाऱ्या नद्या आणि कालव्यांनी भरलेला. त्यांच्यात मोठ्या प्रमाणात चढाया करायच्या हे

सगळी दारं उघडी टाकून मोकळा श्वास घेऊ दे, श्वास दिला त्याचा ध्यास घेत घेत जाऊ दे

एक महान अग्निदिव्यच !

पावलापावलागणिक शत्रूने या प्रदेशांत अडसर करून ठेवणे साहजिकच होते. एप्रिल-मे महिन्यांत पाकिस्तानचे अत्याचार शिगेला पोहोचूनही भारतीय सैन्याला पावसाळा संपेपर्यंत थांबणे भाग होते. त्याशिवाय युद्धाच्या सर्व अंगांची कसून तयारी करणेही आवश्यक होते. याच कारणासाठी भारतीय सरसेनापती जनरल सॅम माणेकशा यांनी सैन्याची पूर्ण तयारी होईपर्यंत आणि निसर्ग अनुकूल असेपावेतो, चढाई करण्यास स्पष्ट नकार दिला होता.

पाकिस्तानी सैन्याने भारतातील कलकत्ता-जसोर मार्गावरच्या बनगाव या सीमेवरच्या गावापासून ते पार जसोरपर्यंत भक्कम मोर्चे उभारले होते. भारतीय सैन्याला या भागात चढाई करावयाची असेल तर मुख्य मार्गावर ताबा मिळवल्याशिवाय पुढे हलताच येणार नाही असा पाकिस्तानी सैन्याचा अंदाज. या मार्गावर शत्रूची ठाणी काबीज करत, त्याने उडवलेले पूल बांधत जायचे कठीण काम, वेळ आणि श्रम दोन्हींच्या बाबतीत महाखर्चीक ठरणार होते. या पाकिस्तानच्या तयारीला आमच्या डिव्हीजनचे उत्तर मोठे अक्कलहुशारीचे होते. शत्रूला आम्ही मुख्य मार्गाने येतो आहोत असे भासवायचे; पण वास्तविक मुख्य रस्ता सोडून त्यांच्यापासून खूप दूर सीमेवर कबाडक नावाच्या नदीवर

बायरा येथे पूल बांधून ती पार करायची, आडमार्गाने पार जसोरवरच एकदम धडक मारायची आणि मुख्य रस्त्यावर ठाणी बांधून बसलेल्या शत्रूच्या सैन्याची मागील बाजूने कोंडी करायची, अशी ही धडाडीची आणि कावेबाज योजना. पण त्यासाठी आडवाटेने इतकी प्रचंड सेना घेऊन जावयाचे म्हणजे पूल, रस्ते, कॉजवे बनवायचे आणि शत्रूने पेरलेल्या सुरंगांना निष्प्रभ करण्याचे भीरूची काम. हे काम इंजिनियर्स किंवा सॅपर्स आणि मायनर्स या दलाचे.

सीमेवरच्या कबाडक नदीवर पूल बांधण्याचे काम माझ्या फील्ड कंपनीला मिळाले होते. तो पूल आपल्याला पाहिजे तेवढ्या वेळात आरामात बनवायचा नव्हता तर एकदा का चढाईचे आदेश आले, की काम सुरूकरून पाच-सहा तासांत पुरा करायचा होता. यासाठी क्रुपमान नावाच्या जर्मन बनावटीच्या पुलाची सामग्री नुकतीच आयात केली गेली होती. अद्यापपावेतो आम्ही ना तो कधी पाहिला होता ना तो बांधण्याचा सराव केला होता. रबराच्या मोठमोठ्या तराफ्यांवर अॅल्युमिनिअमचे वेगवेगळे भाग एकमेकाला जोडून 'मेकॅनो'च्या पद्धतीने तयार होणारा असा हा तरंगता पूल होता. त्याचे सर्व भाग छोटे, हलके, सुटे असताना लॉरीमध्ये लादून नेण्याजोगे. कोणताही भाग उचलण्यासाठी जास्तीत जास्त सहा

माणसांची जरूरी. रबराचा तराफासुद्धा गुंडाळून-घडी करून नेण्याजोगा. यांत कॉम्प्रेसरने हवा भरून तो फुगवायचा, पाण्यात सोडायचा आणि मग त्यावर वेगवेगळे भाग जोडून अॅल्युमिनिअमचा रस्ता बनवायचा. असा प्रत्येक तराफा साधारण ५ मीटरचा. असे अनेक तराफे एकत्र जोडून पाहिजे तेवढ्या लांबीचा पूल बनवणे शक्य असते.

कबाडकवर जिथे पूल बनवायचा होता तिथे नदीची रुंदी साधारण अडीचशे फूट होती. म्हणजे १५-१६ तराफे लागणार होते. हा पूल नव्यानेच आल्याने अगदी 'श्रीगणेशा'पासून त्याची माहिती घेऊन माझ्या फील्ड कंपनीच्या जवानांना त्यांत तरबेज करणे आवश्यक होते. जर्मन कारखानदारांच्या अंदाजानुसार ७५ मीटरचा पूल साधारण पाच-साडेपाच तासांत बनणे शक्य होते, त्यासाठी घड्याळी तंतोतंतपणा येणे जरूरीचे होते. सप्टेंबर-ऑक्टोबर महिन्यांपासूनच याचा सराव करण्यासाठी आम्ही दिवसभर परिश्रम करत होतो. शेवटी एकदाची आम्हाला त्या वेळेत पूल बनवण्याची कला अवगत झाली. त्याशिवाय बाकीच्या कामांचाही सराव चालूच होता.

पाकिस्तान आपला दुराग्रह सोडत नाही, हे दिवसेंदिवस स्पष्ट होऊ लागले. कोणत्याही दिवशी युद्धाचा भडका उडण्याची शक्यता होती

प्रयत्नांची करिता शिकस्त सगळा अंधार तो लोपतो, रस्ता सर्व प्रकाशयुक्त बनूनी उत्साह संवर्धितो

आणि पाकिस्तानने लादलेल्या या युद्धाची एकदा का सुरुवात झाली की त्याला धूळ चारून चारीमुंड्या चीत करण्याची आम्ही उत्सुकतेने जय्यत तयारीनिशी वाट पाहत होतो. अखेरीस तो दिवस आला.

१९ नोव्हेंबरच्या दुपारी ९ इन्फन्ट्री डिव्हिजनला पूर्व पाकिस्तानात चढाई करण्याचे आदेश मिळाले. कबाडक नदी बोटीमधून पार करून पायदल पैलतीराला पोहोचले आणि तिथून पाच-सहा किलोमीटरवरच गरीबपूर नावाच्या गावाजवळ लढाई चालू झाली. आता लवकरात लवकर पूल बांधून तोफा, रणगाडे आणि गाड्यांचा ताफा पार करणे आवश्यक होते. पुलाच्या सामानाने लादलेल्या पन्नास-साठ मोटरगाड्या सीमेपासून पंधरा-सोळा किलोमीटरच्या अंतरावर एका मोठ्या आमराईत लपवून ठेवल्या होत्या. त्यांचा ताफा पुढे आणण्यासाठी मी ताबडतोब आदेश दिले. सीमेजवळचे रस्ते निर्वासितांनी तुडुंब भरून गेले होते, त्याशिवाय डिव्हिजनच्या सगळ्याच गाड्यांची आगेकूच चालू झाली होती. पुलाच्या सामानाचा हा कॉन्व्हॉय पुढे आणण्यात अतोनात अडचणी येत होत्या. पण कसा ना कसा तो ताफा दीड वाजेपर्यंत तो पूल उभारायच्या जागी पोहोचला. सुदैवाने आदल्या रात्री आम्ही गुपचुपपणे एक बुलडोझर पुलाच्या जागेच्या जवळपास एका मोठ्या झाडाखाली आणून ठेवला होता. त्याला लगेच

कामाला लावून पुलाचे सामान पोहोचेपर्यंत नदीच्या काठावरची माती खोदून गाड्या जाण्यासाठी रस्ता बनवण्यात आला.

साधारण तीन वाजता पूलबांधणी चालू झाली. त्यातल्या प्रत्येक कारवाईचा, हालचालीचा सराव केलेला होता. प्रत्येक जवानाला आणि अधिकाऱ्याला आपल्या कामाची पूर्णपणे माहिती होती. आम्हा सर्वांचेच खरोखर भान हरपले होते. आम्ही लढाईच्या इतिहासाचे पहिले पान आमच्या घामाने लिहिण्यात पार गुंग होऊन गेलो होतो. समोर कबाडक नदी, पुलाचे सामान, बनत जाणारे तराफे याशिवाय काहीच दिसत नव्हते.

थोड्याच वेळात पूल तयार झाला. त्याची चाचणी घेण्यासाठी मी त्याच्यावरून बुलडोझर पार करण्यासाठी आज्ञा दिली. बुलडोझरने पूल पार करून दुसऱ्या बाजूचा रस्ता १५-२० मिनिटांत तयार केला. तेव्हा एकदा आजूबाजूला नजर टाकण्याची संधी मला मिळाली. माझ्या इंजिनअर रेजिमेंटचे कमांडर कर्नल गुसाई तेथे उभे होते. मी माझ्या सर्व जवानांना होते तिथेच 'सावधान' मध्ये उभे राहण्याची आज्ञा दिली आणि मी गुसाईसाहेबांना सलाम ठोकला. त्यांनी मला सांगितले, "कोअर कमांडरना रिपोर्ट दे." ९ इन्फन्ट्री डिव्हिजनचे कमांडर मेजर जनरल दलवीरसिंग आणि त्यांचे वरिष्ठ

अधिकारी लेफ्टनंट जनरल रैना तेथे केव्हा येऊन पोहोचले होते हे मला ठाऊकही नव्हते. मी माझ्या घड्याळाकडे एक नजर टाकली. पाच वाजून चाळीस मिनिटे झाली होती. म्हणजे साडेपाच तासाचे काम आम्ही दोन तास चाळीस मिनिटांत पुरे केले होते. जनरल रैनांनी त्यांच्या त्या प्रखर एकाक्ष नजरेने माझ्याकडे पाहिले. माझ्याजवळ येऊन पाठ थोपटली, "वेल डन माय बॉय, आय अॅम प्राऊड ऑफ यू अँड युवर जवान्स." त्यांच्या नेहमीच्या रुबावात ते उद्गारले. मी सैन्यात बऱ्यापैकी वरच्या दर्जाला पोहोचलो, मला अनेक मान-सन्मान मिळाले, शाबासक्या मिळाल्या पण रैनासाहेबांच्या त्या शब्दांची सर क्वचितच दुसऱ्या कशाला आली असेल.

पूल तयार झाल्यावर रणगाड्यांची, तोफांची, गाड्यांची आणि इतर सामानाची वाहतूक रात्रभर होत राहिली. शत्रूच्या नकळत आमच्या डिव्हिजनने मोठीच मुसंडी मारली होती. जसोरकडे आगेकूच चालू झाली होती. दुसऱ्या दिवशी सकाळीच पाकिस्तानी विमानांनी पुलावर हल्ला करून गोळीबार आणि रॉकेटचा मारा केला; पण तोपर्यंत बरीचशी वाहतूक पार झाली होती. पुलावर विमानांचा हल्ला झाला तेव्हा मी जवळपास होतो. जितक्या वेगाने होऊ शकेल तेवढ्या वेगाने कोणत्या तरी खंदकात घुसून मुंडी खाली

वादळवारा आला तरी, प्रकाशाची वाट पहावी । क्षण कसोटीचा आला तरी उरातली जिद्द जपावी ।

खुपसून बसलो. प्रत्यक्ष शत्रूच्या सान्निध्याचा हा माझा पहिला अनुभव. जितका रोमांचकारी तितकाच भीतीदायक. तेव्हा मुळीच भीती वाटली नाही असे सांगणे ही दुसऱ्यांचीच नाही; पण स्वतःशीही प्रचंड प्रतारणा आहे. या विमानहल्ल्यामध्ये काही सैनिकांचे प्राण गेले, तर काही जखमी झाले. पुलाच्या दोन तराफ्यांनाही इजा झाली. आम्ही लगेच ते दोन्ही तराफे दुरुस्त करून पुलाची वाहतूक चालू ठेवली.

त्यानंतर घमासान युद्ध जुंपले. त्यांत आम्ही अनेक कामे पार पाडली. त्यांच्यावर पानेच्या पाने लिहिता येतील. अखेरीस सतरा डिसेंबरला युद्धविराम झाला. त्याच्या दुसऱ्या दिवशी खुलना येथे 'शरणागती समारंभ' झाला. इन्फंट्री डिव्हिजनच्या कमांडर मेजर जनरल दलबीरसिंग यांनी पाकिस्तानच्या

जसोर- खुलना विभागातल्या सर्व सैन्याची शरणागती स्वीकारली. तो सोहळा अजूनही जणूकाय कालच घडला आहे इतका सुस्पष्टपणे आठवतो.

नोव्हेंबर-डिसेंबर १९७१ चे ते दिवस माझ्या आयुष्यातले सर्वात संस्मरणीय आणि रोमांचकारी. खरोखरीच ते मंतरलेले दिवस होते.

त्यानंतर बरोबर तेवीस वर्षांनी म्हणजे नोव्हेंबर १९९४ मध्ये माझी मेजर जनरल या हुद्द्यावर बढती झाली आणि ९ इन्फंट्री डिव्हिजनचा कमांडर म्हणून माझी नेमणूक झाली. केवढा योगायोग हा ! ज्या डिव्हिजनमध्ये एक कनिष्ठ आणि तरणाबांड अधिकारी म्हणून रणांगणावर गेलो त्याच डिव्हिजनचा सर्वोच्च अधिकारी बनण्याची संधी मिळणे यापेक्षा मोठा सन्मान तो कोणता?

अधिकारसूत्रे घेऊन मी जेव्हा

माझ्या ऑफिसमध्ये गेलो आणि खुर्चीत स्थानापन्न झालो, तेव्हा बरोबर समोर कबाडक नदीवरच्या बॉयरा या जागी बांधलेल्या क्लुपमान पुलाचे एक भव्य तैलचित्र टांगलेले दिसले. 'बांगला देशामधील ९ इन्फंट्री डिव्हिजनच्या यशाचे प्रवेशद्वार- विजयसेतू' अशी मोठी सोनेरी अक्षरे त्याच्याखाली झळकत होती. तेवीस वर्षांपूर्वीचे ते सारे चलतूचित्र मनःचक्षूंसमोर उभे राहिले. ज्या जवानांनी अक्षरशः खांद्यावर पेलून मला या पदापर्यंत पोहोचवले होते त्यांच्या सान्निध्यांत व्यतीत केलेल्या मंतरलेल्या दिवसांच्या आठवणीत मी पार हरवून गेलो.

□

- मेजर जनरल (निवृत्त)
शशिकांत पित्रे
कल्पतरू, ७५ रक्षक सोसा.,
औंध, पुणे ७.

मी जगाचे ओठ झालो, बोलतो सारे खरे दुःखितांचे दुःख माझ्या, अक्षरातून पाझरे

माझ्या आयुष्यातील कसोटीचे क्षण मोजू गेलो तर हातांची बोटं पुरी पडणार नाहीत. किंबहुना आयुष्यातला कितीतरी भाग अशा कसोटीच्या क्षणांनीच बनला आहे. निवांतपणाचे, स्वस्थतेचे क्षण असे फारच थोडे. खरं तर अशा कसोटीच्या क्षणातच माणसाचा खरा कस लागतो, तो तावून सुलाखून निघतो आणि त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला धार लागते; म्हणून माझं आयुष्य घडवणाऱ्या त्या कसोटीच्या क्षणांचं ऋण मानावं तितकं थोडंच आहे.

आज मला आठवतेय ती साखरपुलाची कथा. पुण्याच्या दक्षिणेला पन्नासएक किलोमीटरवर असणारं साखर नावाचं छोटंसं गाव आणि त्या गावाजवळून वाहणारी नदी-कानंदी. व्हायचं असं की पावसाळ्याच्या दिवसात या नदीला पूर येऊन ती दुथडी भरून वाहू लागली की मग साखर आणि आसपासच्या खेड्यातल्या लोकांची खूपच पंचाईत व्हायची. नदीवर पूल नव्हता आणि पुराच्या पाण्याच्या वेगामुळे नावेतून जायची सोय नाही. संपूर्ण जगाशी संपर्कच तुटल्यासारखा व्हायचा. अन्नधान्य, औषधपाणी, दैनंदिन गरजेच्या वस्तू सगळ्यांचाच अभाव. त्यामुळे लोकांचे खूप हाल व्हायचे. कानंदी नदीवर पूल बांधणं हे काम अगदी तातडीने व्हायला हवं होतं. सरकार आश्वासनं तर देतच होतं; पण सरकारी आश्वासनं अशी ताबडतोब पूर्ण थोडीच होत असतात? आणि आता आश्वासनं मिळूनही १०-१५ वर्षं होऊन गेली. लोकांची समस्या मात्र तशीच राहिली.

१९७५ पासून पुढे दोन वर्षात

ज्ञानप्रबोधिनीच्या स्थापनेत आणि पुढील विकासात डॉ. वि. वि. पेंडसे (आद्यसंचालक) यांच्याबरोबर ज्यांनी विशेष परिश्रम घेतले, त्यापैकी एक डॉ. व. सी. ताम्हनकर ऊर्फ अण्णा! Achievement Motivation या विषयावर विद्यावाचस्पती पदवी घेऊन प्रबोधिनीच्या कार्यात त्यांनी आयुष्यभरासाठी झोकून दिले. ज्ञान प्रबोधिनीचे द्वितीय संचालक म्हणून ६ वर्षे कार्यभार सांभाळल्यानंतर, १२ वर्षे सोलापूर येथील प्रबोधिनीचे कार्याध्यक्ष म्हणून काम पाहिले. सध्या हराळी ता. उमरगा, जि. उस्मानाबाद या भूकंपग्रस्त ग्रामीण भागातील प्रबोधिनीच्या वाढत्या कामाचे केंद्रप्रमुख आहेत. अथक परिश्रम व नियोजनपूर्वक कृती यातून उत्तम यश मिळविणे हे अण्णांचे वैशिष्ट्य. अशाच एका विलक्षण धडपडीची ही कथा!

जिल्हा परिषदेने तीनदा टेंडर नोटीस काढली; पण दुर्गम प्रदेश, रस्त्यांची दुर्दशा यामुळे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होण्याची शक्यता असल्याने

गोष्ट साखरपुलाची

डॉ. व. सी. ताम्हनकर

कोणीच कंत्राटदार या कामासाठी पुढे येईना. कोणी आलाच तर थोडेसे काम करी अन अर्धवट सोडून निघून जाई. अशा परिस्थितीत हे काम व्हायचे कसे या चिंतेत असलेले जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष आप्पांना (कै. आप्पा पेंडसे - ज्ञान प्रबोधिनीचे संस्थापक) येऊन भेटले. त्यांनी आप्पांसमोर आपला प्रश्न मांडला आणि आप्पांनी त्यावर विचार करायचे कबूल केले.

मी त्यावेळी शिवापूरच्या यंत्रशाळेत काम करत होतो. मला तो दिवस अजूनही आठवतोय. ५ मे १९७७. यंत्रशाळेला साप्ताहिक भेट देण्यासाठी आप्पा शिवापूरला आले होते. बोलता बोलता त्यांनी साखरपुलाचा विषय काढला. सगळा प्रश्न समजावून सांगितला आणि विचारलं, “हे काम करणार कोण?” क्षणभर शांतता पसरली. आप्पांनी माझ्याकडे वळून विचारलं, “तुम्ही करणार का?” “हो करीन की, तुम्ही सांगत असाल तर नक्की करीन.” माझं तत्पर उत्तर.

ठरलं. साखरपुलाचं काम मी करायचं. जिथे सांगाल तिथे जाऊन जे सांगाल ते काम करीन, अशी प्रबोधिनीतल्या कार्यकर्त्यांची प्रतिज्ञाच असल्यामुळे मानसशास्त्रात संशोधन करून डॉक्टरेट मिळवलेल्या मला पुलाचं बांधकाम म्हणजे नवीन गोष्ट शिकण्याची संधीच वाटली. तसा मला शिवापूरच्या यंत्रशाळेच्या

निसर्ग हा ग्रंथ महान साचा सर्वेश हा लेखक थोर त्याचा

बांधकामाचा चांगला अनुभव होता; पण पुलाचं बांधकाम हे एक नवीनच आव्हान होतं. ज्या दिवशी मी त्या ठिकाणी जाऊन प्राथमिक पाहणी करून आलो, त्याच्या दुसऱ्या दिवसापासून कामाला सुरुवात केली.

८ मे १९७७ ला मी माझं बस्तानच तिकडे हालवलं. साखरपुलाच्या जागेपासून दोन-अडीच किलोमीटर दूर असलेल्या मार्गासनी नावाच्या गावात श्री. नाना ताम्हनकर नावाचे एक परिचित होते. त्यांच्याकडे मी गेलो आणि बांधकामाच्या जागेवर मुक्कामाला जाण्याचा माझा विचार मी त्यांना सांगितला. तिथे निवाऱ्याला आडोसा नाही, अन्नपाणी, अंथरुण-पांघरुणाची सोय नाही. रात्री-अपरात्री वाघरं भटकत असतात, काळाकभिन्न अंधार, साप, उंदीर अशा प्राण्यांचा सुळसुळाट, अशा एक ना दोन कित्येक अडचणी सांगून नानांनी तिथे मुक्कामी न जाण्याबद्दल मला परोपरीने समजावलं; पण जे करायचं ठरलं ते मी करणारच अशा हट्टाला पेटून मी त्याच दिवशी मुक्कामाला बांधकामाच्या जागेवर गेलो.

तिथे राहायला मिळालं सिमेंट ठेवण्यासाठी बांधलेलं एक छोटं छप्पर. नानांनी मला सांगितलेलं अगदी जसंच्या तसं खरं होतं. बाहेरची परिस्थिती कितीही प्रतिकूल असली तरी मनातली जिद्द आणि ईर्ष्या कशी टिकवून ठेवायची याचाच तो पाठ होता आणि त्या रात्रीपासून सुरुवात होणार होती ती कसोटीच्या क्षणांची मालिकाच.

दुसऱ्या दिवसापासून मी कामाला भिडलो. पुलाचे स्तंभ (पिलर्स) उभे

करण्याचं काम अर्धवट पडलं होतं ते पूर्ण करून घ्यायचं होतं, कामासाठी माणसांची जमवाजमव करावी लागणार होती. स्थानिक लोकांचा विश्वास मिळवायला हवा होता. सिमेंट, खडी, वाळू असा कच्चा माल आणायचा होता. सगळ्यात मोठं काम म्हणजे स्लॅब घालण्याचं, त्यासाठी परवाना मिळवायचा होता. अशी एक ना दोन कित्येक कामं. प्रबोधिनीचे कार्यकर्ते प्रा. रामभाऊ डिंबळे आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी पुलासाठी आवश्यक ते सामान पुरवण्याची आणि स्थानिक प्रश्न सोडवण्यासाठी अनुकूल जनमत तयार करण्याची जबाबदारी घेतली होती.

त्या कामांमध्ये अडचणीदेखील तितक्याच होत्या. रस्त्यांच्या दुर्दशेमुळे बांधकाम मालाचा वाहतुकीचा प्रश्न होता. कोणी वाहतूकदार त्या दुर्गम भागात यायला तयार नसत. तशात पुन्हा बाजारात सिमेंटचा तुटवडा होता. सिमेंट ओलं झाल्याने मोठं नुकसान होत असे. पावसाला सुरुवात होण्यापूर्वी काम पूर्ण व्हायला हवं होतं; पण आमचं काम पूर्ण होऊ द्यायचं नाही असा जणू निश्चयच सरकारी अधिकाऱ्यांनी केला होता. त्यांनी काम तपासण्याच्या निमित्ताने यायचं आणि आडमुठेपणाने काहीतरी खोडे घालायचे. कामं करायची तर माणसं मिळत नसत. कित्येक वेळा ट्रकमधली खडी, वाळू उतरवण्याचं काम मी केलेलं मला आठवतं आहे. या सगळ्या अडचणी होत्या खऱ्या पण,

**विघ्नैः पुनःपुनरपि प्रतिहन्यमानाः ।
प्रारब्धमुत्तमजनाः न परित्यजन्ति ॥**

ही प्रबोधिनीत आप्पांकडून मिळालेली शिकवण. या सगळ्या अडचणींना पुरे पडत गेलो. काम मात्र कधी थांबवलं नाही. मला आठवतंय. फक्त एक दिवस सिमेंटसाठी परवानगी काढायला पुण्यात आलो होतो, त्यावेळी मी पूर्ण वेशात होतो. बाकी एकही दिवस बनियन आणि अर्धी विजार याहून वेगळा काही वेश घातला नाही. काम पूर्ण झाल्याशिवाय दाढी करायची नाही असा मी निश्चयच केला होता. असा तो वेश, वाढलेली दाढी अन् डोक्याला वडार बांधतात तसलं मुंडासं बांधून मी एक दिवस वडारांप्रमाणे दगड फोडत होतो. तेव्हा भाऊसाहेब रेडे नावाचे सोलापूरचे एक परिचित तेथे आले आणि मला विचारू लागले, 'अण्णासाहेब ताम्हनकर कुठे भेटतील?' मी मनात हसलो आणि म्हणालो, 'तेऽऽबधा. त्या झोपडीत असतील,' ते गृहस्थ खरोखरच त्या झोपडीकडे गेले. तिथे त्यांना कळलं की आपण ज्यांना विचारलं तेच अण्णासाहेब ताम्हनकर.

पोशाखाबाबत जसा नियम तसा आणखी एक नियम की रात्री मुक्कामाला बांधकामाच्या जागी यायचं म्हणजे यायचं. सिमेंटच्या परवानगीसाठी ज्या दिवशी पुण्याला गेलो त्या दिवशी परत निघायला संध्याकाळ झाली. मुसळधार पाऊस. सर्वत्र अंधार आणि रात्री मुक्कामाला साखरलाच जायचं हे ठरलेलं. अंधारात मी साखरला पोहोचलो. माझ्या छोट्याशा खोपट्यात सगळीकडे ओल आलेली. अगदी अंग टाकण्यापुरती लहानशी कोरडी

मौन राहुनि कृतीमधुनि बरेच काही सांगत होते खरा मानुनि मानवधर्म, प्रेम जगी या अर्पित होते

जागा मिळाली अन् मी ती रात्र काढली. केलेला निश्चय पाळला याचं समाधान काय असतं ते मला पुन्हा अनुभवास आलं.

स्लॅब घालण्याच्या कामासाठी रामभाऊंनी पुण्याहून वडार आणले होते. एके दिवशी का कुणास ठाऊक ते वडार हटूनच बसले, “आम्ही काम करणार नाही.” मग आता काय करायचं ?

त्यांच्यावाचून काम अडून थोडंच ठेवायचं ? मी आणि माझ्याबरोबर असलेले चंदूकाका रायरीकर पुढे सरसावलो आणि डेपो भरायला, काँक्रीटच्या पाट्या ओतायला सुरुवात केली. ते वडार अवाक् होऊन बघतच राहिले. थोडा वेळ गेला आणि मग त्यांनाच लाज वाटली की ही शिकली सवरलेली माणसं काम करताहेत आणि आपण बसून राहिलोय. त्यांनी पुन्हा कामाला सुरुवात केली. असे कितीतरी प्रसंग पार करून अखेरीस २४ मे पर्यंत तीन स्लॅब पूर्ण झाल्या.

बाकीच्या तीन स्लॅबना परवानगी मिळायला मात्र खूपच

खस्ता खाव्या लागल्या. त्यापैकी दोन स्लॅबजना कशीबशी परवानगी मिळाली अन् १ जून आणि ५ जूनला आणखी दोन स्लॅबज भरल्या.

शेवटच्या स्लॅबच्यावेळी मात्र सरकारी अधिकाऱ्यांनी चंग बांधला की हे काम पूर्ण होऊ द्यायचं नाही. हाती घेतलेलं काम अर्धवट सोडावं लागतंय की काय इतकी टोकाची परिस्थिती आली होती. असाच एकदा उद्दिग्ग मनाने दूर एकटाच एका झाडाखाली पडलो होतो, त्या वेळी

**‘सदा सर्वदा देव सन्निध आहे ।
कृपाळूपणे अल्प धारिष्ट्य पाहे ॥’**
याची प्रचीती मला आली.

शेवटची स्लॅब घालायला जेव्हा परवानगी मिळाली तेव्हा मला काय काय वाटून गेलं असेल ? अखेरीस ८ जूनला शेवटची स्लॅब घातली गेली. स्लॅबचं काम पूर्ण केलं अन् मी पुण्याला परतलो. २२ जूनला सेंट्रिंग काढलं आणि साखर व आसपासच्या खेड्यांना जोडणारा पूल तयार झाला. कृतकार्य झालेल्या माझ्या नजरेसमोर महिनाभरातले कसोटीचे क्षण उभे राहिले.

मित्रहो, साखरपुलाची गोष्ट ही एक घटना झाली; पण दारुबंदी आंदोलन, आप्पांच्या निधनानंतरची प्रबोधिनीच्या संचालक पदाची जबाबदारी, सोलापूरच्या ज्ञानप्रबोधिनीची उभारणी अशी कितीतरी पर्व, कितीतरी प्रसंग, कितीतरी क्षण सांगता येतील की ज्यावेळी धैर्याची, कार्यप्रेरणेची, श्रद्धेची आणि प्रसंगी जिवाचीही कसोटी लागली होती. या कसोटीच्या क्षणांनी माझं आयुष्य समृद्ध केलं. कुंतीने ज्याप्रमाणे श्रीकृष्णाकडे ‘विपदः सन्तु नः शश्वत् ।’ असं मागणं मागितलं होतं, त्याप्रमाणे माझ्या आयुष्यात असे कसोटीचे क्षण वारंवार येवोत, अशी परमेश्वराकडे प्रार्थना आहे.

□

– डॉ. व. सी. ताम्हनकर
ज्ञान प्रबोधिनी, हराळी, ता.
उमरगा, जि. उस्मानाबाद.

स्वच्छंदपणे विहरावे, ही मनात माझ्या आस मी आकाशीचा पक्षी, मी जाईन पुढती पुढती

आपल्या परीक्षेची वेळ केव्हा कशी येईल सांगता येत नाही; पण अशी वेळ येते अन् त्या वेळी आपण सपशेल उघडे पडतो. आपण खरे कसे आहोत? आपली कुवत किती आहे? याचा आरसाच हे क्षण आपल्यापुढे धरतात.

१९८० मध्ये आम्ही लिओ पारमियाल मोहीम आयोजित केली होती. त्याआधीच्या वर्षी दिल्लीच्या संघातून मी या मोहिमेवर गेले होते. त्यावेळी आमच्या प्रयत्नाला यश मिळालं नव्हतं; म्हणून मग पुण्याला परतल्यावर आमच्या 'गिरीप्रेमी' या संस्थेची स्थापना करून आम्ही ही मोहीम ठरवली होती. मोहिमेच्या तयारीची अनेक अंगे प्रत्येकजण आपल्या कुवतीनुसार सांभाळत होता. दिल्ली-सिमला-कल्प असा प्रवास करित आम्ही 'चांगो'ला येऊन पोहोचलो. इथे आमचा वाहनांतून प्रवास संपणार होता. आम्ही इथूनच पर्वताची चढण चढायला सुरुवात करणार होतो. बसमधून आमचे सर्व सामान उतरवून घेतले आणि बस पुढे निघून गेली. आम्ही सामानासह म्हणजे खेचरांवर सामान टाकून चढायला सुरुवात केली. चांगो गावातून पुढे गेलो. त्या दिवशी प्रवास संपवून आम्ही तिथंच सामान उतरविलं, आता तंबू ठोक्याचे तर लक्षात आलं की आपल्या दोन किट बॅज दिसत नाहीत. मोहिमेला आवश्यक ती साधनसामग्री त्यातच होती. आता माझी परीक्षाच होती; कारण मोहिमेची मीच 'नेता' होते. मी विचार करत होते तर नंदू म्हणाला मी परत मागे जातो, बस शेवटी 'डेपो'लाच जाणार तर रामपूरपर्यंत मागे जाऊन मी पाहून येतो; पण रामपूरपर्यंत जायचे

सल

उषःप्रभा पागे

गिर्यारोहण हा अतिशय धाडसी, साहसपूर्ण असा छंद आहे. जितका धोक्याचा तितकाच रोमहर्षक. पुरुषांची मक्तेदारी असलेल्या या प्रांतात सध्या महिलाही आघाडीवर आहेत. आकाशवाणी केंद्रावर केंद्रनिर्देशक हे जबाबदारीचे पद सांभाळून उषःप्रभा पागे यांनी सुरुवातीला सह्याद्रीमध्ये भ्रमण केले. त्यानंतर त्यांनी हिमालयातील मोहिमाही केल्या. १९८० मध्ये त्यांनी 'गिरीप्रेमी' ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेतर्फे त्यांनी गिरिभ्रमणाची आवड महिलांमध्ये रुजविली. काही वेळा नैसर्गिक आपत्तीमुळे नजरेत आलेलं यश हुलकावणी कसं देतं आणि कायमचा सल देऊन जातं याचा मूर्तिमंत अनुभव म्हणजे

उषःप्रभा पागे यांनी शब्दबद्ध केलेला हा क्षण !

कसे? त्या पर्वतमय प्रदेशांत बससेवा अगदी मोजकी होती. जिथं बसस्टॉप होता तिथं रस्त्यावर प्रेमसिंगचं किराणाचं दुकान होतं आणि प्रेमसिंगची मोटारसायकल होती, त्याला विनंती करून मोटारसायकलवरून नंदूने जावं असं आम्ही निश्चित केलं. नंदू लगेचच खाली गेला आणि आम्ही बेसकॅम्पच्या दिशेने कूच केले. बेसकॅम्पला पोहोचेपर्यंत आम्हाला तीन दिवस लागले. नंदूची वाट पाहून आम्ही पुढं जायला निघालो आणि पोर्टर म्हणाला, "दीदी, वो लोग आ रहे हैं।" त्याच्याबरोबर पोर्टर पाहून आमचा जीव भांड्यात पडला. म्हणजे सामान मिळाले होते तर. नंदू डेपोपर्यंत जाऊन पोहोचल्यावर आमची बस डेपोला परतली होती आणि टपावरच्या पुढच्या खोलगटीत आमच्या 'त्या' दोन किटबॅगा सुरक्षित राहिल्या होत्या. त्या अनोख्या पर्वतमय प्रदेशांत मोटारसायकलचा फारसा सराव नसताना नंदूनं दाखविलेलं धाडस महत्वाचं होतं आणि त्यामुळेच आमची पुढील मोहीम सुरक्षित पार पडली. सामानाशिवाय मोहीम होऊच शकली नसती.

याच मोहिमेत मजल दरमजल करित आम्ही 'समिट' कॅम्पला पोहोचलो होतो. सूर्योदयापूर्वीची बर्फावरील चढाई ही फायदेशीर असते. घट्ट बर्फात क्रॅम्पॉनची पकड चांगली बसते आणि अँव्हलांचची भीतीही कमी असते. आम्ही पहाटे अडीचला सगळे उठलो. पोर्टरनं पाणी गरम करून दिलं. आम्ही आमचे थर्मास भरून घेतले. बूट-पोशाख चढवले. एक-दोघांनी दोर घेतले. आमचा मार्गदर्शक महावीर ठाकूर

आहे अंधार म्हणून वाटे उजेड तो हवा जगण्याची इच्छा त्याला क्षण प्रत्येकचि नवा.

आणि आम्ही पहाटे साडेतीनला टेन्टबाहेर आलो. थंडी खूप होती आणि उजेड कमी. टॉर्च लावून आम्ही चढत होतो. शिखराच्या खिंडीत पोहोचलो. ६१०० मीटरवरील चढाईत आता दमछाक होत होती. पायाखाली आत्तापर्यंत हिम होतं; पण या पुढच्या उभ्या चढणीवर बुटाखाली क्रॅम्पॉन लावणं आवश्यक होतं. हात काकडत होते, तसेच सगळ्यांनी क्रॅम्पॉन लावले आणि पुढची चढण सुरू झाली. महावीर सर्वात पुढे, त्या पाठोपाठ आम्ही. माझ्याकडे कॅमेरा होता, हळूहळू सकाळची चाहूल लागली. शिखर बरंच लांब होतं. हवा चांगली होती. आपण बहुधा पोहोचू असा विश्वास होता. पाठीमागे पाहिले, तर दिलीपच्या क्रॅम्पॉनला काही अडचण आली होती आणि त्याचा क्रॅम्पॉन सारखा निघत होता. चौघेजण बरेच पुढे गेले होते. दिलीपच्या जवळ आनंद थांबला होता. क्रॅम्पॉन बसवून ते दोघे माझ्यापर्यंत आले, त्यांना येताना पाहून मी पुन्हा चढाई सुरू केली. आणखी एका तासानं मागून येणाऱ्या आनंदाला विचारलं की, दिलीप कुठे आहे? तर तो म्हणाला की, “अगं, त्याचा क्रॅम्पॉन सारखा निघतो आहे, त्यामुळे तो थोडा पुढे येऊन आता तिथेच थांबला आहे.” मी मनातून हळहळले आणि दिलीप मागून येईल या आशेनं पुढं चढत राहिले. शिखराकडे जाणाऱ्या धारेवर आम्ही एकेकजण पोहोचत होतो आणि त्या उंचीवरून क्रॅम्पकडे परतत जाणारी दिलीपची आकृती दिसत होती, दुपारचे बारा वाजले होते, घाई करायला हवी होती. शिखरावर पोहोचलो तेव्हा दीड वाजला होता.

१० मिनिटांतच हवा बदलली, ढग आले आणि शिखरावरच्या देवतेची प्रार्थना आणि पूजा करून आम्ही खाली उतरायला लागलो. समिट कॅम्पला पोहोचलो तेव्हा संध्याकाळचे सहा वाजून गेले होते. आम्ही दिलीपकडे धाव घेतली. आम्ही शिखर चढल्याचा आनंद त्यालाही झाला; पण केवळ क्रॅम्पॉन निसटत राहिल्याने आपण शिखरावर पोहोचू शकलो नाही याचा खेद त्याला आणि आम्हालाही वाटत राहिला. दिलीपचा स्वभाव शांत आणि समंजस. त्यामुळे आपल्याला मदत करायला कोणी थांबावं अशी अपेक्षा त्यानंही केली नाही. त्याला वाटलं होतं की बाकीच्यांना जायला मिळतंय तर जाऊ दे ! पण तो सक्षम असूनही केवळ एका क्रॅम्पॉनमुळे जाऊ शकला नाही, याची हळहळ त्याच्याबरोबर आम्हा सर्वांनाही वाटली. आतामागे वळून पाहिल्यावर असं वाटतं, की आपण सगळ्यांनी मिळून त्याला क्रॅम्पॉन बसवायला मदत केली असती तर कदाचित चित्र वेगळं दिसलं असतं. सगळ्यांची शारीरिक कुवत, हिमालयातील बेभरवशाचे हवामान, मोहिमेसाठी सगळ्यांनी घेतलेले अथक कष्ट यांचा विचार करता परिस्थिती अनुकूल असेतोवर तिचा फायदा करून घेऊन जास्तीत जास्त सदस्यांनी शिखरावर जाणंही आवश्यक होतं. त्यांत मग एका सदस्याकडे अधिक लक्ष देता आलं नाही, असं आमचं समर्थन आम्ही केलं; पण तरी कदाचित आपण थोडंफार करू शकलो असतो का या विचाराचा सल माझ्या मनात कायम राहिला आहे.

माणुसकी दाखवतानाही कशी कसोटी लागते याचा एक प्रसंग मला आठवतोय. जम्मोत्रीची भ्रमंती करायला मी आणि माझी मैत्रीण दोघी गेलो होतो. जानकीचट्टीला आम्ही रात्रीच्या मुक्कामाला थांबलो. तिथपर्यंतच्या प्रवासात राजेश नावाचा डेहराडूनचा एक युवक आम्हाला भेटला. तेव्हा अमेरिकेत तो उच्च शिक्षण घेत होता आणि सुद्धीत भारतातील आपल्या घरी आला होता. त्याच्या अमेरिकेतील मित्रांनी त्याला हिमालयाविषयी खूप प्रश्न विचारले होते आणि स्वतः डेहराडूनचा असून त्यानं हिमालय यात्रा केली नव्हती; म्हणून मुद्दाम ठरवून तो यात्रेला बाहेर पडला होता. रात्री बरोबरच जेवण करून आम्ही वरच्या मजल्यावर झोपायला गेलो, तेव्हा राजेश म्हणाला, “मी जरा जानकीचट्टी गावात पाय मोकळे करू येतो.” आणि गावांत पाय मोकळे करायला गेलेला राजेश परत आला तो जखमी होऊन. जानकीचट्टी गावातील एका दारुड्याला राजेशचा धक्का लागल्याचं निमित्त झालं, त्या दारुड्यानं गावातल्या लोकांना भडकावलं अन् निमित्ताला टेकलेल्या गावकऱ्यांनी निष्पाप राजेशला मारहाण केली. नंतर तिथल्या पोलिसांकडे तक्रार नोंदवायला आम्ही गेलो तर ते म्हणाले की, आम्हीच या गावातील लोकांच्या दहशतीखाली आहोत. आमच्यासमोर दोन पर्याय होते. एक तर राजेशला खाली धाडून आम्ही जम्मोत्रीचं दर्शन पूर्ण करायचं किंवा मारामुळं घाबरलेल्या राजेशबरोबर सकाळी जानकीचट्टी गावातून उतरून खालच्या शहरात, तालुक्याच्या गावापर्यंत

दया, क्षमा, शांतीचे आगर, प्रकाशमंदिर करु अपुले घर नवराष्ट्राचे पालवू अंकुर, तेजवंत झुंजार

राजेशची सोबत करायची. ज्या गावातून राजेशला मारहाण झाली त्याच गावातून राजेशनं पुन्हा एकट्यानं उतरून जाणं धोक्याचं होतं. मला वाटलं की त्या जागी आपण किंवा आपलं जवळचं कोणी असतं तर या परिस्थितीत आपण त्याला एकटं सोडलं नसतं. आपल्या मनाची काय अवस्था झाली असती? मग मी मैत्रिणीला म्हटलं की यावेळी राजेशला आधार आणि मदतीची गरज आहे. आपण त्याच्याबरोबर खालपर्यंत जाणं

आवश्यक आहे. जम्नोत्री काय आपल्याला पुन्हा करता येईल. मैत्रिणीलाही हे पटलं आणि भल्या पहाटे राजेशला घेऊन आम्ही जानकीचट्टीतून पायउतार झालो. परतीच्या प्रवासाचे आरक्षण केले असल्यामुळे जम्नोत्रीला जाण्याएवढा वेळ हाताशी नव्हता; म्हणून आम्ही घरपरतीच्या वाटेला लागलो. जम्नोत्रीचं दर्शन राहिलं खरं; पण राजेशच्या बाबतीत आपण योग्य निर्णय घेतल्याचं समाधान मात्र मनाला

लाभलं आहे. मानसिक, भावनिक कसोटीच्या या प्रसंगामध्ये जर त्याला त्याच्या नशिबाच्या हवाली करून आम्ही जम्नोत्रीला गेलो असतो तर मात्र एक सल मनाला कायमचा बोच देत राहिला असता.

□

– श्रीमती उषःप्रभा पागे
'सम्राज्ञी' ५८, कोथरूड,
पुणे ३८.

वादळात वाट शोधतांना शिणले मनपाखरांचे थवे परी आकांताने जपले माझ्या अंतरीचे दिवे

आज हिंदुस्थानातच नव्हे तर हिंदुस्थानाबाहेरही हृदयशस्त्रक्रियांचे तज्ज्ञ म्हणून डॉ. नीतू मांडके यांचे नाव घेतले जाते. विद्यार्थिदशेत घरच्या गरिबीवर मात करून खिलाडू वृत्तीने त्यांनी आपले शिक्षण पुरे केले. योगायोग असा की ते ज्ञान प्रबोधिनीच्या पहिल्या तुकडीचे विद्यार्थी आहेत. आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडण-घडणीत ज्ञान प्रबोधिनीतील संस्कारांचा मोठा वाटा आहे, असे ते आवर्जून सांगतात. हृदयावरच्या शस्त्रक्रिया म्हणजे रुग्णाच्या जीवन-मरणाचाच प्रश्न. त्यातही अतिमहत्त्वाच्या व्यक्तींच्या हृदयावरील शस्त्रक्रिया म्हणजे तर कसोटीचे शिखरच म्हणायचे. शस्त्रक्रिया करताना मानसिक संतुलन साधणं, ही तारेवरची कसरत असते. अशाच एका शस्त्रक्रियेच्या वेळच्या मनःस्थितीचं विश्लेषण करणारे प्रसंग त्यांनी शब्दबद्ध केले आहेत.

केवळ रुग्ण म्हणून पाहणं शक्य नसतं. आम्हीच त्यांचे आईबाप आहोत, अशी भावना मनात जागते. त्यांनी जगावं म्हणून आम्ही प्रयत्नांची पराकाष्ठा करत असतो. अशा वेळी जर त्यांचं काही बरंवाईट झालं की फार यातना होतात, क्लेश होतात; परंतु आईबाप जसे रडून दुःख व्यक्त करतात तसे डॉक्टरांना करता येत नाही. आमचीही तितकीच भावनिक जवळीक झालेली असली तरी. हा एक विचित्र तिढा असतो.

शिवसेनाप्रमुख बाळासाहेब ठाकरे यांची शस्त्रक्रिया केली तेव्हाची गोष्ट. छातीत जबरदस्त दुखून अंजायनाचा अॅटॅक आल्याने त्यांना हिंदूजा रुग्णालयात दाखल करण्यात आलं होतं. ७ फेब्रुवारी १६ रोजी त्यांची अँजिओग्राफी केली. या

हृदयसम्राटाच्या हृदयीचे बोल

डॉ. नीतू मांडके

तयारी, फोनाफोनी करण्यातच ४ तास गेले. शेवटी हिंदूजा हॉस्पिटलमध्ये प्रत्यक्ष ऑपरेशनला सुरुवात झाली. त्यांचं हृदय जोडलेले असल्याने एक बाळ वरच्या बाजूला असलं की सगळं रक्त खालच्या बाळात उतरत होतं. दोन तोंड, दोन श्वासनलिका असल्याने अँनेस्थेशिया देण्यापासूनच अडचणींना सुरुवात झाली. आणखी एक काळजी आम्हाला होती. जर Ventrical जोडलेली असेल तर दोन्हीपैकी एकच बाळ जगू शकतं.

दोन्ही बाळांना एकमेकांपासून वेगळं करण्यात आम्ही यशस्वी झालो. दोघांचीही प्रकृती तशी चांगली होती. अपुरं वजन असलं तरी दोघांपैकी एक तरी नक्की जगेल अशी खात्री आम्हाला वाटत होती. मात्र तीन दिवसांनंतर किडनी नादुरुस्त होऊन दोघंही दगावली.

शस्त्रक्रिया करताना लहान बाळांकडे

डॉक्टरांच्या आयुष्यात कसोटीचे क्षण नेहमीच येत असतात. कुठला सांगायचा नि कुठला गाळायचा ?

मी हृदयावरच्या शस्त्रक्रियांचा तज्ज्ञ मानला जातो. त्यातही नवजात बालकांवरील शस्त्रक्रिया या सर्वांत कठीण मानल्या जातात; कारण यामध्ये यशस्वी शस्त्रक्रियांचं प्रमाण फार थोडं असतं. नवजात अर्भकाचं हृदय आणि इतर अवयव अगदी नाजूक, नीट न दिसणारे असतात. मोठ्यांवरील हृदयशस्त्रक्रियाही दुर्बिणीतून पाहून करावी लागते. त्यात हे आणखी सूक्ष्म, त्यामुळे सर्व कठीण होऊन जातं.

ठाण्याला एका जोडप्याला अनेक वर्षांच्या प्रतीक्षेनंतर जुळी मुलं झाली. दुदैवाने ती 'सयामीज ट्विन्स' म्हणजे जोडलेली जुळी होती. वाडिया हॉस्पिटलमध्ये एका तज्ज्ञांना अशा प्रकारच्या शस्त्रक्रियेचा अनुभव होता; म्हणून ती त्यांच्याकडे दाखल केली गेली. त्यांची छाती व पोट जोडलेलं होतं. त्यांना एकमेकांपासून वेगळं करणं हे कौशल्याचं काम होतं. कदाचित त्यांचं लिव्हर एकच असण्याचाही संभव होता. प्रत्यक्ष शस्त्रक्रियेनंतरच नक्की काय ते समजू शकलं असतं. हृदयशस्त्रक्रियेसाठी मला बोलावलं गेलं.

इथे दोन जिवांचा प्रश्न होता. दोन शरीरांच्या शस्त्रक्रिया एकाच वेळी करायच्या होत्या. त्यामुळे डॉक्टर, अँनेस्थेसिस्ट, सहकारी यांच्या दोन टीमस लागणार होत्या. पेडिअॅट्रिक कार्डिअॅक मशीन, हार्ट लंग मशीन, मॉनिटर्स इत्यादी सगळंच दोन असणं आवश्यक होतं. ऑपरेशन थिएटर सज्ज करण्यात आलं. आयत्या वेळी कसलीही जरूर लागणं शक्य होतं. ती सगळी

एक क्षण असा येतो साऱ्या क्षमता मापून जातो एक निर्णय असा असतो, प्रकाशवाटा देऊन जातो

चिकित्सापद्धतीमुळे हृदयाला रक्तपुरवठा करणाऱ्या रक्तवाहिन्यांमध्ये अडथळा कुठे आहे, किती आहे हे समजतं. बाळासाहेबांच्या हृदयाला रक्तपुरवठा करणाऱ्या डाव्या बाजूच्या रक्तवाहिनीत अडथळा होता आणि तो अत्यंत धोकादायक होता. तातडीने बायपास सर्जरी करावी लागणार होती. मात्र ठाकऱ्यांच्या इच्छेप्रमाणे १३ फेब्रुवारीला ही शस्त्रक्रिया करण्याचे निश्चित केले.

दि. १० फेब्रुवारीला एका शस्त्रक्रियेसाठी मी अहमदाबादला गेलो. तिथे पोहोचतो न पोहोचतो तोच मुंबईहून फोन आला की बाळासाहेबांना फार अस्वस्थ वाटतंय. छातीवर प्रेशर येतंय. लगेचच विमानाने मी परत निघालो. तातडीने शस्त्रक्रिया करण्याचा निर्णय घेतला. माझी पत्नी अ‍ॅन्थेटीस्ट डॉ. अलका मांडके हिला आवश्यक ती सर्व तयारी करून ऑपरेशन थिएटर सज्ज ठेवायला सांगितले. रात्री आठ वाजता मी हॉस्पिटलवर हजर झालो.

शिवसेनाप्रमुखांच्या ऑपरेशन संदर्भात अनेकांनी मला सल्ला दिला होता, की तू हे करू नकोस. त्यांना जर काही झालं तर तू जिवंत राहणार नाहीस. अगदी हॉस्पिटलदेखील जाळलं जाईल. माझा माझ्या कौशल्यावर विश्वास होता आणि बाळासाहेबांचा माझ्यावर भरवसा होता. त्यामुळे अत्यंत शांतपणे, जराही विचलित न होता मी शस्त्रक्रियेला सुरुवात केली.

आम्ही ही शस्त्रक्रिया वॉर्म हार्ट सर्जरी पद्धतीनं केली. हृदयाच्या सुरक्षिततेसाठी हाडांच्या फासळ्यांचा भक्कम पिंजरा असतो. अ‍ॅसिलेटिंग सॉ म्हणजे अत्याधुनिक विद्युत करवतीने या

फासळ्या जोडणारे स्टर्नम बोन्स कापावे लागतात. त्यानंतर चेस्ट रिट्रॅक्टरने दोन्ही बाजूंच्या फासळ्या दूर केल्या जातात. प्रत्यक्ष हृदयात डोकावण्यासाठी पेरिकार्डियम म्हणजे हृदयावरील आवरण काढावं लागतं. शस्त्रक्रिया होईपर्यंत हृदयक्रिया बंद ठेवावी लागते. या काळात हृदयाचं जे काम असतं म्हणजे रक्त शुद्ध करणे ते हार्टलंग मशीनवर सोपवावं लागतं. शुद्ध रक्त या मशीनमधून महारोहिणीत येण्यासाठी एक नळी जोडावी लागते. तसंच अशुद्ध रक्त बाहेर काढून घेण्यासाठी ज्वनिकेत नळी टाकावी लागते. बाळासाहेबांच्या डाव्या बाजूच्या रक्तवाहिनीला (LAD) बायपास करायचे होते. त्यासाठी हृदयाजवळचीच एक शुद्ध रक्तवाहिनी- Internal mammary मोकळी करून सूक्ष्म सुया, धागा व चिमट्यांच्या साहाय्याने हृदयाला जोडण्यात आली. बायपास व्यवस्थित होऊन हृदयाची हालचाल नियमित होत आहे याची खात्री करून घेऊन मग स्टीलच्या तारा वापरून स्टर्नम बोन्स पुन्हा जोडले. फासळ्यांवरचे स्नायू व कातडी धागा वापरून शिवले.

संपूर्ण शस्त्रक्रियेसाठी १ ते १ ॥ तास वेळ लागला. अ‍ॅन्थेटीस्ट डॉ. अलका यांनी त्यांना शुद्धीवर आणले. ऑपरेशन पार पाडल्याचे कळताच बाळासाहेबांनी 'जय महाराष्ट्र' म्हणत हलकेच डोळे मिटून घेतले.

ही शस्त्रक्रिया यशस्वी झाली. आतापर्यंत अशा अनेक शस्त्रक्रिया मी यशस्वीपणे केल्या होत्या. बाळासाहेब ठाकरे यांच्यासारख्या मोठ्या व्यक्तीची शस्त्रक्रिया करावयाची असल्याने एक ताण वातावरणात होता. मला बाहेर येण्याची विनंती केली गेली.

बाळासाहेबांचे असंख्य चाहते यशस्वी सर्जनचं अभिनंदन करू इच्छित होते. मी बाहेर आलो नि थक्कच झालो. हिंदूजा हॉस्पिटलपासून माहिमेपर्यंत त्यांच्या चाहत्यांची गर्दी दिसत होती. वातावरणातला ताण पाहून मला विमानतळावरून हॉस्पिटलपर्यंत घेऊन येणारे आमचे एक स्नेही, घरी न जाता तिथेच थांबले होते. शस्त्रक्रिया यशस्वी झाल्याचं कळल्यानंतरच ते हलले.

अनेकांच्या हृदयाचे सम्राट असलेल्या बाळासाहेबांच्या हृदयाचा प्रश्न होता. तो सोडवताना मी अविचल राहू शकलो, याला कारण माझी आध्यात्मिक साधना. रोज सकाळी नियमितपणे मी गायत्री मंत्राची उपासना करतो. त्यातूनच हे ताण पेलण्याची आंतरिक शक्ती मला मिळते, असं मला वाटतं.

यात माझ्या आईचा आणि माझ्या आजोळच्या संस्कारांचाही फार मोठा वाटा आहे. माझं बालपण सगळं गरिबीत गेलेलं. आईची करडी नजर आमच्यावर असायची. आम्ही अभ्यास करतोय की नाही, अभ्यासाव्यतिरिक्त कशात भाग घेतोय की नाही, खेळताना लागलं-खुपलं यावर तिची करडी नजर असायची. त्यामुळे आमच्यात हरहुन्नरीपणा आला.

लहानपणी दिवाळीच्या सुट्टीत आकाशकंदील करून विकणं, उटणी, सुवासिक तेल, साबण तयार करून विकणं असं आम्ही करत असू. एक रुपयाच्या विक्रीत आम्हाला दहा पैसे मिळत. वर्तमानपत्र, एस.एस.सी. चा निकालही विकलेला मला आठवतंय. रात्री पुण्याच्या रस्त्यावरून 'आला एस.एस.सी. निकाल' असं ओरडत

सभोवतीच्या वादळलाटा मनास भिववूनी जाती, आरुढ होता त्यांच्यावरती जीवन फुलवुनी जाती

त्यावेळी निकाल विकला जायचा.

अभ्यास सोडून इतर सर्व मला जास्त आवडायचं. मिलिटरीत जावंसं वाटायचं. फुटबॉल, व्हॉलिबॉल, आट्यापाट्या, खो-खो सगळे खेळ मी खेळत असे. अगदी मेडिकल कॉलेजमध्ये असतानाही माझा खेळ कधी चुकला नाही. परीक्षेच्या दिवशीही मी ग्राऊंडवर असायचो. एम.बी.बी.एस. ला असताना दरवर्षी माझ्या पायाचं, हाताचं, नाकाचं, कुठलंतरी हाड मोडलेलं असायचं, कायम प्लास्टरमध्ये!

एम.बी.बी.एस. च्या शेवटच्या परीक्षेआधी एक महिनाभर मी ट्रेनिंग कॅम्पला होतो. अभ्यासाला वेळच नव्हता. तरीही प्रथम वर्गात पास झालो. युनिव्हर्सिटीत दोन विषयांत पहिला आलो.

काही वर्षे मी इंग्लंडमध्ये होतो.

अमेरिकेतही होतो. नंतर भारतात परतलो. मी कुठंही राहिलो असतो तरी मोठा झालोच असतो. कदाचित आहे यापेक्षा मोठा झालो असतो; पण परदेशात स्थायिक न होता परत यायचं, मुलांना आपल्या पद्धतीने शिक्षण द्यायचं हे आम्ही आधीच ठरवलं होतं. देशभक्ती आमच्या कुटुंबातच आहे. माझे काका युद्धात कामी आलेत. आपणही देशाची सेवा करायची ही विचारसरणी होतीच, त्यामुळे परत आलो.

त्यावेळी गॅस मिळणं, फोन कनेक्शन मिळणं ही सुखसोयींची परमावधी होती. मुलांना शाळेत प्रवेश मिळणं महाकठीण. त्यामुळे काही वेळा परतल्याचा पश्चाताप झाल्यासारखंही वाटायचं. तरीही जर कुणाला असा पश्चाताप होत असेल आणि पराभूत मनःस्थितीत तो परत जात असेल तर ते चुकीचं आहे हे मी सांगू इच्छितो. हा देश, हा आपला देश आहे

अशी भावना फार थोड्या लोकांच्या मनात आहे. ती भावना बाळगलेली असल्याने मी परत आलो.

मुंबईमध्ये आंतरराष्ट्रीय दर्जाचं भव्य रुग्णालय उभं करण्याचा महत्वाकांक्षी प्रकल्प मी हाती घेतला आहे. हे उभारत असतानाही सर्वत्र नकारात्मक भूमिका, अनास्था, लालफितीचा कारभार, असहयोग, अडवणूक याचा त्रास होतोच आहे; पण मी ज्ञान प्रबोधिनीचे संस्थापक आप्पा पेंडसे यांचा पहिल्या तुकडीचा विद्यार्थी आहे. पाहिलेलं स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी कितीही अडथळे आले तरी प्रयत्न करत राहणं मी आप्पांकडूनच शिकलो आहे. त्यामुळे माझं स्वप्न मी साकार करीनच हा आत्मविश्वास माझ्या मनात आहेच आहे.

□

- डॉ. नीतू मांडके
मुंबई.

एकेक किरण तेजाचा जमवीत मी निघालो, अंधार जरी थोडासा उजळीत मी निघालो

मित्रांनो, माणसाच्या आयुष्यात कसोटीचे क्षण येतच असतात. आपल्या दैनंदिन जीवनात क्षणोक्षणी आडवे येणारे लहान व मोठे मोह हे आपली कसोटीच बघत असतात. नाही का ? तुमच्या विद्यार्थिदशेत विद्याभ्यासाला प्राधान्य आहे; परंतु हल्ली दिवसभर दूरदर्शनच्या अनेक वाहिन्यांवर निरनिराळे आकर्षक कार्यक्रम सादर केले जातात. या कार्यक्रमांचा मोह टाळून, अभ्यासाला वेळ मिळावा यासाठी दूरदर्शनचे बटण बंद करणे हा क्षण तुमची कसोटीच पाहतो की नाही ?

आमच्या कॅम्प्लिन कंपनीत, १९५५ मध्ये विक्री विभागाचा संचालक म्हणून मी रुजू झालो आणि वयाच्या साठव्या वर्षी कंपनीचा अध्यक्ष व मॅनेजिंग डायरेक्टर म्हणून निवृत्त झालो. मी काम सुरू केले, तेव्हा वार्षिक उलाढाल दहा लाख रुपये होती, ती १९९२ अखेर पासष्ट कोटी रुपये झाली. सर्व देशभर विक्रेत्यांचे जाळे पसरले. आता पुढील झेप घेण्यासाठी ताज्या दमाच्या तरुण पिढीची आवश्यकता आहे, हे ओळखून सहा वर्षे काम करण्याची क्षमता असतानाही मी जाणीवपूर्वक निवृत्तीचा निर्णय घेतला.

माझ्या कामाच्या सुरुवातीस मजेशीर अनुभव येत. मी त्या काळात कंपनीचा डायरेक्टर असलो तरी विक्री करण्यासाठी हातात सॅपल बॅग व ऑर्डर बुक घेऊन गल्लोगल्ली हिंडत असे. त्यावेळी आमचा धंदा फार लहान. छोटे व्यापारी अगदी तीन शाईच्या बाटल्यांची ऑर्डर देत आणि ती देतानाही काही दुकानदार अर्धा-अर्धा तास घेत, वर 'धंदा कसा करावा?' यावर प्रवचन देत. वास्तविक माझ्या मूळच्या तापट स्वभावाला हा प्रकार मानवणारा नव्हता; पण तिथेच तर माझी कसोटी

'कॅम्प्लिन' ची कंपासपेटी आणि रंगपेटी ही तुमच्या सगळ्यांच्या अगदी खूपच परिचयाची आहे. या कंपनीचे व्यवस्थापकीय संचालक म्हणून निवृत्त झालेल्या शरद दांडेकरांनी सर्वांशी जुळवून घेत, अगदी छोट्या दुकानदारांचाही सल्ला मानत कंपनीच्या उत्पादनांना बाजारात नावारूपाला आणले. हा सगळा व्याप त्यांनी कसा सांभाळला, वाढविला याविषयी वाचूया त्यांनी सांगितलेल्या या प्रसंगात.

होती. माझा मोठा वारसा, स्वतःचा कारखाना, घर, गाडी हे सर्व विसरून मी शांतपणे त्या दुकानदारांचे ऐकून घेई व ऑर्डर घेऊनच पुढे जाई. या छोट्या दुकानदारांनी मला धंद्याचे मर्म शिकविले. संयम, प्रसंगावधान आणि हजरजबाबीपणाही शिकवला. या सर्व गुणांचा मला विक्रीच्या संदर्भात भारतभर फिरताना खूप उपयोग झाला. कसा ते पुढच्या प्रसंगातून तुमच्या लक्षात येईलच.

लखनौ शहराला विक्री विभागाचा प्रमुख या नात्याने माझी भेट होती, त्या वेळेस घडलेला हा प्रसंग. लखनौच्या

अमीनाबाद चौकात स्टेशनरीची मोठी दुकाने आहेत. तेथील बहुतेक दुकानांत आमचा माल विक्रीसाठी ठेवलेला असे. 'रस्तोगी स्टेशनरी मार्ट' या एका सुप्रसिद्ध दुकानात, मला आमचे सेल्समन घेऊन गेले. दुकानाचे मालक रस्तोगीशेठ उच्चासनावर बसले होते.

खुल्या विद्यापीठातील शिक्षण

शरद दांडेकर

वृद्धत्वाकडे झुकले असले तरी पाहताच कुणाच्याही मनात दारारा निर्माण होईल, असं त्यांचं व्यक्तिमत्त्व होतं.

त्यांच्याजवळ जाऊन, आमच्या सेल्समननी माझी ओळख सांगितली. आता आपले लखनौ आदबीने स्वागत होईल अशा अपेक्षेत मी असताना शेटजी गरजले, "अच्छा ! तो आप है उस कंपनी के मालिक ? आपकी कंपनी बदमाश है ! आप सब चोर है ।" अचानक झेलाव्या लागलेल्या या अपमानास्पद बोलांनी मी क्षणभर गांगरलो; पण क्षणभरच बरं का! 'या शेटजीला कसा हाताळावा.' याचा विचार एकीकडे त्यांच्या शिब्या ऐकत असतानाच सुरू झाला. ती वेळ होती, सकाळची. ऐन धंद्याची. साहजिकच दुकानात बऱ्यापैकी ग्राहक होते. शेटजी त्या भागातले प्रतिष्ठित दुकानदार असल्याने, सर्वांच्या संशयाच्या नजरा माझ्यावरच रोखल्या गेल्या. अतिशय अपमानास्पद वाटलं मला. आमचे सेल्समनही झाल्या प्रकाराने चांगलेच घाबरले होते.

'कुठल्याही व्यावसायिकासाठी

हा भ्रार वाहे वारा, हे वणवे पेटून उठती । सर्वांना पार करुनी, मी जाईन पुढती पुढती

ग्राहक हा देव असतो.' हे वचन आठवून जमेल तितक्या शांतपणे, आवाजात नम्रता ठेवून मी शेटजींना विचारले, "शेटजी, आमची काय चूक झाली ते तरी सांगाल का ?" तरीही शेटजी शांत होईनात, त्यांनी आधीचंच पालुपद चालू ठेवले.

माझ्या शेजारी एक गृहस्थ उभे होते, ते समजुतीच्या स्वरात मला म्हणाले, "आप ऐसा क्यूँ करते हो ? शेटजी भले आदमी है। आप गलती कबूल करो, वो आपको माफ करेंगे।" मी त्यांना म्हटलं, "साब, पहले हमारी गलती तो मालूम होनी चाहिये। फिर हम जरूर माफी माँगेंगे।"

मी परत शेटजींकडे वळून म्हटलं, "शेटजी, मी आपल्याला एक इंग्रजी म्हण सांगतो. To err is human, forgive is divine." शेटजींच्या चढलेल्या पाऱ्यामुळे त्यांना अर्थबोध होईना, ते कडाडले, "मतलब क्या ?" मी म्हटलं, "इसका मतलब है, गलती इन्सान से होती है, ईश्वर उसे माफ करता है। फिर आप हमें माफ नहीं करेंगे ?" या माझ्या बोलण्याचा शेटजींवर नेमका परिणाम झाला. हळूहळू त्यांचा पारा

खाली येऊ लागला. त्यांनी आमची चूक सांगितली.

त्याचं झालं असं, की त्या वेळेस आम्ही शाईच्या दोन पेट्यांवर एक छोटीशी बॅग दुकानदारांना भेट देत असू. ही बॅग त्यांना मिळाली नव्हती, हेच त्यांच्या रागाचं कारण होतं; कारण म्हटलं तर किरकोळ होतं. ते शांत होताहेत असं पाहून मी प्रश्न केला, "शेटजी, याआधी तुम्हाला आमचा असा अनुभव आला आहे कां ?" त्यावर ते तत्परतेने 'नाही' म्हणाले. मला जरा बरं वाटलं. मी म्हणालो, "शेटजी, आम्हाला तुमच्याशी लबाडी करायची असती तर आम्ही तुमच्या भेटीला आलो असतो का ? तुम्हाला नजरचुकीने भेट द्यायची राहून गेली असेल. मी मुंबईला पोहोचल्यावर लगेचच तुमची भेट पाठवायची व्यवस्था करतो." तेव्हा कुठे शेटजींचं समाधान झालं. मग आमच्याशी छान गप्पा मारून, चहा पाजून त्यांनी आमची पाठवणी केली.

असे अनेक अनुभव कंपनीची कामे करताना गावोगावी आले. प्रत्येक ठिकाणी दुकानदारांच्या कसोटीला उतरलो, म्हणून तर धंद्याचा व्याप वाढवू

शकलो.

हल्ली मद्यपान हे अनेक ठिकाणी सर्रास केले जाते. मलाही वाढत चाललेल्या धंद्यामुळे, कंपनीच्या अध्यक्ष या नात्याने मोठमोठ्या समारंभांतून भाग घ्यावा लागे. अशा ठिकाणी तर मद्यपान हे प्रतिष्ठेचे समजले जाते. मी या समारंभांत येणाऱ्या सर्व लोकांत सहजपणे वावरलो, दोस्ती केली; पण मद्यपानापासून कटाक्षाने लांब राहिलो. खरं तर अशा लोकांमध्ये वावरूनही मद्यपानापासून लांब राहणे, हे कसोटीचेच होते; पण मला ते आजतागायत उत्तम रितीने जमले आहे. उलट त्यांच्यात राहूनही मद्यपान न केल्यामुळे माझ्याविषयी विशेष आदराची भावना निर्माण झालेली मात्र मी अनुभवली !

□

– शरद दांडेकर
रामबाग, लेडी जमशेटजी रोड,
माहीम, मुंबई.

प्रश्न सुंदराचा आहे, उत्तर सुंदर असू द्या मनभाव उल्लसित, वृत्ती निर्भर असू द्या

सुमारे साठ वर्षांच्या दीर्घ सामाजिक जीवनातील कसोटीचा क्षण कोणता असा प्रश्न माझ्या मनाला मीच विचारल्यानंतर अनेक क्षण मनापुढे तरळू लागले. ९ ऑगस्ट १९४२ गांधी-नेहरू -आझाद आदींच्या अटकेचे वृत्त सकाळीच कळले होते आणि शाळेच्या विद्यार्थ्यांनी काढलेल्या मिरवणुकीत नुकताच पंधराव्या वर्षात प्रवेश केलेला मी सामील झालो होतो. मिरवणूक श्रीशिवाजी मराठा हायस्कूलपासून निघून एस.पी. कॉलेज गेटजवळ आली तो समोर संगीनधारी पोलिसांची कतार पाहिली व मन थोडे हबकले; परंतु मंतरलेल्या दिवसांतील वातावरणच असे चैतन्यमय होते, की भारलेल्या मनःस्थितीत 'वंदे मातरम्-म. गांधी की जय' अशा घोषणा देत आम्ही पुढे सरसावलो. स्फूर्तिदायी वातावरणानेच निर्णय केलेला होता. १९५५ मध्ये सेवादल बैठकीत माझ्याकडे पाहात एस्.एम्. जोशी म्हणाले, की "हाफ मॅड खूप आहेत, फुलमॅडची गरज आहे." एम्.ए. झालेला मी नंतर आयुष्यभर सर्व वेळ समाजसेवकच राहिलो; पण ती कसोटी नव्हे; कारण एस्.एम. सारख्यांनी सुचविल्यावर पर्याय काय होता ? १९७५ मध्ये २६ जूनला इंदिरा गांधींनी आणीबाणी जाहीर करून लोकशाही नष्ट करताच महापौर या नात्याने पुणेकरांच्या वतीने त्याविरुद्ध लढणे माझे कर्तव्यच होते. त्याबाबत मनात किंचितही द्वंद्व नव्हते. पुण्यातून पहिली अटक प्रथम नागरिकाला होणे ओघानेच आले. १९८० मध्ये मंत्री असताना तीन लाख रुपये लाच देऊन

स्वातंत्र्ययुद्धात हिरिरीने भाग घेतलेले भाई वैद्य म्हणजे पुण्यातील प्रसिद्ध राजकीय व्यक्ती. पुणे महानगरपालिकेत महापौरपदापासून महाराष्ट्र सरकारच्या मंत्रिपदापर्यंत त्यांनी अनेक पदे भूषविली. आणीबाणी जाहीर होताच पुण्याचा पहिला नागरिक या नात्याने 'शुरु दुई है जंग हमारी' अशी घोषणा देत त्यांनी स्वतःला अटक करून घेतली. लाखो रुपयांची लाच देणाऱ्या भ्रष्ट इसमांना पोलिसांच्या स्वाधीन केले. समाज चांगल्या दिशेने जावा यासाठी त्यांनी सतत नवनवीन कल्पना मांडल्या. त्या कृतीत आणण्यासाठी सदैव प्रयत्नशील राहिले. अशा स्वातंत्र्यसैनिक भाई वैद्य यांच्या जीवनात घडलेला गोवा मुक्ती संग्रामातील एक कसोटीचा प्रसंग!

सुटका करून घेऊ पाहणाऱ्या स्मगलर्सना पकडून देणे, जे.पी. आंदोलनांत असलेल्या माझे कामच होते. स्वाभाविकपणेच ते कार्य सहजपणे पार पडले.

मला वाटते की माझी कसोटी १९५५ मध्ये गोवा स्वातंत्र्यलढ्यात लागली व ती हकीगत सांगण्याजोगी आहे. त्यापूर्वी गोवा स्वातंत्र्यलढ्याची

पार्श्वभूमी समजावून घेणे सयुक्तिक होईल. गोव्यातील आपले मित्र डॉ. मेनेझिस यांना भेटण्यास डॉ. राममनोहर लोहिया गेले व त्यांच्या १८ जून १९४६ च्या भाषणामुळे गोवा स्वातंत्र्यलढ्याची ठिणगी पडली. महात्मा गांधींनीही 'हरिजन' मधून

गोवामुक्तीचा सैमहर्षक क्षण

भाई वैद्य

लोहियांना पाठिंबा दिला. कविवर्य बा.भ. बोरकर यांनी तर 'गोव्यातून लोहिया आयलो रे' हे स्फूर्तिदायी गीत लिहिले. दुन्हा, काकोडकर, शिरोडकर आदींना दीर्घ मुदतीच्या शिक्षा झाल्या. पीटर अल्वारिस यांच्या नेतृत्वाखाली समिती स्थापन होऊन गोवेकरांनी सत्याग्रह मोहीम सुरू केली. सुधाताई जोशींनी गोवा नॅशनल काँग्रेसच्या नवव्या अधिवेशनाचे अध्यक्षीय भाषण म्हापसा येथे करण्यासाठी बंदीहुकूम मोडला. ५ एप्रिल १९५५ रोजी मारहाण करून त्यांची तुरुंगात रवानगी करण्यात आली. आतापर्यंत लढा प्रामुख्याने गोवेकरांनी केला होता. त्यांना साहाय्य करण्यासाठी केशवराव जेधे यांच्या अध्यक्षतेखाली 'गोवा विमोचन साहाय्यक समिती' स्थापन करण्यात आली व त्या समितीच्या वतीने सत्याग्रही तुकडी घेऊन जाण्याचे नानासाहेब गोरे यांनी जाहीर केले. त्यांच्या तुकडीत वयोवृद्ध

वाहतांना भार त्यांचा जाहले गणगोत त्यांचे कोणते नाते कळेना बांधले आयुष्यभरचे

सेनापती बापट यांच्यासह चौपन्न सत्याग्रही सामील झाले. या तुकडीपासून गोवामुक्तीच्या लढ्याला व्यापक व देशव्यापी स्वरूप प्राप्त झाले. पुढे १५ ऑगस्ट १९५५ पर्यंत दर आठवड्याला देशभरांतून सत्याग्रही तुकड्या जात राहिल्या व त्यांत हजारो स्त्री-पुरुष सहभागी झाले. नानासाहेब गोरे व 'सेनापती बापट' यांच्यासह पहिल्या तुकडीतील सत्याग्रहींनाही अमानुष मारहाण केल्यामुळे तर सत्याग्रह लढा पेटला. संबंध देशांतून सुमारे दहा हजार भारतीय सत्याग्रही सामील झाले व एक्याऐंशी सत्याग्रहींनी प्राणांची आहुती दिली. डिसेंबर १९६१ मध्ये भारतीय लष्कराने गोवा मुक्त करेपर्यंत हा लढा अनेक प्रकारे चालूच होता. त्या दिवशी पोर्तुगीज लष्कराला गोवा सोडून मायदेशी पलायन करावे लागले व १९ डिसेंबरला गोवा स्वतंत्र झाला.

गोवा विमोचन साहाय्यक समितीची जी पहिली सत्याग्रही तुकडी नानासाहेब गोरे यांच्या नेतृत्वाखाली निघाली, तिला निरोप देण्यासाठी पुण्यात नातूवाड्यात सभा झाली. मला आजही स्पष्टपणे आठवते, की सभा चालू असताना माझ्या धमन्यांतील रक्त तापू लागले आणि शिरूभाऊ लिमये यांनी दुसरी तुकडी नेण्याचे जाहीर करताच मी त्यात सामील होण्याचा निर्णय घेतला. माझ्याबरोबर माझे मित्र दशरथ कोळेकर, ज्ञानेश्वर गायकवाड, बबन खसाडे, कबीर बांडे, पेडणेकर व म. फुले विद्यालयातील माझा विद्यार्थी एस.आर. सोरटे त्यांत सामील झाले. पुढे ही संख्या एकूण एकाहत्तरपर्यंत

पोहोचली. १८ मे रोजी नानासाहेब गोरे यांच्या सत्याग्रही तुकडीला बंदुकीच्या दस्त्याने जबर मारहाण केल्याच्या बातम्या झळकल्या, तरी आम्हा सत्याग्रहींचा निर्धार कणखरच होत गेला. मी हसत साऱ्यांचा निरोप घेत होतो; परंतु घरांतील वातावरण दिवसेंदिवस गंभीर बनू लागले. उंचेपुरे आणि भव्य, भारदस्त व्यक्तिमत्त्वाचे माझे वडील-अण्णा, म्हणजे धीरोदात्त व पहाडासारखे खंबीर मन लाभलेले व्यक्तित्व असेच आम्ही सर्व मानत होतो; परंतु एके रात्री धोतराचा सोगा तोंडात कोंबून हुंदके देताना त्यांना पाहून माझ्या हृदयाचे पाणी पाणी झाले. मी त्यांचे पाय धरले व परवानगी मागितली, "मला आधी का सांगितले नाहीस?" असे कसेबसे म्हणून त्यांनी अनुमती दिली. २२ मे रोजी बेळगावकडे निघताना स्टेशनवर असंख्य जण निरोप देण्यास आले होते. सत्याग्रही हसतमुख व इतर सर्वांच्या डोळ्यांना अश्रुधारा असे दृश्य दिसत होते. आघाडीवर निघालेल्या अधीर सैनिकांप्रमाणे आमची मनःस्थिती होती. बेळगावकडून आडमार्गाने जंगलातूनच लपून-छपून गोव्यात प्रवेश करायचा व शक्य तेवढे आत जायचे, असा निर्णय झालेला होता. सीमेवरील गंधमादिनी नदीपर्यंत बॅ. नाथ पै व पंडित महादेवशास्त्री जोशी निरोप देण्यास आलेले होते. सुधाताई जोशी तुरुंगात असताना ज्या धैर्यानं पंडित जोशी वावरत होते ते पाहून त्यांच्यावरील आदरभाव दुणावला होता. लहान वयाच्या जगदीश तिरोडकरला परत जायला सांगितले

होते; परंतु हळूच गंधमादिनी ओलांडून तो पुढे उभाच होता. तुकडी पुढे सरकताच मी राष्ट्रध्वज हाती घेतला व शिरूभाऊंना सांगितले, "तुम्ही सांगाल ते दिव्य करायला मी तयार आहे." शिरूभाऊंसारखा अनुभवी क्रांतिकारक, तुकडीचा नेता होता हे विशेष! गुपचूप आडमार्गाने जात असल्याने पोलिसांनी गाठेपर्यंत घोषणा न देण्याच्या सूचना मिळाल्या होत्या. रामभाऊ काकोडकर हे माहीतगार म्हणून मार्ग दाखविण्यासाठी सोबत होते. आम्ही दोन दिवस आत जात राहिल्याने व तरीही माग न लागल्याने पोर्तुगीज पोलीस प्रमुख माँतेरो व त्याचे पोलीस पिसाळले होते. त्यात वाटेतील एका सरकारी अधिकाऱ्यास सोलापूरच्या पहिलवान सत्याग्रहींनी बांधून ठेवून कचेरीवर तिरंगा फडकवला होता. दुसऱ्या एका गावच्या पाटलाजवळ शिरूभाऊंनी पोर्तुगीजांना 'चले जाव'चा आदेश देणारे पत्र पाठविले होते. वाटेतील गावकरी आपापल्या परीने आगतस्वागत करित होते. एका गावातील लोकांनी कापा फणसांच्या गऱ्यांचा डोंगरच सत्याग्रहींपुढे वाढून ठेवला. जसजसे आत जाऊ लागलो तसतसे खाण्यापिण्याची अडचण येऊ लागली; परंतु सत्याग्रहींचे मनोधैर्य वाखाणण्याजोगे होते. भीतीचा लवलेश कोणाच्या बोलण्यातून डोकावला नाही. फैजपूरच्या सिंधूताई चौधरी, ठाण्याचे वृद्ध अण्णा बर्वे, मध्यप्रदेशचे चंदसोरिया हे सर्वांचा उत्साह वाढवीत होते. पंचवीस तारखेला दुपारी सावड्यांच्या काजूवनांत कच्चे काजू खाऊन

सुंदरतेच्या मोहनात मन अमुचेही नाचे बंधही होती शिथिल हरपते भानही जगताचे

सत्याग्रही कशीबशी भूक भागवीत होते. तोच दोन दिवसांनंतर प्रथमच जीपचा आवाज कानी आला व कसोटीचा क्षण जवळ आल्याचे जाणवले.

तिरंगा हाती घेऊन, 'आझाऽऽद गोवा...' असा मी मोठ्याने पुकारा करताच काजूवनात पांगलेले एकूण एक सत्याग्रही 'झिंदाबाद' असा प्रतिसाद देत झेंड्याभोवती एकत्रित झाले आणि घोषणांचा निनाद गगन भेदू लागला. जसे पोर्तुगीज पोलीस समोर दिसू लागले तसे मी जोरांत घोषणा देऊ लागलो आणि सत्याग्रही जीव तोडून ओरडत प्रचंड प्रतिसाद देऊ लागले. पोलिसांच्या पुढे उंच, मजबूत बांधणीचा अधिकारी होता तो माँतेरोच असावा, असे वाटले. त्याच्याबरोबर पंधरा-वीस हबशी व गोवनीज पोलीस होते व प्रत्येकाच्या हाती स्टेनगन होती. केव्हा फैरी झाडल्या जाणार हा विचार मनात आला तरी आमची घोषणाबाजी जारीच होती; परंतु माँतेरोला व त्याच्या पोलिसांना तशी घाई नव्हती. झेंड्याभोवती एकत्रित होऊन 'आझाद

गोवा-झिंदाबाद' अशा जोरजोराने घोषणा देणाऱ्या सत्याग्रहींकडे त्यांनी एकवार पाहिले व ते झाडाकडे गेले. प्रत्येकाने मनगटाच्या आकाराच्या फांद्या तोडल्या व परत एकदा आम्हाकडे पाहून पुढे सरसावले. चोहोबाजूंनी त्यांनी आमची पिटाई सुरू केली तरी मी घोषणा देतच होतो व जोरांत प्रतिसाद मिळतच होता. मग त्यांनी झेंडा हिसकावून ताब्यात घेतला व पिटाई करित एकेकाला बाजूला ओढायला सुरुवात केली. आम्ही एकमेकांच्या अंगावर पडून घोषणांचा मारा सुरूच ठेवला. मग मात्र एकाने माझी तंगडी पकडून मला बाहेर ओढले व एक असा तडाखा मारला की डाव्या हाताच्या मनगटाचे व कोपऱ्याचे फ्रॅक्चर झाले. अर्थात हे मला तेव्हा कळले नाही. त्याही स्थितीत जीवाच्या आकांताने उठून उभा राहिलो व गर्जून ओरडलो, 'आझाऽऽद गोवा' त्या पाठोपाठ साऱ्यांनी एकसाथ आवाज दिला. 'झिं-दा-बाद' मग मात्र एक पोलीस फांदी घेऊन चवताळून दात-ओठ खात पुढे झाला व त्याने डोक्यावर

दोन फटके मारले व माझे डोकेच फोडले. मी त्या फटक्याने खाली कोसळलो. पडल्या पडल्या मनोमन विचार केला, की आपले काम पुरे झाले आहे. आणखी फटका खाणे म्हणजे बेशुद्ध होणे होय. आधीच्या आघातांनी बेशुद्ध झालो नव्हतो हेच विशेष ! मी मनाने ठरवून घोषणा देणे थांबविले व सत्याग्रह संपुष्टात आला. एकाहत्तर सत्याग्रहींपैकी एकवीस जणांची डोकी फुटून रक्तबंबाळ झाली होती. खसाडे व गायकवाड यांची डोकी नव्हे तर कवट्या फुटल्या होत्या. ज्या शिस्तीने व मनोधैर्याने सत्याग्रहींनी हिंसाचाराचा निर्धारपूर्वक सामना केला, त्यामुळे पोलिसांची मनेही हलल्याचे आम्हाला आढळून आले. माँतेरोने तर फ्रॅक्चर झालेला माझा हात त्याच्याच रुमालाने गळ्यात बांधून दिला.

□

- श्री. भाई वैद्य
'तोरणा' मनमोहन पार्श्वनाथ
सोसा., बिबवेवाडी, पुणे ३७.

चैतन्य मंत्र देणाऱ्या सूर्याची करितो भक्ती, काळोख दूर करण्याची तो नित्य देतसे शक्ती

सुरुवातीला अभिनयाची आवड मी छंद म्हणून जोपासली होती; पण नंतर मात्र मी याच क्षेत्रात आपलं नशीब आजमावयाचं ठरविलं. मी हिंदी व मराठी चित्रपटांमध्ये काम करत असलो तरी माझं नाटकात काम करणंही तितक्याच जोमानं चालू आहे. या सर्व क्षेत्रांमध्ये काम करणं ही खरोखर आनंदाची गोष्ट आहे. मात्र यात खूप कष्ट, मेहनत आणि फार मोठी तपस्या आहे. तुमच्या कामात तुमची तुम्हीच घालून घेतलेली ठरावीक शिस्तही हवी. यात मिळविलेलं यश हे तुमच्या कष्टांचं फळ असतं आणि या यशावरच तुमचं पुढचं भवितव्य अवलंबून असतं. दूरदर्शन मालिका, चित्रपट, नाटकं यात मी अनेकरंगी भूमिका केल्या. हिंदीत तर खलनायक म्हणून गाजलो; पण अशा वैविध्यामुळे माझ्या अभिनयाचा कस लागला, माझ्या क्षमता तपासून बघता आल्या. वय लपवून, न पेलणाऱ्या भूमिका करणं हे मात्र मला अजिबात पटत नाही. खलनायकाच्या भूमिका करायला सुरुवात केल्यावर तुझ्यावर शिक्षा बसेल, दुसऱ्या भूमिका मिळणार नाहीत असे सल्ले मला मिळाले; पण हे कामही काही सोपी गोष्ट नाहीये. माझं व्यक्तिमत्त्वच तसं रफ-टफ असल्यामुळे माझ्याकडे या भूमिका येतातच. यातलं वैविध्य मला स्वतःलाच टिकवावं लागलं. मारामारीच्या किंवा काही अवघड प्रसंगासाठी ट्रिक-सीन्स किंवा डमीचा वापर होतो; पण खूप प्रसंग स्वतःलाही करावे लागतात. अगदी मलाही दोन्ही पाय जीपला बांधून, अंधेरीतल्या भर

रसिक प्रेक्षकहो...

मोहन जोशी

दिवसाच्या ट्रॅफिकमधून फरफटत जावं लागलं आहे. तोंड सुजेपर्यंत मार खावा लागला आहे. फरफटत जाताना पाठीला चामडं लावलेलं असतं पण तेही दिसू नये इतपतच. बाकी कातडी चांगली सोलून निघते. मात्र एकदा या क्षेत्रात रुळलात की या सगळ्याचं फारसं कौतुक वाटत नाही. बारीक जखमा होणारच हे तुम्ही गृहीत धरता.

मात्र असाच, प्रत्यक्ष शरीराला नाही पण मनाला जखमा करणारा प्रसंग माझ्या आयुष्यात घडला. जिथे एका कलाकाराची खरंच कसोटी होती. भुसावळला मी एका नाटकाच्या दौऱ्यासाठी गेलो होतो. माझे एक काका तिथे असतात. ते आजारी होते. अनायसे गेलोच होतो, तर जाऊन यावं म्हणून, प्रयोग १० वाजता सुरू होणार होता, त्याच्या आधी जाऊन यावं म्हणून मी गेलो. मी त्यांना भेटून बरोबर दहा वाजता परत आलो.

हिंदी चित्रपटातील खलनायक म्हणून श्री. मोहन जोशी यांची आपणा सर्वांना ओळख आहेच; पण 'तू तिथे मी' सारख्या मराठी चित्रपटातील वृद्धाच्या भूमिकेसारख्या अनेक भावपूर्ण भूमिकाही ते तितक्याच समर्थपणे सादर करतात. मराठी रंगभूमी ते हिंदी चित्रपटसृष्टी हा त्यांच्यातील अभिनेत्याच्या प्रवासाचा आलेख खूप चढत गेलेला दिसतो. अगदी वेगवेगळ्या ढंगाच्या भूमिका यशस्वीपणे सादर करण्यात त्यांच्या अभिनय कौशल्याचा जेवढा वाटा आहे, तितकाच त्यांच्या कणखर व्यक्तिमत्त्वाचाही. मराठी रंगभूमी व चित्रपटसृष्टीत उत्कृष्ट अभिनेता म्हणून अनेक मानाचे पुरस्कार त्यांना मिळालेले आहेत. जगाच्या रंगभूमीवर आणि प्रत्यक्ष रंगभूमीवर अनुभवलेले दोन कसोटीचे प्रसंग ते आपल्यासमोर मांडत आहेत.

थोडं लवकर यायला हवं होतं पण तरीही लगेच नाटक सुरू करूया असं म्हणत मी नाट्यगृहात गेलो. आता कौटुंबिक विषय डोक्यातून जाऊन नाटक डोक्यात घोळत होतं. त्याच मूडमध्ये मी मेकअप रूममध्ये गेलो आणि पाहतो तर सर्व सहकलाकार आपले रडत बसलेत. मला काही कळेना, की मी नव्हतो तेवढ्या मधल्याच वेळात नेमकं काय झालं? मी त्यांना तसं विचारलं, तर कुणी उत्तरच देईना. कुणी बोललं का? कुणी आजारी आहे का? काय झालं? आता तिसरी घंटा होईल, नाटकाची तयारी करायची तर प्रयोगाआधी तुम्ही

कवि, तत्वज्ञही, पंडित, कलानिधी, राजकारणी, वीर धर्मज्ञ आणि योगी यांचे हे भरतखंड माहेर

रडताय ? मला खूपच संताप आला होता. प्रयोगाआधी नेहमी शांत, छान, उत्साही मुडमध्ये प्रत्येकानं असायला पाहिजे म्हणजे भूमिका उत्तम रंगायला मदत होते आणि हे सगळे रडताहेत म्हटल्यावर मला काही कळेचना आणि ते मला काही सांगतही नव्हते, त्यामुळे संताप आवरेना. तिसरी घंटा झाली आणि शेवटी तेच उठले, जाऊ दे आता तिसरी घंटा झाली, नाटक सुरू करूया. माझ्या डोक्यातून ते काही केल्या जाईना. अशाच परिस्थितीत पहिला अंक संपला. मी विंगेत आल्यावर पुन्हा सगळ्यांना विचारलं; पण ते काही मला दाद लागू देईनात. दुसराही अंक संपला. मग मात्र मला राहवेना. मी सगळ्यांना बसवून पुन्हा विचारलं, तेव्हा त्यांनी सांगितलं की ज्यांनी आमचा हा प्रयोग आयोजित केला होता, त्या बाई (शहरातील अगदी बडं प्रस्थ) नाटक सुरू होण्यापूर्वी आल्या होत्या आणि मी तिथे नाही बघून त्यांनी इतरांवर तोफ डागायला सुरुवात केली, की ते स्वतःला काय समजतात, नाटकाआधी नातेवाइकांकडे कशाला जायचं ? प्रयोग उशिरा सुरू झाला तर भुसावळचे प्रेक्षक काय करतील ते त्यांना माहीत आहे का ? भुसावळचे प्रेक्षक म्हणजे त्यांना काय वाटले ? अंडी, टोमॅटो ते बरोबर घेऊनच येतात, वगैरे वगैरे. त्या बाई बरंच बोलल्या, म्हणून हे सर्व वाईट वाटून रडत होते. आता परिस्थिती माझ्या लक्षात आली होती. मी नव्हतो याचा राग त्यांनी इतरांवर काढला होता. तिसऱ्या अंकाची घंटा झाली तरी नाटक पुढे सुरू होत नाही म्हटल्यावर

प्रेक्षकात चुळबुळ सुरू झाली. इथे माझी कसोटी होती. परिस्थिती कशी हाताळायची याचाच मी विचार करत होतो. मीच नाही, तर सर्व कलाकारांचा, कलेचा अपमान त्या बाईंनी केला, हे डोक्यातून जात नव्हते; पण काहीच करता येत नाही म्हणून अपमान गिळून गप्प बसणे मला पटणारे नव्हते. आम्ही कलाकार म्हणजे लोकांना काय वाटतो, कुणीही यावं आणि आम्हाला बोलावं का? थोडा वेळ विचार करून मी सर्व कलाकारांना म्हटले की माझ्या मागे या. सगळ्यांना घेऊन मी स्टेजवर आलो. पडदा उघडायला सांगितला. प्रेक्षकांना कळेचना की काय प्रकार आहे. शेवटचा अंक राहिला होता, त्यामुळे शेवटाची उत्सुकता होती आणि अचानक सगळे कलाकार, स्टेजवर आल्यामुळे प्रेक्षक गोंधळून गेले. मी माईक हातात घेऊन सांगितले की रसिक प्रेक्षकहो, आमच्याकडून अक्षम्य चूक झाली आहे. नाटकाला उशीर झाला. भुसावळच्या प्रेक्षकांच्या रागाविषयी आम्ही ऐकून आहोत. त्यामुळे आपण सोबत आणलेले टोमॅटो, अंडी आम्हाला मारून आपला राग शांत करावा आणि आम्ही सगळे मान खाली घालून शांत उभे राहिलो. पाच मिनिटे झाली तरी काहीच हालचाल होईना. सगळे गोंधळून शांत बसलेले. माझ्या दमदार आवाजात मी पुन्हा त्यांना म्हटले, की अमुक अमुक बाईंनी आम्हाला आपल्याविषयी सांगितले आहे. त्यांचा शब्द खाली पाडू नका. नाहीतर तुम्ही तरी खोटे आहात किंवा त्या बाईतरी खोटे

सांगत आहेत असे आम्ही समजू. पुन्हा काहीच हालचाल झाली नाही. तेव्हा पडदा पाडा रे असं जोरात म्हणून आम्ही आत गेलो. आम्ही आत गेल्यावर त्या बाईची माणसं आम्हाला आत येऊन नाटक सुरू करा म्हणून दमदाटी करू लागली. नाटक अर्धवट झालं होतं त्यामुळे एक कलाकार म्हणून नाटक सुरू करावंसं वाटत होतं; पण अपमानही कलाकारांचाच झाला होता. निर्णय काय घ्यावा ? खरंच अवघड परिस्थिती होती. शेवटी कलाकारांचाच विजय झाला. त्या बाई आमची माफी मागायला आल्या आणि त्या नाटकावर पडदा पडून, नाटकाच्या तिसऱ्या अंकाचा पडदा उघडला गेला.

अभिनय करताना अशा प्रकारच्या कसोटीच्या प्रसंगांना अनेकदा सामोरे जावे लागते; पण तरीही माझ्या जीवनात वेगळा ठसा उमटवणारा प्रसंग मी खऱ्या अर्थाने अभिनेता होण्याआधीच घडला. सुरुवातीला मी फक्त नोकरी सांभाळून नाटकात काम करायचो. नोकरी नसतानाही या धंद्यात धाडसाने मी उडी घेतली. (खलनायकाच्या भूमिकेचे बीज कदाचित इथेच असावे) चांगल्या सेवेमुळे व मन लावून काम करण्याच्या वृत्तीमुळे मी या धंद्यात चांगलाच रुळलो. अनेकदा माझ्या भूमिका असलेल्या नाटकांना मी माझी गाडी भाड्याने घ्यायचो, त्यामुळे मला दुहेरी पैसे मिळायचे आणि सोयही व्हायची. अनेकदा रात्री नाटक करायचे आणि दिवसा गाडी चालवायची, असे करायला लागायचे; पण त्यावेळी धंद्यात जम बसवायचा होता आणि

आहे अंधार म्हणून वाटे उजेड तो हवा, जगण्याची इच्छा त्याला क्षण प्रत्येकची नवा

नाटकात काम करायचा आनंदही मिळवायचा होता. त्यामुळे या वेगळ्या धुंदीत ते जमून गेले. या दिवसांचा मला घडवण्यात खूप मोठा वाटा आहे.

माझ्या गाड्याही खूप स्वच्छ व व्यवस्थित असत. अगदी एक ओरखडाही त्यावर मला खपत नसे. अगदी लहान मुलाला आपण जपतो ना तसं मी गाड्यांना जपायचो; पण या माझ्या गाडी-प्रेमाला बाधा आणणारी घटना ७ फेब्रुवारी १९८७ ला घडली. कर्नाटकातल्या शिरसी या गावी माल घेऊन गाडी गेली होती. ड्रायव्हर मुक्कामाला थांबला की माझ्याशी संपर्क साधत होता; पण हुबळीनंतर ड्रायव्हरकडून काहीच बातमी येईना आणि अचानक गाडीला निपाणीजवळ अपघात झाल्याची तार आली. ज्या गाड्यांना इतकं जपलं त्या मला धोका देतील अशी शक्यताच वाटली नव्हती. इतक्या उत्तम स्थितीत प्रेमाने ठेवलेल्या गाडीला अपघात झाला असेल, यावर विश्वासच बसत

नव्हता. त्यामुळे सुरवातीला हात-पाय गळाल्यासारखे झाले, मला तर रडूच आले. दुसरी गाडी काढून मी निपाणीला गेलो. माझ्या ड्रायव्हरसह गाडीतील लिंबं विकणारी चार मुलं, या अपघातात मृत पावली. खरं तर गाडीचा या सगळ्यात कसा दोष असेल? पण माझं मन मानतच नव्हतं. अगदी वेड्यासारखं गाडीला काठीने मारले. पण त्या मनःस्थितीतून बाहेर पडायला मला खूप वेळ लागला. नंतर माझ्यावर केस झाली. दुसऱ्या राज्यातील असूनही एका वकिलांनी खूप मदत केली. तो एक अपघात होता आणि सर्व कागदपत्रे, परवाने माझ्याकडे होते त्यामुळे त्या केसमधून मी व्यवस्थित सुटलो. निरपराध लोकांचा मृत्यू यात झाला होता. त्यांना मी नुकसान भरपाई दिली. ते माझं कर्तव्यच होतं; पण या धंद्यातून मी जे काही मिळवलं, जी माझी पुंजी होती ती या कामी खर्च झाली. पैसे गेले, यापेक्षाही मनःस्ताप खूप झाला. मग या धंद्यातून माझं लक्ष उडालं.

काहीच करू नये असं वाटत होतं. त्यावेळी 'थॅक्यू मि. ग्लॉड' या नाटकासाठी मला विचारण्यात आलं. मधल्या सगळ्या मनःस्थितीतून बाहेर पडता येईल; म्हणून मी नाटक स्वीकारले, मुंबईत गेलो आणि या नाटकाने प्रचंड यश मिळवले. मग एकेक नाटक माझ्याकडे येऊ लागलं आणि याच क्षेत्रात नशीब आजमावायचा, करिअर करण्याचा निर्णय मी घेतला. कुटुंबही मुंबईला हलवलं. अभिनेता होण्याचा निर्णय आज जरी योग्य वाटत असला तरी त्या परिस्थितीत तो धाडसीच होता. त्यानंतरही अनेक कसोटीचे प्रसंग आले; पण ८७ च्या कसोटीच्या प्रसंगाने मात्र माझे आयुष्यच बदलून गेले.

□

- श्री. मोहन जोशी

ऐश्वर्या सोसायटी, प्लॉट नं.५, फ्लॅट नं. ४०९, म्हाडा, एस.व्ही.पी. नगर, मुंबई ५३.

मनामनातून एकच श्रद्धा जरी दैवते वेगवेगळी जरी निराळ्या आशा, भाषा संस्कारांची एक पातळी

पुण्यातील अतिशय मानाच्या समजल्या जाणाऱ्या संगीत महोत्सवाचा भव्य शामियाना. खांबावर लावलेल्या हजारो ट्यूब्स. फुलांच्या आकर्षक सजावटीने सुशोभित केलेले व्यासपीठ. संगीतातील दिग्गजांची पाठीमागे लावलेली छायाचित्रे. अवघ्या भारतातूनच नाही तर परदेशातून आलेला रसिक, जाणकार श्रोतृसमुदाय. रात्रीचा पहिला प्रहर टळून गेलेला. बाहेर रात्रीची एक नीरव शांतता. प्रत्येक कलाकाराच्या स्वरलहरीतून तयार झालेले मंगल वातावरण. संगीताचा एक अद्भुत चमत्कार प्रत्येकजण अनुभवत होता. मी हा महोत्सव प्रथमच बघत होते. त्याविषयी पुष्कळ ऐकले होते; पण प्रत्यक्ष बघितले मात्र नव्हते. संगीतातील अनेक मान्यवरांनी या ठिकाणी उपस्थिती लावलेली होती. रात्री दोन वाजता मी व्यासपीठावर पाऊल ठेवले. मनावर थोडेसे दडपण होते, तरीही तेवढाच आत्मविश्वास होता.

माझे गुरू पं. शंकर श्रीपाद बोडस यांना मी मनोमन वंदन करून कार्यक्रमाला सुरुवात केली. आतापर्यंत केलेला अभ्यास, घेतलेली पुरेशी मेहनत, परमेश्वराचा आशीर्वाद आणि नशिबाची साथ सर्व काही एकत्र जुळून आले होते. माझा कार्यक्रम उत्कृष्ट झाला. पुण्यातील चोखंदळ रसिकांची मान्यतेची टाळी मिळवण्यात मी यशस्वी झाले. या कार्यक्रमानंतर अर्थातच महाराष्ट्रात, भारतात आणि परदेशातही कार्यक्रमांची निमंत्रणे यायला लागली.

अखिल भारतीय गांधर्व महाविद्यालयाने 'संगीत प्रवीण' ही पदवी देऊन वीणाताई सहस्रबुद्धे यांना सन्मानित केले आहे. अनेक पुरस्कार मिळवणाऱ्या वीणाताईंना गायन कलेचा वारसा त्यांच्या वडिलांकडून मिळाला. खूप कष्टाने आणि मेहनतीने त्यांनी आपली गायनकला वाढविली आणि फुलविली आहे. भारतात आणि परदेशात त्यांच्या अनेक मैफिली होत असतात. १९९७ साली एशिया सोसायटीच्या न्यूयॉर्क येथील कार्यक्रमात त्यांनी भारताचे प्रतिनिधित्व केले. त्यांना आलेल्या एका वेगळ्याच अनुभवाविषयी या लेखात वाचूया.

जसजशी कार्यक्रमांची संख्या वाढायला लागली, तसतशी प्रत्येक ठिकाणी अनुभवांची विविधता जाणवायला लागली. आपण केलेली गायनाची तयारी आणि समोरचा श्रोतृवृंद यामध्ये एक नात्याचा बंध तयार होणे मैफिलीच्या यशस्वितेसाठी फार आवश्यक आहे, असे माझ्या लक्षात यायला लागले.

प्रत्येक ठिकाणचा श्रोतृवृंद, त्याची आवडनिवड लक्षात घेऊन गाणे, हे कलाकारासाठी मोठे आव्हान असते.

... आणि मी मैफल जिंकली

वीणा सहस्रबुद्धे

त्यामुळे त्या सगळ्याचा अंदाज घेऊन कला सादर करण्याचे गणित डोक्यात तयार ठेवावे लागते.

गायन, वादन आणि नृत्य हे तिन्ही कलाप्रकार एकाच व्यासपीठावर सादर केले जातात.

कार्यक्रमाचं संयोजन करणारी व्यक्ती संगीतकलेत पुरेशी जाण असणारी असली तर अशा प्रकारच्या कार्यक्रमात फारसे अडथळे येत नाहीत; पण संयोजक जर नवखे असतील, संगीत क्षेत्राबाबत अनभिज्ञ असतील तर अशा प्रकारच्या महोत्सवात थोड्याफार त्रुटी राहून जातात आणि कलाकारांसमोर एक वेगळेच आव्हान निर्माण होते.

कर्नाटकातील हंपी या गावी मी अशाच एका संगीत महोत्सवासाठी गेलेली होते. कार्यक्रमात काय गायचे याची पुरेशी तयारी झालेली होती. साथीदारांबरोबर रियाझही झालेला होता. आपण आज मैफल जिंकूनच येणार असा आत्मविश्वासही आला होता.

माझ्या अगोदर राजीव तारानाथ यांचा सरोद वादनाचा कार्यक्रम होणार होता. त्यांच्या सरोदवादनानंतर मी गाणार होते. मी मनात कार्यक्रमाची पूर्ण जुळवाजुळव केली होती. राग

नको तुमच्या माझ्या हृदयामधुनी, चैतन्याच एकच स्पंदन अभंग अपुल्या एकपणाला स्थळकाळाचे नकोच बंधन

विस्तार .. आलाप .. ताना ..
बोलताना सगळं डोक्यात अगदी
पूर्णपणे तयार होतं. साथीदारांशी तसे
बोलणे झालेले होते. तंबोरे लावून
तयार होते. आता मनातल्या मनात
गुरूंना आणि परमेश्वराला वंदन
करायचे आणि कार्यक्रम सुरू करायचा
इतक्यात संयोजकांनी अचानक
कार्यक्रमात बदल केला. राजीव
तारानाथ यांच्या सरोदवादनाऐवजी
उस्ताद झाकीर हुसेन (तबला) व
शिवमणी (ड्रम) यांचा
'तालवाद्यकचेरी' हा कार्यक्रम सुरू
झाला.

आपल्याला सर्वांना माहीतच आहे
की उस्ताद झाकीर हुसेन व शिवमणी
यांचा हा कार्यक्रम म्हणजे एक
संपूर्णपणे वेगळाच आविष्कार होता.
ड्रम हे वाद्य असे आहे की त्याचा ठेका
माणसाच्या अंगात भिनल्यासारखा
होतो. झाकीर हुसेन यांच्या
तबलावादनाचे असेच अनोखे सामर्थ्य
आहे. या दोघांचाही अभिनव कार्यक्रम
सुरू झाल्याबरोबर मैफिलीचा सगळा
माहोलच पालटून गेला. संपूर्ण
मांडवामध्ये एक वेगळेच वातावरण
तयार झाले. हा कार्यक्रम संपला,
तेव्हा एक प्रकारची जोशमय धुंदीच
सगळीकडे पसरली होती.

त्यातच संयोजकांनी माझे नाव
जाहीर केले आणि मला कार्यक्रम
सादर करण्यास सांगितले. चार-पाच
हजार प्रेक्षक समोर असलेला तो
मांडव, सगळा श्रोतृवृंद एका
तालाच्या, नादाच्या लयीत काहीसा
बेभान झालेला. तबल्याचा आणि
ड्रमचा नाद जणूकाही अजून तिथे ऐकू
येत होता आणि अशा एकदम विरोधी

वातावरणात मला माझ्या हंसध्वनी
रागाचा रंग भरायचा होता.

मोठ्या महोत्सवामध्ये एका
कलाकारानंतर दुसऱ्याने आपली कला
सादर करणे म्हणजे एक रांगोळी पुसून
तिथेच दुसरी रांगोळी काढण्यासारखं
असतं. इथे माझ्यापुढे तर फारच मोठे
आवाहन उभे राहिले होते. प्रत्येक
रसिकाच्या मनात, डोक्यात आणि
शरीरातही तबला आणि ड्रम जणू
घुमत होता. अशा वेळी मी जर माझ्या
नेहमीच्या संथ लयीत रागविस्तार
आलाप अशी सुरुवात केली असती
तर ते कोणीही ऐकून घेतले नसते.
परिस्थिती माझ्या लक्षात आली. एका
क्षणात मी रागाची मांडणी बदलून
टाकली. ज्या ठिकाणी रागाचा कळस
गाठला जाणार असतो, त्या वरच्या
स्वरात एकदम गायला सुरुवात केली.
यापूर्वी असे कधीच केलेले नव्हते. हा
पूर्णपणे नवीन प्रयोग होता. हे एक फार
मोठे धाडसच होते. माझे साथीदारही
माझ्याकडे आश्चर्याने अवाक् होऊन
पाहू लागले; पण माझा निर्णय अगदी
अचूक होता. माझ्या काहीशा
आक्रमक पवित्र्यामुळे समोरचा श्रोतृवृंद
झटकन माझ्या ताब्यात आला. दोन-
तीन मिनिटांतच मी त्या
जनसमुदायावर माझी पकड घालण्यात
यशस्वी ठरले. त्यानंतर मी मला
पाहिजे तशी रचना करून राग सादर
केला. थोडक्यात, त्या दिवशी मला
माझ्या सादरीकरणाची पद्धतच

बदलावी लागली. अचानक उभ्या
राहिलेल्या प्रसंगाला वेगळ्या पद्धतीने
हाताळावे लागले आणि त्यात मी
यशस्वीही झाले.

प्रत्येक कलाकाराच्या आयुष्यात
असे कसोटीचे प्रसंग अनुभवायला
येतच असतात. तुमचे ज्ञान, कौशल्य
अगदी पणाला लागत असते. कितीही
रियाज केलेला असला, मेहनत
घेतलेली असली तरी कोणती
परिस्थिती समोर येईल याची कल्पना
नसते. अशा ठिकाणी कोणता पत्ता
खेळायचा हा निर्णय तुम्हालाच
घ्यायचा असतो. हे कोणीच तुम्हाला
कधी शिकवलेले नसते, शिकवू
शकणारही नसते.

सततच्या निरनिराळ्या
अनुभवांतून, सूक्ष्म निरीक्षणातूनच
अशा कसोटीच्या प्रसंगी योग्य
निर्णयाचे धडे मिळत असतात.
आपल्या ज्ञानाबद्दल, तयारीबद्दल
पुरेसा आत्मविश्वास असला म्हणजे
अशा प्रसंगातून निभावून जायला
आवश्यक असणारे बळ नक्कीच मिळत
असते. कलेच्या वाटचालीतील
अनौपचारिक शिक्षणाचाच हा एक
भाग असतो आणि हे शिक्षण सतत
चालू राहणार असते. त्यासाठी अखंड
सावधानता हाच एकमेव पर्याय
असतो.

□

- श्रीमती वीणा सहस्रबुद्धे
कुमार क्लासिक सोसा.,
सी-२१७, औंध, पुणे ७.

फार हव्यास गे भूषणांचा, धरी लोभ चित्ती सदा सद् गुणांचा.

पा वसाळा संपला होता.

अधूनमधून एखादी लहानशी सर गुलाबपाणी शिंपीत होती. सिंहगडचा आसमंत हिरवागार झाला होता. सिंहगडावर असताना गडाला रोज सकाळी एक फेरी मारण्याचा माझा परिपाठ होता.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात हा गड ब्रिटीश मिलिटरीच्या ताब्यात होता. सिंहगडाच्या दिसणाऱ्या पायरीवर बराकी बांधून युद्धकैदी ठेवले होते. आमच्या व खरे यांच्या बंगल्यात सरकारी अधिकारी राहत होते.

मी गडाला फेरी मारल्यावर आरामखुर्चीत बसून बुटाचे बंद सोडत होतो. तेवढ्यात एक गोरा अधिकारी धावत आला व मला म्हणाला, My Alsesian dog has been carried by leopard. While we were walking, the dog was fifteen-twenty feet ahead. Suddenly I heard a yelp. Please take your gun and search for my dog.

मी माझ्या बुटाचे बंद पुन्हा बांधून निघालो. तो पुढे व मी मागे असे चाललो होतो.

कलावंतिणीच्या बुरुजावरून शेजारून एक वाट खाली खडकातून गेलेली आहे. ती खालच्या मेटात जाते. त्या वाटेने मेट्यातील लोक गडावरून पाणी नेत. वाट अतिशय अवघड आणि डोळे फिरवणारी आहे.

मी त्या गोऱ्या अधिकाऱ्याला म्हणालो, तुम्ही घरी जा, मी त्या कुत्र्याला शोधतो. मी खडकाळ वाटेतून खाली उतरलो. एके ठिकाणी

बिबट्याच्या रूपातील जंगमाता

जयंतराव टिळक

लेखणी अन् बंदूक समर्थपणे चालविणारे दिवंगत श्री. जयंतराव टिळक यांचा शिकार हा आवडीचा छंद होता. ते दीर्घकाळ केसरीचे संपादक होते. त्या काळातील अग्रलेख अनेकांच्या अभ्यासाचे-प्रबंधाचे विषय बनले. आपल्या अमोघ वाणीने श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करणारे जयंतराव खंदे वक्ते होते. गोवा मुक्तिसंग्राम, संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीत त्यांचा सहभाग होता. विधानपरिषदेचे सभापती म्हणून त्यांची प्रदीर्घ कारकीर्द सर्वांना ज्ञातच आहे. त्यांची कुमारांसाठी साहसकथा, शिकारकथा इ. पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत. शिकारीच्या निमित्ताने जंगलात गेलेले असताना बिबट्याच्या रूपातील मातृत्वाच्या दर्शनाने लेखकाचे मतपरिवर्तन झाले. शिकार न करताच परतण्याचा आगळा अनुभव या लेखात वाचूया.

मला रक्ताचे थेंब दिसले. तेथे दोन वाटा फुटत होत्या. यांपैकी एक वाट मेट्याकडे जात होती व दुसरी जंगलात शिरत होती. मी जंगलाच्या वाटेनं गेलो. वाटेत एके ठिकाणी बिबट्याने कुत्र्यावरील पकड घट्ट करण्यासाठी कुत्र्याला खाली ठेवले असावे असे दबलेल्या गवतावरून मला वाटले. रस्त्यात एक मोठा प्रस्तर होता. त्याच्या कडेने मला पुढे जायचे होते. मी बंदूक व काडतुसे नीट तपासून सावधपणे पुढे चालू लागलो. थोड्या अंतरावरच मला बिबट्याचा, करवतीने लाकूड कापल्यासारखा आवाज कानावर आला. इतक्यात बिबट्या दगडामागून माझ्यासमोर आला. तो हल्ला करण्याच्या मनःस्थितीत नाही हे मी ओळखले. त्याच्या पायांत केसाचे दोन गोळे लडबडत होते. ते त्याचे छावे होते. त्यांच्या संरक्षणासाठीच तो मला दम भरत होता.

मी बंदूक उचलली, त्याला मला सहज मारता आले असते; पण मी मनात म्हणालो, या पिळग्या पोटासाठी त्याने कुत्रा मारला. पिळ्हे चार-पाच महिन्यांची होती. अगदी लहान नव्हती. निसर्गाचा नियमच आहे... 'जीवो जीवस्य जीवन्म।'

मी मनात म्हणालो, या मादीचे काय चुकले ? तिने आपल्या बच्च्यांची खाण्याची तरतूद केली.

मी खाली वाकून पाहिले. कुत्र्याचे शव दगडापाशी पडले होते. कुत्र्याने जेव्हा आवाज केला तेव्हाच त्याचा गळा बिबट्याने धरला असावा. कुत्रे मोठे दणकट व सुरेख होते. पण शेवटी

निर्मळ मनाने आनंदभराने, आनंद देऊ अन् घेऊ, प्रेमाने एकत्र राहू, नवीन जीवन पाहू.

ते बिबट्याचे खाद्य होते. मी बंदूक खाली केली व त्या जगन्मातेला वंदन करून आल्या वाटेने परत फिरलो.

मेजर तेथेच उभा होता. बिबट्याने कुत्र्याला मारल्याचे मी त्याला सांगितले. बिबट्याला पाहिल्याचे सांगितले नाही. आम्ही दोघे बंगल्यात परत आलो.

बिबट्याला मारणे मला सोपे होते. त्याला मारल्यामुळे माझ्या

दिवाणखान्यात एक सोनेरी कातडे शोभून दिसले असते.

तो निर्णय घेणे माझ्या कसोटीचा क्षण होता. बिबट्याची शिकार केली असती तर माझ्यातला शिकारी खूपच सुखावला असता; पण बिबट्याने कुत्र्याला मारले ते आपल्या छाव्यांना खाद्य मिळवून देण्यासाठी. जंगलचा हा कायदाच आहे. बरं, ज्या कुत्र्याला वाचवण्यासाठी मी आलो होतो,

त्याचे प्राण तर गेलेच होते. आज ते छावे मोठे होऊन नाचू, बागडू लागले असतील. त्या क्षणी घेतलेल्या निर्णयाबद्दल नंतरही मला खंत वाटली नाही; कारण शिकार करतानाही माझ्यातला माणूस जागा असतोच ना.

□

- जयंत श्री. टिळक
केसरीवाडा, नारायण पेठ, पुणे ३०

ऐकोनी वचने सुकोमल अशी, डोळ्यांत आले जळ, स्नेहाचे स्मरले घरातील मला, माझे गुणी मोहोळ.

३३ वर्षे भारतीय सेनेत नोकरी करून, निवृत्त होऊन आता बरीच वर्षे होऊन गेली. आता विचार केला की ऑफिसर म्हणून काम करित असताना हजारो निर्णय घेतले असतील; पण त्यातले अगदी अवघड असे कुठले कुठले ?

धाडसाचे निरनिराळे प्रकार असतात. शारीरिक धाडस. जिथे प्रत्यक्ष तुमच्या जिवाला धोका असतो. दुसऱ्या प्रकारचे धाडस म्हणजे नोकरीविषयक. विशेषतः ते निर्णय, जे देण्यासाठी नियमांचा प्रत्यक्ष किंवा थेट आधार नसतो; पण तुमचे मन तुम्हाला सांगत असते. किंबहुना तुम्ही स्वतः एका बाजूला व नियमांची सर्व फौज दुसऱ्या बाजूला. मी लहानपणापासून अतिशय स्वतंत्र वृत्तीचा. नियमांच्या चौकटीत काम करणे म्हणजे संकट वाटायचे. स्वतःची वर्तणूक अतिशय शिस्तबद्ध, प्रामाणिक; पण ज्या ज्या ठिकाणी नेमून दिलेले काम करण्यात नियमांचे बंधन वाटायचे त्या त्या ठिकाणी मी ती बंधने झुगारून दिली. त्याचे परिणाम फार भयंकर झाले असते. मी चक्र मेलो असतो किंवा माझ्या भवितव्यावर त्याचा अतिशय वाईट परिणाम झाला असता. कदाचित कोर्ट मार्शल झाले असते. आता ते सर्वच इतिहासजमा झाल्याने त्या बाबतीत लिहायला काहीच हरकत नाही. चांगले केले की वाईट केले याची शहानिशा करीत बसण्यापेक्षा जे करावेसे वाटले ते बेधडक केले याचीच किंमत जास्त आहे. का केले, किंवा घेतलेल्या निर्णयांची योग्यायोग्यता बघण्याचे कारणच नाही. मी केले तसे दुसऱ्याने करावे असाही अट्टाहास नाही; पण जे जे केले ते अगदी आगळेच होते यात मात्र मुळीच शंका नाही.

माणुसकीवरचा विश्वास

ब्रिगेडियर प्रताप जोशी

त्यावेळेला माझे पोस्टिंग इंडियन मिलिटरी ट्रेनिंग टीम भूतानमधल्या ट्रान्सपोर्ट कंपनीचा ऑफिसर कमांडिंग म्हणून झाले होते. मी त्या वेळेला मेजर होतो. या ट्रान्सपोर्ट कंपनीमध्ये सिव्हिलियन ड्रायव्हर्स होते. आमच्या कंपनीचे काम होते की हाशिमारा या कुचबिहारजवळ असलेल्या गावच्या मिलिटरी सप्लाय डेपोमधून तांदूळ व बाकी रेशन भूतानमध्ये पोहोचवायचे. आमच्या गाड्यांचे कन्व्हाय भूतानमध्ये जात असत. ड्रायव्हर्स जरी सिव्हिलियन असले तरी त्यांना खाकी युनिफॉर्म दिले होते, त्यांना जवानासारखे रेशन मिळायचे. त्यांच्यावर आर्मी अॅक्टपण लागू होता. एकच गोष्ट होती की सर्व ड्रायव्हर हे अनुभवी होते. वयाने मोठे होते. त्यातले कित्येक जण माजी सैनिकपण होते. एकंदर वातावरण अर्धे मिलिटरी व अर्धे सिव्हिलियन होते. साधारण २०० सिव्हिलियन ड्रायव्हर्स, १५ जवान व दोन ऑफिसर्स, मी व माझा सेकंड इन कमांड.

वाहतूक म्हटली, गाड्या म्हटल्या

ब्रिगेडियर प्रताप जोशी हे एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व ! लष्कराच्या मुशीत वाढल्याने कडक शिस्त अंगी बाणली. वडील स्काऊट चळवळीचे निष्ठावान प्रसारक म्हणून प्रताप जोशी लष्कराकडे वळले असावेत. इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व, उदंड उत्साह, सहृदयता, अमाप लोकसंग्रह हे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे वैशिष्ट्य. माणसाच्या अंगी जिद्द असल्यास प्रौढ वयातदेखील एखादी कला आत्मसात करता येते याचे उदाहरण म्हणजे ब्रिगेडियर प्रताप जोशी. 'संगीत अलंकार' ही पदवी त्यांनी वृद्धत्वाकडे झुकल्यानंतर प्राप्त केली. त्यांच्या नितळ व प्रेमळ मनाच्या कहाणीची अनुभूती त्यांच्या लेखातून येईल.

म्हणजे अपघात आलेच. अपघातांचे प्रमाण शिस्तीने, जबाबदारीच्या जाणिवेने, शिक्षणाने कमी होऊ शकते. कितीही प्रयत्न केले; म्हणून अजिबात अपघात होणार नाहीत याची खात्री नसते. किंबहुना ते होतच राहतात. अशाच एका अनपेक्षित, अटळ अपघाताची ही कहाणी.

मिलिटरीमध्ये या अपघाताच्यावरील चौकशी व त्यानंतर होणाऱ्या कोर्ट मार्शल इत्यादी कारवाया या अपघातापेक्षासुद्धा जास्ती कटकटीच्या व त्रासदायक असतात. कदाचित हे सगळे कायदेशीररित्या जरूरीचे असेल. अपरिहार्य असेल. योग्य पण असेल. ज्याला या सर्वातून प्रत्यक्ष जावे लागते त्यालाच त्याचा खरा इंगा कळतो. याहीपेक्षा आणखी एक गमतीदार गोष्ट म्हणजे ज्या ड्रायव्हरच्या हातून अपघात झाला, त्याला जो त्रास होतो तो होतोच; पण त्याच्या वरच्या

सुवर्णकिरणे गिरीकन्दरी शिरली लवलाही पर्वत, डोंगर, नद्या, सर्वही सुवर्णमय होई

अधिकार्यांनापण ते सर्व निस्तरताना खूप जपून वागावे लागते. ही सर्व पार्श्वभूमी लक्षात असू द्या व आता हा किस्सा वाचा.

एक दिवस लालाराम नावाच्या ड्रायव्हरच्या गाडीखाली एक दहा वर्षांचा मुलगा गेला, असा मला रिपोर्ट मिळाला. नियमाप्रमाणे आम्ही कायदेशीर कारवाई केली. मिलिटरी पोलीस, सिव्हिल पोलीस, वरचे हेडक्वार्टर वगैरे सर्वांना खबर पाठवली. दोनचार दिवसांतच लालारामच्या चौकशीला सुरुवात झाली. गुन्हा सिद्ध झालेलाच होता. तोपण कबूल करत होता. प्रश्न एवढाच होता की चूक कुणाची होती. ड्रायव्हरची की त्या मृत मुलाची. चूक कुणाची का असेना, अपघातात कोणी मृत्युमुखी पडले तर कोर्ट मार्शल होते व त्यात साक्षीपुरावे झाल्यावरच तो ड्रायव्हर दोषी का निर्दोषी हे ठरविले जाते. अशीच चौकशी चालू असताना एक दिवस ड्रायव्हर लालाराम माझ्या ऑफिसमध्ये अर्ज घेऊन आला. त्याला घरून तार आली होती की त्याच्या ४ वर्षांच्या मुलाला त्याच्या गावी अपघात झालेला आहे व त्याला बघण्यासाठी त्याला १० दिवस सुट्टी हवी होती.

नियमाप्रमाणे ज्या ड्रायव्हर किंवा कुणावरही चौकशी चालू असते, विशेषतः ज्यामध्ये कुणाचातरी मृत्यू झालेला असतो, अशा केसमध्ये त्या ड्रायव्हरला कैदेतच ठेवायचे असते. प्रत्यक्ष कैद नसली तरी त्याला युनिटच्या बाहेर जायला अजिबात परवानगी द्यायची नसते. गावातल्या गावातसुद्धा जिथे जाऊ द्यायला नियम मना करतात, तिथे हा मनुष्य त्याच्या गावी जाण्यासाठी सुट्टी मागतो.

‘नाही’ म्हणणे सर्वात सोपे. माझ्या दृष्टीने सर्वात सुरक्षित. नियम त्याला पण ठाऊक होते.

मी लष्करी अधिकारी तर होतोच. तो पण माझ्या हाताखालचा ड्रायव्हर होता. या नात्याने ‘सुट्टी देऊ शकत नाही.’ हे एकच उत्तर होते. युनिफॉर्मच्या आतमध्ये मी माणूस होतो, तो पण एक माणूस होता. त्याच्याही पलीकडे जाऊन मी एक बाप होतो व तो पण एक बाप होता. ऑफिसरने शिपायाला नकार दिला. माझ्यातल्या माणसाने हाताखालच्या माणसाला नकार दे; म्हणून सांगितले, पण माझ्यातल्या बापाला त्या दुसऱ्या अपघात झालेल्या मुलाच्या बापाला त्या मृत्यूच्या तोंडाशी असलेल्या मुलाला बघायला जाऊ शकणार नाहीस असे सांगवेना. पुन्हा एकदा सर्व नियमांची भीषण फौज एका बाजूला व माझे सहृदयी मन घेऊन मी एका बाजूला. मी रात्रभर विचार केला.

दुसऱ्या दिवशी मी त्याला बोलावले. त्याला म्हटले, की तुला सुट्टी द्यावी असा एकही नियम नाही. उलट सुट्टी दिल्याबद्दल माझे कोर्ट मार्शल होऊ शकेल. लालाराम म्हणाला, साहेब मी तुम्हाला शब्द देतो की मी वेळेवर परत येईन. मला जाऊ द्या. त्याच्याकडून लिहून घेण्याचा प्रश्नच नव्हता. ते लिहिलेले मला कुठल्याही तऱ्हेने वाचवू शकले नसते. मी विचार केलेलाच होता. त्याला म्हटले की मी तुला दहा दिवसांची सुट्टी देतो. तू परत आला नाहीस तर त्याचे परिणाम मला भोगावे लागतील व ते फारच भयंकर असतील; पण एक लक्षात असू दे की त्यात माझा तुला सुट्टी दिली हा एकच दोष असेल. त्याने मला पुन्हा शब्द

दिला की तो वेळेवर परत येईल. माझ्या हाताखालच्या लोकांनी अगदी चांगल्याच उद्देशाने मला सांगितले की साहेब तुम्ही फार मोठी जोखीम घेत आहात.

देवाचे नाव घेऊन मी वेळोवेळी असे धोके पत्करले आहेत. माझी अशी एक धारणा आहे की माणसातला देव आपण कधीच जागृत करत नाही; म्हणून तो कायम निद्रिस्त अवस्थेतच राहतो. आपल्यामधल्या देवाने दुसऱ्या माणसामधल्या देवाला जर पुकारले, आवाज दिला, साद घातली तर दोघांच्यामधले देव एक दुसऱ्याला कधीही तोंडघशी पाडत नाहीत. तसेच झाले. लालाराम ठरलेल्या दिवसाच्या एक दिवस आधीच परत आला. मला हायसे झाले. त्या दिवसापासून मी माझ्या युनिटमधल्या सर्वांचाच अनभिषिक्त राजा झालो. ‘ऑफिसर कमांडिंग’ म्हणूनच नव्हे तर एक चांगला माणूस म्हणून. एक बाप म्हणून. हाताखालच्या लोकांच्यावर प्रचंड विश्वास टाकणारा म्हणून. आपल्या हाताखालच्या लोकांच्या कुटुंबांची दुःखे समजणारा म्हणून. एक खराखुरा नेता म्हणून. स्वतःच्या भवितव्यापेक्षा आपल्या हाताखालच्या लोकांचे मनोधैर्य सांभाळणारा म्हणून. मला वाटते प्रचंड धोका पत्करला खरा पण त्याचे फळ खूप खूप पटींनी मिळाले.

The Risk was Definitely
WORTH TAKING

□

– (निवृत्त) ब्रिगेडियर प्रताप जोशी
‘प्रतापकुटी’ मकरंद भावे पथ,
कर्णे रोड, पुणे ४

शौर्य, तेज, स्फूर्ति, टाकी राष्ट्रकार्यी वोपुनी चित्त, काया, वित्त, सारे प्रेमभावे अर्पुनी

“ हे काय? आज पुन्हा घेवड्याची भाजी ? मागच्या बुधवारीच तर केली होती.” अनिता फुरंगटून बोलली. तिची नाराजी जणू काही शब्दाशब्दांतून नुसती उतू जात होती.

“ अग, घेवड्याचीच ना भाजी? कारल्याची किंवा शेषूची तर नाही ना वाढली? भाजीत छान मटार घातलेत, मोडाची मटकी घातलीय.” आई म्हणाली. खरं म्हणजे तिला अनिताचा रागच आला होता. खूप राग आला होता! पण जेवायच्या वेळी उगीच कटकट नको म्हणून ती आपली समजुतीनं, शांतपणानं बोलत होती इतकंच. पण अनिताचा चेहरा ढिम्म. भाजीला बोट लावेना पठ्ठी.

“ अनिता-नखरे पुरेत हं. म्हणे घेवडा आवडत नाही. अन् काय ग, पुलावमध्ये असतो तो खातेस ना? तेव्हा चालतो वाटतं?” अभयनं खोचकपणानं विचारलं, दादागिरीची संधी तो काय सोडतोय?

“ ए दादितल्या - तू नको हं चोंबडेपणा करूस. पुलावची गोष्टच वेगळी.” अनिता माघार घ्यायला मुळीच तयार नव्हती.

“ अनिता - पहिली वाढलेली आहे तेवढी भाजी मुकाट्यानं संपवायची. सगळ्या भाज्या खाव्यात बेटा.” बाबांनीही समजावून सांगितलं. आता त्यांच्यापुढे काय बोलणार? अनितानं नाइलाजानं मान डोलावली. तरी तोंडातल्या तोंडात थोडीशी पुटपुट केलीच -

“ आमच्या आवडीची भाजी करतच नाही कधी...”

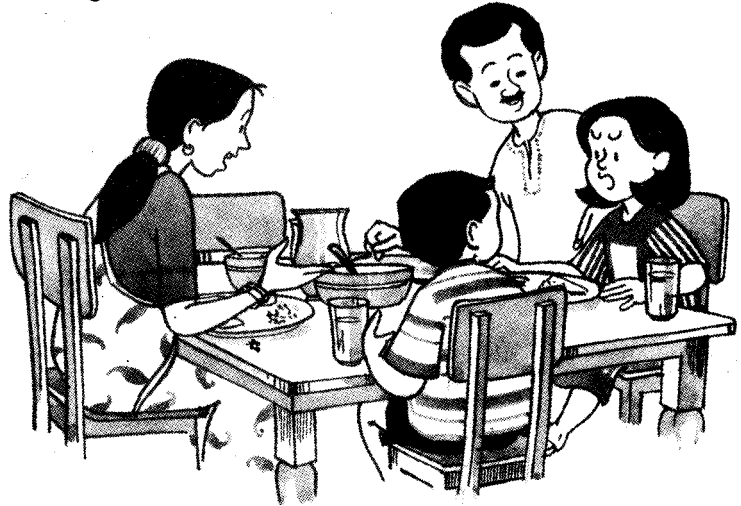
आता हिची आवड म्हणजे

||

आईने मग रोज नवे पदार्थ करायचा सपाटा चालवला. तिन्ही त्रिकाळ वेगळा मेनु ! मसाल्याची पाकिटं, सॉसेसच्या बाटल्या यांनी स्वयंपाकघर अगदी भरून गेले. आलू चाट, छोले अशी नावं कानावर पडू लागली आणि त्यांच्या सुगंधानं घर दरवळून गेलं. अनिता तर अगदी खुश होती, पण अनिताचा हा आनंद वरवरचा तर नव्हता? जिभेचे चोचलेच पण पोटाला चालले का? तुमच्याच वयाच्या तुमच्यातल्याच अनितानं तिचं ‘पारणं’ कसं सोडलं, ते वाचू या शकुंतला फडणीस यांच्या कथेत.

पारणं

शकुन्तला फडणीस

काय? तर बटाटा. फक्त बटाटा ! कोबी किंवा फ्लॉवर तिला कधीतरी चालायचा. पण बाकीच्या भाज्यांवर जणू बहिष्कार! भाजीच्या मुद्द्यांवर अनिताचं नाक आपलं कायम वाकडं. तसंच संध्याकाळच्या खाण्याचं. तिला रोज काही तरी खमंगटमंग लागायचं. बटाटेवडे, कचोरी, रगडा पॅटिस, भेळपुरी असले प्रकार हवेत. आता हे आटाआटीचे पदार्थ रोज रोज कोण करणार? अन् रोज असलं चमचमीत खाणं पोटाला तरी सोसायला नको का? पोहे, उपमा, साबुदाण्याची खिचडी, फोडणीचा ब्रेड, असे सोपे प्रकार आई करायची की लगेच अनिताच्या कपाळावर आठी.

एकदा आईनं सांजा केला होता. झालं. ताटलीत सांजा दिसला मात्र अनिता लागली तणतणायला. तिच्या मते सांजा म्हणजे एकदम खेडवळ पदार्थ ना. ताटली बाजूला सारत ती फणकारली-

“ ई ! हे ग काय आई? सांजा कसला - निदान सोपंसं आम्लेत

नको फार हव्यास गे भूषणांचा, धरी लोभ चित्ती सदा सद्गुणांचा.

तरी कर ना.” अनिताची फर्माईश.

“ हे बघ अनिता, आज मी सांजाच भरपूर केलाय - नंतर लागेल तसा भात करायचा, अन् भाताचा कुकरही तूच लावायचास, कळलं? मी अन् शेजारच्या काकू साडेसहाच्या सिनेमाला जातोय.” आईनं जरा दटावून सांगितलं. मग काय, अनिताची मनातल्या मनात नुसती धुसफूस. अत्यंत नाइलाजानं, पुटपुट करत, तोंडं वाकडी करत, तिनं सांज्यावर भागवून घेतलं. जणू काही आईनं कदान्च वाढलंय!

अनिताची ही कुरकुर अन् टुरटुर दिवसेंदिवस वाढतच होती. आता चांगली तेरा वर्ष पूर्ण झाली होती. पण खाण्यापिण्याच्या खोडी म्हणाल तर लहान मुलाच्या वरताण. हे आवडत नाही अन् ते चालत नाही हेच सदोदित. बरं, कधी तरी हौसेनं स्वतः काही करील? नाव नको. स्वतःसाठी चहा करायलासुद्धा कंटाळा! आईला वाटायचं, तिच्या वयाला आपण किती कामं करत होतो! स्वैपाकात मदत तर नेहमीच. एकेकदा सबंध स्वैपाकसुद्धा करत होतो ! अन् अनिताला? तिला घरातलं काहीही येत नाही, करायची इच्छाही नाही.

साधे पाहे तरी तिनं एखादे वेळी करायला काय हरकत आहे? ते लांबच राहिलं - उलट केल्या पदार्थांला नावं ठेवत असते नुसती. आईला जरा काळजीच पडली होती अनिताची. आता हे नवथर वय- या वयात मुलं करतात लहरीपणा - किंवा हट्टीपणा-खरंय, पण आपलाच अभय. किती समजूतदार आहे !

अनितापेक्षा अडीच वर्षांनीच तर मोठा आहे. त्यानं हिच्यासारखे

हट्ट कधी केले नव्हते. अजूनही, बटाटेवडे करायचे तर लसूण सोलण्यापासून त्याची मदतीची तयारी असते. वन्संची मुक्ता - ती अनिताच्या बरोबरीचीच तर आहे. ती देखील किती समंजस आहे. मुलांपेक्षा म्हणे मली समजूतदार असतात. पण आता या महाराणीची - अनिताची समजूत कशी घालायची? तिची नाराजी कशी घालवायची?

शेवटी आई मनाशी म्हणाली- “बाई, चार दिवस होऊ दे पोरटीच्या मनासारखं. उगीच तिच्यामागे लागायचं अन् तिनं आदळआपट करायची. बडबड करायची. मग घरात सगळ्यांनाच त्याची कटकट होते. सगळ्यांचाच मूड जातो. त्यापेक्षा थोडे दिवस अनिताच्या कलानं घेऊ या.”

मग आईनं रोज नवे पदार्थ करायचा सपाटा चालवला. तिन्ही त्रिकाळ वेगळा मेनू ! मासिकात छापून आलेल्या विविध पाककृती ती करू लागली. त्यासाठी तन्हेतन्हेच्या तयार मसाल्याची पाकिटं, बेदाणे, काजूतुकडा, पनीर, चिली सॉस, मेयोनीज सॉस, व्हिनीगर यांच्या बाटल्या, त्यांनी स्वैपाकघरातलं कपाट भरून गेलं ! फार काय, आधुनिक पाककृतीची दोन पुस्तकंसुद्धा तिनं विकत आणली. आलू चाट, पीनर पकोडे, छोले असे शब्द घरात घुमू लागले अन् त्यांच्या स्वाद- सुगंधानं स्वैपाकघर दरवळून गेलं. अनिताची नुसती चंगळ चालली होती, अन् त्यामुळेच बाईसाहेब भलत्या खूश होत्या. नसायला काय झालं? आईनं तिच्यासाठी तवाभाजी अन् रुमाली

रोटीसुद्धा केली होती !

पण हे सगळे लाड घरातच हं. शाळेच्या डब्यात मात्र पोळीभाजीच असे. काय करणार? शाळेचा नियमच होता ना तसा. पण तरीसुद्धा आई तिच्यासाठी आवजून बटाट्याचीच भाजी करायची. हो ! आवडते तिला तर खाऊ दे तीच भाजी. बाकीच्यांसाठी वेगळी भाजी असे. वांगी, दुध्या, पडवळ, सिमला मिरची, तन्हेतन्हेच्या उसळी, पालेभाज्या-वगैरे. कधी कधी मसाला भेंडी, पालकपनीर, वालाची उसळ असेही प्रकार आई करायची. पण अनिताच्या पानात मात्र बटाटा एके बटाटा ! तिच्यासाठी खास भाजी. फार काय, जेवणात सगळ्यांसाठी थालिपिठं लावली तरी अनितापुरते भाजणीचे वडे तळायची आई-तिला वडे आवडतात म्हणून.

आपल्यासाठी खास मेनू म्हणून अनिता मोठी आनंदात होती. आई आपली शोधशोधून नवनवे पदार्थ अनितासाठी करतच होती. बारा-पंधरा दिवस असेच गेले. मग मात्र अनिताला हळूहळू कंटाळा येऊ लागला. सारखे आपले दोसे, वडे, उत्तप्पा, पावभाजी ! पोटही जरा जड होऊ लागलं. खेळतानासुद्धा लौकर दम लागायचा. फार काय, अभ्यासाच्या वेळीसुद्धा उत्साह नाही. उलट आळस अन् सुस्ती. पण असं जरी झालं तरीसुद्धा अनितानं तिकडे दुर्लक्ष केलं. असेल काही तरी दुसरं किरकोळ कारण म्हणत तिनं स्वतःच्या मनाची समजूत घातली अन् पुढ्यातल्या सामोशांवर ताव मारायला सुरुवात केली.

त्या दिवशी आईची जरा गडबड

निर्मळ मनाने आनंदभराने, आनंद देऊ अन् घेऊ, प्रेमाने एकत्र राहू, नवीन जीवन पाहू.

होती. तिनिं घरातली प्रचंड साफसफाई काढली होती. छत झाडून झालं, माळा आवरून झाला, कपाटं लावून झाली. सुट्टी होती म्हणून अभय अन् बाबासुद्धा आईला मदत करत होते. बाबांनी सीलिंग फॅनची पाती स्वच्छ केली. अभयनं प्रकाशनळ्या पुसून काढल्या. सगळी कामं आवरेपर्यंत अंदाजापेक्षा फारच उशीर झाला. त्यामुळे त्रिफळाबेत ठरला. म्हणजे, आलं ना लक्षात? क्रिकेटमधला त्रिफळा नाही हो- जेवणातला ! भात, पिठलं , अन् भाकरी- तीनच पदार्थ करायचे. पूर्वीचे लोक गमतीनं याला त्रिफळा म्हणायचे.

मग अभयनं भाताचा कुकर लावला. बाबांनी पिठल्यासाठी कांदा कापून दिला. तोवर आईनं देवपूजा केली. पिठलं करून झालं अन् आई परातीत भाकरीसाठी पीठ मळू लागली. अनिता सगळं बघत होती-न बोलता ! हल्ली आई आपल्याला काही काम सांगत नाही, खायला-प्यायलासुद्धा आपल्यासाठी खास वेगळं काही तरी बनवते, हे तिच्या लक्षात आलं होतं. पहिल्या पहिल्यांदा या सगळ्याची तिला मोठी मजा वाटायची. शेवटी पटलंच ना आईला आपलं म्हणणं, याचा आनंद व्हायचा. पण आता मात्र ते सगळं तिला विचित्र वाटू लागलं. ती मनोमन गोंधळून गेली.आई, बाबा अन् दादा यांचं जेवणखाण वेगळं, आपल्याला त्यांच्यात घेत

नाहीत, असं तिला वाटू लागलं. ती एकदम अस्वस्थ होऊन गेली.

इतक्यात पीठ मळता मळता आई म्हणाली-‘अभय, आणखी एक काम कर बाबा. ‘कल्पना’ मधून अनितासाठी मसाला दोसा घेऊन ये.’ ‘नाही - नाही !’ अनिता एकदम किंचाळली.

‘नको? मग इडली-सांबार नाही तर पुरीभाजी सांगू का?’ आईनं अगदी निर्विकारपणे विचारलं. अन् त्याबरोबर अभय एकदम बावचळून गेला ! कारण आईच्या चेहऱ्यावर रागाची छटाही नव्हती की कपाळाला आठीही नव्हती. अगदी शांतपणानं ती बोलत होती. अभयला बहिणीचा संताप आला होता.- सकाळपासून महामायेची घरकामात काडीची मदत नाही-अन् वरती हे थेर ! आई इतकी शांत कशी राहू शकते या वेळी ?

अन् आईच्या शांतपणानंच अनिताच्या हट्टीपणाचा बुरूज ढासळला ! सगळेजण पिठलं भाकरीवर ताव मारणार अन् आपल्याला तेवढा उडप्याकडचा मसाला दोसा? या कल्पनेनचं

अनिता पुरती हवालदिल झाली. आईच्या हातची गरमागरम कुरकुरीत भाकरी, खमंग पिठलं, लसणीची चटणी, त्यावर तेलाची धार, शिवाय आईनं माईनमुळ्याचं लोणचं काढलं होतं. अन् नाचणीचे पापड तळले होते. या सगळ्याच्या आठवणीनंसुद्धा तिच्या तोंडाला पाणी सुटलं. ते पाणी कुठं कमी पडलं म्हणून की काय, डोळ्यांतसुद्धा थोडंसं आलं! पण ते न पुसताच अनिता म्हणाली-

“आई, आता पुरे ना ! मला या असल्या पदार्थांचा आता कंटाळा आलाय-खरचं, आज तुझ्या हातचं भात पिठलं मला हवंय.”

लेकीच्या या अनपेक्षित बोलण्यानं आई थक्कच झाली. पिठाच्या हातानंच आईनं तिला जवळ घेतलं. जरासं थोपटून तिच्या तोंडावरून हात फिरवला-अन् तोंडाला, केसाला लागलेलं पीठसुद्धा न पुसता अनिता ताबडतोब जेवायला बसली. आईच्या हातची भाकरी अन् भाकरी-पिठलं यांवर ती अगदी आडवा हात मारू लागली. अभय तिच्याकडे बघून खुदुखुदु हसत होता. बाबांनाच काय आईलासुद्धा आता हसू येत होतं. पण तिकडे इतकंही लक्ष न देता अनिता पिठलं ओरपू लागली. जणू पंधरा दिवस तिला उपास पडले होते अन् आज त्याचं पारणं होतं ! तिला आनंदानं जेवताना बघून आईच्याही डोळ्यांचं पारणं फिटलं होतं.

□

सौ. शकुन्तला फडणीस
१२३३ शुक्रवार पेठ,
सुभाषनगर - पुणे २

ऐकोनी वचने सुकोमल अशी, डोळ्यांत आले जळ, स्नेहाचे स्मरले घरातील मला, माझे गुणी मोहोळ.

गोष्ट बोलणाऱ्या चिम्पांझीची

डॉ. पंडित विद्यासागर

लेखाचे शीर्षक वाचून तुमच्या मनात शंका उत्पन्न होईल याची मला कल्पना आहे. तुमच्यापैकी काहींच्या मनात असा विचार येईल की पोपट नाही का आपण शिकवलेले बोलत? मग चिम्पांझी बोलला तर त्यात विशेष ते काय? या प्रश्नाचे उत्तर मिळविण्यासाठी आपण बोलतो त्या वेळी काय प्रक्रिया घडतात याचा विचार करू. पाठ केलेले ज्या वेळी आपण म्हणून दाखवतो परंतु त्याचा अर्थ मात्र आपणास कळत नाही त्यावेळी आपण त्याला पोपटपंची म्हणतो, याचाच अर्थ बोलणे म्हणजे केवळ शब्दोच्चार करणे नव्हे तर त्यामध्ये इतर बाबींचा अंतर्भाव असतो. संभाषणामध्ये बोलण्याचा अंतर्भाव असतो, परंतु त्याला आपण पोपटपंची म्हणत नाही. कारण संभाषणामध्ये विचारपूर्वक बोलण्याचा समावेश असतो. जर एखादा माणूस मुका असेल तर तो इतरांशी संवाद साधू शकतो का? अर्थात याचे उत्तर होय असेच आहे. मग यामध्ये बोलण्याचा संबंध कुठे आला? ठीक आहे, बोलण्याचा नाही आला. परंतु ऐकणे आणि विचार करणे यांचा आला काय? अर्थातच! विचार केल्याशिवाय अर्थपूर्ण संवाद कसा साधणार? आता आपण एक पायरी पुढे जाऊ या. समजा, आपण स्वरयंत्राचा वापर करण्याऐवजी आवाज निर्माण करणाऱ्या उपकरणांचा वापर केला तर? अशा संभाषणामध्ये ऐकणे, विचार करणे आणि प्रसंगानुरूप शब्द निर्माण करून संवाद साधणे यांचा समावेश होईल. अशा प्रकारचा संवाद जर आपण

सुवर्णकिरणे गिरीकन्दरी शिरली लवलाही पर्वत, डोंगर, नद्या, सर्वही सुवर्णमय होई

प्राण्यांशी साधू शकलो तर त्यातून आपणाला त्यांच्या बुद्धिमत्तेची कल्पना निश्चितच येईल. मला वाटते अशा प्रकारे बोलणाऱ्या चिम्पांझीची माहिती करून घ्यायला तुम्हाला निश्चितच आवडेल.

या चिम्पांझीचे नाव आहे पानबनीशा. ही चौदा वर्षे वयाची आणि बाबनो जातीची (बुटकी जमात) चिम्पांझी आहे. सध्या तिच्या शब्दकोशात तीन हजार शब्द आहेत. अटलांटा येथील जॉर्जिया विश्वविद्यालयाच्या पंचावन्न एकर क्षेत्रफळाच्या तिच्या घरात ती राहते. तिचा जन्म प्राणिसंग्रहायलात झाला. तेव्हापासून ती या विश्वविद्यालयामध्ये असणाऱ्या भाषाविकास केंद्राशी संबंधित शास्त्रज्ञांच्या सहवासात आहे. प्रथम ती खुणांच्या साहाय्याने बोलायला शिकली. परंतु या प्रकाराच्या संभाषणाद्वारे तिच्या मनात नेमके काय आहे हे समजणे जरा कठीण जात होते.

पानबनीशा ही एका भाषाविषयक प्रयोगाचा भाग आहे. या प्रयोगात शास्त्रज्ञांना हे पाहायचे आहे की जर माणसाच्या मुलाप्रमाणे चिम्पांझीला वाढवले तर त्यांचा विकास कसा होईल? खुणांच्या साहाय्याने होणाऱ्या संभाषणाद्वारे शास्त्रज्ञांना या गोष्टींचा निश्चित अंदाज येत नव्हता. ती जाणीवपूर्वक खुणा करते काय? का केवळ तिच्या हालचाली या प्रतिक्रियात्मक आहेत? तिला शिकवणाऱ्या प्रशिक्षकांच्या हालचालींना केवळ प्रतिसाद देण्याचा ती प्रयत्न करते, का त्यांना खूष करण्यासाठी हालचाली करते? या प्रश्नांना उत्तरे

मिळत नव्हती.

काही महिन्यांपूर्वी यावर उपाय सापडला. खुणा असलेले एक इलेक्ट्रॉनिक उपकरण तिला देण्यात आले. यावर साध्या पिण्याच्या पदार्थापासून ते वर, खाली अशा अर्थाचा समावेश असणाऱ्या खुणा आहेत. या खुणांवर दाब दिल्यास त्या खुणांशी संबंधित शब्द, ध्वनी निर्माण करणाऱ्या यंत्राद्वारे निर्माण करता येतो. हे उपकरण हलके असून सहज घेऊन फिरता येण्याजोगे आहे. काही आठवड्यातच शास्त्रज्ञांच्या ध्यानात आले की केवळ शब्द निर्माण करण्यात तिला स्वारस्य नाही. तर गुंतागुंतीची वाक्ये तिला समजतात आणि त्यांना प्रतिसाद देण्यास ती उत्सुक आहे. तिच्यावर संशोधन करणारे शास्त्रज्ञ स्यू यांना चिम्पांझीच्या बुद्धिमत्तेविषयी आदर आहे. त्यामुळे ते तिच्याशी अदबीने बोलतात. तिला ज्या वेळी फोटोविषयी विचारले त्या वेळी तिने मुळीच उत्सुकता दाखवली नाही. स्यू यांनी मग हळूच कॉफी, दूध आणि बर्फ घालून रस हवा का? अशी विचारणा केली. अर्थातच मग ती फोटोसाठी राजी झाली.

ती आता आजूबाजूच्या लोकांवर हुकमतही गाजवू लागली आहे. केवळ कॉफी हवी म्हणून ती थांबत नाही तर चांगली कॉफी हवी असे बजावते. एका हातात कॉफीचा मग धरून ती थोडी कॉफी ग्लासात ओतते. मग ती थंड करून चवीने पिते. दिलेल्या कॉफीने समाधान झाले नाही तर अजून मागते. ध्वनिनिर्माण यंत्राचा वापर करण्याबरोबरच ती खडूने लिहायला

शिकते आहे. त्या शिकण्याचा तिला अभिमान आहे. प्रशिक्षकाला दाखविण्यापूर्वी ती अक्षराचा चांगला सराव करते. प्रशिक्षकांची शाबासकी मिळविण्यासाठी ती उत्सुक असते.

प्राण्यांशी संवाद साधण्याचे प्रयत्न अनेक शतकांपासून सुरू होते. त्याला या प्रयोगामुळे आता कुठे यश येऊ लागले आहे. १६६१ मध्ये सॅम्युअल पेपी यांनी लंडनमध्ये आणलेला बनून बोलू शकेल असे नमूद करून ठेवले आहे. परंतु १९२० सालापर्यंत वैज्ञानिक पद्धतीने याबाबत कुणी विचार केला नव्हता. रॉबर्ट मेर्कस् या अमेरिकन संशोधकाने माकडांना बोलायला शिकवण्याचा प्रयत्न केला. अॅलन आणि बेट्रिस गार्डनर यांनी १९७९ साली वाशू नावाच्या चिम्पांझीला खुणांचा वापर करून बोलायला शिकवले. ती शंभर खुणांचा वापर करून छोटी वाक्ये तयार करू शकत होती.

पानबनीशाने एक पाऊल पुढे टाकले आहे. ती स्वतः बोलणे आणि वाचणे शिकते आहेच परंतु ती तिच्या एक वर्षाच्या न्योटा नावाच्या मुलाला पण शिकवते आहे. न्योटा पण बोलायला शिकला आहे. त्याने एक वर्षाच्या मुलाएवढा शब्दसंग्रह कमावला आहे. त्याला अजून वाक्ये बनवता येत नाहीत. परंतु तो लवकर शिकायला लागल्यामुळे तो आईपेक्षा अधिक प्रगती करू शकेल. काही काळानंतर ते एकमेकांशी बोलू लागतील आणि पुढील पिढ्यांनाही शिकवतील. पानबनीशाच्या आईला बोलता येत नाही. परंतु ती पानबनीशाला आपले म्हणणे सांगते. मग पानबनीशा प्रशिक्षकाला,

शौर्य, तेज, स्फूर्ति, टाकी राष्ट्रकार्यी वोपुनी चित्त, काया, वित्त, सारे प्रेमभावे अर्पुनी

मटाटाला(तिच्या आईला) केळ हवे' असे सांगते.

आतापर्यंत केलेल्या प्रयोगावरून असे दिसून आले आहे की चिम्पांझी, गोरिला, ओरँगओटांग यांचा बुद्ध्यांक हा ७५ ते ९० इतका आहे. हा बुद्ध्यांक थोडीशी मंदबुद्धी असणाऱ्या मुलाइतका आहे. परंतु या निष्कर्षामुळे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. पहिला प्रश्न असा आहे की जर या प्राण्यांची संवादक्षमता माणसाच्या मुलाइतकी असेल तर त्यांना माणसाप्रमाणे हक्क दिले तर त्यांचा वापर वैद्यकीय प्रयोगासाठी करणे योग्य आहे का? या प्रश्नांचा विचार अमेरिकेत सुरू झाला आहे.

भारतीयांसाठी या गोष्टीतून काही संदेश आहेत का? चिम्पांझी इलेक्ट्रॉनिक उपकरण वापरू शकतो. परंतु आपण मात्र इलेक्ट्रॉनिक उपकरणाच्या वापराविषयी उदासिन असतो. कित्येक वेळा आपल्या मनामध्ये त्याविषयी भीती असते. ही अनाठायी भीती का? संगणकसुद्धा एक प्रगत इलेक्ट्रॉनिक उपकरण आहे हे आपण ध्यानात घ्यायला हवे. हा पहिला संदेश आहे.

दुसरा संदेश असा की, चिम्पांझींना माणसाप्रमाणे अधिकार देण्याचा विचार चालू आहे. परंतु भारतात माणसांना तेवढे अधिकार आहेत का? आपल्या

कित्येक बांधवांची अवस्था चिम्पांझीपेक्षा वाईट आहे. याला जबाबदार आपणच नव्हे काय? भरमसाठ वाढणारी लोकसंख्या थांबवल्याशिवाय आपली परिस्थिती बदलणार का? या प्रश्नांची उत्तरे तुमच्याकडून सध्या अपेक्षित नाहीत. परंतु या प्रश्नांचे भान ठेवूनच तुम्हाला पुढील वाटचाल करावी लागणार हे नक्की. ('द. संडे टाईम्स' मधील लेखावर आधारित)

□

डॉ. पंडित विद्यासागर,
भौतिकशास्त्र विभाग, पुणे
विद्यापीठ, पुणे ७

आम्ही अंधाराचा सदा करू धिक्कार अन् स्वप्न कालचे करूच ते साकार.

आ ता शब्दाच्या खेळापासून सुरुवात करू. एक शब्द दोन गट करून स्पर्धा पद्धतीने पहिल्या फेरीत समान अर्थ सांगायचा. उदा. 'पाणी', 'जल' असे. मग त्या शब्दांचे दोन्ही गटांनी वेगवेगळ्या वाक्यात उपयोग करायचे, जसे 'पुण्याच्या पाण्याची मजा औरच आहे' असे. त्यानंतर तिसऱ्या फेरीत पाण्याबद्दल दोन्ही गटातल्या मुलांनी तपशिलात दोन मिनिटे बोलायचे, जो मुलगा अधिक तपशिलात बोलेल तो गट जिंकला, पुढच्या फेरीत पाणी देणारा आणि पाणी पिणारा यांचे संभाषण सुरू करताना मनात एखादे पात्र कल्पनेने आणून प्रत्यक्षांत रंगवायचे, म्हणजेच विहिरीचा मालक आणि तहानेने व्याकूळ असा प्रवासी. त्यांचा सुसंवाद करायचा. ते करताना शरीर, हातवारे, हावभाव, हालचाली यांचाही विचार व्हायला हवा. म्हणजेच हळूहळू आपण सर्वजण शब्दावरून मनाचा(भावनेचा), बुद्धीचा (कल्पनेचा) विचार करून शरीराला

रंगमंचाच्या खेळाची

देवदत्त पाठक

**

खेळायचं म्हटलं, की सर्व मुलांना अगदी खूप आवडतं. सगळं साहित्य नसलं तरी, लाकडी फळी-रबरी बॉलनंही मुलं क्रिकेट खेळतात. मैदानी खेळांचं महत्त्व तर आहेच पण समजा, हेच क्रिकेट प्रत्यक्ष कुठल्याही साहित्याचा वापर न करता(अगदी फळही न वापरता) हे साहित्य आहे असे समजून खेळले तर? थोडीशी विचित्र कल्पना वाटली ना! पण कल्पनाच तर करायची आहे. माणसातल्या कल्पनाशक्तीचा योग्य वापर व्हावा, यासाठीच रंगमंचाच्या खेळांची निर्मिती झाली. आपणही असाच एक खेळ खेळू या. पण यासाठी तुम्हाला तुमच्या बुद्धिला, शरीराला आणि मनाला वापरावंच लागेल. अशा खेळांमधून तुम्ही मुलं चार-चौघांत नक्कीच वेगळे उठून दिसाल.

वापरण्यापर्यंत मजल मारतो. एखादा पाहिलेला अथवा न पाहिलेला प्रसंगच करून मोकळे होतो. या रंगमंचाच्या खेळातून शब्दसंग्रह, वाक्यरचना, संवाद आणि संभाषणकौशल्य तर वाढेलच पण परिस्थितीजन्य, प्रसंगानुरूप शारीरिक आणि पात्रप्रमाणे हालचाली, हावभाव करून आपण आपल्या दररोजच्या व्यवहारातील वागणेच शोधू लागतो. प्रसंगोचित वागणे, बोलणे, बघणे ही तर आजच्या यशस्वी व्यवहारी जीवनाची गुरुकिल्लीच आहे. आणि ती आपण रंगमंचाच्या खेळांमधून शिकतो. हे रंगमंचाच्या खेळ म्हणजे एका अर्थाने नाट्यनिर्मितीचंही मूळ आहे. ज्याला कलाकार, अभिनेता, व्हायचे आहे, त्यालाही त्याचा उपयोग एक सराव म्हणून होईल आणि लाजाळू आहे, चारचौघांत बोलायला, वावरायला घाबरतो त्यालाही किमान धीटपणा यायला याचा उपयोग होईल. शिवाय गटामध्ये, दोघा दोघांबरोबर, साथ साथ काम करताना सहकार्य, साहचर्य, समूहएकता या गुणांची वाढ होईल. व्यवस्थापन आणि निर्मितीक्षेत्रात असलेल्या प्रत्येकालाच सुसंवाद करण्यासाठी रंगमंचाच्या खेळ खेळायलाच हवे. असे खेळ चारशे ते पाचशे आहेत. तुम्ही किती खेळणार? खेळलात तर प्रत्येक क्षणांशी आनंदाने खेळाल आणि दुसऱ्यांच्या आयुष्यात आनंदाचे क्षण निर्माण कराल. मग संपर्क साधा माझ्याशी लगेचच... नाहीतर सुरू करा तुमच्या मित्रांना गोळा करून वर्गात, घरी किंवा आपल्या सोसायटीतसुद्धा...

देवदत्त पाठक
७७२, शनिवार पेठ,
पुणे ३०

जे जे वास्तव, सुंदर आहे या जगती

सत्य-शिव-सुंदर

उपासक-

साने गुरुजी

शैलजा देशमुख

१९२३ मधील गोष्ट.

अंमळनेरच्या प्रताप हायस्कूलमधील मुलांचे भाग्य अचानक उजळले. कर्तबगार, हुशार, तीव्र संवेदन-क्षमता असणारा एक तरुण, अध्यापक म्हणून शाळेत रूजू झाला. 'या उमलत्या कळ्यांना मी प्रकाश देईन, त्यांच्यावर वात्सल्यरसाचे सिंचन करीन, त्यांचा विकास करीन असे स्वप्न पाहात हा तरुण शाळेत दाखल झाला आणि तेथील छात्रायलातच राहू लागला. त्याच्या रूपाने छात्रायलातील मुलांना जणू 'आई' च मिळाली. गाढ साखरझोपेत असलेल्या मुलांना हे गुरुजी भूपाळी गाऊन उठवू लागले. सुंदर लयदार गाणी त्यांच्या कानी पडू लागली. कुणी आजारी पडला तर आईच्या मायेने गुरुजी त्याची सेवा करायचे. शिकवताना तन्मय होऊन जायचे. त्याबरोबरच राष्ट्रीय चळवळीची माहिती मुलांना द्यायचे; मोठ्या पुढाऱ्यांच्या भाषणांना मुलांनी हजर राहावे म्हणून खटपट करायचे. त्यांच्यासाठी रात्ररात्र जागून स्वतः हस्तलिखित लिहायचे. मात्र १९३० च्या देशातील तप्त वातावरणात गुरुजींनी अंमळनेरचा निरोप घेतला आणि एका विशाल शाळेचे ते अध्यापक बनले. अवघ्या महाराष्ट्राचे साने गुरुजी झाले.

१९९९ हे वर्ष पूज्य साने गुरुजींच्या जन्मशताब्दीचे वर्ष! त्यांच्या सम्यक् व्यक्तिमत्त्वाचे यथार्थ दर्शन घडवताना राजा मंगळवेढेकर म्हणतात, 'मातृहृदयी साने गुरुजी म्हणजे महाराष्ट्राची भावशक्ती!' ते आधी सेवाशील कार्यकर्ते होते. तळमळीने शिकवणारे अध्यापक होते. आपल्या उदात्त विचारांचा व भावनांचा त्यांनी आपल्या वाणीने, लेखणीने व कृतीने महाराष्ट्रावर अक्षरशः वर्षाव केला. नवसमाजाचे एक विशाल स्वप्न त्यांच्या डोळ्यांसमोर तरळत होते. ते साकार करणारी मुलांची पिढीच्या पिढी घडविण्यासाठी ते धडपडले. त्यांच्या 'श्यामची आई' ने मराठी मनावर साम्राज्य गाजवले. कोवळ्या अंतःकरणाचा प्रतिभासंपन्न साहित्यिक, तितकाच झुंजार पत्रकार, ओजस्वी वाणीचा वक्ता असे विविध पैलू त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वामुळे होते. संस्कारक्षम वाङ्मयाचे प्रचंड भांडार त्यांनी मराठी वाचकांना भरभरून दिले. समाजातील विषमता त्यांना व्यथित करित होती. त्यातील एक तरी वेदना आपण अनुभवली आणि ती कमी करण्याचा प्रयत्न केला तर त्यातून गुरुजींची खरी स्मृती जपल्यासारखे होईल.

जगात जे जे सुविचार वारे, मदीय भाषेत

कथा, कादंबरी, नाटक, पत्रे, गीते, कविता, वृत्तपत्र, अनुवादित साहित्य असा त्यांनी साहित्याच्या प्रांतात चौफेर संचार केला. कित्येक पिढ्यांतील बालकांना त्यांच्या साहित्याने वेड लावले. 'धडपडणाऱ्या मुलां'ची पिढीच्या पिढी त्यांनी घडवली. या वर्षी त्यांची जन्मशताब्दी साजरी होत आहे. गुरुजींचे साहित्य रडवे आहे, कालबाह्य झाले आहे, अशी टीका काहीजण करीत असले तरी जोपर्यंत आपल्या जीवनातील 'आई'चे स्थान अढळ आहे, तोपर्यंत मराठी मुले 'श्यामची आई' वाचत राहातील. 'तीन मुले', 'विश्राम', 'गोड गोष्टी', 'सुंदर पत्रे' यांसारखी पुस्तके मुलांच्या हातात द्यावी, असे पालकांना आवर्जून वाटत राहिल. आजच्या विज्ञाननिष्ठ युगात आपली संवेदनक्षमता कमी होते की काय अशी भीती सर्वांना वाटते. अशा वेळी विज्ञाननिष्ठ कमालीचे प्रेम करणाऱ्या तरीही हृदयाचे प्रामाण्यही तितकेच खरे माननाऱ्या साने गुरुजींचे स्मरण खूप मार्गदर्शक ठरेल.

काही महापुरुष जन्मापासून महान असतात, त्यांच्याविषयी आपल्याला खूप आदर वाटतो, पण त्यांचे स्थान आपल्यापासून काहीसे दूर-उंचावर असते. काहीजण सामान्य माणसासारखाच आपल्या जीवनाचा आरंभ करतात, पण हळूहळू त्यांची जडणघडण अशी होत जाते की तो सामान्याचा असामान्य होतो. कोकणातल्या पालगडसारख्या लहानशा गावात गुरुजींचे बालपण गेले. लहानपणी तुमच्यासारखाच ब्राह्मण, धडपडणारा, चुकणारा असा हा मुलगा; पण त्याला परिसस्पर्श लाभला तो आईच्या माया-ममतेचा, तिच्या शिस्तीचा, चारित्र्यसंपन्नतेच्या आग्रहाचा! गरिबी आली तरी

स्वाभिमानाने कसे जगावे याचे धडे या मुलाने गिरवले. पुढे अध्यापनाचे काम करीत असताना शाळेच्या परिसरात बागा फुलवल्या, मुलांची मने सुसंस्कृत केली. आयुष्यभर जे जे मंगल, सुंदर, उज्ज्वल आहे ते ते त्यांनी दोन्ही हातांनी भरभरून दिले. अवघ्या महाराष्ट्राचे ते गुरुजी बनले.

दुःखाचा अनुभव लहानपणापासून घेतल्याने तीव्र संवेदनशीलता त्यांच्या मनात जागी झाली, त्यामुळे ते दीन दुःखितांचे मित्र बनले. सगळीकडचा अहंकार दूर व्हावा आणि समाजाने समतेची वृत्ती जोपासावी ही तळमळ त्यांना अस्वस्थ करीत राहिली. त्यांच्या अंतःकरणातील करुणेचा झरा सतत वाहात राहिला. शिक्षणासाठी दापोली, औंध, पुणे अशा वेगवेगळ्या ठिकाणी ते धडपडत राहिले. तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यास केला. स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झाले. कारावासात असताना त्यांनी अनेक पुस्तके लिहिली. १९४६ मध्ये पंढरपूरचे विठ्ठल मंदिर हरिजनांसह सर्वांना खुले व्हावे म्हणून त्यांनी बेमुदत उपोषण केले आणि कैक शतके हरिजनांना बंद असलेली विठ्ठल मंदिराची दारे खुली झाली. देवळातच नव्हे तर प्रत्येकाच्या घरात, रोजच्या व्यवहारातील सामाजिक विषमता समूळ नष्ट व्हावी अशी तळमळ त्यांच्या मनाला व्यापून राहिली. समतेचे, देशाच्या एकतेचे स्वप्न पुरे होत नाही या विचाराने ते व्यथित झाले आणि १९५० मध्ये त्यांनी मृत्यूला कवटाळले.

'सेवितो हा रस वाटतो अनेका' या वृत्तीने त्यांनी लेखन केले. 'जे जे आपणासि ठावे। ते ते सकळांसि सांगावे।' असा अनिवार उत्साह

त्यांच्या ठायी होता. गुरुजींनी आपल्या अल्प आयुष्यात शाश्वत मूल्ये डोळ्यासमोर ठेवून विपुल लेखन केले. लहानमोठी मिळून जवळपास १२५ पुस्तके लिहिली. त्यांच्या बोधसुंदर, संस्कारक वाङ्मयाचे भाण्डार प्रचंड आहे. तो त्यांच्या अंतःकरणाचा आरसा आहे.

त्यातील 'श्यामची आई' कादंबरीने अनेक पिढ्यांना वेड लावले. अमृताच्या झण्याप्रमाणे मातृप्रेमाची जिवंत पुष्करिणी असलेल्या या पुस्तकातून त्यांनी मातेच्या वात्सल्यप्रेमाचे मंगलस्तोत्रच आळवले. मातेच्या वत्सल तरीही कठोर तालमीत श्याम कसा घडत गेला, याचा सुरेख आलेख हे पुस्तक वाचताना डोळ्यांसमोर उभा राहातो. त्यांतील कारुण्यभाव हृदयाला जाऊन भिडतो. त्यातील सच्चाई आणि उत्कटता हवीहवीशी वाटते. यातच या पुस्तकाचे यश आहे.

धडपडणारी मुले, पुनर्जन्म, सती, आस्तिक, क्रांती, गोड शेवट, रामाचा शेला, संध्या, चित्रकार रंगा, तीन मुले अशा अनेक कादंबऱ्यांनी कुमार वाङ्मयात मौलिक भर घातली

विमल भाव, सरल भाव, मधुर भाव, प्रेम भाव, सेवा निःस्वार्थ भाव, त्यात ओतित। मी राम गुंफिन

आहे. सती रामाचा शेला यासारख्या कादंबऱ्यातून स्त्रीजीवनातील करुणा आणि व्यथा व्यक्त झाली आहे. तीन मुले ही रूपांतरित कादंबरी असूनही अतिशय सरस उतरली आहे. मूळ पाश्चात्य कथेतील रहस्यमयता, गुंतागुंत तशीच ठेवून हळूवारपणे अनुपम असा भारतीय साज गुरुजींनी इथे चढवला आहे.

‘गोड गोष्टी’ चे दहा भाग, आवडत्या गोष्टी आदी पुस्तकांत कथांचा मोठा खजिनाच आहे. या कथांचे विश्व हे मुख्यतः बालविश्व आहे. त्यात मनोरंजनाबरोबरच ज्ञान आहे; सत्य, अहिंसा, श्रद्धा, भक्ती आदी शाश्वत मूल्यांची ओळख आहे. साधी, सुबोध, प्रासादिक भाषा आहे.

‘मिरी’ ही एका गरीब मुलीची आणि तिला मायेने वागवणाऱ्या वृद्ध कंदिलवाल्याची कथा ! ती वाचत असताना प्रेमाचे नाते म्हणजे काय हे समजते. मुलांचा जीवनाच्या भलेपणावरील विश्वास दुणावतो.

‘दुदैवी’ या रूपांतरित दीर्घ कथेत दारूच्या व्यसनापायी आपल्या सुखी परिवारजीवनाची रंगरावाने कशी होळी केली याचे वाचनीय निवेदन आहे. तर ‘सिलास मारनर’ चे मनुबाबा हे रूपांतर खूपच

प्रभावी आहे. बेबी सरोजा, चित्रा आणि चारू, सोनसाखळी, मोलकरीण, शशी यांसारख्या हृदयस्पर्शी कथा मुळातून वाचल्याशिवाय त्यांचे सौंदर्य समजणार नाही.

गुरुजींनी उदंड प्रवास केला, मुलुख पाहिला, माणसं अनुभवली, इतिहास अभ्यासला, शेकडो ग्रंथ वाचले त्यातून जे जे अनुभवले ते ते त्यांनी पत्ररूपाने किशोर-कुमारांसाठी शब्दबद्ध केले. सुंदर पत्रे, श्यामची पत्रे, या रूपात ती प्रकाशित झाली. गुरुजींच्या या पत्रवाडमयात काय नाही? इथं वेदांतील ऋचा आहेत, भर्तृहरीचे नीतिकाव्य आहे. ज्ञानदेव-तुकाबांची अभंगवाणी आहे. ओव्या आहेत, शेक्सपियर, टेनिसन अशा पाश्चात्य कवींची सुवचने आहेत. रवींद्रनाथांची कविता आहे. त्याचबरोबर जीवनाकडे रसपूर्ण रीतीने पाहण्याची दृष्टी देणारे सुरेख सृष्टीवर्णनही आहे. या पत्रातून त्यांनी युवकांशी संवाद साधला. येथे ते अनेक विषय हाताळतात, अनेक विचार तळमळीने मांडतात. आपल्या पुतणीला-सुधेला त्यांनी जी पत्रे लिहिली आहेत ती त्यांनी युवकांशी संवाद साधला. येथे ते अनेक विषय हाताळतात, अनेक विचार तळमळीने मांडतात. आपल्या पुतणीला-सुधेला त्यांनी जी पत्रे लिहिली आहेत ती म्हणजे सुधाचे निमित्त करून गुरुजींनी महाराष्ट्रातील बालकुमारांशी साधलेला सुखसंवादच आहे. सुधेला ते भारतीय संस्कृतीचा परिचय करून देतात. ‘स्वतंत्र बुद्धीची तेजस्वी मुलगी हो’ असं ते केवळ सुधेला म्हणत नाहीत तर प्रत्येक भारतीय मुलीसाठी, त्यांची ही तळमळ आहे. ‘स्त्रीने शिकलेच पाहिजे’ हा विचार ते आग्रहाने मांडतात. पत्रांची भाषा साधी, रसाळ तितकीच जिवंत आहे.

विषयांचे वैविध्य आणि गुरुजींच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आविष्कार झाल्याने या पत्रांना कालनिरपेक्ष महत्त्व आहे. पत्रातील विषय तात्कालिक असले तरी त्यातील विचार पुढील शतकांसाठी मार्गदर्शक होईल इतका महत्त्वाचा आहे.

‘गोड गोष्टी’ प्रमाणेच त्यांचे ‘गोड निबंध’ तीन खंडांत प्रकाशित झाले. या निबंधांचे विषय म्हणजे थोर पुरुषांची-धर्मप्रवर्तकांची, शास्त्रज्ञांची ओळख, निसर्गवर्णने, सामाजिक समस्यांचा विचार असे वैविध्यपूर्ण आहेत.

**जगात जे जे सुविचार वारे
मदीय भाषेत भरोत सारे**

या भुमिकेतून गुरुजींनी उत्तम साहित्याचा अनुवाद केला. ‘टॉलस्टॉय’ च्या ‘What is art ?’ चा ‘कला म्हणजे काय?’ रवींद्रनाथांच्या ‘साधना’ चा अनुवाद, भगिनी निवेदितांच्या पुस्तकांचे ‘राष्ट्रीय हिंदुधर्म’ व ‘समाजधर्म’ हे अनुवाद. असे एक ना अनेक सुंदर अनुवाद गुरुजींनी केले आहेत.

१९३८ मध्ये गुरुजींचे ‘भारतीय संस्कृती’ हे पुस्तक प्रकाशित झाले. त्यात अद्वैत, वर्ण, कर्म, भक्ती, ज्ञान, मूर्तिपूजा यासारख्या कठीण वाटणाऱ्या संकल्पना गुरुजींनी अगदी सोप्या, ओघवत्या भाषेत स्पष्ट करून सांगितल्या आहेत. भारतीय संस्कृतीतील वेगवेगळ्या प्रतीकांमध्ये दडलेला अर्थ गुरुजी सहजपणे दाखवतात. दक्षिणा देताना ओली का करायची? तर हृदयातील ओलाव्याचा या दानाला स्पर्श व्हावा म्हणून ! रांगोळीत स्वस्तिक का तर त्याचा अर्थ सर्वांचे शुभ, कल्याण होवो. मौंजीबंधन याचा अर्थ संयमाने राहून ज्ञानार्जनावर लक्ष केंद्रित करणे; अशा एक ना अनेक

अश्रू पुसावे, जन हासवावे, याहून नाही! जगी काही नामी

संकेतांचा ते अर्थ लावतात. भारतीय संस्कृती ही अंधश्रद्धेवर नाही तर विचारावर अधिष्ठित आहे. परंपरा आणि आधुनिकता यांचा संगम असलेल्या, ज्ञान-अनुभवावर आधारलेल्या या संस्कृतीला कशाचेही भय नाही हा गुरुजींचा विश्वास आहे.

आज मूल्यशिक्षणाचा तासाला ज्या विविध मूल्यांची ओळख तुम्ही औपचारिकपणे करून घेता ती नैतिक मूल्ये साने गुरुजींच्या साहित्यात दिसतात. सामाजिक समता, राष्ट्रीय चारित्र्य, सत्य, प्रामाणिकपणा, विज्ञाननिष्ठ दृष्टी, देशप्रेम या तत्वांचा आग्रह ते आपल्या वाङ्मयातून मांडतात.

‘घटना कागदावर नको, मनात हवी !’ ‘सामाजिक गुलामगिरी ही मानसिक गुलामगिरी नष्ट झाल्याशिवाय जाणार नाही.’ जन्मदात्री माता, भारतमाता आणि जगन्माता यांचं ऋण मानायला हवं’ या विचारांवर त्यांची श्रद्धा होती. सत्य, शिव, सौंदर्य, मांगल्य, मानवतेचे अधिष्ठान या सर्व जीवनातील शाश्वत मूल्यांचा आविष्कार साने गुरुजींच्या साहित्यात आहे. त्या मागील

तळमळीचा सच्चेपणा आपण आजही दुर्लक्षित करू शकत नाही.

साने गुरुजींनी स्फुट लेखन भरपूर केलं, परंतु त्यांचं स्वतःचं प्रेम काव्यावर अधिक होतं. साने गुरुजींची विद्वता, निःस्वार्थी वृत्ती, मातृहृदय, परमेश्वराविषयी आस्तिक्य भाव, सेवालोभी मन, देशभक्ती ही सारी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची वैशिष्ट्ये त्यांच्या काव्यामधून दिसून येतात.

‘पत्री’ मधील कवितांना १९२५ ते १९३५ या काळातील राजकिय पार्श्वभूमी लाभली आहे. गांधीजींच्या सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह इ. सूत्रांचा सानेगुरुजींवर विलक्षण प्रभाव होता, तो त्यांच्या कवितांतून दिसतो. भारतातील सामाजिक परिस्थिती, भारताचे पारतंत्र्य यामुळे त्यांचे अंतःकरण तळमळत असे. आचार्य अत्रे म्हणतात, ‘गुरुजींचे काव्य म्हणजे त्यांच्या जीवनाची निःश्वासिते आहेत.’

प्रभु सतत मंदतर हसू दे ।
तुझ्या कृपेचा वसंतवारा,
जीवनवनि मन नाचू दे ।
अशा शब्दांत ते ईश्वराला आळवतात.
‘खरा तो एकचि धर्म
जगाला प्रेम अर्पावे ।’ ही त्यांची
धर्मविषयक मौलिक दृष्टी आहे.
हे प्रभु !

जन्म सफल हा व्हावा ।
मम जीवनतरु फुलावा ॥
बंधूस साऊली देवो ।
बंधूस सौख्यरस देवो ।
सेवेत सुकोनि जावो ।
हा हेतु विमल पुरवावा ।
असे साकडे ते ईश्वराला घालतात.
‘दंभ हा जगाचा धर्म !
उलटेच जगाचे कर्म :’
अशा जगाची त्यांना चिंता वाटते.
तरीही कधीतरी पूर्णत्वा पाहीन

रसमय अंतर्बाह्य होईन
सेवा करुनि मग राहीन
गळेल शिणलेली तनु यदा
सिंधूत बुडेल हा बुडबुडा
गुरुजी जसे मातृभक्त तसेच
देशभक्तही होते. त्यांच्या देशभक्तीपर कवितांतून तरुणांची मने पेटवण्याचं, जागृत करण्याचं सामर्थ्य होतं. ही समूहाची कविता होती.

या उठा करू हो शर्थ
संपादु दिव्य पुरुषार्थ
हे जीवन ना तरि-व्यर्थ
भाग्यसूर्य तळपत राहो
बलसागर भारत होवो
असा तेजस्वी भाव त्यांच्या कवितेत व्यक्त होतो. धर्माची अगदी साधी तरीही आशयघन अशी संकल्पना ते ‘खरा धर्म’ या कवितेत मांडतात.

खरा तो एकचि धर्म
जगाला प्रेम अर्पावे
जगी ज हीन अति पतित
जगी जे दीन-पद-दलित
तया जाऊन उठवावे
जगाला प्रेम अर्पावे
ज्ञानेश्वरांनी पसायदानातून जे वैश्विक मागणं मागितलं, तेच साने गुरुजींनी ‘खरा धर्म’ या कवितेत मागितलं. कारुण्य, बळ, जिव्हाळा यांची महानता ज्यात आहे, अशा अश्रूंची मागणी ते परमेश्वराकडे करतात.

इवलासा अश्रू ओलावा तो किती
अमित पिकती माझे मळे
इवलासा अश्रू परी त्याच्या पोटी
कोट्यावधी गोष्टी साठलेल्या !
अशी मानवतेचे अधिष्ठान असलेली,
‘सत्य, शिव, सौंदर्याची’ कास
धरलेली, दुर्दम्य आशावाद असलेली
कविता साने गुरुजींनी लिहिली.
निसर्गाच्या सौंदर्याचे गुरुजींना
विलक्षण वेड होते.

हातात हात घेऊन, हृदयास हृदय जोडून ऐक्याचा मंत्र जपून, या कार्य करायला हो ।

नसती जांगे या जरी मुले
नसती जगि या जरी फुले
नसते अंबरि वरि तारे
नसते गाणारे वारे
कसे तरी मग जग दिसते?
हे मन्मतिला ना कळते
असे ते वारंवार म्हणतात तरीही
मानवी जीवन अधिक सुंदर व्हावे
याचा ध्यास त्यांच्या मनाला लागून
राहिला होता.

कृतज्ञता जरि ती नसती
प्रेम बंधुता जरि ती नसती
अश्रु जगी या जरी नसते
हास्य जगी या जरी नसते
कसे तरी मग जग दिसते?
हीच तळमळ जीवनाच्या
अंतापर्यंत त्यांच्या अंतःकरणाला
ग्रासून राहिली होती.

१९४८ मध्ये त्यांनी 'कर्तव्य' हे
दैनिक सुरू केले. त्यातूनच
बापूजींच्या गोड गोष्टी प्रसिद्ध
झाल्या. जातीय वृत्ती नष्ट करणे,
समाजवाद आणणे ही दोन ध्येये
डोळ्यांसमोर ठेवून 'कर्तव्य' दैनिक
विचारांचा अखंड पाऊस पाडील ही
त्यांची भूमिका होती. आर्थिक
चणचणीमुळे हे दैनिक बंद पडले व
त्यातूनच पुढे 'साधना'
साप्ताहिकाचा जन्म झाला, १५
ऑगस्ट १९४८ ला साधनेचा
पहिला अंक प्रकाशित झाला. या
साप्ताहिकातून नाना संस्कृती, नाना
धर्म, विविध भाषांतील उत्तम साहित्य
यांचा परिचय करून द्यावा,
शेतकरी, कामगारांचे प्रश्न
हाताळावेत, कधी सुंदर गोष्टी
द्याव्यात, कधी विज्ञानाच्या,
पराक्रमाच्या कथा सांगव्यात, तर
कधी निर्मल समाजवादाचे उपनिषद्
ऐकावे या आंतरिक ओढीने त्यांनी
'साधना' चालवले. आबालवृद्ध
सर्वांसाठी त्यांच्याकडे कार्यक्रम
होता. 'तुला गाणे म्हणता येते ना?
दहा मुलं गोळा कर आणि गावोगाव
गाणी म्हणत हिंडा. मी देतो गाणी
लिहून ! म्हणा...'

'येथून तेथून पेटू दे सारा देश.'
खेड्यात जा. -नाटक करा-
निसर्गात खेळा. मुलांना सुंदर गोष्टी

सांगा' असे एक ना अनेक साधेसाधे
कार्यक्रम गुरुजींनी दिले आहेत.
'आंतरभारती' हे गुरुजींनी
समाजाला दिलेले शेवटचे स्वप्न !
देशातील प्रांतांचा परस्परंशी व
भारताचा विश्वाशी प्राणमय संबंध
जोपासला जावा यासाठी एक साधा
कार्यक्रम-त्या पलीकडच्या
माणसाची भाषा जाऊन शिकूया,
मजा वाटेल. हे सर्व आपल्यालाही
करता येईल की ! सेवा, त्याग व
प्रेमळपणा आदि गुण घेऊन आपल्या
लहानशा क्षेत्रात आपणही काहीतरी
करू शकू.

साने गुरुजींची सेवेची अखंड
दीक्षा, समतेचे उज्वल स्वप्न,
मानवतेचे प्रेम... त्याचा अंश जरी
आपल्या आचरणात उतरला तरी
समाजाचे चित्र हळूहळू बदलेल
आणि

बलसागर भारत होवो
विश्वात शोभुनी राहो
हे गुरुजींचे स्वप्न सत्यात उतरेल.

▣

- शैलजा देशमुख
बी - ७, गुरुराज हौ. सोसा.
पद्मावती, पुणे ३७

जयाला धर्म तो प्यारा, जयाला देव तो प्यारा, तयाने प्रेममय व्हावे, जगाला प्रेम अर्पावे

एक ३० से.मी.ची प्लास्टिक किंवा लाकडी पट्टी घ्या. तिला १५ सें.मी. वर भोक पाडा. त्यातून दोरा ओवून ती पट्टी समतोल राहते का ते पाहा. समतोल न झाल्यास मेणबत्तीचा एखादा थेंब टाकून ती समतोल करा.

घरातील एखादे कुलूप घेऊन साध्या शिवण्याच्या दोऱ्याने शून्य खूणेजवळ हे कुलूप टांगा. ३० सें.मी. या आकड्याच्या खुणेवर या कुलुपाच्या वस्तुमानाइतका एखादा दगड शोधून बांधा. दोघांचे वस्तुमानासारखे असल्याने पट्टी पुन्हा समतोल होईल.

स्नानगृहातील बादली किंवा टबात पाणी घेऊन दगड व कुलुप बुडेल अशा तऱ्हेने ही पट्टी धरा. काय होते ते पाहा. तुम्ही आर्किमिडीजचा सिद्धान्त शिकलात ना? याचा वापर करून

करून बघा, उत्तर शोधा

याचे उत्तर देता येते का ते पाहा.

हाच प्रयोग थोडा वाढवूया.

प्रयोगशाळेतील अथवा

किराणा दुकानातील

वजनकाट्यावर दोन पातेली किंवा

बरण्या ठेवा. दोन्हीत असे पाणी भरा की, एका बाजूच्या पाण्यात दगड पूर्ण बुडेल व दुसऱ्या बाजूच्या पाण्यात कुलूप बुडेल. काय दिसते पाहा.

वरची पट्टी कुलुपाच्या बाजूला झुकून कुलुपाचे वजन जास्त दर्शविते. तर खालचा तराजू दगडाच्या बाजूला झुकलेला दिसतो. मग पाण्यात दगडाचे वजन जास्त की कुलुपाचे? का? तुमचे उत्तर अंकात दिलेल्या उत्तराशी (कुठे दिले ते शोधा) तपासून पाहा.

वरील प्रयोगात पाण्याऐवजी दुसरे द्रव (उदा. रॉकेल) वापरले तर काय होते ते पाहा. तसेच कुलुपाऐवजी अन्य काही वस्तू वापरली तर काय फरक पडेल?

▣

कविता भालेराव, ऑंध, पुणे ७

नवा तेजाचे सडे शिंपडीत आली दिवाळी। स्वागत आपण करू तिचे काढून रंगावली।

मुंबई-पुणे प्रवास म्हटला की हल्ली अंगावर काटाच येतो, नको ती कामं आणि नको ते कार्यक्रम ! रेल्वेनं जायचं तर पावसामुळे रेल्वे उशिरा धावताहेत, दरड पडल्यामुळे वाहतूक ठप्प झाली नाही तर कुणाचा तरी संप असतोच आणि बसचा प्रवास किंवा अगदी स्वतःच्या मोटारमधून प्रवास असो वाहतुकीची कोंडी झाल्यामुळे कित्येक तास उशीर हा ठरलेलाच ! यंदा जून-जुलैच्या सुमारास झालेली ३६ तास वाहतुकीची कोंडी ही तर या प्रवासातील उच्चांक ठरू शकेल; आणि विमानप्रवास काही सगळ्यांनाच परवडतो असं नाही. यासाठी पर्याय म्हणून घाटात जाणाऱ्या-येणाऱ्या वाहनांसाठी स्वतंत्र्य रस्ते केले गेले; जड वाहनांसाठी वेगळे नियम, वेगळे रस्ते केले गेले पण या प्रश्नातली कोंडी काही फुटत नव्हती आणि घाटातून जाताना, धबधब्यांचा, बोगद्यांचा आनंद उपभोगत प्रवासातील आरामाचा अनुभव मात्र प्रवाशांना मिळत नव्हता.

‘हिरव्या हिरव्या रंगाची झाडी घनदाट,

सांग चेडवा दिसता कसो खंडाळ्याच्या घाट,’

हे गाणं गुणगुणत खंडाळ्याच्या घाटातली मजा लुटणे हे जवळजवळ विरळाच झाले होते. पण आता प्रवासातले हे सुख, मुंबई-पुणेकरांना मिळवून देण्याचा विडाच जणू ‘एक्सप्रेस हायवे’ च्या रूपाने शासनाने उचलला आहे.

पूर्वी विकासकामे म्हणजे सरकारची जबाबदारी आणि त्यासाठी पैसाही सरकारनेच पुरविला पाहिजे, अशी सगळ्यांची धारणा होती. पण आता, मुक्त

अर्थव्यवस्थेतील, B.T.O. (Build, Operate & Transfer) ही कल्पना पुढे येत आहे. म्हणजे बांधा, चालवा आणि हस्तांतरण करा ! अर्थात हा झाला याचा शब्दशः अर्थ; पण ही कल्पना म्हणजे मोठ्या भांडवल घालून बांधणी करायची, नंतर टोल आकारणी (ठराविक वर्षे) करून भांडवल वसूल करायचं, आणि त्यानंतर बांधलेली वास्तू सरकारला हस्तांतरित करायची. प्रवाशांच्या आत्यंतिक गरजेतून, हीच कल्पना महाराष्ट्र शासनाने उचलून धरली. आणि ‘मुंबई-पुणे द्रुतगती महामार्गाची’ योजना आकार घेऊ लागली.

ही दोन्ही शहरे औद्योगिक - दृष्ट्या महत्त्वाची आहेतच शिवाय मुंबईच्या दक्षिणेकडील सर्व वाहतूक केवळ मुंबई-पुणे या एकाच मार्गाने होत असल्याने या द्रुतगती महामार्गाला विशेष महत्त्व आहे. हा रस्ता इतर शहरांसाठी, राज्यांसाठी प्रमाणभूत व्हावा यासाठी खास प्रयत्न करण्यात आल आहेत.

यात कुठेही उणिवा राहू नसेत,

प्रवाशांची सोय व्हावी, अपघातांचे प्रमाण कमी व्हावे, आणि वाहनांची झीज कमी व्हावी, इंधनाची बचत व्हावी अशा सगळ्याच दृष्टीने इतर राज्यांनी या मार्गाकडे आदर्श म्हणून बघावे यासाठी सर्व तंत्रज्ञ, अभियंते, कामगार, अधिकारी आपल्या घरचं काम असल्याप्रमाणे रात्रंदिवस झटत आहेत. या मार्गावर वाहतूक सुरू झाल्यावर कशी दिसेल, याचं चित्र रंगवत काम पुढे चालू आहे. यात एखादं स्वप्न साकार झाल्यावर जसा आनंद होतो तो आनंद या सगळ्यांना मिळत आहे; कारण इतर प्रत्येकाप्रमाणेच हे काम, हे त्यांचंही स्वप्न आहे.

सध्या अस्तित्वात असलेल्या राष्ट्रीय महामार्गाचे रुंदीकरण करून, तोच मार्ग वाहतुकीसाठी वापरणे हाही एक कमी खर्चिक पर्याय शासनपुढे होता. पण त्यामुळे सगळेच प्रश्न सुटले नसते. प्रवाशांचा अमूल्य वेळ, इंधन यांची उधळपट्टी, वेडीवाकडी वळणे, दुष्कर चढ-उतार, मार्गाच्या आजूबाजूनी झालेले अतिक्रमण या सगळ्या गोष्टी विचारात घेता, नवीन

आम्ही अंधाराचा सदा करू धिक्कार । अन् स्वप्न कालचे करूच ते साकार ।

द्रुतगती मार्ग हाच पर्याय शासनाला योग्य वाटला. मात्र असा महामार्ग बांधताना पुढील ४० ते ५० वर्षांत होणाऱ्या संकल्पित विकासाचा, आजूबाजूच्या पर्यावरणाचा विचार करणेही खूप आवश्यक ठरते. या सगळ्यासाठी शासनाने उचललेले महत्त्वाचे पाऊल म्हणजे, 'महाराष्ट्र रस्ते विकास महामंडळ' या अभियांत्रिकी महामंडळाची स्थापना. प्रामुख्याने सगळ्या प्रमुख बाबींचा, खर्चाचा विचार करून मार्गाचा अभ्यास करणे हा हेतू या मंडळाच्या स्थापनेमागे होताच पण द्रुतगती मार्गाची बांधणीही अचूक तरीही द्रुतगतीनेच व्हावी, हाही उद्देश त्यात होता. सार्वजनिक बांधकाम खात्याच्या इतर कामांपेक्षा अधिक कार्यक्षमतेने व संगणकासारख्या आधुनिक तंत्राच्या साह्याने अधिक वेगाने याची बांधणी व्हावी, यासाठी हे महामंडळ नेमताना, रस्ते बांधणीचा अनुभव असलेले, अत्याधुनिक यंत्रणेच्या वापराचा, प्रयोग-शाळांचा अनुभव असलेले निष्णात अभियंते निवडण्यात आले.

नव्या दमाचे अभियंते आणि अनुभवी अभियंते यांचा या प्रकल्पांच्या वेळी छान समन्वय साधण्यात आला आहे. शासन व कंत्राटदार यांच्यातील सल्लागार मंडळ हे दुवा असल्यामुळे कामाची गुणवत्ता वाढण्यास खूपच मदत झाली आहे. अशा प्रकारची यंत्रणा ही या कामाच्या वेळी नव्यानेच कार्यान्वित करण्यात आली आहे.

या प्रकल्पाची आखणी करताना अनेक छोट्या-मोठ्या गोष्टींचा विचार केला गेला. खर्च कसा करायचा, तो भरून कसा काढायचा, रस्ता डांबरी की सिमेंटचा करायचा, इतर जोडरस्त्यांची रचना कशी असेल, महामार्गाच्या एका बाजूकडून दुसऱ्या बाजूकडे जाण्यासाठी पर्यायी मार्गाची व्यवस्था, आधुनिक यंत्रसामुग्रीची व्यवस्था, घाटात बांधकामासाठी येणाऱ्या अडचणी आदी अनेक गोष्टींवर मार्ग काढत काढत योजना पुढे सरकत होती.

पुणे-मुंबई या एकूण १६० कि.मी. अंतरातील ८४ कि.मी. चा

मार्ग या योजनेमध्ये अंतर्भूत आहे. मार्गाची रुंदी ही दुभाजकांसह ४०.५० मीटर आहे. एवढा प्रचंड द्रुतगती मार्ग बांधायचा म्हणजे सलग एकाला ते अवघडच गेले असते. काम विक्रमी वेळात पूर्ण करणे आणि एकूण खर्चाचा आकडा लक्षात घेऊन, संपूर्ण मार्गाची सहा विभागांत विभागणी केली आहे. हा मार्ग पनवेलजवळ कोन या गावापासून सुरू होतो आणि पूर्वेच्या बाजूला देहूरोड-कात्रज या उपमार्गावर किवळे या गावी मिळतो. या विभागणीद्वारे वेगवेगळ्या कंत्राटदारांना आणि सल्लागारांना काम विभागून देण्यात आले. त्यांच्याबरोबर झालेल्या करारात असे मुद्दाम नमूद करण्यात आले आहे की काम वेळेत पूर्ण केल्यास बक्षीस मिळेल मात्र उशीर झाल्यास दंड आकारण्यात येईल.

एवढ्या प्रचंड कामाची गतीही तेवढीच ठेवणे गारजेचे होते. विक्रमी वेळात हे काम पूर्ण करायचेच अशी शासनाची इच्छा आहे. या प्रतिष्ठेच्या कामाला १९९८ च्या सुरुवातीस प्रत्यक्ष बांधणीला सुरुवात झाली; व ते २७ महिन्यांत पूर्ण व्हावे, अशा रितीने त्याची आखणी करण्यात आली आहे. अभियांत्रिकी मंडळाच्या स्थापनेपासून २ वर्षातच, अधिकाऱ्यांच्या, कामगारांच्या कार्यक्षमतेची प्रचीती आली. मुंबई ७-८ वर्षांपूर्वी काँक्रीटचे जे काम पूर्ण व्हायला १ वर्ष लागायचे, तेवढेच काम येथे एका आठवड्यात पूर्ण होत आहे. ही या कामाची खूपच मोठी कौतुकास्पद उडी आहे.

या मार्गाला मुख्य फायदा 'B.O.T.' (बांधा, चालवा व हस्तांतरण करा) या कल्पनेचा

हे स्वप्न कालचे होणार उद्या साकार। योजना आणि यत्नातून रस्ता घेईल आकार।

झाला. त्यामुळे अंदाजे १५०० कोटी इतक्या खर्चाची बाजू कशी सांभाळायची, याची चिंता कमी झाली. मात्र यामुळे भांडवलदार खूप टोल बसवून आपला खर्च भरून काढणार, अशी शंका सर्वसामान्यांना वाटत होती. पण प्रत्यक्षात ५० ते २०० रुपयांपर्यंतच टोल आकारण्यात येणार आहे.

भारतात प्रथमच अशा द्रुतगती महामार्गाची बांधणी होत असल्यामुळे या मार्गाला एक वेगळेच महत्त्व प्राप्त झाले आहे. बांधणी निर्दोष व्हावी यासाठी लागणारी यंत्रसामग्री जरी बाहेरून आयात केली गेली असली तरी तंत्रज्ञ, ज्ञान, शक्ती हे सर्व भारतीयच आहे. या रस्त्याचा पृष्ठभाग असा असेल की ज्यामुळे वाहनांना धक्का बसणार नाही व वाहनांची झीच खूपच कमी होईल. वाहनांच्या इंधनाची बचत होईल, रस्ते उत्तम प्रतीचे असल्यामुळे मोडतोड कमी होऊन वाहनांचे आयुष्यमान वाढायला नक्कीच मदत होईल. हा मार्ग बांधण्यासाठी वापरण्यात येणाऱ्या सर्व साहित्याची अगदी सिमेंट, वाळू, माती, खडी इतकेच काय पाण्याचीही प्रयोगशाळेत चाचणी घेण्यात येत आहे. या मार्गाच्या गुणवत्तेचा निकष सगळ्यात महत्त्वाचा मानण्यात आला आहे. नदीच्या पाण्यातली वाळू उपसून नदीच्या पात्राची हानी करण्यापेक्षा दगडांचा भुगा करून त्या वाळूचा वापर बांधकामात करण्यात आला आहे. अनेकदा पावसाचे पाणी रस्त्यांवरून वाहून न गेल्यामुळे ते तसेच साचून राहते व त्यामुळे रस्ते खराब होतात. या मार्गावर असे होऊ नये यासाठी पाण्याचा निचरा होईल, अशी

विशेष व्यवस्था करण्यात आली आहे.

क्रॉक्रीटच्या रस्त्याची बांधणी ही दोन थरांमध्ये केली जात आहे. पहिला थर थोडा कमी प्रतीचा, तर वरचा थर ज्यावरून वाहने जाणार, तो उच्च प्रतीचा असणार आहे. खालच्या थराचा पेव्हर हा नेहमीच्या डांबरी रस्त्याला लागणाऱ्या पेव्हरप्रमाणे आहे, तर वरच्या थरासाठीचा पेव्हर म्हणजे एक अत्याधुनिक यंत्रणा आहे. ही यंत्रणा यापूर्वी फक्त दिल्ली-मथुरा या राष्ट्रीय महामार्गावर वापरली गेली आहे. त्यात एका मिनिटात दीड घनमीटर काँक्रीट वापरून १मी. लांबीचा १ पदर पूर्ण होतो. अशा रितीने दिवसभरात जवळजवळ ५०० मीटरच्या एकेरी पदराचे काँक्रीटिंग होते. नेहमीच्या यंत्रणेच्या तुलनेने हा वेग दसपटीपेक्षा जास्त आहे. तसेच या यंत्रणेत काँक्रीटच्या थराच्या जाडीवर १ मि.मी. पर्यंत नियंत्रणही ठेवता येते, ही खूपच जमेची बाजू आहे. अगदी इतक्या बारीक

गोष्टीतही गुणवत्ता टिकविण्याचा प्रयत्न इथले अधिकारी, तंत्रज्ञ करत आहेत.

सिमेंटच्या सहापदरी (३ पदर जाताना, ३ येताना) रस्त्याला, पुढे मागे रस्ता वाढवायचा ठरले तर १-१ जास्तीच्या पदराची सोयही करण्यात आली आहे. दोन्ही बाजूला २.५ मी. रुंदीच्या कच्च्या पट्ट्या असणार आहेत. सहापैकी ३ पदरानंतर ७.६० मीटरचा दुभाजकही असणार आहे. तसेच महामार्गावरील मुख्य अडचण असते ती वाहनांव्यतिरिक्त मार्गावरील गावातील पादचारी, बैलगाड्या, इतर प्राणी यांचे अडथळे हे रस्त्यावर येऊ नयेत यासाठी व इतरांचे अतिक्रमण रोखण्यासाठी रस्ताच्या दोन्ही बाजूंनी उंच कुंपण घालण्यात येणार आहे.

अशा प्रकारच्या घाटातल्या महामार्गावर सोईसाठी बोगदे काढले जातातच. या द्रुतगती महामार्गावरही रस्त्याची लांबी थोडी कमी करण्यासाठी ५.७२ लांबीचे बोगदे बांधण्यात येणार आहेत. या कामात अगदी तरबेज आणि महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध व

नाजुक जाईची ही बाळे; गुलाब ताजा छान। ही इवलाली रानफुलेही रंगे हरिती भान।

मानाच्या कोकण रेल्वे प्रकल्पाचे बांधकाम करणाऱ्या कोकण रेल्वेकडेच मुद्दाम याही मार्गातील बोगद्याचे काम सोपविण्यात आले आहे. त्यामुळे यातील अचूकता टिकून राहिल अशी खात्री आहे.

या मार्गाची प्रत्यक्ष बांधणी करताना पुढील ४०-५० वर्षात सगळ्याच गोष्टीत होणाऱ्या बदलांचा विचारही केला गेला. पाइपलाइन्स टाकण्यासाठी रस्ते उखडले जाणे, तसेच मध्ये येणारे विजेचे खांब, तारा, टेलिफोनच्या तारा, कायमस्वरूपी घरे यांच्यासाठी पर्याय शोधताना खऱ्या अडचणी आल्या. टेलिफोनच्या तारा, पाण्याचे पाईप हे बांधणीला सुरुवात व्हायच्या आधीच जमीन खोदून आत बसविण्यात आले. तसेच अनेकदा रस्ते बांधून पूर्ण झाल्यावर नवीन पाईप तारांसाठी ते पुन्हा खोदले जातात, त्यासाठी रस्ते बांधतानाच रिकामे पाईप घालून ठेवले आहेत. तसेच मार्गावर अनेक लहान मोठ्या बांधण्यात येणार आहेत. या मोठ्यांखालून व वरून जाणारे रस्तेही असणार आहेत. त्यामुळे इतर गावकऱ्यांची मोठीच सोय होईल. वाहनांना विनाअडथळा, सलग वेगाने जाता यावे व जलदगतीमध्ये सुरक्षिततेही प्रवास करता यावा यासाठी, कोनपासून देहरोडपर्यंतच्या मधल्या गावांना जोडणारे रस्ते हे २६ ठिकाणी भुयारी मार्गाने जाणार आहेत. तसेच महामार्गावर मध्ये येणाऱ्या नद्या, नाले पार करण्यासाठी ५ मोठे व २५ छोटे पूलही बांधण्यात येणार आहेत. सलग ८५ कि.मी. लांबीच्या रस्त्यावर कुठेही सिग्नल असणार नाही. प्रवाशांची सोय महत्त्वाची मानून व

वाहनांच्या इंधनाची बचत व्हावी, यासाठी पठारावरील रस्त्यावर कमाल १२० कि.मी. वेगाने वाहन जाऊ शकेल तर घाटामधून कमाल ७० कि.मी. वेगाने वाहनांना जाता येईल. मोठा सहापदरी रस्ता व अडथळे दूर झाल्यामुळे अपघातांची शक्यताही खूपच कमी झाली आहे. दोन ठिकाणी महामार्गावर रस्त्यातून बाहेर पडण्यासाठी अथवा प्रवेशासाठी सोय असणार आहे. मात्र तिथेही कर आकारणी केंद्रे असणार आहेत. तसेच महामार्गावर प्रवाशांच्या विश्रामासाठी बागा, उपाहारगृहे अशा सोयी असणार आहेत.

प्रथमपासूनच अचूकतेचा आग्रह धरल्यामुळे मार्गाची देखभाल-दुरूस्तीचा खर्च हा खूपच नगण्य येऊ शकतो. अशा अनेक गोष्टींमध्ये पर्यावरणाच्या दृष्टीनेही विचार झाला आहे. रस्त्याच्यामध्ये येणारी झाडे, शेते हे बाजूला काढणे गरजेचे होते. पण त्यासाठी तिथली झाडे काढून दुसऱ्या ठिकाणी ती नव्याने रुजविण्यात आली आहेत. अशा प्रकारे ५०० मोठ्या झाडांची पुनर्रचना करण्यात आली. शेते हलवणं, हेही जिकीरीचं काम होतं. पण शेतकऱ्यांची समजूत घालून त्यांचं पुनर्वसनही केलं. अशा प्रकारे जवळजवळ ९०% लोकांना नुकसानभरपाई दिलेली आहे. यासाठी स्थानिक शेतकऱ्यांनीही चांगले सहकार्य दिले.

असं विविध अडचणींवर मात करत आणि दरदिवशी सौंदर्याचे नवं लेणं लेऊन घेत, विक्रमी वेळात हे काम पूर्ण करायचं, अशा उद्देशानं युद्धपातळीवर हे काम चालू आहे. महाराष्ट्राचं, देशाचं भूषणं असणारं हे

काम आपण बांधकाम चालू असताना, आवर्जून पाहावं असंच आहे. या लेखातून फक्त या प्रचंड कामाची छोटीशी झलक दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे एवढं प्रचंड काम आपल्यापैकी अनेकांनी जरूर पाहून यावं.

सैनिक ज्याप्रमाणे देशासाठी, देशाचं रक्षण करण्यासाठी झटत युद्धपातळीवर कार्य करत असतात, त्याप्रमाणे या द्रुतगती मार्गावरही सैनिकांप्रमाणेच इथले कामगार आपल्या सोईसाठी, असेच झटत आहेत. 'खंडाळ्याच्या घाटात हवा थंडगार' असं म्हणत, सुपर स्पीडने या गार हवेचा आनंद प्रवाशांना मनमुराद लुटता यावा, यासाठी प्रयत्नशील असणाऱ्या या सगळ्यांना आणि शासनाला आपण मनापासून शुभेच्छा देऊ या !

II

अच्युत एरंडे

१०९. पूनम अपार्टमेंट,
२५ आयडियल कॉलनी,
कोथरूड, पुणे २९

घाटातील वाट, काय तिचा थोट। चोहीकडे पसरली झाडी घनदाट।

मित्रांनो, यंदाच्या दसरा आणि दीपावली या उत्सवांना कारगिलच्या सीमा-युद्धाची धीरोदात्त पार्श्वभूमी आहे. या युद्धात आपल्या कित्येक शूर जवानांनी आणि त्यांच्या तरुण अधिकाऱ्यांनी देशासाठी आपले प्राण पणास लावले. दसरा दिवाळी साजरी करताना त्यांच्या शौर्याची स्मृती जागती ठेवणं हे आपल्या सर्वांचं कर्तव्य आहे.

सीमा-युद्ध हे आपल्याला नवीन नाही. देशाची वायव्य सीमा नेहमीच धगधगती राहिलेली आहे. सिकंदरापासून कारगिलपर्यंत या दिशेकडून आपल्यावर सतत परकीयांची आक्रमणे झाली. १९७६ मध्ये लडाखच्या संशोधन मोहिमेवर जाताना मी कारगिल येथे मुक्काम केला होता तेव्हाही तेथे अशांतता जाणवली होती.

देशाची वायव्य सीमा नेहमीच धोकादायक का राहिलेली आहे, हा विचार इतिहास वाचताना मनात घोळत असे. कारगिलच्या वास्तव्यात तो आणखी तीव्र झाला आणि मी त्या वेळी तिथे जे पाहिले, अनुभवले, त्यामधून एका विशिष्ट विचारधारेने मन व्यापले. तीच गोष्ट आज तुम्हाला सांगावी असं वाटतंय.

इसवी सनापूर्वी तीन ते चार हजार वर्षे भारतात सिंधू नदीकाठची नागरी संस्कृती नांदत होती. सिंधू नदीच्या खोऱ्यापासून थेट गुजरातपर्यंत आणि पश्चिम उत्तर प्रदेशापर्यंतच्या भागावर या संस्कृतीची केंद्रे पसरलेली होती. त्या वेळी ईजिप्त, बॅबलोन इथे मोठी साम्राज्ये होती. इराणमधील आर्यांचे साम्राज्य तर आजच्या अफगाणिस्तानपर्यंत पसरले होते.

अखंड भारताचा काही भाग त्यांच्या मांडलिकत्वाखाली होता. या साम्राज्यांचे इतिहास रक्तलांछित लढायांनी आणि भयानक क्रौर्याने माखलेले आहेत. सिंधू संस्कृतीशी या साम्राज्यांचे व्यापारी संबंध जरूर होते, पण प्रबळ असूनही त्यांच्याकडून या संस्कृतीवर आक्रमणे झाल्याची नोंद इतिहासात सापडत नाही.

सिंधू संस्कृतीला पादाक्रांत करणे या साम्राज्यांना अशक्य होते, असे मुळीच नाही. त्या काळात सिंधू संस्कृती ही अद्वितीयच म्हटली पाहिजे. त्यांची नगररचना तर सर्वांनी वाखाणली आहेच, पण मला महत्त्वाची गोष्ट ही वाटते की या संस्कृतीमध्ये सैन्य, युद्धे, आक्रमण, प्रदेश काबीज करणे या गोष्टी अजिबात दिसत नाहीत. इतिहासात तसा पुरावा मिळत नाही. रक्तलांछित साम्राज्यांच्या सन्निध असूनही ही संस्कृती सैन्ये, त्यांची उभारणी, त्यांच्या हालचाली, युद्धे यांपासून अलिप्त कशी राहिली, याचा मला नेहमीच अचंबा वाटत राहिला आहे.

या प्रश्नाचा विचार करताना एक गोष्ट लक्षात येते की युद्धे ही नेहमी प्रस्थापित राजसत्तांमध्ये होत असतात. सिंधू संस्कृतीमध्ये कोणा राजाची किंवा एखाद्या घराण्याची

सत्ता कधी प्रस्थापित झालीच नाही. या संस्कृतीतील नगर. स्वायत्त असावीत आणि त्यातील नागरिक आणि त्यांचे प्रतिनिधी यांचेच शासन तिथे चालत असावे. मोहेंजोदारोसारख्या ठिकाणी कदाचित धर्मगुरूंच्या हातात सत्ता असावी. पण ग्रीक शहरांप्रमाणे या नगरांना सैन्याची गरज भासलेली दिसत नाही. कारण अंतर्गत लढाया वा परकीय आक्रमणे होतील या भीतीने त्यांना ग्रासलेले दिसत नाही.

इ.स. पू. ३००० वर्षे ही स्थिती होती. ती का होती? आणि नंतर ती का बदलली व आक्रमणे सुरू झाली. ती का बदलली? आक्रमणे का सुरू झाली?

राजसत्ता उदयास येण्यास काही विशिष्ट परिस्थिती कारणीभूत होते, असे दाखले इतिहासात मिळतात. राजसत्तेचा उदय शेतीचा शोध लागल्यानंतरचा आहे. माणूस शेती करू लागला आणि तो एका प्रदेशात स्थिरावला. त्या आधीचे त्याचे भटके जीवन संपले. नदीकाठच्या सुपीक जमिनीत तो शेती करू लागला आणि भरपूर अन्नधान्य पिकवू लागला. इजिप्तमधील नाईल आणि पश्चिम आशियातील तैग्रिस व युफ्राटिस या नद्यांच्या काठी असलेल्या जमिनींतून शेतकऱ्यांनी अन्नधान्याचे प्रचंड उत्पादन काढणे सुरू केले. त्यावर सर्वांचा उदरनिर्वाह होणे शक्य असल्याने, निरनिराळे कारागीर व कलावंत, देवळांतील पुजारी आणि धार्मिक विधी करणारे, व्यापारी, लेखक व कवी, तत्त्वज्ञ आणि शास्त्रज्ञ असे अनेक वर्ग समाजात निर्माण झाले. या निरनिराळ्या लोकांचे परस्परसंबंध

घटियंत्राचा काटा घडोघडी, अंक तेच दावी । नियमच इतिहासाचे आवृत्ती तशी पुन्हापुन्हा व्हावी ।

नियंत्रित करण्याची गरज जशी निर्माण झाली तशी प्रथम लोकसत्ता व त्यामधून 'बळी तो कान पिळी' या न्यायाने राजाची सत्ता निर्माण झाली. या राजांना जशी आपली सत्ता आणि संपत्ती वाढविण्याची हाव सुटली, तशी सैन्ये, युद्धे सुरू झाली व त्यातून साम्राज्ये उभी राहू लागली, कालांतराने ती कोसळून नामशेष होऊ लागली.

सिंधू नदीकाठच्या जमिनीत बहुधा असे प्रचंड धान्योत्पादन झाले नसावे, होत नसावे; कदाचित् त्याची गरजही भासत नसावी.

इ.स.पू. ४००० ते ३००० या काळात पूर्व राजस्थानच्या आजच्या भागात अनेक ठिकाणी दलदली होत्या, जंगले होती, असा पुरावा सापडतो; त्यामुळेच कदाचित् सिंधू संस्कृती ज्या भागात नांदत होती, तिथे शेतीची भरभराट होण्यासारखी परिस्थिती नसावी. तेथील नागरिकांचा भर नौकानयन आणि व्यापार यांवर असावा. तो प्रदेशच असा असावा की तो जिंकून घेण्याचे प्रयास करण्याच्या भानगडीत पडावं असं त्या वेळच्या सम्राटांना वाटलं नसेल.

इ.स.पू. ३००० ते २००० या हजार वर्षांत ही परिस्थिती पालटू लागली. सिंधूसंस्कृतीच्या नागर लोकांनी आपली घरे बांधण्यासाठी, नगरे उभविण्यासाठी विटांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला. त्या भाजण्यासाठी ज्या भट्ट्या लावल्या गेल्या, त्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर जंगलतोड झाली. वातावरणही या सुमारास बदलू लागले होते. पावसाचे मान कमी होऊन शुष्कता वाढत होती. थरचे सुप्रसिद्ध वाळवंट आकार घेऊ लागले होते. सिंधू संस्कृतीचा न्हास होण्यास

अन्नधान्य, जळण इतर कच्चा माल या सर्वांची टंचाईच प्रामुख्याने कारणीभूत झाली. पाण्याचा अनिर्बंध वापर, भरपूर पीक काढण्याची प्रवृत्ती यामुळे जमिनी खराब झाल्या. खारवटल्या, पाणथळ झाल्या. पूर्वीसारखी पिके त्यांतून निघेनाशी झाली. अन्नधान्ये, कच्चा माल, लाकूड यांच्या टंचाईबरोबर व्यापारही संपुष्टात आला आणि हा प्रदेश कायमचा दुष्काळी, वाळवंटी बनला.

अशा अवनत स्थितीला पोहोचलेल्या प्रदेशातच पुढे ख्रिस्त आणि पैगंबर जन्माला आले. त्यांनी जे धर्म स्थापन केले, त्यांच्या अनुयायांना सुजलाम्, सुफलाम्, धनधान्याने भरलेले प्रदेश ठाऊकच नव्हते. असे प्रदेश पूर्वेकडे आहेत, चीन आणि भारतात आहेत, हे त्यांना माहीत होते. या दोन्ही धर्मांच्या प्रेषितांनी आपल्या अनुयायांना धर्मप्रसाराचा, आवश्यक असेल तेथे तलवारीच्या बळावर धर्मप्रसार करण्याचा जो उपदेश केला, त्यामागे धर्मप्रसाराबरोबरच इतर संपन्न प्रदेशावर सत्ता गाजविण्याची मनीषाही होती. आपापल्या प्रेषितांचा उपदेश तंतोतंत अमलात आणण्याचे धोरण त्यांच्या अनुयायांनी स्वीकारले आणि भारतावर परकीय आक्रमणे व लुटालूट पद्धतशीरपणे चालू झाली.

आजही या दोन्ही धर्मांचे अनुयायी छुपे किंवा उघड युद्ध किंवा व्यापारी आक्रमण यांमध्ये इतर जगाला गुंतविण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न करीत आहेत.

भारताला मुस्लिमांच्या आक्रमणाला तोंड द्यावे लागले, तर चीनला दुष्काळी प्रदेशातून घोडदौड

करणान्या मंगोल टोळ्यांच्या आक्रमणाला तोंड द्यावे लागले.

इतिहास सांगतो की, ज्या संस्कृती निसर्गाकडे दुर्लक्ष करतात, निसर्ग-संपत्तीचा नीट वापर करीत नाहीत, त्या धुळीला मिळतात. मग अशा धुळीतून जे धर्म-पंथ उभे राहतात, ते वृत्तीने आक्रमक बनतात. भारताशी झालेली सीमायुद्धे म्हणजे या गोष्टींचेच प्रत्यंतर.

पुढील काळात खनिज तेलाचा शोध याच प्रदेशात लागल्याने इथे संपत्तीचा पूर वाहू लागला. तरी निसर्गाच्या पुनरुज्जीवनाकडे पुरेसे लक्ष येथील लोक आणि सरकारे यांनी न दिल्याने त्यांची नैसर्गिक परिस्थिती वाईटच राहिली आणि पूर्वीइतके परक्या देशातील आक्रमण सोपे राहिले नसल्याने आपापसांतच त्यांची युद्धे चालू राहिली. अरब आणि इस्त्रायल यांच्यातील संघर्ष हे त्याचे अगदी अलीकडील रूप.

आम्ही भारतीय वैभवशाली भविष्याची स्वप्ने पाहत असलो तर निसर्गाचे पुनरुज्जीवन हे आपले पहिले कर्तव्य ठरेल. तद्वतच निसर्गाला पिळून काढणाऱ्या संस्कृतींकडून अनेक मिषांनी होणारे छुपे व उघड आक्रमण हेसुद्धा अपेक्षितच राहिल. त्यासाठी सदैव सज्ज राहणे हा आपला धर्मच ठरेल.

हीच कारगिलच्या वीरांना यथोचित श्रद्धांजली ठरेल !

▣

प्रकाश गोळे

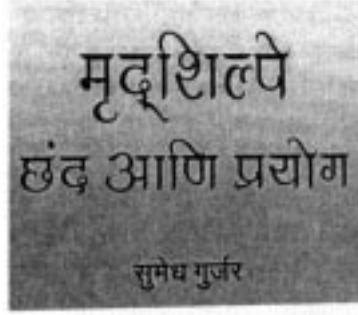
१ ब, अभिमानश्री सोसायटी

पुणे ४११००८

वैभवशाली भवितव्याची स्वप्ने पाहूया सीमेवरती जागृत राहूनी, निसर्गास जपूया

प्रि य बालमित्रांनो, साधारण तुमच्याच वयाचा असताना जडलेल्या एका छंदाबद्दल आज तुमच्याशी हितगुज करताना मला पुन्हा बालपणात परतल्यासारखे वाटते आहे. मातीच्या वस्तू बनविण्याच्या माझ्या या उपद्व्यापाला मी मुद्दामच 'कला' अथवा 'कलाप्रकार' असे न संबोधता 'छंद' असे संबोधतो आहे. कारण कला म्हणजे काय याची नेमकी व्याख्या मला करता येणार नाही, मात्र अनेक छंदांतून संपन्न झालेल्या अनुभवविश्वातून कलाविष्कार साकार होतात, अशी माझी धारणा आहे. कला म्हणजे केवळ तंत्र वा कौशल्य नव्हे. त्या मागे संवेदनशीलता, निरीक्षणशक्ती, सक्षम अभिव्यक्ती आणि प्रगल्भ-अंतर्मुख जीवनदृष्टी अशी अनेक अंगे असतात.

माझे बालपण महाराष्ट्राचा अतिपूर्वेचा जिल्हा असलेल्या चंद्रपूर भागात नेले. घनदाट अरण्यांच्या या प्रदेशात बालपणापासून मला आदीम जमातींची जीवनपद्धती जवळून बघण्याची संधी मिळाली. आदिवासींच्या जीवनाचा एक अभिन्न आणि मनोवेधक घटक म्हणजे त्यांची कलासृष्टी. नैसर्गिक रंग वापरून साकारलेली चित्रकला, लाकडात कोरलेली दैवते आणि पूर्वजांची स्मृतिचिन्हे (Totem), भोपळा कोरून बनविलेली 'वॉटर-बॅग', इत्यादी अनेक मनोवेधक कलाकृती मी झपाटल्यासारखा निरखित असे. परंतु या सर्व माध्यमांत मला सर्वाधिक वेड लावले ते आदिवासींच्या मृदशिल्पांनी. वरवर बघता एखाद्या लहान मुलाने करावी तशी ओबडधोबड, कान-नाक-डोळे-बोटे नसलेली मातीची मूर्त,

पण त्यातून अरण्यातील जीवनाच्या गूढ-रौद्र छटांचे नेमके दर्शन होते. मला सुरुवातीला वाटायचे की या

आदिवासींना नाक-डोळे सुबकपणे काढायला कुणी शिकवलेच नाही बहुतेक! पण पुढे-पुढे लक्षात आले की शतकानुशतके अखंड प्रवाहित

असणाऱ्या आदिवासी जीवनप्रक्रियेची ती प्रतिकात्मक बिंबे आहेत. सोबतच्या आकृतीमध्ये डोक्यावर टोपली घेऊन बाजाराला निघालेल्या स्त्रीचे आदिवासी शैलीतील मृदशील्प दिसते आहे.

यातून कुठल्याच विवक्षित व्यक्तिचा अथवा व्यक्तिमत्त्वाचा बोध होत नाही तर त्याऐवजी एका सांस्कृतिक परंपरेचे दर्शन घडते. या आदिम शिल्पकलेचे दुसरे वैशिष्ट्य हे

की त्यात निसर्गातील घटकांचे नुसतेच अनुकरण करण्याचा प्रयत्न दिसत नाही. निसर्गातल्या घटकांवर आदिवासी आपल्या कल्पनाशक्तीने प्रक्रिया करतो, त्याच्या मनातील अद्भुत रम्य संवेदनांचे आरोपण करून त्यांना चमत्कृती प्रदान करतो आणि त्यातून वास्तवात न आढळणारे असे कलेचे 'प्रतिविश्व' उभे करतो. कलाकाराला अनुभवास येणारा निर्मितीचा आनंद हा प्रतिविश्व उभारल्याच्या सार्थकतेतून उद्भवलेला असतो. दुसऱ्या आकृतीमध्ये एका आदिवासीच्या कल्पनेतील पक्षी मृदशिल्पाच्या माध्यमातून साकारलेला दिसतो आहे.

मला व्यक्तिशः आदिवासींची ही प्रतिकात्मक आणि रूपक किंवा सूचक (Suggestive) कलापद्धती अधिक भावते कारण त्यात स्थलकालाच्या विशिष्ट संदर्भाना ओलांडून कुठल्याही मानवी मनाची पकड घेण्याची क्षमता आहे.

मित्रांनो, मला अगदी नीट लक्षात आहे की आपल्या या संवादाचा विषय आदिवासी कलापद्धतीचे विश्लेषण हा नव्हे. पण तुम्हाला माहिती आहे का की मी हे सारे का सांगतोय? -

कारण मला माहित आहे की कान-नाक-डोळे काढायची वेळ आली की तुमच्यापैकी बहुतेकांची फटफज्जिती होते! -ही झाली केवळ गंमत. खरे कारण असे, की तुमची बालमने त्या आदिजनांसारखीच निर्मल आणि निकोप आहेत. आमच्यासारखी रूढी-संस्कारांत अडकून ती जरड झालेली नाहीत किंवा पूर्वग्रहदूषित नाहीत. अशी मनोभूमी समान-संस्कृतिबंध

कलेवर प्रेम जर केलत तर पुन्हा पोपटी पालवी फुटेल आंबेवनात, तुमच्या मनात कोकीळ पुन्हा येऊन गाईल

ओलांडून कुठल्याही मानवी मनाची पकड घेऊ शकेल असा कलाविष्कार घडवायला अगदी साजेशी असते.

चला तर मग, मऊ-ओली माती, संवेदनशील बोटे आणि कुठेही न अडखळणारी-थांबणारी कल्पनाशक्ती या मोजक्याच साधनांनिशी आपल्या नव्या छंदाच्या मागे लागूया. तुम्ही कधी ओलसर जागी, पाचोळ्यात गांडूळांची विष्टा बघितली आहे? तशी अगदी मऊ, जरा देखील दगड-गोटे नसलेली आणि चिकण-मातीप्रमाणे घट्ट-एकसंघ माती आपल्याला हवी आहे. अशी माती निसर्गत: आढळत नाही, तर ती प्रयत्नपूर्वक विशिष्ट प्रक्रियेतून तयार करावी लागते. यासाठी वाळूचे प्रमाण अजिबात नसलेली बारीक पोताची काळी माती घ्यावी. त्यातील दगड-गोटे पूर्णपणे काढून टाकावेत. त्यानंतर ती सैल करून चाळून घ्यावी. म्हणजे निवडता न येणारे खडे निघून जातील. यानंतर ती पाण्यात कालवून पूर्ण भिजू द्यावी. व्यावसायिक मूर्तिकार तर अशी माती 'वस्त्रगाळ' करून घेतात कारण त्यांना मातीच्या पोतात जरादेखील खरखरीतपणा चालत नाही. काही लोक मातीत थोडे शेण मिसळतात. यामुळे मूर्ति वा मडके भाजताना शेण जळून जाऊन मातीच्या वस्तूला हलकेपणा येतो. नीट भिजलेली माती आता कणीक मळतात तशी मळून घ्यावी म्हणजे ती गांडूळाच्या विष्टेसारखी घट्ट व एकजीव होते. माती मळून झाल्यावर प्रत्यक्ष वापरायला घेताना त्यातील पाण्याचे प्रमाण योग्य तेच

असावे लागते. यासाठी एक सोपी परीक्षा आहे. मातीच्या गोळ्याला एखादा आकार देताना माती सहज वळावी, तुकडे पडू नयेत पण त्याबरोबरच दिलेला आकार टिकून राहावा. पाणी कमी झाल्यास माती तुटते/तडकते व पाणी जास्त झाल्यास माती सैल पडते व घेतलेला आकार टिकत नाही. पण चांगली माती तयार करणे काही सोपे नाही. चांगली नसेल तर मेहेनतीने बनविलेली वस्तू पूर्णपणे वाया जाऊ शकते. यावर सोपा उपाय म्हणजे कुंभारदादांकडून तयार मळलेली माती घेऊन येणे.

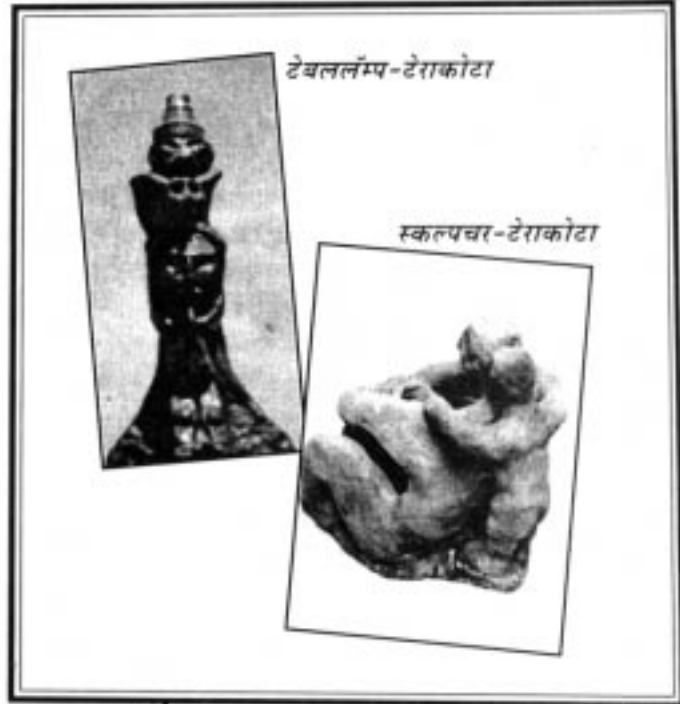
आता माती तर आली, पण त्याचे करायचे काय? माणूस बनवायचा की प्राणी बनवायचे? फळे बनवायची की वस्तू बनवायच्या? आणि काहीही बनवायचे झाले तर त्याला काही

नियम आहेत काय? तर असे ठराविक नियम काही नाहीत. मात्र काही मार्गदर्शक तत्त्वे डोळ्यांसमोर ठेवल्यास घेतलेले श्रम व घालविलेला वेळ वाया जाणार नाही याची निश्चिती होऊ शकते.

(१) शक्यतो शिल्पाचा मुख्य भाग मातीच्या एकाच गोळ्यापासून घडवावा. खूप ठिकाणी जोड दिल्यास त्यातील काही जोडवस्तू भाजताना तडकून निखळण्याची शक्यता असते.

(२) सुरुवातीला शिल्पाच्या एकूण बांधेसूदपणाकडे जास्त लक्ष द्यावे. शिल्प पूर्ण आकाराला आल्याशिवाय कलाकुसर वा बारीक तपशीलात जाऊ नये.

(३) शिल्पाने मनासारखा आकार घेतल्यावर त्याच्या पृष्ठभागाला थोडे पाणी लावून तो एकसंघ व गुळगुळीत करून घ्यावा

मी माझ्या हातांनी कोरल्या-मातीवरती रेषा, स्पर्शांतून त्या मला उमगली कला-जीवनाची भाषा

व त्यानंतरच बारीक तपशील काढावा. यासाठी टोकदार अवजारे वापरावीत.(टोकदार काडी, सुरीचे पाते, करकटक इत्यादी)

(४) मातीपासून भित्तीचित्र (Mural) देखील करता येऊ शकते. मात्र त्यासाठी वर्तमानपत्राच्या कागदावर मातीचा गोळा दाबून नीट पसरवा व मातीचा सलग थर (जाडी अर्धा इंच) देऊन घ्यावा. या थरावर मग आकृत्या, नक्षी इत्यादी तयार करता येतील. भित्तीचित्राची एकूण जाडी १ इंचापेक्षा जास्त असू नये. भित्तीचित्र पातळ असल्याने त्याचा झटकन तुकडा पडू शकतो, त्यामुळे ते काळजीपूर्वक हाताळावे.

(५) शिल्प अर्धवट सोडून उठावे लागल्यास न विसरता त्यावर ओले फडके टाकावे, अन्यथा माती वाळून जाईल.

(६) शिल्प तयार झाले की पूर्ण वाळू द्यावे. यासाठी शिल्पाला सावलीतच ठेवावे. ओले शिल्प कधीही कडक उन्हात वाळायला ठेवू नये. उन्हामुळे मोठ्या प्रमाणात पाण्याचे बाष्पीभवन होऊन शिल्पाला तडे जाऊ शकतात.

पूर्ण वाळलेले शिल्प आता भाजायला हवे. भाजल्याने मातीतील

सेंद्रीये वितळून एकजीव होतात व मातीला दगडाप्रमाणे कठीणपणा येतो. अशी भाजलेली माती मग पाण्यात विरघळत नाही. 'मडके' हे याचे चांगले उदाहरण आहे.

भाजल्याने मातीला लालसर गुलाबी रंग येतो. तापमानाप्रमाणे लालसर व काळ्या रंगांच्या छटांची नैसर्गिक रंगसंगती तयार होते. अशा भाजलेल्या मातीला 'टेराकोटा' हे नाव प्रचलित आहे.

मातीच्या वस्तू नीट भाजल्या जायला सुमारे ८००-१२०० अंश तापमान सतत काही तास राखावे लागते. यासाठी सर्व बाजूंनी बंद करता येण्यासारखी एक 'भट्टी' बांधावी लागते. घरी छोट्या प्रमाणावर अशी भट्टी बांधता येईल, मात्र 'आगीशी खेळ' मोठ्या माणसांच्या देखरेखीशिवाय करता कामा नये. किंबहुना सध्या तुम्ही वस्तू भाजण्याचा उपद्व्याप करूच नये असे मला वाटते. त्याऐवजी काही वस्तू करून झाल्या की कुंभारदादांना विनंती केल्यास त्यांच्या मडक्यांबरोबर ते तुमच्या वस्तूही भाजून देतील.

माती हे सर्वत्र आढळणारे, सोपे-सुटसुटीत माध्यम आहे. ते

खर्चिक नाही. वस्तू मनासारखी नाही जमली तर भाजण्यापूर्वीच मोडून पुन्हा दुसरी वस्तू बनवता येऊ शकते. सुरुवातीला वस्तू भाजण्याचा मोह नकोच. मोजक्याच मातीत खूप खेळावे, प्रयोग करावेत. नाजूक, रेखीव तपशील नाही जमला तरी हरकत नाही. माणसाची आकृती, प्राण्यांच्या आकृत्या, फळे, वस्तू, भांडी, घर, देऊळ, काय वाट्टेल ते बनविता येईल मातीतून. या छंदातून निरीक्षण शक्ती वाढेल. आकार, आकृत्या, रचना, बांधेसूदपणा या सर्वांचा अंदाज येईल. त्याचा फायदा चित्रकलेत देखील होईल. अनेक गृहोपयोगी वस्तू जसे कुंड्या, कलात्मक भांडी, भित्तीचित्रे, दिवाणखान्यात ठेवता येण्याजोगी छोटी शिल्पे इत्यादी घरीच बनविता येईल. चांगला हात बसला आणि तंत्र नीट आत्मसात झाले तर व्यावसायिक कलाकृती बनवून पुष्कळसे अर्थार्जनही करता येईल. पण त्याला खूप वेळ आहे. आत्ता फक्त छंद आणि खूपसे प्रयोग!

▣

सुमेध गुर्जर

३२/१ प्लॉट नं. १०,
एरंडवन, पुणे ४

सुंदरतेचा वेध घ्यायला मन नेहमी जागे हवे; प्रयोग नवे करायला, हात नेहमी सज्ज हवे

कौ रव व पांडव द्रोणाचार्यांचे विद्यार्थी. आपले सर्व विद्यार्थी अस्त्रविद्येत पटाईत झाले आहेत व सर्व प्रकारच्या शस्त्रविद्येत पारंगत झाले आहेत असे पाहून लक्ष्यवेधासाठी अत्यंत आवश्यक अशी चित्ताची एकाग्रता त्यांच्या ठिकाणी किती बाणली आहे याची परीक्षा घ्यायचे द्रोणाचार्यांनी ठरवले. त्यांनी कारगिराकडून एक कृत्रिम

मारुती चित्तमपल्ली

भास पक्षी तयार करून त्याला एका झाडाच्या शेंड्यावर ठेवून दिले व आपल्या शिष्यांना त्याचा लक्ष्य-वेध करावयास सांगितले. त्यापूर्वी त्यांनी विचारलेल्या एका प्रश्नाचे समर्पक उत्तर देणे त्यांना जमले नाही. परंतु लक्ष्यवेध करणे चौघा पांडवांना व कौरवांना जमले नाही. शेवटी त्यांनी अर्जुनास बोलावले व त्याला सांगितले की “अर्जुना, तुला या लक्ष्यावर आता नेम धरावयाचा आहे. लक्ष्य नीट पाहून घे. मी आज्ञा देताक्षणी तुला बाण सोडावा लागेल.” गुरूच्या आज्ञेप्रमाणे अर्जुनाने धनुष्य सज्ज करून व त्यावर बाण चढवून ते ताणले. लक्ष्यावर आपली नजर स्थिर करून तो उभा राहिला. काही क्षणात आचार्यांनी अर्जुनाला विचारले की, ‘तुला भास पक्षी, झाड आणि मी हे सर्वच दिसते काय? त्यावर अर्जुन म्हणाला, ‘आचार्य, मला आपण, वृक्ष अथवा इतर कोणीही दिसत नाही. मला फक्त भास पक्षी दिसतो.’ ह्याबरोबर आचार्यांना अतिशय आनंद झाला. नंतर त्यांनी पुन्हा विचारले, ‘आताही तुला भास पक्षीच दिसतो काय?’ एकाग्रचित्त

सूर्यपक्षी,
तांबड्या
गुंड्या व
अर्जुन

प्रत्येक झाडावर प्रत्येक पक्षी कसले तरी गाणे गातो प्रत्येक सूर पानाइतकाच झाडांनाही आपला वाटतो

अर्जुनाने सांगितले, 'मला फक्त भास पक्ष्याचे मस्तक दिसते. बाकी त्याचा कोणताही अवयव दिसत नाही.'

द्रोणाचार्य अर्जुनाला एकदम म्हणाले, 'सोड बाण.' त्याबरोबर अर्जुनाने आपल्या तीक्ष्ण बाणाने त्या पक्ष्याचे डोके तोडून खाली पाडले. अर्जुन हा निष्णात धनुर्धारी होता.

या परीक्षेनंतर अर्जुन जंगलात फेरफटका मारण्यासाठी गेला. या विजयानंतर लोकांपासून दूर असलेल्या जंगलातील शांतता त्याला अनुभवायची होती. सारे जंगल लहानमोठ्या वनचरांनी भरलेले दिसले. परीक्षेचा त्याच्यावर खूप ताण पडला होता. कडक उन्हामुळे उकडत होते. म्हणून वारा घेण्यासाठी फांदी तोडावी म्हणून झाडाला हात लावताच त्यातून एक चिमुकला सूर्यपक्षी उडून त्याच्या हातावर बसला. त्याचा रंग निळा जांभळा होता. अणकुचीदार चोच होती. डोके बारीक मण्यासारखे. तो धीटपणे अर्जुनाकडे पाहू लागला आणि मोठ्या नम्रपणे अर्जुनाला म्हणाला, 'हे बंधू, ही फांदी तोडू नकोस, कारण त्यात माझे घरटे आहे. घरट्यात पिल्ले निजली आहेत.'

'घरटं?' असे म्हणत अर्जुनाने त्या फांदीत पाहिलं. मऊ गवत व जाळीने तयार केलेले घरटे पिशवीसारखे लोंबताना दिसले. पुढे तो धिटुकला पक्षी म्हणाला, 'हे घरटे मोठ्या प्रेमाने अन् कष्टाने बांधले आहे. त्यात माझी तीन पिल्ले आहेत. त्यांना चारा भरवायचा आहे.' इवलीशी चोच असलेली गोजिरवाणी पिल्ले डोकवत होती. चारा घेण्यासाठी

त्यांनी चोच वासली होती.

'हे चिमुकल्या जीवा, तुला किंवा तुझ्या घरट्याला मी इजा करणार नाही.' तो पक्षी अजूनही अर्जुनाच्या हातावर बसला होता. 'जा आता तुझ्या पिल्लांना भरव.' तो सूर्यपक्षी म्हणाला. 'हे धनुर्धरा, कधीतरी आम्ही तुझ्या उपयोगी पडू.'

आता अर्जुनाने किंचित उंच असलेल्या फांदीला धरले. तोच काही चावत्या तांबड्या मुंग्या त्याच्या अंगाखांद्यावर पडल्या. त्याने वर पाहिले तर त्याला हिरव्या पानांनी बांधलेली अनेक घरटी दिसली. ती त्या तांबड्या मुंग्यांची होती. पांढऱ्या जाळीने पाने एकमेकांना जोडली होती.

त्या मुंग्या म्हणाल्या, 'हे बंधू, झाडाची फांदी तोडू नकोस. कारण त्यामुळे अनेक दिवसांपासून मोठ्या परिश्रमाने बांधलेल्या घरट्यांचा नाश होईल. या घरट्यात राणी मुंगी, कामकरी व शिपाई मुंग्या आहेत. साऱ्या फांदीवर लहान चेंदूसारखी घरटी दिसतात ती म्हणजे आमच्या गार्थींचे गोठे आहेत. त्यात मातकट रंगाचे मावा जातीचे कीटक आहेत आणि आम्ही त्यांना दुधासाठी दोहतो. म्हणून हे बंधू, या फांद्या तोडू नकोस, अशी तुला विनंती आहे. भविष्यकाळात तुझ्या उपयोगी पडून आम्ही तुझे हे उपकार फेडू.'

अर्जुन स्वतःशीच म्हणाला, 'या वनात कितीतरी लहान जीव आहेत. त्यांना मी कसलाच अपाय करणार नाही. अर्थात मी कुठलीच झाडाची फांदी तोडणार नाही.'

वनातून वाटचाल करीत असता त्याला वाटले, 'मी एक श्रेष्ठ

धनुर्धारी व शस्त्रयोद्धा आहे. हे लहान जीव मला कोणती मदत करणार !'

या प्रसंगानंतर अनेक वर्षे लोटली. पाच पांडवांना कौरवांच्या अनेक षडयंत्रांतून जावे लागले. अतिदुःख भोगावे लागले. ती सारी जण एकाच राजवाड्यात राहत होती. परंतु कौरवांना पांडवांविषयी असूया वाटे. त्यांचा ते द्वेष करीत. शौर्यात कमी पडतात म्हणून पांडवांविषय अनेक षडयंत्रे रचित.

पांडवांचा बारा वर्षांचा वनवास संपला होता. आता तेरावे वर्ष अज्ञातवासाचे होते. अर्जुन भटकत होता. आता त्याच्या अंगावर ना चिलखत होते ना हातात शस्त्र. तो बैराग्याच्या वेशात होता. अशा निर्मनुष्य वनात अर्जुनाला वाटसरूच्या बोलण्याचा आवाज येत होता. दरोडेखोराच्या टोळीलादेखील त्याने शौर्याने तोंड दिले असते. परंतु आजची परिस्थिती वेगळी होती. आता तो अज्ञातवासात होता. कोणी त्याला ओळखले तर संकट उभे राहिले असते. ओळखले तर संकट उभे राहिले असते.

इतक्यात त्याला चीवट-चीवट असा सूर्यपक्ष्याचा परिचित आवाज ऐकू आला. जणू काही तो एका झाडाकडे येण्यास खुणावत होता. अर्जुन त्या झाडाजवळ आला. त्या झाडात पुरुषभर उंचीची ढोली होती. अर्जुनाने लगेच त्यात उडी मारताच लाल मुंग्याच्या झुंडीने त्याचे मस्तक झाकले. आता तो दिसेनासा झाला.

परंतु दुरून येणाऱ्या दरोडेखोराच्या टोळीने त्या नवख्या प्रवाशाला पाहिले होते. त्यांना आश्चर्य वाटले की इथेच तो दिसला.

पूजनीय ते सूर्यकुलातील पक्षी, प्राणी, मानवही करुणेचा साक्षात्कार जिथे त्या वंदन करुया सर्वजगी

कुठे गायब झाला असा असावा. बैराग्याचा वेष घातलेली व्यक्ती असाधारण उंच व सुदृढ शरीराची होती हेही त्यांनी पाहिले. तो इथे तर लपला नसावा? तोच सूर्यपक्षी त्यांच्या तोंडावर पंखाचा झपाटा मारीत होता. चोचीने टोचत होता. त्या ढोलीत काठीने डिवचण्याचा प्रयत्न केला. तोच असंख्य तांबड्या,

चावऱ्या मुंग्या त्यांच्या अंगाखांद्यावर डोक्यावर तुटून पडल्या. त्यांना कडकडून चावल्या. ते सारे दरोडेखोर अंगावरील चावऱ्या मुंग्या झटकीत दूर निघून गेले. त्यांना वाटले तो बैरागी त्या ढोलीत लपला असेल तर त्या मुंग्यांनी एव्हाना ठार मारले असेल.'

नंतर काही वेळाने वनात जिकडे

तिकडे शांतता पसरली. चीविट-चीविट-चीविट असा आवाच करून धोका गेल्याची सूचना त्या सूर्यपक्ष्याने अर्जुनाला दिली. अर्जुनाच्या मस्तकावरील मुंग्यांच्या झुंडी क्षणात बाजूला झाल्या. अर्जुन लगेच ढोलीबाहेर आला.

त्याने मोठ्या कृतज्ञतेने त्या चिमुकल्या पाखराचे व मुंग्यांचे आभार मानले. त्यावेळी अर्जुनाला आठवले की काही वर्षापूर्वी या लहान जीवांनी मला संकट काळात मदत करू असे वचन दिले होते ते त्यांनी अशा रितीने पार पाडले तर ! त्याच्याविषयीच्या कौतुकाने अर्जुनाचा ऊर भरून आला. या प्राणीमात्रांचे आपल्यावर प्रेम असल्याचे पाहून त्याला धन्यता वाटली. अन् कृतज्ञतेने एक वेळ त्यांच्याकडे पाहून आपली वाट धरली.

(लोककथेच्या आधारे)

▣

मारूती चितमपल्ली

आर १, अभिरिका अपार्टमेंट,
आठ रस्ता चौक, लक्ष्मीनगर,
नागपूर ४४० ०२२

मंगल तव गीतांचा होतो मंदिरात घोष दया, क्षमा, अन् शांति यामध्ये वसतो परमेश

आ

पल्यासमोर एक दहावीचा मुलगा बसला आहे. त्याला सहामाही परीक्षेमध्ये, एका महत्त्वाच्या विषयामध्ये खूप कमी मार्क पडलेत किंवा तो त्या विषयात नापासच झालाय असे समजा. पहिल्यांदाच नापास होण्याची पाळी आल्यामुळे, या मुलाला खूप भीती वाटतेय. भीती वाटल्यामुळे हा मुलगा असे उरवतो की हे बाबांना सांगण्यामध्ये काही अर्थ नाही. आपण हे आपल्याकडेच ठेवावं आणि प्रगतीपुस्तक बाबांना दाखवूच नये. त्याप्रमाणे तो प्रगतीपुस्तक स्वतःकडे ठेवतो. मग त्याच्या लक्षात येतं की प्रगतीपुस्तक परत आपल्याला शाळेत न्यायचंय. त्याला एकदम सुचतं की बाबांची सही फार अवघड नाही. मग तो एका कागदावरील बाबांची सही गिरवू लागतो. एका बाजूने खूप भीती वाटत असते तरीसुद्धा या परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी तेवढा एकच पर्याय त्याला सुचत असतो. शेवटी तो वडिलांची सही करतो आणि ते पुस्तक बाईच्याकडे नेऊन देतो. २/३ दिवस चांगले जातात. कर्म-धर्मसंयोगाने काही दिवसांनंतर बाजारामध्ये वर्गशिक्षिकाबाई आणि त्याचे वडील यांची गाठ पडते. अर्थात वडिलांना सगळं कळतं आणि त्याचे वडील जे घरी येतात ते प्रचंड रागावूनच. ते त्याला समोर बोलावतात. भरपूर दम भरतात आणि सगळा ओरडा कमीच म्हणून की काय एक चांगला धपाटा हाणतात आणि निघून जातात.

मी तुमच्यासमोर एक प्रसंग मांडला. असा प्रसंग घडल्यावरती आपला मुलगा किती पद्धतीने विचार करू शकेल, त्याच्याकडे एक नजर टाकू या.

तो असे म्हणेल, 'काय हे, साधं

जुळवून घेताना...

डॉ. आनंद नाडकर्णी

**

एकदा एक ९ वीतील मुलगी आपल्या आईबरोबर डॉक्टरांकडे आली. आईची तक्रार होती, तिचं अभ्यासात लक्ष लागत नाही. नेहमी पास होणारी

मुलगी या परीक्षेत चक्क नापास झाली !

डॉक्टरांनी नेमकं काय झाल्यामुळे हे घडलं ते शोधून काढलं. आपण दिसायला कुरूप, काळ्या म्हणून स्वतःवरच रुसलेल्या तिला त्यांनी या कोशांतून बाहेर काढलं... आणि काय आश्चर्य-मोठेपणी आत्मविश्वासाच्या तेजानं ती चक्क सुंदर दिसायला लागली.

ही काही चमत्काराची कथा नव्हे. आपण सर्वजणही अशा अडचणीच्या अनुभवातून जात असतो. स्वतःशी, भोवतालच्या परिस्थितीशी, माणसांशी

जुळवून घेत आपलंही व्यक्तिमत्व सुंदर, लोभस कसं होईल याविषयी तुमच्याशी हितगूज करीत आहेत- प्रसिद्ध मानसोपचारतज्ज्ञ डॉ. आनंद नाडकर्णी !

खोटं बोलणंसुद्धा जमत नाही. बाबांच्याकडून मार खात-खातच आपला जन्म गेला. पुढेसुद्धा असंच होणार, अभ्यास जमत नाही, लक्षात राहत नाही, खोटंही बोलता येत नाही; काहीही केलं तरी आपण पकडले जातो. आपल्याच्यानं काही जमणार नाही. आपण असेच निर्बुद्ध, गाढवासारखे राहाणार.' हा झाला 'अ' मुलगा.

आता आपण 'ब' मुलगा बघू या. तो म्हणतो, 'मारताहेत काय मला.

समजून घेत असताना समजूतही घालता येते, नंतर आपोआप हळूहळू सारे उलगाडत जाते.

सापडलो आणि ते राहूकेतू-शनी मंगळ माझ्याच का दैवात बसलेत मला कळत नाही. जोपर्यंत हे नशीब बदलणार नाही ना तोपर्यंत प्रयत्न करण्यात काही अर्थच नाही.'

आता 'ड' मुलगा पाहा. हा असं म्हणतो. 'आपल्या हातून चूक झाली खरी. आता झालेली चूक सुधारायची कशी?' बाबांनी मारलं, खूप ओरडले; ही गोष्ट खरी, परंतु माझ्याकडून चांगलं वागणं झालं तर हेच बाबा मला बक्षीस द्यायला सुद्धा कमी करत नाहीत. म्हणजे मग मी काय केलं पाहिजे? माझ्या हातात काय आहे? मी तसा बुद्धीनं 'ढ' नक्कीच नाही, पण प्रयत्न करण्यामध्ये माझ्याकडून कसूर होते, हे मात्र नक्की ! मग मी जर प्रयत्नाला लागलो तर पुढच्या परीक्षेत मी माझी गुणवत्ता, माझे मार्क, माझे गुण वाढवू शकणारच नाही असं कशावरून ? मला लवकरात लवकर योग्य दिशेने प्रयत्नाला लागलंच पाहिजे. आणि हे प्रयत्न करत असताना मी स्वतःवर 'निर्बुद्ध', गाढव अशी लेबलं का घ्यायची ? त्याचप्रमाणे माझ्या बाबांवरती 'हे असेच आणि हे तसेच' अशी लेबलं का बरं लावायची. मी असा विचार करीन की एकदा झालेली चूक मला पुन्हा करायची नाही.

त्यासाठी योग्य ती काळजी मला घेतलीच पाहिजे. आणि मला जो धपाटा मारलेला जाणवतोय ना? त्याचा उपयोगसुद्धा मी असा करीन की जेव्हा अभ्यास करताना मला खूप कंटाळा येईल तेव्हा मी आठवेन की धपाटा बसला होता तेव्हा कसं मला दुःख झालं होतं. आणि त्या दुःखाचा वापरसुद्धा मी स्वतःला प्रेरणा देण्यासाठी करून घेईन.'

आपण ही चार मुलं पाहिली. या चार मुलांपैकी झालेल्या प्रसंगाशी कुणी जुळवून घेतलं? आणि का? हे आपण पाहू या. ते पाहिलं तर आपल्या असं लक्षात येईल की पहिल्या ३ मुलांनी का जुळवून घेतलं नाही तर पहिल्याने स्वतःवरती लेबलं लावली. दुसऱ्याने इतरांवरती लेबलं लावली. तिसऱ्याने नशिबावरती लेबलं लावली. चौथ्याने मात्र झालेल्या वर्तनाचा नीटपणे विचार केला.

हे वर्तन टाळण्यासाठी काय करता येईल? त्याचप्रमाणे आता प्राप्त परिस्थितीमध्ये माझं नेमकं ध्येय किंवा उद्दिष्ट कोणतं याचा विचार त्याने केला. हे करत असताना त्याने भूतकाळातल्या दुःखद प्रसंगाचासुद्धा आपल्याला कसा उपयोग करता येईल हे पाहिलं आणि म्हणून या दुःखद प्रसंगानंतरसुद्धा हा चौथा मुलगा कार्यरत

राहील. त्यामुळे तो त्याच्या ध्येयाकडं जाण्याची शक्यता जास्त आहे. आपल्या लक्षात येईल की परिस्थितीशी जुळवून घेणं, म्हणजे चौथा मुलगा.

परिस्थितीशी जुळवून घेणं म्हणजे परिस्थितीमधले आपल्या ताब्यात असणारे घटक कोणते व आपल्या नियंत्रणाबाहेरचे घटक कोणते याचा योग्य विचार करणं आणि मग सगळं लक्ष फक्त आपल्या परिस्थितीच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या घटकांवरती केंद्रित ठेवणं. आपण विचार करू, आपलं जेव्हा एखाद्याशी भांडण होतं, आपले आई-बाबा असतील, बहिण-भावंडं असतील किंवा आपले मित्र असतील. आपण प्रत्येक वेळेला या सर्वांच्या वागण्यामधल्या अनेक चुका ढळढळीतपणे दाखवू शकतो आणि आपण सहजपणे असं म्हणतो की हे लोक असे वागले, म्हणूनच मला राग आला. जोपर्यंत हे लोक त्यांचं वागणं बदलणार नाहीत तोपर्यंत माझा राग कधी जाणारच नाही. म्हणजे आपण आपल्या भावनांचा, विचारांचा Remote Control जणू काय या सगळ्यांच्याच हातामध्ये देऊन टाकतो आणि मग आपण दुःखी होतो. पण मला सांगा की ते कसेही बोलले, वागले तरी त्यांच्याकडून येणारा सगळा संवाद, त्याचं मूल्यमापन कोण करत असतो-आपला विचार आणि आपला दृष्टिकोनच ना? त्याचा आपण किती विचार करतो? अनेक वेळा असं होतं की आपण इतरांमधला बदल हा आपल्या बदलासाठीची पूर्वअट करतो. असं जेव्हा होतं तेव्हा आपण इतरांबरोबर जुळवून घेऊ शकत नाही. जर आपण असं म्हटलं की माझं नियंत्रण, जास्तीत जास्त माझ्या वागण्यावरती असू शकतं आणि म्हणून

आपल्यातसुद्धा गाणारा पक्षी असतो; त्यालासुद्धा गावं वाटतं, गाणं गायला नवं नवं फक्त मोकळं आभाळ लागतं !

मला नातं टिकवण्यासाठी काय करता येईल त्याचा विचार करीन. त्याचबरोबर अगदी जवळचे मित्र, जवळचं नातं, जवळचे कुटुंबीय असले तरी ते प्रत्येक वेळी माझ्या मनासारखेच वागतील असा अट्टहास मी का बरं मनामध्ये घ्यावा? असा अट्टास मी केला तर मी त्यांच्यावरती लेबल लावेन की हा असाच आणि तो तसाच. शिकके मारायलाही हरकत नाही, पण ते मारताना त्रास कोणाला होतो तर माझा मलाच ! मला असं वाटतं की जे या सगळ्यांच्या बाबतीत खरं तेच समाजामध्ये भेटणाऱ्या वेगवेगळ्या माणसांच्या बाबतीत खरं. कारण यशस्वी माणसे कोणती तर जी त्याच्या कामात, कार्यामध्ये, समाजामध्ये वावरताना समोरच्या माणसावरती असली लेबलं लावत नाहीत ती ! जे समोरच्या माणसाच्याच चुकीच्या वर्तनाचं मूल्यमापन करतात, त्यावर त्याच्याशी जे काय बोलायचं ते बोलतात, तरीही त्या व्यक्तीला आपल्या मनोव्यापारातून संपूर्ण दूर मात्र करत नाहीत. ही माणसं लोकांच्याकडून कामं करवून घेऊ शकतात. त्या माणसांबरोबर काम करताना इतर माणसंसुद्धा अतिशय आरामात काम करू शकतात कारण त्यांना माहिती असतं की हा माणूस, आपल्यावरती योग्य तीच टीका करेल, कारण त्यांच्यासारख्या नेतृत्वगुण अंगी असलेल्या माणसांना विधायक टीका व लेबलींग यांतील फरक समजत असतो. त्यामुळे समोरच्या माणसाला “ मी मला हवं ते पटवून सांगू शकेन ” हा विश्वास त्यांना असतो. त्यानंतर ते काम करण्यासाठी लागणारा कालावधी, लागणारे श्रम या सगळ्यांची अतिशय स्पष्ट कल्पना समोरच्या व्यक्तींना

देतात. ते आपल्या टीममध्ये असणाऱ्या मंडळींच्या वागण्याचं कौतुक करताना सुद्धा Positive लेबलं लावत नाहीत, तर ते त्यांच्या वर्तनाचं कौतुक करतात आणि टीका करताना सुद्धा वर्तनावरच टीका करतात. आपल्याला जेव्हा माणसांशी कसं जुळवून घ्यावं, हे कळत नसेल तेव्हा एक छोटीशी छान प्रार्थना आहे. ती मनात म्हणावी.

“जे टाळणे अशक्य, दे शक्ती ते साहाया. जे शक्य साध्य आहे, निर्धार दे कराया. मज काय शक्य आहे, आहे अशक्य काय माझे मला कळायो, दे बुद्धी देवराया.”

मला जर हे नेमकं कळलं की माझ्या नियंत्रणाखाली असलेले घटक कोणते तर मला येणाऱ्या परिस्थितीशी, प्रसंगाशी, अडचणीशी नेमका सामना करता येतो. अनेक वेळा आपण आपल्या नियंत्रणाबाहेरच्या घटकांवर लक्ष केंद्रित करतो आणि त्यामुळे ध्येयापासून ढळतो. अनेक वेळा असं होतं की आपल्याला स्वप्न पडत असतात की कुठेतरी आपण खूप मोठ्ठे झालोत, आपल्याकडे खूप पैसे आलेले आहेत, आपण आपल्याला हवं तसं जीवन जगतो आहोत. या स्वप्नाचं दिवास्वप्न कधी होतं हे आपल्याला सुद्धा कळत नाही. मग आपण आपल्या नियंत्रणाबाहेरच्या या सगळ्यामध्ये इतके रममाण होतो की आपल्या हातातली गोष्ट जी आता मला करायची हवी, त्यासाठी माझे प्रयत्न आहेत, त्या प्रयत्नांकडे माझे दुर्लक्ष होते आणि मग मी ते प्रयत्न लांबणीवरती टाकतो. कारण आपल्याला ती स्वप्नं त्या वेळेस जास्त सुखकारक वाटतात.

परिस्थितीशी कसं जुळवून घ्यायचं, माणसाशी कसं जुळवून घ्यायचं,

अडचणींचा सामना कसा करायचा ते आपण पाहिलं. पण आपल्या स्वतःशी कसं जुळवून घ्यायचं हा एक मुद्दा राहिलाच.

१२ ते १६ वयोगटात आपल्या सर्वांच्या शरीरात खूप बदल होत असतात आणि त्या बदलांमुळे आपण कधी-कधी भांबावून किंवा भंडावूनसुद्धा जात असतो. आपल्याला अनेक वेळा कळत नाही हे का होतंय. आणि जे होतंय त्याचा नेमका अर्थ काय? त्या वेळी अनेकदा असं होतं की आपणच आपल्यावरती लेबलं लावतो. मी काळा आहे, माझे केसच बरोबर नाहीत, माझे डोळे बरोबर नाहीत, नाक चपटं आहे. ही सगळी लेबलं जेव्हा आपण आपल्या शारीरिक बदलांवरती लावतो तेव्हा त्याचा परिणाम आपला आत्मविश्वास कमी होण्यात होतो. पहिल्या उदाहरणात तो जो ‘अ’ मुलगा होता ना त्याच्यासारखं आपण करायला लागतो आणि त्यामुळे आपला आत्मविश्वास कमी पडला तर हळूहळू जसं मळभ वाढतं तसं आपल्याला उदास वाटायला लागतं. माझ्यात जणूकाही क्षमताच नाहीत असं वाटायला लागतं. असलेल्या सगळ्या क्षमतासुद्धा आपल्याला कस्पटसमान दिसायला लागतात. त्यामुळे आपण असं म्हणायचं की जे बदल होताहेत त्या बदलांत काही बदल कदाचित, जे शारीरिक बदल असतात, त्यांच्यावर माझे नियंत्रण नाहीत. परंतु त्या बदलांकडे मी कोणत्या दृष्टिकोनातून पाहणार तो दृष्टिकोन तर माझ्याकडे आहे. शरीरात जे बदल होतात त्या बदलांशी दोस्ती कशी करून घ्यायची हे तर माझ्या हातामध्ये आहे. मी जर स्वतःला लेबल लावत बसलो तर या बदलांशी माझी दोस्ती कशी होणार?

एकट दुःखी वाटलं की नको कुढत कणू, झाडाखाली उभं राहून गाणं लाग म्हणू ।

अनेक वेळा मी जर या बदलांशी जुळवून घेतलं, माझ्या शरीराशी माझी दोस्ती व्हायला लागली तर माझं शरीर आणि माझ्यातले बदल याची तुलना तशी कोणाशीच करता येणार नाही. कारण मी तसा एकमेव अद्वितीयच आहे या जगामध्ये ! म्हणजे माझ्यात होणारे बदल हे फक्त माझेच असतात. त्यांच्याशी होणारी दोस्ती ही फक्त माझीच असते. मी मात्र ह्या सगळ्या बदलांना कुठलंही लेबल न लावता स्वीकारलं पाहिजे. त्यांच्यामध्ये ज्या काही चांगल्या गोष्टी असतील त्यांचा मला जास्तीत जास्त उपयोग कसा करता येईल हे मला पाहिलं पाहिजे. मी खूप वेळा पाहिलं की नववी-दहावीच्या मुला/मुलींमध्ये, जे खूप उंच असतात, त्यांनाही न्यूनगंड असतो. म्हणजे बदल कोणते यापेक्षा बदलांकडे आपण कोणत्या दृष्टिकोनातून पाहातो तो मुद्दा जास्त महत्त्वाचा, असं मला वाटतं.

माझ्याकडे काही वर्षांपूर्वी नववीतली एक मुलगी आली होती. तिला तिची आईच घेऊन आली होती आणि आईने माझ्यापुढे तक्रारींचा पाढा वाचला. ती म्हणाली, 'ही अजिबात अभ्यास करत नाही. हीचं अभ्यासात लक्ष नाही. हिचा अभ्यास खूपच कमी होतोय. ही कधी नापास न होणारी नापास झालीय.' मी या मुलीशी हळूहळू बोलायला लागलो. ती मुलगी स्वतःवर खूप लेबलं लावत होती. पण त्याचं कारण मला कळना.

जरा एकमेकांवर विश्वास बसायला लागल्यावर ती म्हणाली की, 'काका, आई मला सारखं सांगते, अभ्यास कर, अभ्यास कर.'

मी म्हटलं, 'सगळ्याच आया तसं सांगतात.' ती म्हणाली, 'तसं नाही पण माझी आई मला असं म्हणते की तू

अभ्यास केला नाहीस अन् शिकली नाहीस तर तुझं लग्न होणार नाही. कारण तू काळी आहेस आणि तुझ्या या बहिणी दिसायला नाकाडोळ्यात रूपाला एकदम चांगल्या आहेत. नाकीडोळी नीटस आहेत. त्यांचं लग्न मात्र पटकन होईल.' आता ही जेव्हा छोटी होती ना ७-८ वर्षांची तेव्हा ती आईचं विधान शोरा म्हणून घ्यायची आणि तो टाकून द्यायची. पण १२ ते १६ च्या वयात स्वतःचा शारीरिक बदल होताना तिला समजायला लागलं. चांगलं, वाईट, सुंदर, कुरूप या सर्व कल्पना कळायला लागल्या आणि मग ती स्वतःशी असा विचार करायला लागली की, 'अरे आईसुद्धा जर मला काळी म्हणते, तर मी बहुतेक काळीच असणार. काळी म्हणजे दिसायला अगदी अशीच राहणार आणि दिसायला अशी म्हटल्यावर मला काही जमणारच नाही या आयुष्यात.' या सगळ्या विचारांनी तिचा न्यूनगंड वाढू लागला. मी तिच्याशी खूप बोललो. तिला वेगवेगळ्या उपक्रमांत सहभागी करून घेतलं आणि मग तिला हळूहळू कळू लागलं की तिच्यात चांगले कोणते गुण आहेत.

ती कविता करायला लागली, तिची भाषा चांगली होती, मग ती आर्ट्सला गेली. ती परदेशी भाषा

शिकली. आज ती एका मोठ्या कंपनीमध्ये भाषातज्ज्ञ म्हणून काम करते आणि ती अलिकडे परदेशातसुद्धा जात असते. एका परदेशाच्या ट्रिपला जाण्याआधी ती मला भेटायला आली. म्हणाली 'काका, तुम्हाला काय आणायचंय परदेशातून ते मला सांगा.' पुस्तकं आणायची असतील तर ती मी तुमच्यासाठी आणें.' मी तिच्याकडे असं बघत होतो आणि मला एकदम नववीतली मुलगी आठवली आणि मी तिला म्हटलं की 'अग, तू आता खूपच सुंदर दिसायला लागलीस की !' तर ती हसली आणि तिनं अशी हळूच मान उडवली आणि म्हणाली, 'होय, मलासुद्धा असं वाटतं.' आता मला सांगा या मुलीचा रंग बदलला होता का? ही काळ्याची गोरी झाली होती का? तर नक्कीच नाही. तिचा स्वतःकडे, स्वतःच्या क्षमतांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन मात्र नक्की बदलला होता. म्हणूनच ती आता जशी आहे तशी स्वतःला स्वीकारत होती. त्यासाठी ती अजिबात कटकट करत नव्हती. आपण जर स्वतःला स्वीकारायला शिकलो तर आपल्याला परिस्थितीशी, लोकांबरोबर आणि समस्यांबरोबर जुळवून घेणं फारसं कठीण जाणार नाही.

-डॉ. आनंद नाडकर्णी

१०१, गीतगोविंद, समतानगर,
रेमंडसजवळ, ठाणे ४०० ६०६

मी पारिजात फुलणारा, मी सुगंध अन् झुलणारा, उन कोवळे झेलित झेलित पक्षी भिरभिरणारा

आ पल्या घरात काचेच्या वस्तू फुटतच असतात, आपण तुकडे उचलतो आणि फेकून देतो; पण या फुटलेल्या तुकड्यांतूनही आपल्याला छानसं काही तयार करता येईल, हे आपल्या लक्षात येत नाही.

समजा, ग्लास फुटला असेल तर (खूप बारीक तुकडे असतील तर वापरू नये) सर्व तुकडे नीट जोडून घ्यावे. जोडून झाल्यावर त्या ग्लासवर, कोणत्या प्रकारचं चित्र तयार करता येईल, याचा विचार करावा. काचेच्या तुकड्याचा जोड जिथे येईल तिथे आपण कितीही व्यवस्थित चिकटकाम केलं तरी रेघ दिसतेच, ती झाकण्यासाठी लोकर, कागद किंवा बाजारात जे फ्लोरिका ट्यूब कलर मिळतात ते वापरावे. चिकटवलेल्या ग्लासवर अनेक प्रकाराने चित्र तयार करता येईल

याप्रमाणे तयार झालेल्या भागांमध्ये रंग भरता येतील, रंगीत कागदांच्या तुकड्यांनी चिकटकाम करता येईल किंवा तेली खडूंचा चुरा, लाकडाचा बारीक भुसा, वाळू कशाचाही वापर करता येईल. यातला जो

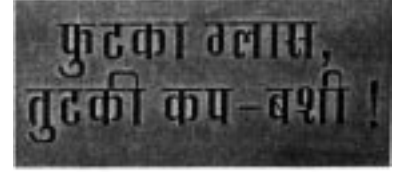

प्रकार आवडेल त्याने तयार झालेले भाग भरून घ्यावे किंवा शेजारच्या चित्रात दाखविल्याप्रमाणे जोड दिलेल्या रेघांवरून एम्. सीलने किंवा काळ्या रंगाच्या फ्लोरिका ट्यूब कलरने बाह्यरेषा काढून घ्याव्या. अशा प्रकारे चित्र तयार करून घ्यावे, नंतर त्यात रंग भरावा. पोस्टर कलरमध्ये गोंद

कालवून रंगवल्यास तो टिकू शकतो. याचप्रमाणे फुटलेली कप-बशी-बाटली आदींचा सुद्धा अशा वस्तू तयार करण्यासाठी उपयोग करता येईल. फक्त तयार केलेल्या वस्तूंचा उपयोग कोरड्या गोष्टी ठेवण्यासाठीच करावा.

याचा पेनस्टॅंड, आईला स्वयंपाकघरात चमचे ठेवण्यासाठी किंवा तुमचे दूधब्रश ठेवण्यासाठी, बाबांचे दाढीचे सामान ठेवण्यासाठी, आरशासमोर कंगवे किंवा ताईच्या केसांच्या पिना

-विद्या नारळकर

ठेवण्यासाठी, असा वेगवेगळा उपयोग करता येईल आणि भेटवस्तू म्हणून देण्यास सुद्धा उत्तमच !

▣

-विद्या नारळकर

एच् ३+४, हिमाली सोसायटी,
एरंडवन, पुणे - ४११ ००४

प्रतिभेतूनही कला जन्मते, मग जन्मासही नवे रूप लाभते.

आशीर्वाद

नाव लोटली पाण्यात, मागे सुटला किनारा
पुढे अथांग सागर भोवताली स्वारा वारा

शिडासारखी उभार आता उमेद नाविका
तुझ्यासाठी गाजतात दिल्य भविष्याच्या हाका

तुझ्यासाठी सागराचे दीर्घ मोकळे अंगण
चंद्र-सूर्य तुझे साथी आणि आभाळ आंढण

शुभ्र समुद्रपश्यांची तुला असेल सोबत
कथा साहसी वीरांच्या लाट सांगेल गर्जत

तुझ्या तळहातावर तुझे जीवन-मरण
जातिवंत स्वलाभाला चढे संकटी स्फुरण

येतो, येतील वादळे तुला तमा रे कशाची?
तुझे अभय हृदय देते ग्वाही सुचशाची

नवे जग तुझे आहे, नवा किनारा तुझाच
माझा आशीर्वाद तुला, लाभो शुभंकर यक्ष

अरुणा ढेरे,
१० अभिराम, 'विदिशा'
सहकारनगर नं.२, पुणे ९

त्या सुवर्णाच्या क्षणांना

साहिले आघात सारे, पेलली ती वादळे
गाडले आम्ही स्वतःला फुलवण्या येथे फुले
मृत्युची तलवार होती टागती माथ्यावरी
अमृताचा घोष होता मात्र जेव्हा अंतरी
भास्कराचे स्वप्न ज्यांनी लोचनांनी पाहिले
जळुनिया जाणे अखेरी भाळी त्यांच्या रेखिले
भोगुनिया बंदीवासा आकाश केले मोकळे
छेदुनि तिमिरास आम्ही किरण तुम्हा दाविले
वैनतेयाच्या पिलांनो, घ्या भरायी अंबरी
मधुमास केला मुबत आता राहू नका या कोटरी
पंखावरी भवितल्य घ्या, इतिहास चरणी राहू दे
ही धरित्री श्यामला कनकात फिरुनी नाहू दे
त्या सुवर्णाच्या क्षणांना अवतरू फिरुनी इथे
पाहण्याला पूर्ण झाली, अंतरीची ईक्षिते !

राजलक्ष्मी देशपांडे,
११ चिरानी, आम्रपाली अपार्टमेंट्स,
सर्व्हे नं. ६६८, बिबवेवाडी, पुणे ३७.

हाच वाङ्मधु हृदयात साठवीन काव्यरूपे रसिकास पाठवीन.

देव आहे
देव नाही

देव आहे देव नाही, मला समजत नाही ॥
हिल्या पानानं नटली
मंद गंधानं टाटली
कधी उमलते जाई, मला समजत नाही.

झुंजुंजुं प्रहरात
दिशा जाहल्या सुरनात
पूर्व केभराची होई, मला समजत नाही

वारा वाहे रूणझुण
दूर वेळूबनातून
सूर बासरीचा येई, मला समजत नाही.

गाढ अवसेजी रात
नभी नशत्र आरास
अशी कशी नवलार्ई, मला समजत नाही.

काल मातीतले बीज
कसे तरारले आज
वेळ मांडवासी जाई, मला समजत नाही.

घर आपले नसून
फिती गुंततो सजून
अशी माया कोण लावी, मला समजत नाही.

दत्ता हलसगीकर,
२० अ, जवाननगर, विजापूर रस्ता,
परिसर, सोलापूर - ४१३००४

शतकाचे
गाण

एकविसाव्या शतका तुझा
चेहरा मोहरा कसा...?
उत्तराला मिळेल का रे
प्रश्न हवा तसा !

माहित आहे संगणकाची
असेल सोबत साथ
भाडे डेऊन चंद्रावरती
बसता येईल गात

अंधाराची सावलीबिबली
पडणार नाही काय...
गॅरंटी नको बाबा
पळपुट्याचे पाय

डॅडी-मम्मी म्हणणाऱ्यांची
होइल देव-घेव
आई-बाबा गिरवणारी
शाळा तेवढी ठेव

बाविसाव्या शतकाकडे
धावत असता चाक
बाकी सारे आलतु फालतु
सुधाल पुसून टाक

सनावळीसाठी नको
फुगडी घालूस...
डोळ्यातून ठेव सदा
सूर्याला ओलीस !

कल्याण इनामदार,
३९/२/२ 'अर्चना' सोसा. सी-
२७, एरंडवणे, पुणे ३८

पंख हलवून कविता सचेतन होईल आणि फुलासकट फुलपाखरू उडून जाईल !

कोका वाजतो वाजतो गोपीचंद्राक्षी बोलतो !
 काळ्या आईच्या वटीला दान घामाचे मागतो ॥ धृ ॥
 जरी बसून खाताल माया कुबेराची आटे ।
 एका आळसाने सारी छाया आभाळाची फाटे ।
 गंगा येऊन पायाशी दारी दुवकाळ वाढतो ॥११॥
 अरे माणसाचे हात भार भाग्याचे तोलती ।
 नसानसातून त्याच्या पाय स्फूर्तीचे वाहती ।
 असा भाग्यवंत हात काय मिश्रकरी होतो? ॥१४॥
 फाळ नांगराचा आहे सदाकाळ ज्याच्या हाती ।
 त्याच्या कणगीत राहे देव होऊनीया मोती ।
 श्रमदेवाच्या पायाशी ओघ सोन्याचा दाहतो ॥३॥
 कोका वाजतो वाजतो गोपीचंद्राक्षी बोलतो ॥

रवींद्र भट,
 सी-४६, विजय कॉम्प्लेक्स,
 शास्त्रीनगर, पुणे २९

४३

फुलावर सुगंधाची सोनसाय आली
 मऊशार उन्हामध्ये सकाळ हो झाली ॥

माती मऊ मऊ त्याचे मऊशार ट्रेठ
 नका पाहू वाट पहा झाली ना पहाट
 मऊ मऊ खोडावर मऊ पानं आली

पंख फडफडे जडे केशरी तुषार
 धुके जागवाया आले स्पर्श हळुवार
 टंवांमधे न्हाली पिलं हाती ओली ओली ॥

अंग अंग मऊ त्यांचं मन आहे मऊ
 चौचीमधे चांदण्यांचा कुणी डिला स्वाळ
 कोवळ्या उन्हाची शाल पंखांनी घेतली ॥

माय म्हणे चिमण्यांनो आवरून घ्या रे
 पंखातली हवा म्हणे चला उडू सारे
 आभाळाची सर्वांवर आहे ना सावली ? ॥

किशोर पाठक,
 विठ्ठलपार्क को.ऑप.हौ.सोसायटी,
 श्रीरंग नगर, पंपिंग स्टेशन, गंगापूर रोड,
 नाशिक ४२२००५

आज माझ्या अक्षरांना वचन दे रसिका तुझे, या स्वरांच्या चांदण्याला गगन दे रसिका तुझे.

संडाळ्याच्या घारात

हिरवी झाडी , पिवळा डोंगर
निळी जांभळी दरी
बेट बांबुचे त्यातून वाजे
वाऱ्याची पावरी !

कनिश्रळन काळ्या खडकामधुनी
फुटति दुधाचे झरे
संधपणाने गिरण्या घेती
धुभ्र धुभ्र पाखरे

सोनावळित्या सोनफुलांचा
बाजूस ताफा उभा
तलम धुव्याची निळसर मलमल
उडते भिडते नभा !

हिरवी ओली मखमल पायी
तशी वाट हिरवळ
अंग झाडतो भिजला वारा
त्यात नवा द्रवळ

डूल घालूनी जल थेंबाचे
तृणपाते डोलते
शीळ घालते रानपाखरू
माइयाशी बोलते

गोजिरवाणे करडू होऊन
काय इथे बागडू ?
पाकोळी का पिवळी होऊन
फुलांफुलांतून उडू ?

शान्ता ज. शेळके,
प्लॉट नं. १९, आदर्शनगर,
पुणे-सातारा रस्ता, पुणे ३७

उहामधे पावसाला रूपडं येतं
डोळे भरून पाहावं तर डोळ्यात उतरतं.
उहामधे पावसाची झुलते वेली
वेलीच्या दंडावर सोन्याची पाकोळी
पाकोळीमागे भिरभिरतात डोळे
सळसळत्या धारांचे सोनेरी जाळे...
जाळ्यामधे कुणाची गवसली मासोळी
उह्याची, पावसाची, डोळ्यांतली बाहुली ?
उह्याने पावसाला जाळ्यामधे ओढले
पावसाचे बोट उह्याने धरले...

अनुराधा पोतदार,
बुडलँड अपार्टमेंट्स, बी/५८,
गांधीभवन रस्ता, कोथरूड पुणे २९

द्रवता मन हे कधी घनापरी ओली हळवी करीत पापणी, निःशब्दाच्या फांदीवरती उद्भवली अद्भुत ही गाणी ।

नको जपू गं आई आता

नको जपू गं आई आता
मी तर झालो आहे मोठा
मला जपू दे जरा मोकळे
करू नको त्याचा बोभाटा

खरे सांगतो, आता पुढे गं
माझ्यासाठी झुरणे, खपणे
समाजामध्ये मिसळू दे ना
जरा कळू दे दुखणे, खुपणे

ठेच लागू दे, खुपू दे काटा
उन्हा-पावसामध्ये राहू दे
उंबरठ्याच्या बाहेरील हे
अनुभव सारे मला साहू दे

उघडे डोळे ठेवून आता
पाहिन म्हणतो, जग हे सारे
हस-या, रडल्या सर्व भ्रूणांचे
अंगावरती झेलीन वारे

देशापुढती प्रश्न हजारां
त्यांच्यासाठी झटीन आता
देईन छोटा तरीही सच्चा
माझा 'स्वार्थोटीचा वाटा'...

आश्लेषा महाजन,
२३० चित्ररेखा सोसायटी,
सहकारनगर-१, पुणे ९

आजीला पत्र लिहायचंय

आई मला लवकर शिकायचंय
आजीला पत्र लिहायचंय !

एकटीच राहू नको, कोकणातल्या घरी,
कधीमधी तब्येत, नसते ना बरी ?
औषध तुल गं द्यायचंय,
आजीला पत्र लिहायचंय !

विहिरीचं पाणी एकटीच काढतेस ?
डमून भागूनही कामाला लागतेस,
आरामस्वुचीत, बसवायचंय
आजीला पत्र लिहायचंय !

कॅसेटच्या गोष्टींचा कंटाळा आला,
तुझ्याच तोंडून ऐकायचंय मला
कुशीत तुझ्या गं, शिरायचंय !
आजीला पत्र लिहायचंय !

प्रवीण दवणे,
ब/३०३, राजहंस, लुईसवाडी, ठाणे - ४

शब्दकल्पनांची पायवाट फुलवत, न सांगता एक कविता आली धावत.

पहाट

जरा झुंजू मुंजू होता
कोंबडेही आरवती
ओवी सुरेख गाताना
कुणी दळण दळती

याटावरच्या मंडिरी
वाडचे मंगल वाजती
यसामागच्या दिशेने
जाते काकडा आरती

थोडी किनारते थंडी
जाग दिशांना चेतसे
शेजारच्या गायरानी
पावा श्रूपाळी गातसे

गाई वासरे धावती
'हम्मा हम्मा' च्या सुरात
माझ्या गावाची पहाट
खुले हिरव्या रानात

बजरंग सरोदे,
'कौस्तुभ' हनुमान मंदिराजवळ,
रणपिसेनगर, अकोला-४४४०००१

पुस्तकं

पुस्तकं
पुस्तकं बोलतात
सांगतात घडून गेलेल्या
कालच्या गोष्टी
कालची दुनिया, त्यातली माणसं
आजचा उड्याचा
आनंदाचा दुःखाचा
एक एक क्षण
कहाण्या सांगतात
प्रेमाच्या, ढेषाच्या
विजय-पराजयाच्या
बाँबच्या आणि फुलांच्या
तुम्हाला नाही ऐकायचं
या पुस्तकांचं सांगणं ?
यांना रूप काही सांगायचं आहे,
तुमच्यापाशी, तुमच्याजवळ राहायचं आहे.
पुस्तकात पक्षी चहकतात
पुस्तकात शेतं लहरतात
गाणी गात गात निर्झर
पन्त्यांच्या गोष्टी सांगतात
पुस्तकात रॉकेटचं साम्राज्य
विज्ञानाच्या उद्गारांचं अधिराज्य
हे पुस्तकांचं जग केवढं प्रचंड
ज्ञानाचं जणू सागर उदंड
या जगात शिरणार ना तुम्ही?
कारण
पुस्तकांना रूप काही सांगायचं आहे
तुमच्यापाशी, तुमच्याजवळ राहायचं आहे.

कवी- सफंदर हाशमी
अनुवाद-ज्योती सुभाष
बी ७/६, गुरुराज हौ. सोसायटी, पद्मावती, पुणे ३७

गाय जशी हंबरते तसेच व्याकुळ व्हावे, बुडता बुडता सांज प्रवाही अलगाद भरून यावे.

निघाल्या
शाळेला
मैत्रिणी!

मिळूनी सा-याजणी
निघाल्या शाळेला मैत्रिणी
एकसारखा वेष घालुनी
दरतर पाठीवरी घेउनी
गव्या-गोष्टी सांगत, रंगत
हसुनी अन् हसवुनी,
निघाल्या शाळेला मैत्रिणी !
पुढे पुढे पाऊल टाकती
वर्गामधल्या बोलत गमती,
दिसता शाळा अन् क्रीडांगण-
मनामध्ये हर्षुनी-
निघाल्या शाळेला मैत्रिणी !
आता शाळा आली जवळी
फुले उमलती बागेमधली:
वेलिस पाणी घाली माळी,
घंटेचा ये ध्वनी...
निघाल्या शाळेला मैत्रिणी !
अशाच शिकुनी मोठ्या होतील,
आपआपल्या घरी नांदतील;
'दिन शाळेचे मनात स्मरतील'
वाटा फुटतील पुढे निराळ्या
नव्या नव्या जीवनी
निघाल्या शाळेला मैत्रिणी !

वि.म. कुलकर्णी,
कमळवेल, ६१/४८,
एरंडवणे, पुणे ४

आभार...
विद्यार्थ्यांचे

आभार... मुलांनो...आभार...
मनापासून आभार...
आभार तुमच्या निरागस प्रेमाचे
ज्याने कठोर दगडांतूनही
प्रेमळ पायवाट काढली
आणि उघडले हृदयाचे द्वार...आभार...
आभार तुमच्या कोवळ्या वयाचे,
ज्याने पालापाचोळा झाडून
हिरवे पोपटी रंग दिले
आणि फुलवले सारे होकार... आभार...
आभार तुमच्या कृतज्ञ नजरेचे,
जिने श्रद्धेचा दीप धरून
दाखवली माझ्यातली मी
आणि जागवला विश्वास अपार... आभार...
असेच फुलत मोठे व्हा...
कर्तव्याच्या वेलाखाली
मांडव घाला प्रेमाचा
चालत राहा पुढे-पुढे
तरीही थोडे मागे पाहा
तुमच्या पाठीशी उभ्या असतील
वृद्धांच्या सडिल्या अपरंपार...आभार...
आभार...
मुलांनो...
आभार...

संजीवनी बोकील,
विजयालक्ष्मी अपार्टमेंट्स, रामबाग कॉलनी,
पौड रोड, पुणे ३८

चाखून घेसी पुष्पांमधला तू मधुकर मकरंद, काव्यरसास्वादाचा मजला तसाच भारी छंद.

निस्रंग

हे वैश्रवलेणे हिरवे लेऊन खडा जरी वृक्ष
समृद्ध वसंताची तो जरी राखण करणया दक्ष

परि मनिमानसी त्याच्या हे असह्य असे ओझे
अधिभार पर्णपुष्पांचा उतरणया अधिर उत्सुक

उबदार ही त्याची छाया, लडिवाळ त्याचा स्पर्श
परि पल्याड श्रितिजाच्या तो, शोधतो नवे आकाश

हा उधळून टाकी शांत, सोनेही अंकावरचे
हा फकीर मस्त कलंदर जगणयाचे संचित वेचे

हा घोर तपस्वी किंवा तत्त्वज्ञ थोर विश्वाचा
शिशिराच्या आगमनाने निस्रंग त्याग पर्णाचा !

अंजली कुलकर्णी,
बी/२०, झाला कॉम्प्लेक्स,
मार्केटयार्ड, पुणे ३७

कधी
न
कसावे...

कधी न रुसावे आयुष्यावर
अडचणीतही सदा हसावे
किती जाहले कष्ट तरिही
समाधान ते मुस्वी दिसावे

कलांवरती प्रेम करावे
साहित्याचा ध्यास धरावा
अभ्यासाचा विचार आपुल्या
देहामध्ये मुरवून घ्यावा.

जिद्द, ध्येय अन् घट्ट चिकाटी
रवतातून या अक्षी भिनावी
नदीच निर्भर आनंदाची
प्रसन्नतेने वाहत यावी

कटू असो वा गोड असू दे
स्नेहभराने सांभाळावे
उंच करावे बाहू इतुके
सर्व जगाला कवटाळावे

संगीता बर्वे,
९१/अ, स्नेहलबाग
तुळशीबागवाले कॉलनी, पर्वती, पुणे ९

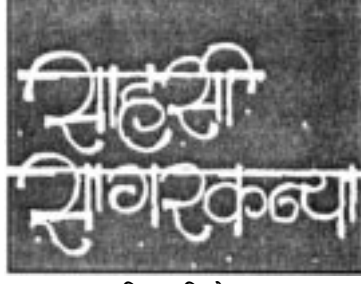
शब्दाशब्दांच्या घटातून ओसंडे भाव, पारिजातकाच्या फुलांचा कोमल वर्षाव

त्या भयाण अंधाच्या रात्री मेक्सिकोच्या आखातात समुद्री वादळ उसळलेलं होतं. काळाकुट्ट अंधार, मधूनच चमकणाऱ्या विजा... आणि लाटांचं थैमान ! अशा वादळात समुद्राच्या पृष्ठभागावर एक मानवी मस्तक श्वास घेण्यासाठी धडपडत होतं! कुणाचं होत ते मस्तकं?

ते मस्तक २३ वर्षांच्या एका तरुणीचं होतं. तिचं नाव होतं ग्लेंडा लेनॉन. गेले १४ तास ही तरुणी एकाकी अवस्थेत खवळलेल्या सागराशी झुंज देत तरंगत होती. विलक्षण थकून गेली होती. हातपायांमधे जोवर बळ आहे तोवर आपण तरंगत राहू शकणार आहोत, पण हे बळ संपेल तेव्हा...! नुसत्या त्या कल्पनेनेच तिच्या जीवाचा थरकाप होत होता नि आता दुसऱ्या दिवसाची सकाळ तरी आपण जिवंतपणे पाहू शकू का नाही ही भयंकर कुशंका तिचं काळीज पोखरत होती...!

ऑगस्ट महिन्यामधल्या एका प्रसन्न दुपारी ग्लेंडा मत्स्यमृगथेचा आनंद लुटण्यासाठी पोहोण्याच्या सर्व सरंजामनिशी समुद्रात उतरली होती तेव्हा आपल्यावर काही अनेपेक्षित संकट गुदरेल याची बिचारीला कल्पनादेखील नव्हती. आपला पती रॉबर्ट याच्यासमवेत होमोसासा गावातून त्या दिवशी दुपारी मोटारीनं निघून ती फ्लॉरिडाच्या समुद्रकिनाऱ्यावर पोहोचली होती. तेथे असलेल्या स्वतःच्या बोटीवरून ती उभयता मग मेक्सिकोच्या खाडीतून समुद्रप्रवासाचा आनंद लुटण्याकरता रवाना झाली होती. स्पंकी नावाचा आपला छोटा केसाळ कुत्रादेखील त्यांनी आपल्याबरोबर घेतला होता.

फ्लॉरिडाच्या किनाऱ्यापासून सुमारे आठ किलोमीटर अंतरावर समुद्रपृष्ठावर

विजय वि.देवधर

**

ऑगस्ट महिन्यामधल्या एका प्रसन्न दुपारी ग्लेंडा नावाची एक तरुणी मत्स्यमृगथेचा आनंद लुटण्यासाठी पोहोण्याच्या सर्व सरंजामनिशी समुद्रात उतरली.

त्या

वेळी ती इतकी आनंदात होती की एखादं जीवघेणं निसर्गकोपाचं संकट आपल्यावर कोसळेल याची बिचारीला कल्पनादेखील नव्हती. ओहोटीच्या पाण्याच्या जबरदस्त ओढीने ग्लेंडा त्यांच्या बोटीपासून दूरवर खेचली गेली... सतत वीस तासांहून अधिक वेळ निर्मनुष्य वातावरणात ती पोहत राहिली ती केवळ जगण्याची तीव्र आशा आणि संकटांशी झुंजण्याची चिवट जिद्द यांच्या बळावर... चित्तथरारक अशा तिच्या या झुंजीची कथा, 'साहसी सागरकन्या' आपल्यासाठी लिहिली आहे, विजय देवधर यांनी.

एक तरंगता मार्गदर्शक दिसल्यावर रॉबर्टनं आपल्या बोटीवरला जड गळ पाण्यात सोडला आणि बोट नांगरली. ग्लेंडानं पाणबुड्याचा पोशाख चढवला. छोटी भाल्यासारखी तीक्ष्ण बरछी फेकणारी 'स्पीअर गन' तिंनं माशांची शिकार करण्याकरता बरोबर घेतली होतीच. भरभर हात पाय मारत ती

थोड्याच वेळात आपल्या बोटीपासून दूर गेली नि पाण्यात पोहत एखादा चांगला मासा दिसतो का याचा वेध घेऊ लागली. बोटीवर असलेला रॉबर्ट तिच्या हालचालींवर नजर ठेवून बसला होता...

ग्लेंडाच्या आजूबाजून मधूनच माशांच्या झुंडी सुळकन वेगानं जात होत्या. स्पीअर गनशी लांबलचक नि भक्कम नायलॉनच्या दोरीनं संबंधित असलेली तीक्ष्ण बरछी झाडून तिने मत्स्यवेध साधण्याचा सपाटा सुरू केला. पण मनासारखी शिकार तिला गवसेना. असा बराच वेळ गेला आणि अचानक-

समुद्रात पोहत असलेल्या ग्लेंडाला पाण्याची जबरदस्त ओढ एकदम जाणवू लागली ! ओहोटी सुरू झाल्याचंच ते लक्षण होतं ! आणि त्यात आणखीही अशा एका भयंकर गोष्टीची भर पडली होती की जिची ग्लेंडाला अजिबात कल्पना नव्हती. होमोसासा नदीचं मुख जिथे समुद्राला मिळतं त्या सागरी प्रदेशात ती मत्स्यमृगथेसाठी उतरली होती. वेगानं समुद्रात घुसणाऱ्या नदीचा जलप्रवाह आणि ओहोटीची ओढ अशा दुहेरी जलवेगात ती सापडली होती ! आणि दोन्ही जलप्रवाहांमुळे निर्माण झालेली जबरदस्त वेगाची संयुक्त ओढ तिला खुल्या समुद्राकडे खेचून नेऊ लागली होती...! क्षणभर ग्लेंडा भयभीत झाली. पण लगेचच ती भरदिशी पाण्याच्या पृष्ठभागावर आली. काही अंतरावर तरंगत असलेल्या आपल्या बोटीकडे बघत आपल्या मस्तकावरला मुखवटा वर उचलला आणि आपल्या पतीला तिंनं मोठमोठ्यानं हाका मारल्या, 'रॉबर्टSS ! रॉबर्टSS ! ... इथे पाण्याची खूप ओढ जाणवत्येयSS !

ग्लेंडाच्या हाका ऐकू येताच रॉबर्टनं

गीत गुणगुणती प्रकाशकिरणे, चढवित लेणे सुष्टीला सागरातल्या या लाटांसंगे, जाऊ नभाच्या संगतीला

त्या दिशेला पाहिलं. ती काहीतरी संकटात सापडली आहे याची त्याला तात्काळ जाणीव झाली. त्यानं बोटीच्या डेकवरून समुद्रात उडी ठोकली. वेगवान प्रवाहाचा जोर असल्यामुळे रॉबर्टला विशेष श्रम पडले नाहीत आणि तो काहीच सेकंदांमधे ग्लॅंडापाशी पोहोचला. पाठीमागून आलेला स्पंकी मात्र पाण्याच्या ओढीमुळे त्या दोघांसमोरून वेगानं पुढे निघून गेला. ते पाहून ग्लॅंडा रॉबर्टला म्हणाली, “आपला स्पंकी !... तो वाहून चाललाय... त्याला वाचव.”

त्याबरोबर ग्लॅंडाला सोडून रॉबर्ट पुढे वाहात गेलेल्या स्पंकीकडे पोहत निघाला. त्याला पकडून मग तो ग्लॅंडाकडे परत निघाला. आता प्रवाहाविरुद्ध पोहावं लागत असल्यामुळे तिच्यापर्यंत पोहचण्यात त्याची चांगलीच दमछाक झाली. ग्लॅंडाला गाठून त्या छोट्या कुत्र्याला त्यानं तिच्या स्वाधीन केलं. दुपारच्या प्रखर उन्हात भर समुद्रात ती दोघं त्यामुळे अगदी एकाकी स्थितीत ओहोटीत सापडली होती !... एवढं सगळं होईपर्यंत वाहणाऱ्या वेगवान प्रवाहामुळं ती दोघं खोल समुद्रात

इतक्या दूर वाहत गेली होती की त्यांची बोट त्यांना आता दूरवर एखाद्या पांढऱ्या ठिपक्यासारखी दिसत होती !

रॉबर्ट स्वतः उत्कृष्ट जलतरणपटू होता. याखेरीज मोठा झाल्यानंतर त्यानं ‘लाईफ गार्ड’ चं प्रशिक्षणही घेतलेलं होतं. तथापि ओहोटीची जबरदस्त ओढ असलेल्या जलप्रवाहातून आपल्या बायकोसह विरुद्ध दिशेला पोहत, लांबवर राहिलेली आपली बोट गाठणं, त्याला केवळ अवघडच नव्हे तर अगदी अशक्य होतं. तेव्हा प्रवाहाविरुद्ध पोहत जाऊन एकट्यानं आपली बोट प्रथम गाठायची असं त्यानं मनाशी ठरवलं. ग्लॅंडाजवळ श्वसननळी असलेला पाणबुड्याचा मुखवटा होता. आणखी काही वेळ तरंगत राहणं तिला अवघड जाणारं नव्हतं. दरम्यान पोहत जाऊन तो आपली बोट गाठू शकणार होता. मग तिच्यातून ग्लॅंडापर्यंत त्याला वेगानं परतता येणार होतं नि तिला नि स्पंकीला समुद्रातून उचलून घेता येणार होतं... तो तिला म्हणाला, ‘मी आपल्या बोटीकडे जातो आणि ती घेऊन लागेल परत येतो. तू अगदी घाबरू नकोस ! प्रवाहाविरुद्ध हात-पाय मारण्यात आपली शक्ती वाया घालवू नकोस.

फक्त श्वास घेण्याइतकं आपलं डोकं पाण्याबाहेर ठेवण्याचा प्रयत्न कर. स्पंकीसह तुला प्रवाहाच्या विरुद्ध फार वेळ पोहता येणार नाही. तेव्हा तसला प्रयत्न करू नकोस. शांतपणे तरंगत रहा. तोवर मी आपली बोट घेऊन आलोच.”

त्यानंतर रॉबर्ट सपासप हात मारत दूरवर ठिपक्यासारख्या दिसणाऱ्या आपल्या बोटीकडे पोहत निघाला...

वेगवान अशा दुहेरी जलप्रवाहांच्या ओढीमुळे तो खुल्या समुद्राच्या दिशेनं खेचला जात होता. तरी देखील जिद्द न सोडता तो पोहत राहिला. अशात एक तास उलटला. दूरवर दिसणारा त्याच्या बोटीचा पांढरा ठिपका एव्हाना दिसेनासा झाला. पश्चिमेकडे कलत असलेला सूर्य एवढं एकच दिशा समजण्याचं साधन आता त्याच्याकरता उपलब्ध होतं. सूर्यावरून दिशा ठरवत रॉबर्ट पोहू लागला. ओहोटीविरुद्ध पोहोणं ही त्याला वाटत होती तेवढी सोपी गोष्ट नव्हती... पण तरीही तो अथकपणे हात पाय मारत राहिला. मिनिटांमागून मिनिटं सरकू लागली आणि त्यांचे तास होऊ लागले...

अकस्मात् आपल्याला इतका वेळ विरुद्ध दिशेला लोटणारा पाण्याचा जोर

विस्तीर्ण सागराचा किनारा, पसरली दाट लाटांची नक्षी गर्दीत हरवली वाट, कुणी सैराट बावरा पक्षी

एकदम कमी झाल्याची जाणीव रॉबर्टला झाली ! कारण हे होतं की समुद्रात घुसणाऱ्या होमोसासा नदीच्या जलप्रवाहाच्या मार्गामधून तो बाहेर पडला होता ! तथापि समुद्राच्या ओहोटीची ओढ होतीच. पण पोहणं पूर्वीपेक्षा आता थोडं जास्त सोपं झालं होतं. हिंमत एकवटून सपासप पाणी कापत तो पुढे निघाला. वेळ भरभर सरकत होता... सतत पोहत असल्यामुळे रॉबर्टचे हात-पाय आता भरून येऊ लागले. म्हणून पोहण्याचा ताल बदलत, थकलेल्या स्नायूंना आळीपाळीनं विश्रांती देत, तो वेगवेगळ्या प्रकारांनी पोहू लागला. दृष्टीआड झालेली आपली छोटीशी बोट अथांग समुद्रात आपल्याला आता कुठे सापडणार ही चिंता त्याला अस्वस्थ करू लागली. मधूनच आपलं डोकं वर करत, चौफेर लांबवर दृष्टी टाकत, ती समुद्रात कुठे दिसते का याचा शोध तो घेऊ लागला. आणि अचानक-

पूर्व दिशेकडे त्याला काहीतरी लखवकन् चमकताना दिसलं. त्यानं दृष्टीला ताण देऊन पाहिलं. तेव्हा ती त्याच्या बोटीचीच अँटेना आहे असं त्याच्या लक्षात आलं ! आपल्या बोटीचं अस्तित्व दाखवणारी ती खूप बघून त्याचा उत्साह दुणावला. सपासप हात-मारत चकाकल्या अँटेनाच्या दिशेनं तो वेगानं पोहत निघाला. आणि आणखी काही मिनिटांनीच दूरवर असलेली त्याची पांढरी बोट त्याच्या दृष्टीपथात आली. त्याबरोबर जीव खाऊन हात-पाय मारत त्यानं आपल्या पोहण्याचा वेग वाढवला अन् तो आपल्या बोटीपाशी पोहोचला. बोट सोडल्यापासून तब्बल तीन तासांनंतर तो पुन्हा तिच्या निकट पोहोचला होता ! शिकस्तीचे प्रयत्न करून तो बोटीच्या डेकवर पोहोचला

आणि खाली कोसळला !...

जरा वेळ दम खाल्ल्यानंतर त्याचा श्वासोच्छ्वास थोडा स्थिरावला तेव्हा तो कष्टानं उठून उभा राहिला. सूर्यास्ताला आता अगदी थोडा वेळ राहिला होता. रॉबर्टनं आपल्या बोटीचा भोंगा विशिष्ट तऱ्हेनं वाजवून संकटाचा इशारा दिला. तो ऐकून एक मच्छीमार बोट त्याच्या निकट आली. तेव्हा आपली पत्नी खोल समुद्रात अडकलेली असून आपण तिच्या शोधार्थं जात आहोत असं त्या बोटीवरल्या लोकांना सांगून आपल्यावर गुदरलेल्या संकटाची त्यानं त्यांना थोडक्यात कल्पना दिली. मग आपल्या बोटीचं इंजिन सुरू करून तो वेगानं, ग्लॅंडाला जिथं सोडलं त्या दिशेनं निघाला. सागराच्या ओहोटीचा जोर केवढा प्रचंड असतो आणि तो माणसाला कुठल्याकुठे घेऊन जातो याची रॉबर्टला काही कल्पना नव्हती. आणि म्हणूनच ग्लॅंडा आपल्यापासून किती दूर पोहोचली आहे याचाही त्या बिचाऱ्याला काही अंदाज नव्हता...! ज्या मच्छीमार बोटीवरील लोकांना त्यानं आपल्या संकटाबद्दल सांगितलं होतं त्या बोटीवर शक्तिशाली संदेशयंत्रणा होती. तिच्या माध्यमानं त्या लोकांनी ताबडतोब समुद्रकिनाऱ्यावरल्या तटरक्षकदलाला रॉबर्टचा संदेश कळवला. त्याबरोबर तटरक्षकदलाच्या शोधपथकांच्या हालचाली वेगानं सुरू झाल्या. तटरक्षकदलाच्या दोन वेगवान स्पीड बोटी सर्चलाईटसूचे प्रखर प्रकाशझोत फेकत समुद्रात हरवलेल्या ग्लॅंडाचा शोध घेण्यासाठी निघाल्या. शोधपथकाचं एक छोटेखानी विमानही तिचा शोध घेण्याकरता आकाशात झेपावलं.. पण- पण रात्री अगदी उशिरापर्यंत शोध घेऊनही कुणाला ग्लॅंडाचा काही तपास लागला नाही...!

इकडे, ग्लॅंडा समुद्राच्या पाण्यात भरकटत, एकाकी अवस्थेत तरंगत होती. आपल्या कुत्र्याला - स्पंकीला तिनं आपल्या निकट धरून ठेवलं होतं. ती त्याला म्हणत होती, 'माझ्याबरोबर तू पण या संकटात सापडलास याबद्दल मला वाईट वाटतंय रे.'

पोहत दृष्टीआड झालेला रॉबर्ट थोड्याच अवधीत आपली बोट घेऊन परत येईल अशी आशा तिला वाटत होती. पण जसजसा वेळ जाऊ लागला तसतसा तिचा धीर खचू लागला. अंधार पडला तेव्हा मात्र तिला भीती वाटू लागली. नाना प्रकारच्या कुशंकांनी तिचं मन ग्रस्त झालं. दूरवर राहिलेली त्यांची बोट गाठण्यात रॉबर्टला अपयश आलं असावं. 'आमच्या दुर्दैवानं तसं जर घडलं असेल तर.. तर मग मात्र आमच्या दोघांच्याही आयुष्याचा हा शेवटच म्हणायचा...' तिच्या मनात येत होतं.

स्पंकी आत्तापर्यंत तिला बिलगुन शांत बसला होता. पण त्यालाही बहुधा आता संकटाची जाणीव झाली होती. कारण चूंचूं करत तो चुळबुळ करू लागला. तिनं त्याला चुचकारण्याचा बराच प्रयत्न केला. थोपटत त्याला आपल्या छातीशी धरलं. पण आता तो चिडून तिला पंजे मारू लागला. करुण स्वरात ओरडत तिच्या खांद्यावर चढण्याचा प्रयत्न करू लागला. त्याच्या पंजांची नखं तिच्या छातीवर, खांद्यांवर ओरबाडू लागली तेव्हा ग्लॅंडानं त्याला दोन्ही हातांमध्ये धरून आपल्यापासून लांब केलं. चुचकारून त्याला शांत करण्याचा प्रयत्न ती करू लागली. पण छे ! संकटाची जाणीव झालेलं ते कुत्रं काही केल्या स्वस्थ राहीना ! त्याची धडपड जास्तच वाढली...!

त्याला सांभाळणं तिला अशक्य होऊ लागलं. तिनं मनाशी, मोठ्या जड

ना कुठे आधार आणि ना गतीला अंत होता मात्र पायीच्या बळाला जागता आधार होता

अंतःकरणानं, एक कठोर निर्णय घेतला.

‘स्पंकी !... डियर, नाइलाजानं मला आता तुला तुझ्या नशिबावर सोडून देणं भाग आहे ! आय एम् सॉरी... गुडबाय...अँड गुडलक !’ म्हणून तिनं त्याला पाण्यात सोडून दिलं. त्याबरोबर ओहोटीच्या पाण्यात एका क्षणात तो दूर वाहून गेला. त्याचं आता पुढे काय होईल ही कल्पनासुद्धा तिला करवेना...!

आणखी थोड्याच वेळात सूर्यास्त झाला. रात्रीच्या काळोखात शार्क माशांचा संचार समुद्रात सुरू होतो, दिसेल त्यावर ते झडप घालतात ही भीषण जाणीव ग्लॅंडाला झाली. शार्क माशांनी केलेल्या हल्ल्यांच्या, पूर्वी ऐकलेल्या भयानक हकिगती तिला आठवू लागल्या. तिच्या जिवाचा एकदम थराकाप झाला.

‘हे देवा ! तसलं भयंकर संकट माझ्यावर येऊ देऊ नकोस !’ ग्लॅंडानं परमेश्वराची आळवणी केली.

समुद्रपृष्ठावर तरंगत राहण्यासाठी तिला आपले पाय सारखे हलवावे लागत होते. फ्लिपर्स तिला आता खुपू लागले. अती श्रमांमुळे तिच्या घशाला कोरड पडली होती. पण समुद्राचं खारट पाणी पिणं अशक्य होतं.

काही वेळानंतर एकदम जोरदार पावसाला सुरुवात झाली. ओहोटीच्या लाटांमध्ये घुसळली जात असलेली ग्लॅंडा आता पावसाच्या माऱ्यानं झोडपून निघू लागली. पण बरसणारा तो पाऊस तिला एक प्रकारे उपकारच ठरला. मान वर करून, तोंड उघडून पावसाचं गोड, थंडगार पाणी ती जमेल तितकं प्राशन करू लागली. पावसाच्या पाण्यामुळे तिची तहान थोडीतरी भागली. मात्र वारा, पाऊस, आणि सतत पाण्यात राहिल्याने ग्लॅंडाला हुडहुडी

भरली. या गारठ्याचा परिणाम असा झाला की तिच्या डोळ्यांवर झोपेची झापड येऊ लागली. पण शेवटी ते वादळ शमलं. पाऊसही थांबला. येत असलेल्या गुंगीत समुद्रपृष्ठभागांवर तरंगत, लाटा नेतील तिकडे ती वाहात राहिली. मुखवट्याच्या श्वसननळीमधून आत येणाऱ्या हवेवर तिचा श्वासोच्छ्वास चालू होता. ती मर्यादित हवाच तिला जीवनशक्ती पुरवत होती.

झोपेच्या गुंगीत ग्लॅंडा तशीच किती वेळ तरंगत राहिली कोण जाणे. तिला जाग आली आणि तिनं डोळे उघडले तेव्हा तिला वर स्वच्छ आकाश आणि त्यात तेजानं चमचमणाऱ्या चांदण्या दिसल्या. संकटात सापडलेली असूनही काही

वेळ ते अपूर्व दृश्य बघण्यात ती गुंगून गेली...!

अचानक आकाशामधून, लांबवरून येत असलेल्या एका विमानाचा लयबद्ध घरघराट तिच्या कानांवर पडला आणि ती एकदम सावध झाली. थोड्याच वेळात ते विमान निकट आलं. त्या विमानामधून चंद्रज्योतींचे गोळे सोडले जात होते. छोट्या छोट्या पॅराशूटस्त्री संबंधित असलेले ते प्रकाशगोलक झगझगता उजेड फेकत आकाशातून अलगदपणे खाली येऊ लागले. त्यांच्या उजेडानं त्यांच्या आसपासचा परिसर उजळून जाऊ लागला. चंद्रज्योती सोडत येणारं ते विमान नक्की आपलाच शोध घेण्यासाठी आलं आहे अशी ग्लॅंडाची

गडदनिळे आकाश उतरले गडद समुद्री निळ्या क्षतिज कोठले, वाटा कुठल्या दिशाच रातांधळ्या

खात्री पटली. तशाच आकाशातून खाली घरंगळणारा एक प्रकाशगोलक तिच्यापासून अवघ्या तीनशे फुटांवर आला होता...! जोरजोरानं हात-पाय मारत ग्लेंडा त्याच्या दिशेनं पोहू लागली. ते विमान आता तिच्या ठीक डोक्यावर आलं ! त्याच्याकडे पाहून ग्लेंडानं आपले हात जोरजोराने हलवले. मदतीसाठी जिवाच्या आकांतानं ती ओरडू लागली. पण -

पण हाय रे दुदैवा ! घरघराट करत ते विमान तसंच पुढे निघून गेलं. त्यातल्या शोधपथकाच्या लोकांना ग्लेंडा दिसली नव्हती.

विमान निघून गेल्यामुळे ग्लेंडा कमालीची निराश झाली. तिचा धीर खचू लागला आणि मग आपल्या संसाराशी निगडित असलेल्या एक एक गोष्टी तिला आठवू लागल्या... गुपचुपपणे बरेच महिने पैसे साठवून तिनं रॉबर्टसाठी एक सुंदर घड्याळ विकत घेऊन ठेवलेलं होतं. त्याच्या त्या वर्षातल्या वाढदिवशी ते घड्याळ देऊन अगदी ऐन वेळी त्याला चकित करायचं असा बेत तिनं ठरवला होता नि त्यासाठी आपल्या कपड्यांच्या कपाटातल्या एका चोरकप्प्यात ते घड्याळ तिनं लपवून ठेवलं होतं ! आता समजा या संकटातून आपण दुदैवानं जगलो वाचलो नाही तर...तर त्याच्यासाठी आपण घेऊन ठेवलेली ती भेट त्याला सापडेल का?... तर रॉबर्टचा विचार मनात येताच तिला आपल्या उजव्या हातातल्या बोटात घातलेल्या विवाहमुद्रिकेची एकदम आठवण झाली. ती हरवू नये म्हणून तिने अंगठी अंगठ्यात घातली व तो मुठीत घट्ट दाबून धरला. तिनं आणि रॉबर्टनं मिळून त्यांचं जुनं घर सजवायचं असं बरेच दिवसांपासून ठरवलेलं होतं.

दोघांनाही मुलाबाळांची खूप हौस होती...

आपले ते सगळे मनोरथ व्यर्थ ठरणार का?... आपण जर यातनं सहीसलामत वाचलो तर ठरवलेले बेत आपल्याला प्रत्यक्षात आणता येतील... परमेश्वरा ! उदया सकाळपर्यंत, उजाडेपर्यंत सागराशी झुंज देत मी तगून राहू शकेन का?... ग्लेंडाचं मन आक्रंदून उठलं. तासांमागून तास सुरू लागले.

अशातच पहाट झाली. पूर्व दिशा हळूहळू उजळू लागली. अचानक आपल्या पोटच्यांना, मांड्यांना डास चावल्यासारख्या किंवा तीक्ष्ण सुया टोचल्या जाव्यात तशा वेदना ग्लेंडाला जाणवू लागल्या. तिनं चमकून पाण्यात डोकं बुडवून खाली पाहिलं. तेव्हा आपल्या मांड्यांना छोटे मासे सूक्ष्म चावे घेत आहे असं आढळलं. त्यांना पळवून लावण्यासाठी तिनं जोरजारानं लाथा झाडल्या. तिच्या पावलांवर बसवलेले रबरी फ्लिपर्स तिच्या पायांवर सतत घासले गेल्यामुळे अनेक लहान मोठ्या जखमा तिच्या पायांवर झाल्या होत्या. त्यांच्यातून रक्तस्राव होत होता, नि समुद्राच्या खारट पाण्यामुळे त्यांची आग आग होत होती. त्यामुळे त्या वेदनाही तिला सहन कराव्या लागत होत्या. झालेल्या जखमांमधून अगदी थोडं थोडं का होईना पण रक्त वाहतंच! या रक्ताच्या वासानं आता शार्क मासे आपल्यावर हल्ला करून आपला चट्टामट्टा तर उडवणार नाहीत ना? अशी भीती आता ग्लेंडाला वाटू लागली.

अजून रॉबर्ट का आला नाही ? का त्याचीही आपल्यासारखीच स्थिती झाली आणि तो पण समुद्रात दूर कुठे तरी भरकटत गेला आणि ... आणि

गडप झाला ?... तिच्या मनात निराशाजनक विचार येऊ लागले... सुटकेची आशा जवळ जवळ मावळत चालली होती आणि निराशेचं सावट तिला ग्रसू लागलं होतं...!

शेवटी सकाळ झाली नि सूर्योदय झाला. पाण्यात गिरक्या घेत ग्लेंडानं चौफेर नजर टाकली. सभोवार अथांग पाणी आणि त्यात ती अगदी एकटी !... दुसरं कुणीही नाही. एकच गोष्ट त्यातल्या त्यात दिलासा देणारी होती ती ही की समुद्र आता अगदी शांत आणि स्थिर होता. लाटांचं तांडव अजिबात नव्हतं. उन्हे तापू लागलं तसे ग्लेंडाचे ओठ सुकल्यागत होऊन गेले. तहानेचा जोर हळूहळू वाटू लागला. जीभ सुकून जड झाली. त्यामुळे तहानेची भावना जास्तच तीव्रपणे जाणवू लागली. तिच्याभोवती अथांग दर्या पसरलेला होता. पण त्या परिस्थितीत त्या पाण्याचा एक थेंबसुद्धा तिच्या उपयोगाचा नव्हता. उलट त्या खाऱ्या पाण्यामुळे तिच्या शरीराचा दाह होत होता ! तिची अवस्था खूपच वाईट झाली होती. आपण अठरा तासांहून अधिक काळ समुद्राच्या पाण्याशी झुंजतो आहोत असा अंदाज ग्लेंडानं केला. आणखी किती वेळ या संकटांशी आपल्याला झुंजावं लागणार? यातून आपली सुटका तरी होईल की नाही?... तिचं चित्त सैरभैर होऊन गेलं. आपला जर यात अंतच होणार असेल तर तो आता झटपट व्हावा ! तिच्या मनात निर्वाणीचा विचार आला आणि ते स्वाभाविकही होतं. कारण तिच्या सभोवताली पसरलेल्या अथांग सागरात चिटपाखरूदेखील दिसत नव्हतं. नजर पोहोचेल तिथपर्यंतचा सागरी प्रदेश अगदी

(पान क्र. १९७ वर पुढे चालू)

आभाळाला तरंगत वर ठेवलं हे कुणी ? समुद्राला नभाकाठी असं अडवलं कुणी ?

शाळेतून घरी आल्याआल्या
प्राचीला आईला खूप काही सांगायचं
असतं. आज तिची ओढणी
सायकलच्या चाकामध्ये कशी
अडकली, त्यामुळे ती कशी रस्त्यावर
पडता पडता वाचली, पण त्या
ओढाताणीत ओढणी कशी फाटली
वगैरे वगैरे. ती खूप मन लावून,

रडगाणं

मला तसं वाटलं म्हणून... छे बाई...
मी स्वतःच्या हातानं घालवलं
सगळं...' त्याला रडण्याच्या आवेगात
धड एक वाक्य पूर्णसुद्धा करता येत

**रडकथा, रडगाणं यांचा उल्लेख नेहमीच तिटकाऱ्यानं केला जातो.
रडणं हे वाईट, चारचौघांमध्ये लाज घालविणारं, तर हसणं म्हणजे
आनंदाचं प्रतीक, त्याचं कौतुक खूप. खरं तर दोन्ही भावना माणसाच्या
आयुष्यात अविभाज्य घटक ! बाई रडली की फारसं वाईट दिसत
नाही आणि पुरुष रडला की वाईट दिसतं, पुरुष जोरजोरात हासला की
चालतं पण बाईचं तसं हसणं प्रत्येकाच्या डोळ्यात येतं. पण या
चांगल्या-वाईटाच्या कक्षा ओलांडून भावना व्यक्त करण्याचा,
प्रत्येकाचा एक स्रोत असं म्हणून आपण याकडे बघितलं तर ? रडणं
आणि हसणं हे प्रत्येकाचे स्वतःचे असे अधिकार आहेत, असं म्हटलं
तर ? या आपल्या नेहमीच्याच भावनांकडे बघण्याचा
वेगळा दृष्टिकोन, आपल्याला देत आहेत मंगला गोडबोले
आपल्या 'रडगाणे !' या लेखातून.**

बाईना दाखवताना तो पुटपुटला, 'बाई... आज माझा हात...'

'काही सांगू नोकस. तू मुलखाचा रडतराव आहेस.'

त्यानं काही बोलण्यापूर्वीच बाईनी आवाज चढवला. तो तर गप्प झालाच, पण सगळा वर्गही टकामका बघायला लागला.

असं खूपदा घडतं. एकूण काय तर रडणं, रडारड, रडगाणं, यांचा उल्लेख नेहमीच तिटकाऱ्यानं केला जातो. रडणं हे वाईट. वाईट दिसणारं. चारचौघांमध्ये लाज घालवणारं. कमीपणाचं निदर्शक. आणि सर्वांत वाईट गोष्ट म्हणजे तो बायकीपणाचाच आविष्कार. बायक्यासारखं किंवा बायल्यासारखं रडणं म्हणजे एखाद्या मुलाच्या नाकर्तेपणाची परमावधीच जणू काही ! 'एवढा पुरुषासारखा पुरुष असून रडतोस काय' हा प्रश्न कायमचा प्रत्येक मुलापुढे असतो.

या उलट हसण्याचं कौतुक हसण्याचं कौतुक. 'हसण्यासाठी जन्म आपुला,' 'हसा आणि लडू न्हा', 'लाफ्टर, द बेस्ट मेडिसिन' अशासारख्या उद्गारांमधून सारखं हसण्याचं महत्त्व मनावर बिंबवलेलं. हसरा चेहरा सुंदर. हसरी जिवणी

रडक्या, पडक्या चेहऱ्याने, थांबत थांबत हे सगळं आख्यान सांगायला लागते; तेवढ्यात तिला अर्ध्यात थांबवत तिची आई म्हणते, 'पुरे झालं ग तुझं रडगाणं, मला शंभर कामं पडली आहेत.'

किंवा, 'आता आवर बाई तुझी रडकथा. मला काय तेवढीच ऐकण्याचा उद्योग आहे ?'

वर्गामधला चांगला स्कॉलर मुलगा वीरेन्द्र नेमका स्कॉलरशिपच्या परीक्षेमध्ये गणित चुकवतो. साफ चुकवतो. इतकं की पेपर हातातून गेल्याक्षणी त्याचं त्यालासुद्धा ते स्पष्ट कळतं. शाळेमध्ये स्कॉलरशिपच्या बाईना भेटल्याबरोबर त्याला रडण्याचा महापूरच येतो.

'पण बाई ... नेमकं त्याच वेळेस

नाही. बाई सुरुवातीला थोडा वेळ ऐकून घेतात, मग मात्र चिडून म्हणतात, 'वीरेन्द्र, असा बायका-पोरीसारखा रडूबाईपणा काय रे करतोस? अरे ऽ खूप सराव कर आणि एक दिवस गणित ऑलिम्पियाडमध्ये झळकून दाखव ना.'

'क्षितिज, दाखव तुझं शुद्धलेखन' बाईनी वर्गात मेठ्यांदा म्हटलं, तेव्हा सगळ्या वर्गामध्ये खसखस पिकली. क्षितिजचं दिव्य अक्षर, क्षितिजचं भयंकर शुद्धलेखन हा सगळ्या वर्गाच्या चेष्टेचा विषय होता. बाई तर त्याच्या लिहिण्याला 'शुद्ध घालवणारं लेखन' म्हणायच्या. ही नेहमीची अवस्था. आज तर त्याचं बोट कापलं होतं. त्याला हातात नीट पेन धरता येत नव्हतं. रडतखडत कसंतरी लिहिलेलं

दात ओठ खाऊन कधी गाणं मिळत नाही हावरं हावरं धावून गाणं मिळत नाही

आकर्षक. एखादा माणूस कसा 'हसतमुख' आहे हा कौतुकाचा विषय. तीन तासांत इतकेइतके हशे वसूल करणारा सिनेमा किंवा नाटक हा नेहमीचा जाहिरातीचा मसुदा. आणि एखाद्या मुलानं हसण्याचे हश्यानं इंजेक्शन घेतलं की त्याच्या कौतुकाला पारावरच राहाणार नाही. 'किती शूर मुलगा. हसत टोचून घेतो.'

हे तर खरंच आहे, हसरा चेहरा बघायला कोणालाही बरं वाटतं. रडूनच नव्हे तर दुसऱ्याचं रडणं बघूनही मनाला उदासी येते. आणखीही एक निरीक्षण नोंदवते. एखादी घटना फारच धक्कादायक, कल्पनातीत, अनपेक्षित घडली की आपल्याकडे एक प्रतिक्रिया हमखास व्यक्त केली जाते की मला बुवा हसावं की रडावं तेच कळेनासं झालंय. याचा अर्थ मला नेहमी असा वाटतो की त्या घटनेवरच्या या दोन टोकांच्या प्रतिक्रिया असू शकतात. त्यापैकी हसण्याची प्रतिक्रिया डोळ्यांना, मनाला सुखावणारी असते तर रडणं हे रडणाऱ्याला आणि ते बघणाऱ्यालाही नकोसं, उदासवाणं, प्रसंगी नजरेला त्रासदायकही होऊ शकतं. लहान मूल रडायला लागलं तर त्याला धाक दाखवून, लालूच दाखवून किंवा चक्क धपाटे वगैरे घालूनही गप्प करता येतं. पण जरा जाणतं मूल आणि मोठं माणूस रडायला लागलं की मोठी पंचाईत होते. सगळं वातावरणच दूषित होतं. इतकं की पुन्हा त्यात प्रसन्नता येईपर्यंत बरीच खटपट आणि वेळ खर्ची घालावा लागतो. या अर्थानं रडणं नक्कीच वाईट! पण सर्वांनी, सर्व संदर्भात, सर्व काळ रडण्याची हेटाळणी करणं हे बरोबर आहे का? किंवा कोणाच्याही, कुठल्याही हसण्याची भलावण होणं तरी बरोबर आहे का?

लहानपणापासून आपल्याला शिकवलं जातं, कधीही कोणाच्या व्यंगाला हसू नये. व्यंगाला, कमीपणाला, एखाद्याच्या अपयशाला, पराभवाला हसणं हे कोणत्याही समाजामध्ये सुसंस्कृतपणाचं मानलं जात नाही. फिदीफिदी हसणं, नाकाला पदर लावून हसणं, दात काढणं, घोड्यासारखं खिंकाळणं अशा शब्दांमध्ये ज्या हसण्याची संभावना केली जाते ते असंच अभिरुचीला सोडून हसणं असतं. मराठीमधले फार मोठे विनोदकार चिं. वि. जोशी यांच्याबद्दल एक किस्सा सांगतात. ते सुरुवातीच्या लेखामध्ये नेहमी इतरांची-इतरांच्या सवयी-लकबी-भाषा-व्यवसाय-व्यसनं यांची चेष्टा करायचे. त्यावेळेस तेव्हाचे एक मोठे विचारवंत धर्मानंद कोसंबी यांनी त्यांना अशी सूचना केली की 'हे इतरांना हसणं किती दिवस पुरणार? उपहासाकडून परिहासाकडे ये. इतरांना हसण्यापेक्षा, स्वतःमधल्या विसंगतींना, आपल्याच चुकांना हसून बघ. तुला खूप मोठ्या विनोदाचा खजिना सापडेल त्यांत.' त्यांनी तसंच केलं आणि त्यांच्या मानसपुत्राचा म्हणजे चिमणरावाचा जन्म झाला, असा

इतिहास आहे. तो आजही लोकांना हसवतो कारण त्याचा विनोद निर्मळ आहे, चांगल्या अभिरुचीचा आहे.

तेव्हा कुठलंही हसणं चांगलं नसतं, सुखद नसतं हे आपण पाहिलं. तसंच रडण्याचंही आहे. सगळंच रडणं हे किरकिरं-दुबळं नसतं. बायकी तर नसतंच नसतं. मुळामध्ये रडणं ही काही एकट्या बायकांची मिरास नाही. देवानं बायकांचे डोळे पुरुषांच्या डोळ्यांपेक्षा वेगळे घडवलेले नाहीत की फक्त त्यांच्यातच केव्हाही टपाटपा, धबाधबा पाणी यावं आणि पुरुषांच्या डोळ्यांमध्ये कधीही पाणी येऊच नये, असा शरीररचनेचा फरक नाही. तसाच मनाच्याही जडणघडणीचा फरक नसतो. फक्त बायकांनाच वाईट वाटतं, दुःख-अपमान-वेदना-क्लेश होतात आणि पुरुषांना काहीही होत नाही, त्यांची मनं दगडाची असतात, असंही नाही. पूर्वी एकेकाळी बायकांपाशी शिक्षण नसेल, हातात पैसा नसेल, कुठे जाण्यायेण्याची सोय नसेल, झगडून-भांडून न्याय मिळवण्याची साधनं नसतील तेव्हा कोणत्याही अन्यायाबद्दल, दुःखाबद्दल त्या बिचाऱ्या डोळे गाळून आपल्या भावना व्यक्त करत असतील. म्हणजे बायका सर्वकाळ रडक्याच असणार किंवा बायकांना रडणं आवडतं असा याचा अर्थ होत नाही. उलट पुरुषांना मात्र रडण्याबद्दल एक प्रकारचा धाकच घालण्याचा आपल्याकडे प्रघात पडला. 'बघ बाबा, उगाच रडूबिडू नकोस हं. तुला लोक बायक्या म्हणतील'. असा दम भरल्यावर कोण पुरुष चारचौघांमध्ये डोळे पुसायला तयार होईल? तेव्हा हा एका अर्थाने लादलेला फरक झाला.त्याच्याकडे दुर्लक्ष करणंच बरं.

एका डोळ्यात हासू, अन् एका डोळ्यात आसू; जगण्याची हीच रीत, मना नको उभा रुसू

खरी गोष्ट अशी आहे की एखादी खूप दुःखी कादंबरी आपण वाचतो, एखादा दर्दभरा चित्रपट आपण पाहतो तेव्हा त्यातल्या पात्रांशी आपण इतके एकरूप होऊन जातो, की आपल्या डोळ्यांमध्ये नकळत पाणी यायला लागतं. आपण बाई आहो की पुरुष याच्याशी त्या पाण्याचा काही संबंध नसतो. आपलं मन किती हळवं, संवेदनशील आहे, आपल्याला दुसऱ्याचं मन किती आरपार दिसतं, आपण त्या कलाकाराला किती दाद देतो याचं ते प्रतीक असतं. दुसऱ्याचं दुःख बघून डोळे टिपणारा माणूस मोठ्या मनाचा असतो. 'त्याच्या दुःखाशी माझं काय देणघेण?' असं म्हणण्याचा कोतेपणा त्याच्यामध्ये नसतो. अशा रडण्याला हिणवण्याचा करंटेपणा कोणी करावा?

'ऐ मेरे वतनके लोगो' हे प्रसिद्ध राष्ट्रभक्तीपर गीत १९६२ च्या भारत-चीन युद्धाच्यावेळी प्रदीप यांनी लिहिलं. लता मंगेशकर यांच्या तोंडून ते गीत ऐकत असताना तेव्हाचे पंतप्रधान पंडित नेहरू हे भावनावेग अनावर

होऊन रडायला लागले. इतकी त्यांच्या मनाची कातर अवस्था त्या गाण्यानं केली. श्रोतृसमुदायामध्ये प्रत्यक्ष पंतप्रधानच असे भावनावश झाल्यावर इतरांची स्थिती काय वेगळी होणार ? आपल्या आम जनतेच्या राष्ट्रभक्तीचा, राष्ट्रप्रेमाचा तो अविस्मरणीय आविष्कार होता. म्हणून आजही तो प्रसंग अभिमानानं आठवला जातो, सांगितला जातो.

असे अश्रू ही माणसाच्या आयुष्यातील मोठी कमाई असते. त्यांना रडवेपणा, रडकेपणा म्हणता येणार नाही. उलट ऊठसूट स्वतःबद्दल हळहळणं, स्वतःची छोटीछोटी दुःखं गोंजारत बसणं, 'माझं मेलं नशीबच खोटं' म्हणून नशिबाच्या नावानं टिपं गाळणं यात फारसा काही अर्थ नसतो. 'नशीब खोटं आहे तर सुधारण्याचा, बदलण्याचा प्रयत्न करा, रडत काय बसता?' असं या लोकांना ठणकावून सांगितलं पाहिजे. जरा काही मनाविरुद्ध झालं की रडूनभेकून लोकांची सहानुभूती मिळवणाऱ्यांना तिथेच थोपवलं पाहिजे. आक्रस्ताळ्या,

रडून आकांत करून इतरांचं लक्ष वेधून घेणाऱ्या मुलांना दोन ठेवून द्याव्या लागतात हे आया जाणतात. तसंच उगाचच रडारड करून स्वतःकडे लक्ष वेधणाऱ्यांना हाताचा नव्हे पण निदान शब्दांचा मार देऊन तरी गप्प केलं पाहिजे.

पण हे सगळं केव्हा होईल?

जेव्हा आपण रडण्याकडेही खुल्या डोळ्यांनी बघू शकू तेव्हा! कोणत्याही रडण्याची घाऊक टिंगल करायचं थांबवू शकू तेव्हा. हसण्यात काय, रडण्यात काय, दोन्हीतही चांगले-वाईट प्रकार आहेत हे स्वीकारू तेव्हा.

आपण त्यातल्या चांगल्या प्रकारांना जवळ करायला काहीच हरकत नाही. मग खुशाल एखादी अज्ञ व्यक्ती त्याला रडगाणे का म्हणे ना! आपण त्यामधल्या गाण्यावर भर द्यायचा आणि रडणं आटोपतं घ्यायचं एवढं केलं की झालं!

— मंगला गोडबोले
७, गीताली,
पी.वाय.सी., पुणे ४

कुणी कुशीला भिडून रडावे तशी गळे पागोळी, म्लान दुपारी वरती हलते सांध्यघनांची जाळी

‘यत्न तो देव जाणावा!’
‘रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग!’
‘जीवन ही एक रंगभूमी आहे.’
‘या देशाचे मंगल आहे भविष्य
आमुच्या हाती!’

थोरामोठ्यांचे असे सुविचार व उद्गार आपल्याला प्रेरणा देतात. त्या त्या प्रसंगी विशिष्ट मनःस्थितीत त्यांतून संवेदनशील मनाला नवसंजीवन मिळतं. आपल्या मनाला त्यांची भुरळ पडते. आपण त्यांचा संग्रह करू लागतो. काही काळ त्यांच्यावर मनन करतो. ती कधी आचरणात उतरतात, तर कधी उतरतही नाहीत. पण बोलताना व लिहिताना त्यांचा वापर करायचा मोह मात्र अनावर होतो. सुविचारांचा संग्रह म्हणजे एक प्रकारचा खजिनाच ! जीवनसत्त्वयुक्त असे हे थोरामोठ्यांचे आपण टिपलेले विचार आपल्या शिक्षणाचा भाग बनतात व आपल्या विकासाला मदत करतात.

हे खरं असलं तरी हा एक मर्यादित विचार झाला. व्यापक दृष्टीने विचार केला तर शिक्षणाने आपल्यातला ‘माणूस जागा होणं’ याचा अर्थ तो स्वतः विचार करावयास लागणं, त्याची विचारशक्ती जागी होणं आणि त्याच्या आचाराला त्याच्या मनांत रुजलेल्या व फुललेल्या विचाराची भक्कम बैठक मिळणं. आपल्या मनाला इकडेतिकडे भटकण्याची खोड असते. ते अत्यंत खट्याळ व द्राड असते. अशा मनाची विचार करण्याची शक्ती जागी करणं, वृद्धिंगत करणं आणि तिचा योग्य त्या स्थळी व काळी विनियोग करण्याची क्षमता विकसित करणं हे शिक्षणाचं एक महत्त्वाचं उद्दिष्ट आहे. पण त्याचाच शिकणाऱ्यांना व शिकवणाऱ्यांना बऱ्याच वेळा विसर पडतो. मन अंतर्मुख झाल्याशिवाय मनाची ही सुप्त शक्ती जागी कशी होणार? ती प्रवाही

असा हा जिवंत कॅमेरा

वि.वि.चिपळूणकर

बनल्याशिवाय विकसित कशी होणार?
 आव्हान मोठं तर खरंच.

आपल्या भोवती, घरीदारी सतत काही ना काही घडत असतं. अनेक घटना आपण डोळ्यांनी पाहतो, कानांनी ऐकतो. केवळ डोळे व कानच काम करत असतात असं नाही, तर अन्य इंद्रियंही आपापली कामं करत असतात. अत्यंत ‘पॉवरफूल कॅमेरा’ घेऊन आपण जन्माला आलो आहोत. या कॅमेऱ्याला एकच लेन्स नाही. पाचही ज्ञानेंद्रिये असंख्य चित्रं टिपून मनाकडे एकसारखी पाठवत असतात. पण मन झोपलेलं असेल तर त्यांची मनाकडून दखलही घेतली जात नाही. त्यापैकी निदान काहींची जरी मनाने दखल घेतली आणि त्याला चिंतनाची जोड दिली तर अनेक जीवनविषयक

अस्सल चिंतनं मनात जागी होऊ शकतात. स्वतःच्या व्यक्तिगत जीवनाशी, सामुदायिक मनुष्यजीवनाशी किंवा विश्वजीवनाशी त्यांचा संबंध जोडला गेला तर अशा स्वयंस्फूर्त विचारांनी आपलं मन अधिकाधिक समृद्ध नि समर्थ बनू शकतं. साम्य आणि विरोध, तर-तम भाव व कार्यकारणभाव यांतून विचारप्रक्रिया गती घेऊ लागते. उदयाचे तत्वज्ञ व शास्त्रज्ञ, विचारवंत व कविमनं या दिशेने हळूहळू उमलू लागतात.

शासकीय विद्वानिकेतनच्या प्राचार्यपदावर काम करताना हा अनुभव आम्ही सर्वांना मिळाला. दैनंदिन प्रार्थनेच्या, परिपाठाच्या वेळी ताज्या बातम्यांबरोबरच थोरामोठ्यांचे टिपलेले सुविचारही विद्वार्थी सांगत. पण

असो ज्ञान, विज्ञान, दाही दिशांचे। विवेकास तू मानिले पाय त्यांचे।

कितीही मोलाचे असले तरी ते दुसऱ्याचेच. आपल्या भोवताली घडणाऱ्या विविध दैनंदिन घटनांमधून आपल्याला असे विचार का सुचू नयेत? आपल्या भोवतालचं अवघं जीवन क्षणाक्षणांला आपल्याला साद घालत आहे. त्यांतील आपल्याला विशेष भावणारे क्षण आपण मानातल्या मनात टिपू या व त्यांतून एखादी कल्पना किंवा एखादा विचार स्फुरतो का पाहूया असं आम्ही शिक्षकांनी व विद्यार्थ्यांनी ठरवलं. विद्यार्थ्यांना काही उदाहरणं दिली आणि मग काही विद्यार्थी पुढे सरसावले. सभोवताली घडणाऱ्या घटनांमधून व प्रसंगांतून स्वयंस्फूर्त जिवंत विचार विद्यार्थी सांगू लागले. त्यांच्यात अहमहमिकाच सुरू झाली. नमुन्यादाखल त्यांनी सांगितलेले काही प्रसंग व त्यांतून स्फुरलेले विचार असे-
 'काल संध्याकाळची गोष्ट. मला बरं वाटत नव्हतं. खेळाच्या तासाला सरांची परवानगी घेऊन मी बाजूला बसलो होतो. आम्ही श्रमदानाने बांधलेल्या चिंचेच्या पारावरच बसलो होतो. रंगात आलेला खेळ पाहाण्यात मी दंग होतो. इतक्यात सोसाट्याचा वारा सुटला. झाडाच्या फांद्या गदगदा हलू लागल्या. सगळीकडे पानांचा सडा पडला. गळून पडलेली पानं वाऱ्याबरोबर इकडे तिकडे पळत होती. थोड्या वेळातच हा वादळी वारा थांबला. पानं गळायची थांबली. मी वर पाहिलं. झाडावर बरीच पानं होती. खाली गळून पडलेल्या पानांकडे नजर टाकली. माझ्या लक्षात आलं, वाळलेली पानं गळून पडली. पण ज्यांची देठ हिरवीगार होती ती वाऱ्याने हलली, गळून पडली नाहीत. माझ्या मनात आलं, 'माणसांचंही असंच होतं नाही का? संकट आली की जे कच्च्या

दिलाचे असातात ते गडबडून जातात, त्यांना बळी पडतात. पण ज्यांचं 'दिल' पक्कं असतं ते हलल्यासारखे दिसले तरी ते स्वतःला लगेच सावरतात व पुन्हा ताठ मानेनं जगू लागतात.'
 दिगंबरचा हा विचार ऐकून रमेशलाही स्फूर्ती आली. वार्षिक स्नेहसंमेलनात प्रमुख पाहुण्यांच्या देखत टिपलेला प्रसंगच त्याने सांगितला.
 'हे पाहा ना. आताच प्रमुख पाहुण्यांच्या हस्ते बक्षिसं वाटण्याचा कार्यक्रम झाला. जयंत माझा मित्र. त्याने बक्षीस घेताना आपला फोटो घेण्याबद्दल फोटोग्राफरना आधीच बजावून ठेवलं होतं. त्याचं नाव पुकारलं गेलं. तो आपल्या जागेवरून उठून प्रमुख पाहुण्यांजवळ जाऊन पोहोचला. त्यांच्याकडून त्याने आपलं बक्षीस घेतलं. परत आपल्या जागेवर येऊन बसण्यासाठी त्याने अबाऊटटर्न' केलं आणि फोटोग्राफरच्या कॅमेऱ्याचा फ्लॅश आपण पाहिला. पण ऐन वेळी घोटाळा झालाच. चटकन माझ्या मनात विचार आला. 'आयुष्यात संधी एकदाच येत असते ! बिचारा जयंत ! आणि बिचारे फोटोग्राफर !'
 सुधीरने पेश केलेला हा एक आगळावेगळा विचार -
 'मी स्वतः लावलेल्या रोपट्याला गेले काही दिवस मी पाणी घालत होतो. जाता येता त्याच्याकडे पाहात असे, खूप काळजी घेत असे. तीन-चार दिवसांपूर्वी त्याला एक छोटीशी कळी लागलेली दिसली. आज प्रार्थना मंदिरात येताना बघतो, तर ती कळी हळूच उमलताना दिसली. मला खूप आनंद झाला. मनात आलं, 'माणसाच्या मनाचंही असंच नाही का ? त्याला चिंतनाचं व भक्तिभावाचं खतपाणी घातलं तर कधीतरी त्यावर

सुविचाराची कळी उमलल्याशिवाय राहाणार नाही.'

सुविचार विकसनाच्या उपक्रमावरच स्फुरलेला हा विचार. ग्रामीण भागातून प्रथमच शहरी भागात शिकण्यासाठी आलेले ९ ते १४ या वयाचे विद्यार्थी असे ताजे ताजे सुविचार उत्स्फूर्तपणे सांगू लागले. त्यांच्या मनांची मशागत होऊ लागली. सभोवतालच्या घटनांचे संबंध त्यांच्या जीवनाशी जोडले जाऊ लागले. त्यांची भाषा सुधारू लागली, आविष्कार प्रभावी होऊ लागला. शिक्षणाला जिवंतपणा येऊ लागला. त्यांच्या मनोभूमीत सद्विचारांची बीजे रुजू लागली, मूल्ये अंकुरित होऊ लागली. त्यांचे ते शिकू लागले, विचार करू लागले, जिवंत अनुभव घेऊ लागले, डोळस बनू लागले व या नावीन्यपूर्ण अनुभूतीने उमलू, फुलू लागले,

असा एक छोटासा प्रयत्न -
 स्वयंशिक्षणाचा
 स्वसंवेदनेचा !
 स्वयंविकसनाचा

▣

वि.वि. चिपळूणकर.
 आशीर्वाद, एन २ सेक्टर,
 सिडको, औरंगाबाद

आज राष्ट्राच्या मुद्रेवरती अस्मितेची आभा आहे, एक सुंदर स्वप्न पाहात आज देश उभा आहे

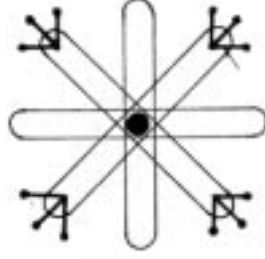
एखाद्या हॉलची, खोलीची, सभागृहाची, शोभा वाढवायची असेल तर त्यासाठी, भिंतीवर सुशोभन लावलेले आपण पुष्कळ वेळा पाहिले असेल. अशी सुशोभने, अनेक प्रकारांनी व अनेक प्रकारच्या वस्तू वापरून बनवता येतात.

‘आईस्क्रीम स्टीक्स’ म्हणजे ‘आईस्क्रीमचे कॅन्डी व चोकोबार, हे प्रकार ज्या स्टीकवर लावलेले असतात त्या स्टीक्स,’ त्यांना आपण पट्ट्या म्हणूया. या पट्ट्या एम्ब्रॉयडरीचे सामान मिळते त्या दुकानात ५०, १०० अशा पॅकिंगमध्ये सहजतेने वाजवी किंमतीत उपलब्ध होतात. अशा पातळ व वजनाने अगदी हलक्या असलेल्या पट्ट्या वापरून, भिंतीवरील सुशोभन कसे तयार करायचे, ते आपण पाहूया.

साहित्य : आईस्क्रीम स्टीक्स ३५, मध्यम आकाराचे (साधारण ५० पैशाच्या नाण्याइतके) आरसे १२, काड्याच्या पेट्या (मॅच बॉक्स) २, रंगीत जाड दोरी (कॉर्ड) १ मीटर, फेव्हिकॉल.

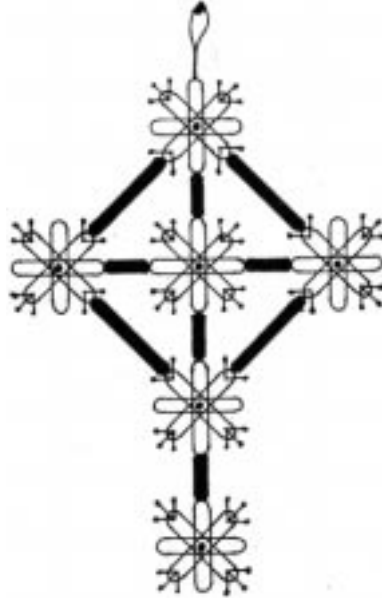
कृती : ४ आईस्क्रीमच्या पट्ट्या घेऊन, त्या एकमेकांवर ठेवून आकृतीत दाखविल्याप्रमाणे एक चक्र तयार करावे. एका पट्टीच्या मध्यभागी फेव्हिकॉलचा ठिपका ठेवून, दुसरी पट्टी मधोमध लावून घ्यावी. फेव्हिकॉल लावल्यामुळे या पट्ट्या एकमेकांवर व्यवस्थित बसतील. अशा प्रकारची ६ चक्रे तयार करून घ्यावीत. यासाठी एकूण २४ पट्ट्या लागतील. आकृतिता दाखविल्याप्रमाणे चक्रे तयार झाल्यावर, सर्वात वरच्या पट्टीवर फेव्हिकॉलने आरसा लावून घ्यावा. त्यानंतर काडेपेटीमधील काड्या बाहेर

काढून त्यांपैकी काही काड्या पाव इंच अंतरावर, मागच्या टोकाला कटरच्या साहाय्याने कापून घ्याव्यात व नंतर आकृतिता दाखविल्याप्रमाणे एका आड एक पट्ट्यांवर, त्या चिकटवून घ्याव्यात. मध्यभागी संपूर्ण काडी लावावी व त्याच्या दोन्ही बाजूस,

कापून उंची कमी केलेल्या दोन काड्या लावाव्यात. अशा प्रकारे चक्रे पूर्ण झाल्यावर आकृतीत दाखविल्याप्रमाणे एक चक्र मध्यभागी ठेवून, त्या चक्राच्या चारही बाजूंना, दुसरी चक्रे ठेवून ती एकमेकांना पट्टीच्या मदतीने जोडून घ्यावीत. यासाठी आणखी आठ पट्ट्या लागतील. ‘एक चक्र शिल्लक राहते ते कॉर्डच्या साहाय्याने खालच्या चक्राला जोडून घेता येईल. खालच्या २ चक्रांमध्ये साधारण २ इंच अंतर ठेवावे.

आता आपले सुशोभन टेबलावर

पालथे ठेवून त्याच्या मागच्या बाजूला, फेव्हिकॉलच्या मदतीने कॉर्ड लावून घ्यावी. त्यामुळे सुशोभनाचे वजन कोणत्याही एका चक्रावर न येता ते विभागले जाईल. वरच्या चक्राच्या टोकावर कॉर्डची गाठ मारून टांगण्यासाठी हुक तयार करून घ्यावे. आता पूर्ण झालेले सुशोभन भिंतीवर लावून बघा कसे वाटते? छान दिसते! भिंतीची शोभा वाढली की नाही? असे सुशोभन करायला सोपे, दिसायला छान, लवकर होणारे, सहज मिळणाऱ्या वस्तूंपासून बनणारे. भेट द्यायला छान व घरात वापरायलाही छान !! मग सुट्टीत तुम्ही हे नक्कीच करून

शालिन कौलांची कुलीन घरे, आतिथ्यशील कुणाची वाट पाहती बरे ?

पाहणार, याची मला खात्री वाटते.
या ठिकाणी ही चक्रांची नक्षी
नमुन्यादाखल सांगितली आहे.
याशिवाय दुसरी अनेक प्रकारची नक्षी
प्रत्येकजण आपापल्या
कल्पनाशक्तीप्रमाणे बनवू शकेल,
तसेच या चक्रांच्या सुशोभनासाठी
अनेक वेगवेगळ्या वस्तू, मणी,
टिकल्या, पिसे, दोरे, लोकर, लोकराचे
छोटेसे बॉल्स वगैरे वापरू शकाल. या
पट्ट्या वापरून अनेक वस्तू बनवता

येतात. या पट्ट्या एकमेकींना
फेव्हिकॉलने जोडून पेन्सिल स्टॅण्ड,
तुळशी वृंदावन, फ्लॉवरपॉट वगैरे
बनवता येते. एखादा देखावा करावयास
पट्ट्या वापरता येतात. तसेच
पट्ट्यांची उंची कमी करून, घराच्या
प्रतिकृतीमध्ये कुंपणासाठीही त्या
वापरता येतील. या पट्ट्या अतिशय
हलक्या(वजनाने) लाकडापासून
बनवलेल्या असतात. कटरच्या मदतीने
त्या सहजपणे कापता येतात. अशा

कमीजास्त उंचीच्या पट्ट्या वेगवेगळ्या
ठिकाणी वापरता येतात व त्यापासून
वेगवेगळी डिझाईन्स व वेगवेगळ्या
वस्तू बनवता येतात. मग असे सुशोभन
करून सुट्टीचा सदुपयोग करणार ना!

▮

रेखा जोशी

तारागिरी अपार्टमेंट, आयडीयल
कॉलनी, कोथरूड, पुणे २९

भिडे अंबराला कडा पर्वताचा, किती खालती हे ढगांचे थवे, लपे सूर्य तेजाळ चंद्रासवे अन्; कुठे खेळती-चांदण्याचे दिवे

झटकला. मग तिने आवाज हळूहळू वाढवला. सगळ्यांनी तिला पडलेली पाहिली. म्हणून तिने मोठ्ठ्याने आवाज काढला. याचा निषेध केला. बाकीचे तिला हसले. तिने आणखी आवाज काढला. आई हळूच आली. तिच्या तोंडात काजूच्या बर्फीचा तुकडा टाकून गेली. ती हसू लागली. तिच्या डोळ्यांतले पाणीही हसायला लागले. आई म्हणाली,

नाचे रे बाळाऽऽ ।
माझ्या नाच रे बाळाऽऽ ।
देईन तुला लोण्याचा गोळा ।
गोळा चांदोमामाएवढा ।
गोळ्यात विदिशा हळूच लपेल ।
चांदणी शोधत आकाश फिरेल ।
बघून तिला चांदोमामा हसेल ।
विदिशा आईच्या कुशीत शिरेल ॥...
आई बरोबर टाळ्या वाजवता
वाजवता रडायचे विसरली.

आईने विदिशाच्या पाटाभोवती रांगोळी काढली. विदिशा पाटावर बसली. आईने तिचे औक्षण केले. तिच्या काळ्याभोर पापणीच्या टोकावर आईच्या मायेचे कुंकू थांबले. कापूस सूर्यासारखा तिच्या डोकावर तेजस्वीपणे चकाकला. आईने तिला ओवाळ-ओवाळ ओवाळले. नीरांजनाच्या शांत प्रकाशात विदिशा मोठी...मोठी होत पुढच्या उजेडाचा हात धरून चालत होती. सगळे घर नीरांजनाच्या प्रकाशात सुखावले.

आईने विदिशाला नवा नवा फ्रॉक दिला. अक्षुताई, मिनुताईने विदिशाला नवी नवी बाहुली दिली. ती तिच्यासारखी गोड-पापा घ्यावा, अशी होती. विदिशाने इवल्याशा हातात हे सारे कसेबसे धरले. ते हातातून पडले. पुन्हा उचलले. पडो झडो माल वाढो ऽऽ. ती

पुन्हा पुढे चालत होती. पुन्हा रडत होती. पुन्हा पुढे चालत होती. याला वाढदिवस म्हणतात. जो पुढे पुढे गुणांनी मोठ्ठा होतो, तो वाढदिवस. ती दोन्ही हातांच्या इवल्याशा ओंजळीत कोंबून सोप्यावर कशीबशी बसली. बाबांनी देवापाशी उदबत्ती लावली.

“ बाबा ऽऽ ते कपाटावरचं माझ्यासाठी आणलंय ना ?” विदिशा गोड हसत हसत म्हणाली.

“ हो ऽऽ तुझ्यासाठीच आणलंय.” बाबा म्हणाले.

“ मग द्या नाऽऽ-” विदिशा अधीरतेने म्हणाली.

“ देतो ना ऽऽ-” बाबा तिच्या

सुरात सूर मिसळत म्हणाले. घरातले सारे खोऽखोऽखोऽखो हसले.

विदिशाने बाबांपाशी हट्ट धरला. बाबा म्हणाले,

“ बाप्पाला जयजय केला?”

विदिशाने अशी मान हलवली. म्हटलं तर केला; म्हटलं तर नाही.

“ जा ! बाप्पाला जय जय करून ये. म्हणावं चांगली बुद्धी दे.” बाबा म्हणाले.

विदिशा पळत देवाघरापाशी आली. दोन्ही हात पटकन जोडून देवघरातून

परतली.

“ दादांना नमस्कार कर.” बाबा म्हणाले.

विदिशाने दादांना वरचे वर हात जोडले.

“ आई-बाबांना नमस्कार कर.” अक्षुताई म्हणाली.

“ आम्हाला पण नमस्कार कर.” मिनुताई म्हणाली.

विदिशा प्रत्येकापुढे उभी राहून टाळी पिटून नमस्कार करीत होती.

“ एऽऽ नीट वाकून नमस्कार कर ना बाळाऽऽ-” आई म्हणाली.

विदिशा हसली. सगळ्यांना एकदाचा एकच नमस्कार करून टाकला.

तिचेच काय; पण साऱ्यांचेच लक्ष पाकिटाकडे लागले होते. पाकीट मोठ्ठे होते. आतमध्ये थर्मोकोल होते. चारही बाजूंनी बांधलेले होते. बाबांनी पाकिटाला हात लावला. सगळेच अधीर झाले.

बाबांनी खोके टीपांयवर ठेवले.

सगळे मोठ्ठ्या पाकिटाभोवती जमले. ते पाकिट खोके झाले. त्यावर बाबांची अक्षरे चमकत होती.

“ चि. विदिशास-
वाढदिवशी-

आकाशात स्वच्छंदपणे फिरण्यासाठी ही साशीर्वादपूर्वक भेट-
आई-बाबा-ताईकडून.

विदिशाने ते सावकाश वाचले. बाबांनी कात्रीने दोरी कापली. बाबा रंगीत दोरीत हरवले. विदिशाची इवलीशी बोटे कात्रीपेक्षा खोक्यात अधिकाधिक घुसली. सगळ्यांचे डोळे आत काय आहे याकडे लागले. बाबांनी बारीकसा हात घातला. छोटेसे भोक पाडले. आतमध्ये पांढरे पांढरे काही दिसले. विदिशाने त्या भोकात

वर गगन खुले मोकळे निळे, वाऱ्याचे मधुर बिलगणे ! थंडगार हवा खुले., सोबती असू द्यावे चांदणे

हात घातला. अक्षुमिन्नेही त्यात हात घातले. कोण कोण ते पाकिट फाडते याची स्पर्धा सुरू झाली. थर्मोकोलमध्ये सर्वांची बोटे अडकली. तोच बाबांनी थर्मोकोल फोडले. नि आतल्या झाकणाच्या कागदावर सगळ्यांचे लक्ष लागले. रंगीबेरंगी कागद विदिशाने टर्नरदिशी फाडला. सगळ्यांनी जोरात टाळ्या वाजविल्या. कागद पूर्णपणे बाजूला केला.

एक सुंदर दुर्बीण सगळ्यांनी बघितली. विदिशाने टाळ्या वाजवल्या.”

“बाबाऽऽ यासाठी आपल्याला गच्चीवर जावे लागेल.” विदिशा दुर्बीणीवर हात फिरवीत म्हणाली.

“होय.” बाबा म्हणाले.

“बाबा तुम्ही केवढे जाडेजाडे दिसता.” विदिशा बाबांपाशी दुर्बीण नेत म्हणाली.

“आई किती लांब लांब दिसतेय.” विदिशा म्हणाली.

विदिशा दुर्बीण सोडेना. ती दुर्बीणीतून सगळे घर बघायला लागली. घर दिसत होते, पण ते जवळच होते. घरात घर होते. दुर्बीणीतून घर नवे दिसत होते; कोऱ्या पानासारखे-सुवासिक. घराच्या भितीवरले दिवे ग्रहांसारखे टांगून ठेवलेले होते. छतावरला पंखा पक्ष्यांच्या पंखासारखा होता. तो गरागरा फिरत होता. भराभरा पंख्याची पाती मोठी होऊन फिरत होती.

विदिशा आणि बाबा गच्चीवर गेले. बाबांनी दुर्बीण नीट लावली.

“बघ. बघ. आकाश आपल्या गच्चीत आलं किनई !” बाबा म्हणाले, “यातून आकाश वाचायचं. आकाश नीट अभ्यासायचं.”

“आकाशसुद्धा केवढं मोठ्ठं विश्वाचं पुस्तक आहे !” विदिशा म्हणाली.

“हे पुस्तक-चित्रांचं पुस्तक आहे. त्यात खूप खूप चित्रं आहेत.” बाबा म्हणाले.

“आकाशानं या चित्रांना नावं द्यायला पाहिजे होती.” विदिशा.

बाबा हसत हसत म्हणाले.

“ती नावं आपण दिलेली आहेत ना!”

“आपल्यापेक्षा आकाशानं आणखी छान छान नावं दिली असती. जो इतका छान आहेऽऽ मग त्याची नावं किती छाऽऽन असतील! ती नावांप्रमाणे गोडच

गोड असतील ना बाबाऽऽ-माझ्यासारखी.” विदिशा गोड हसून म्हणाली. बाबांनी तिचा गालगुच्चा घेतला. विदिशा दुर्बीण हवी तशी फिरवू लागली. आई म्हणाली, “विदिशाऽऽ-बाबांकडून आधी समजून घे, दुर्बीण कशी फिरवायची ते. एकदम कशीही फिरवू नकोस.”

“अगंऽऽ फिरवू दे तिला फिरवता फिरवता दुर्बीण कळेल. तिच्याशी खेळू दे. सुरुवातीला कमी-जास्त होईल. पण ती आणखी उत्सुकतेने शिकत जाईल. यातनंच तीही शिकेल. आपणही शिकू. जशी पुस्तकं तसं आकाश, हेही मुलांनी

आकाशी एकटी चाले चंद्रकोर, भोवती सोबती चांदण्या चार ।विरळ ढगाची शालीन चादर, निळ्या वाटेवर पाय अरुवार

वाचलंच पाहिजे. बाराखडी जेवढी आवश्यक तेवढी आकाशखडीही आवश्यक. मुलांना पुस्तकं, मैदान आणि आकाश या तिघांशी खेळायला दिलंच पाहिजे. म्हणजे त्यांच्या कल्पनाशक्तीला टॉनिक मिळतं” बाबा म्हणाले.

“बाबाऽऽ आकाश कधी जवळ येतं; एखादा ढग त्यातनं अंगावर येतो. तर कधी पळत पळत आकाश लांब जातं.” विदिशा म्हणाली.

“तू दुर्बीण जसजशी फिरवशील तसंतसं आकाश तुझ्याशी खेळेल. वॉशिंग्टनच्या नॅशनल एअर अँड स्पेस म्युझियममधल्या आल्बर्ट आईन्स्टाईन प्लॅनिटोरियममध्ये तुझ्याएवढी मुलं कशी खेळतात. प्रत्येक ग्रहतारा त्यांचा जिगरी दोस्त असतो. त्यामुळे त्यांना किती सुंदर आकाशग्रहांची माहिती होते. ग्रहांच्या गोष्टी कळतात. त्यांचा आपल्यावर होणारा परिणाम समजतो. आपण त्यांना समजून घेतो.” बाबा समजावून देत म्हणाले.

“बाबाऽऽ आपण ग्रहांच्या घरात कधी राहायला जाणार ?” विदिशाने विचारले.

“तू अंतराळयानात बस नि ग्रहांच्या घरात जा. अंतरिक्ष-वीराचा तो पांढरा पोषाख घाल. डोळ्यांवर काळा चष्मा. पांढरे बूट. पांढरे ग्लोव्हज्. नि मग बसायचं. तिथं ही दुर्बीण ठेवायची. तिथून आई-बाबा दुर्बिणीतनं कसे काय दिसतात हे बघायचं.” बाबा म्हणाले.

“तुम्ही त्या चांदण्यांएवढे दिसालं.” विदिशा हसत हसत म्हणाली.

“तू तर चिमणीपेक्षा चिमणी

दिसशील” बाबा मोठ्यांदा हसले.

“ग्रहांबरोबर फिरताना आकाशात काय मजा येईल! आकाशगंगेत दुंबायला मिळालं तर बाबाऽऽ, ‘लवकर बाहेर ये’ असं नाही म्हणायचं. तिथं घाण नसेलच. कुणाचा हात पोहोचलाच नाही म्हणून ती स्वच्छ आहे. आपल्या गोदावरीत भेळेचे कागद टाकतात. काकड्या फेकतात. तसं तिथं काऽऽही नाही. सगळ्यांनी मिळून ठरवलं; तर आपण आपल्या गंगाही अशाच स्वच्छ ठेवू. ग्रहावर केर काढायची गरजच नाही.” विदिशा.

विदिशाला दुर्बीण फार आवडली. ती नेमाने आकाश वाचू लागली. हळूहळू तिला ग्रहांची नावे समजली. ग्रह जवळ असून भांडत नव्हते. व्याधाची चांदणी आवडली. तेजस्वी रोहिणी मैत्रीण झाली. चंद्राच्या गतीने ती मामाच्या गावाला गेली. तिला बाळसूर्यही आवडला. आकाश वाचता-वाचता ती खूपच रमली. तिने बाबांना आकाशावरली नवीन पुस्तके आणायला सांगितली. ती बाबांनी आणली, त्यामुळे आकाश तिचे मित्र बनले. तिने मैत्रीणींना आकाश दाखविले. बघता बघता किती छान वेळ जायचा ते कळायचेही नाही. मैत्रीणीने विचारले, “विदिशाऽऽ गृहपाठ कधी करतेस?”

“आकाश वाचले की करते. लौककर गृहपाठ होतो. भराभरा आठवते.” विदिशा.

“रोज रोज बघून कंटाळा नाही येत?” मैत्रीणीने विचारले.

“अजिब्बात नाही. आकाश काय

रोज रोज तेच नसतं. नवीन असतं.” विदिशा.

“वाचन कधी करतेस?” मैत्रीण म्हणाली.

“सकाळी. पहाटे वाचले की लक्षातच राहाते. कधी विसरत नाही.” विदिशा.

“पण-काही ग्रह पाहू नये, असं माझे बाबा सांगतात.” मैत्रीण.

“काऽऽही नाही. बाबा नि मी तर धुमकेतू, उल्काही पाहतो-त्यात काय.” विदिशा.

“मग तुला काही झालं नाही?” मैत्रीण.

“अहं, आकाश तर माझा प्रिय मित्र झालाय. नुसतं आकाशाकडे बघितलं तरी मस्त वाटतं. उंच उंच झेपावसं वाटतं. क्षितिज मिठीत येतं. नक्षत्रं अंगणात येतात. आपणही कर्तृत्वानं पुढं पुढं जाण्याची धडपड करतो. आकाशासारखी -न कु रकुरता.”

विदिशा आनंदाने घरात आली. रात्री झोपली ती आकाशाच्या कुशीत. तिला चांदोमामा थोपटत होता. परीने तिला फुलाफुलांची शाल घातली. रातराणीच्या गंधात ती झोपेत हसली. खिडकीत नक्षत्रं तिला बघून गेली. गायीचा हंबर सुखावला. ती आनंदात झोपली. उद्याचे नवे आकाश तिच्या अंगणात हळूहळू उतरत होते.

▣

- यशवंत पाठक

‘मनोरथ’ सप्तसृंग सोसा.,
मु.पो.मनमाड ४२३१०४

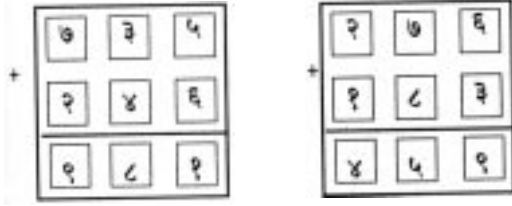
ध्येर उरी जपेल त्याला, वाटही दिसेल प्रकाशाची, तेजासाठी चालेल त्याला, आशीर्वाद नभाचाही.

मेंदूला खुराक उत्तरे

(१) मैत्रिणींचे छंद :

१ व २ या विधानांवरून नृत्य व चित्रकला आवडणाऱ्या मुलींच्या मध्ये नाट्य आवडणारी मुलगी असून, तिच्या समोर रेणू आहे हे सिद्ध होते. राधिका आणि रेणू या त्या मुली होत. राधिका हिला नाट्य आवडते. यावरून तिच्या डाय्या बाजूला अनिता व अनिताच्या समोर तनुजा या बसल्या आहेत.

(२) अंकांची जुळवाजुळव

(३) अरबांचे भांडण

प्रत्येक पावाचे ३ समान तुकडे केल्यामुळे एकूण २४ तुकडे झाले. ज्या अरबाजवळ ५ पाव होते, त्याने ८ भाग स्वतःसाठी ठेवून ७ भाग त्या वाटसरूला दिले. दुसऱ्या अरबाने आपल्या ३ पावांचे ९ तुकडे करून ८ भाग स्वतःकडे ठेवून १ भाग वाटसरूला दिला. वाटसरूला मिळालेल्या ८ तुकड्यांची विभागणी ७+१ अशी झाली. त्यानुसार दिनारांची

वाटणी ७+१ याप्रमाणे वृद्ध अरबाने सुचविली. ही वाटणी बरोबर होती.

(४) फासावर कोण गेलं ?

ज्या अर्थी तिघांना भिन्न शिक्षा झाली, त्या अर्थी राजा फासावर गेलेला नाही आणि प्रधान तुरुंगात गेला नाही. (विधान १ व २ अनुसार)

ज्या अर्थी राजा आणि प्रधान यांना भिन्न शिक्षा झाली व राजा फासावर गेलेला नाही त्या अर्थी त्याला तुरुंगवासाची शिक्षा झाली.

प्रधानाला तुरुंगवास नाही, त्याची सुटकाही नाही त्या अर्थी तो फासावर गेला असला पाहिजे.

(५) मेंदूला खुराक :

(अ) एक अंकी वर्गसंख्या : १, ४, ९

दोन अंकी वर्ग संख्या : १६, २५, ३६, ४९, ६४.

तीन अंकी वर्ग संख्या : १००, १२१, १४४...

या प्रमाणे सर्व वर्ग संख्या लिहून काढा.

वरील संख्यांमधून १ ते ९ हे अंक एकदाच येतील अशा तीन अंकी, दोन अंकी व एक अंकी संख्या शोधून काढा.

(ब) चार कोपऱ्यांवरील संख्यांची

बेरीज २६ येते. त्याप्रमाणे दोन कोपऱ्यांवरील

बेरीज २६ येते.

मंत्र एक जपा हो आपुल्या ऐक्याचा संकल्प मनी करा हो स्वातंत्र्य रक्षणाचा.

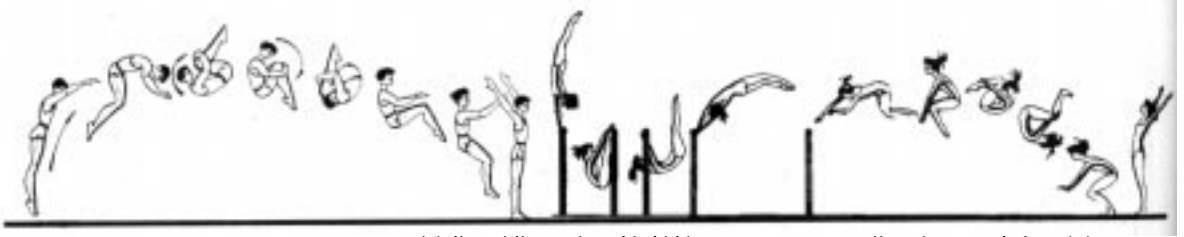

**

धकाधकीच्या, धावपळीच्या आयुष्यात अनेक ठिकाणी आपण पडत असतो. खेळतानाचं पडणं तर नेहमीचंच. पडताना काहींना अजिबात लागत नाही तर काहींना मोठीच दुखापत होते. सावधानता बाळगून पडणं टाळता येईल. पण पडण्याचा प्रसंग आलाच तर कमीत कमी इजा होईल यासाठी काय करायचं? 'धड' पडणंही इतकं सोपं नसतं. त्यालाही कौशल्य लागतं. त्या कौशल्यांची ओळख या लेखातून आपल्याला करून देताहेत जिम्नॉस्टिक्सचे राष्ट्रीय मार्गदर्शक श्री. मोरेश्वर गुर्जर.

रस्त्यावरचे खड्डे, वाहनांची बेसुमार वाढ, व्यसनाधीनता, इमारतींची सदोष बांधकामे अशा काही घटनांमुळे 'लोकजीवना' त होणारे अपघात आणि चालता चालता पडणे, जागच्या जागी पडणे, घरातील गुळगुळीत फरशीवरून पाय घसरून पडणे, अगदी अनवधानतेने पडणे आणि दुखापती होणे हा सध्याच्या 'व्यक्तिजीवनाचा' एक अविभाज्य भाग झालेला आहे. जर प्रत्येकाने कर्तव्यनिष्ठा सांभाळली, आपले प्रत्येक पाऊल लक्षपूर्वक टाकले आणि थोडीशी दक्षता व सावधानता बाळगली तर अशा काही अप्रिय घटना आपण थोड्या फार प्रमाणात तरी टाळू शकतो. अपघात वा दुखापती होण्याचे व्यक्तिजीवनाचे व सामूहिक जीवनाचे असेच आणखी एक क्षेत्र आहे; ते म्हणजे खेळ व क्रीडाजगत् ! साप्रत ईर्षा आणि सामने असे त्याचे जे बदलते स्वरूप झालेले आहे ते आपण टाळू शकत नाही. त्यामुळे त्यातील काही असंभाव्य दुखापतीही आपण टाळू शकत नाही, पण थोडीशी

कौशल्याच्या तऱ्हा निराळ्या, मूलतत्त्व परीतेच असावे।पडतापडता उठण्याचेही, प्रयत्नातुनी भान मिळावे।

जागरूकता, एकाग्रता, अवधानता सांभाळली; काही मूलभूत तत्वे अंगी मुरवली तर याही क्षेत्रांत होणाऱ्या इजा आणि दुखापती यांची किमानपक्षी तीव्रता आपण निश्चितच कमी करू शकतो.

खेळ आणि क्रीडाजगतात 'धड' पडायलाही कौशल्य लागते' या संकल्पनेत दोन-तीन अर्थ अभिप्रेत आहेत. जिम्नॉस्टिक्सच्या अंगांने विचार केल्यास कुठल्याही साधनावर आत्मविश्वासाने केलेली सुरुवात डोळ्याचं पातं लवतंयू न लवतंयू तोच होणाऱ्या आकर्षक, सौंदर्यपूर्ण, चित्तवेधक आणि वैविध्यपूर्ण हालचाली, विद्व्युतवेगाने केलेल्या कसबी पकडी व श्वास रोखून धरायला लावणारी अतार्किक उडी मारून तसूभरही न हालता जमिनीवर हंगदारपणे कसे येता याला आचारसंहिता आणि गुणप्रदानसंहितेच्या दृष्टीने विशिष्ट अर्थ आहे. तुमचे जमिनीवरील अवतरण अगदी अलगदपणे एवढीशीही चूक न करता, गवयी समेवर कसा येतो त्याप्रमाणे झाले पाहिजे, अशी अपेक्षा असते हा एक अर्थ.

दुसरा त्याचा आणखी एक जरासा वेगळा अर्थ आहे तो डायव्हिंग या खेळाच्या संदर्भात. या क्रीडाप्रकारात भाग घेणारा खेळाडू हवेमध्ये शरीर एकसंघ राखून त्याच्या भोवती घेतलेले

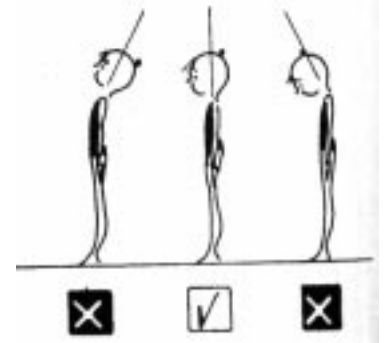
अंकरी, दुहेरी वळस आणि विंवांध प्रकारच्या दिशाबदल करून घेतलेल्या कोलांट्या, उंची आणि पाण्याची पातळी यात अद्वैत राखत अगदी अलगदपणे पाण्यात कसा प्रवेश करतो आणि संपूर्ण क्रीडाआविष्काराचा समतोल कसा राखतो तो अभ्यसनीय आहे. या खेळांत पाण्यात एका दृष्टीने प्रवेश आहे. तर दुसऱ्या दृष्टीने 'पडणे' किंवा शेवट आहे.

शिवाय कुस्ती, कराटे, तायकोंदो, ज्युडो, हॉर्स रेसिंग, मोटारसायकल स्पर्धा, डब्ल्यू-डब्ल्यू स्पर्धा इत्यादी मध्येसुद्धा जमिनीवर कसे यावयाचे यांचे एक विशिष्ट शास्त्र आहे. पण त्याच्या तपशीलात जाण्याचा या लेखाचा उद्देश नाही, म्हणून सर्वसाधारण व्यक्तिजीवनांत आणि सामुदायिक जीवनाच्या संदर्भात ह्याचा अर्थ कसा आहे ते पाहू !

सर्वप्रथम आपण कोणकोणत्या प्रसंगी दुखापती वा इजा होण्याची शक्यता असते त्याचा अंदाज घेऊ.

जमिनीलगत आलेला चेंडू उचलणे-झेलणे-वा मारणे; वेगाने झडप घालून, सूर मारून वस्तू पकडणे वा खेळाडू टिपणे; हवेत उंच वा बाजूला उडी मारून एखादी क्रिया करणे; घरंगळत जाऊन वस्तूचा वेग कमी करणे वा वाढविणे; शरीराला आलेला वेग अवचित कमी करणे किंवा पूर्णपणे थांबविणे; साधनांवरून वा उंचावरून खाली पडणे; दंड किंवा

झटापटांत खेळाडू आस्थिर हाणं; आकस्मित घटनेमुळे तोल जाऊन घसरून पडणे, इत्यादी. क्रीडाजगतातील अशा काही घटना चटकन नजरेसमोर येतात. त्या सगळ्यांसाठी आपल्याला एकमेव असा रामबाण उपाय सांगता येणार नाही. कारण व्यक्ती, प्रसंग, खेळ, काळ त्यावेळची खेळांमधील विशिष्ट परिस्थिती (Situation) यावर बरेच काही अवलंबून असते. तरी पण त्या संदर्भात पुढील काही घटक मदत करू शकतात.

१) स्नायू ठेवणीची ढब किंवा शरीराची सुस्थिती (Good Physical Posture)

प्राणिसृष्टीचा मुकुटमणी असलेल्या या मानवी शरीराची रचना मोठी अफलातून आहे. ते अव्यंग व सुस्थितीत असताना त्याच्या प्रत्येक भागाचे (Segment) गुरुत्वाकर्षण केंद्र (Centre of Gravity) हे त्या भागाला आधार देणारा जो लगतचा खालचा

लय, ताल गतीचेही भान; करी पडणेही यशदायी महान

भाग असतो त्याच्या मध्यावर पडत असते. या स्थितीत शरीराचे वजन पेलणारे जे निरनिराळे सांधे असतात, त्यांच्यात एक विशिष्ट सुसंगती राखण्याच्या दृष्टीने गुरुत्वाकर्षण शक्तीचा जास्तीत जास्त उपयोग करून घेतलेला असतो. ही नैसर्गिक समस्थिती उठताना, बसताना, उभे राहताना, चालताना वा कोणतीही क्रिया करताना निर्दोष ठेवणे अगत्याचे असते. शरीराला जर का एकदा सदोष ठेवणीची सवय (पाठीत कुबड, छाती आक्रसलेली, खांदे पडलेले इ.) जडली की, ती बदलत नाही व त्या सदोष ठेवणीच्या स्थितीतच खेळातील कौशल्ये करण्याची सवय लागते त्यामुळे शरीरावर हा येणारा वेडावाकडा भार दुखापतींना कारणीभूत होतो. हे टाळण्यासाठी सदोष ठेवणीच्या विरुद्ध कृती करणे हा त्यावरील एकमेव प्रत्युपाय आहे. जमिनीवर व्यवस्थित पडण्यासाठी मुळात शरीराच्या विविध भागांवरील भार सुव्यवस्थित ठेवता येणे हा प्रथम स्थानावरील घटक आहे.

(२) लवचिकता (Flexibility) : लवचिकपणा समुच्चयाशी निगडित असतो. घोटा, गुडघा, खुबा, मनगट, कोपर, खांदा व सांध्यांच्या समुच्चयाने तयार झालेला पाठीचा कणा या जशा लवचिकपणाच्या महत्त्वाच्या जागा आहेत तशाच प्रामुख्याने दुखापतींच्याही जागा आहेत. सांधा हा दोन किंवा त्यापेक्षा जास्त हाडांनी भोवती अस्थिबंध असतात. हाडांना स्नायू आपल्या सांध्यांची हालचाल करतात व हे स्नायू आखडले म्हणजे सांधे त्यांच्या ज्या नैसर्गिक मर्यादेपर्यंत वा कोनात हलावयास पाहिजेत तसे ते

हलत नाहीत व तेथील अस्थिबंध कडक होतात. हा कडकपणा आपल्याकडील आसने नियमित केल्यास कमी होतो. त्यात अस्थिबंध व स्नायू ताणले जाऊन नुसते सांधेच सुस्थितीत राहतात असे नव्हे तर; स्नायूंच्या सुस्थितीसही ती उपकारक होतात. त्यामुळे स्नायू कोणतेही काम तत्परतेने करतात. बऱ्याचशा दुखापती, इजा टाळण्यास हीच तत्परता जास्त उपयोगी पडते. लहान वयात सर्वांमध्येच लवचिकता खूप असते पण आपण जसजसे मोठे होतो तसतसे लवचिकपणाच्या क्रियांकडे दुर्लक्ष करतो. त्यामुळे आपले अस्थिबंध व स्नायू आखडतात आणि हेच कारण दुखापतींना आणि शारीरिक त्रासांना निमंत्रण देते. एखाद्या माणसाचा निसरड्या जागेवरून वा केळीच्या सालावरून पाय घसरल्यास अशा व्यक्तीला वर दाखविलेला प्रकार करता येत असेल तर त्याला फार इजा होणार नाही. पण त्याच्या पायाचे मागचे स्नायू आखडलेले असतील तर त्याला इजा होईल, म्हणून योग्य व निवडक अशा आसनांचा सराव अत्यावश्यक आहे. शिवाय आसनांमुळे शरीराच्या शिथिलकरणाची योग्य सवय लागते. पडताना हे शिथिलीकरण व लवचिकताच जास्त उपयोगी पडते. आणि म्हणूनच लहान मुले पडली तर त्यांना मोठ्या माणसांइतकी दुखापत होत नाही.

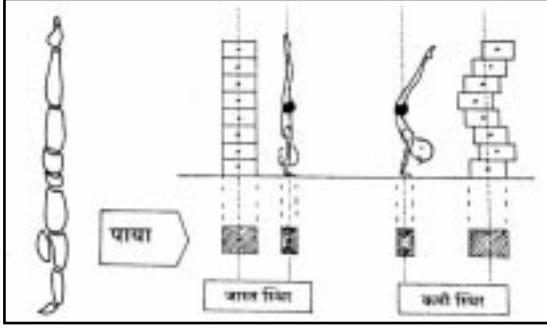
कारण त्यांचे शरीर अत्यंत लवचिक व शिथिल (Relax) असते.

(३) शिथिलीकरण: (Relaxation)

जमिनीवर सुरक्षित पडण्यास शरीराचे अवयव शिथिल असणे अगत्याचे असते. शिथिलीकरणांत शारीरिक व मानसिक शिथिलीकरण या दोन्ही संकल्पना अंतर्भूत असतात. कोणत्याही व्यायामामुळे शरीरावर-मनावर ताणतणाव येत असतो. तो घालविणे हा प्रशिक्षणाचा एक अविभाज्य भाग असतो. जास्त 'स्ट्रेन्युस् अॅक्टिव्हिटी' नंतर पोहणे, मसाज-सावना बाथ-गार-गरम पाण्याचा बाथ-योग्य विश्रांती इ. गोष्टींचा मुद्दाम वापर बऱ्याच क्रीडाकेंद्रात केला जातो. काहींना हे शक्य नसेल तर निदान शवासन-विश्रांती, प्रत्येक अवयव व स्नायू मुद्दाम हलवून मोकळे करणे-ट्रॅपिंग करणे इ. प्रकार केल्यास त्यामुळेही शरीरावरचा ताण-तणाव कमी होतो. पण शारिरिक-मानसिक शिथिलीकरणासाठी आणखी एक सोपा मार्ग म्हणजे खेळातील प्रशिक्षणानंतर ५/७ मिनिटे तणाव-ईर्षा-रहित खेळणे- 'हुंदडणे' हे खेळणे केवळ आनंददायी, मनोरंजनासाठी आणि मौजेसाठी असावे. या सर्वांचा मुख्य उद्देश म्हणजे अगदी हुकुमी आणि आपल्याला पाहिजे तेव्हा आपले शरीर-स्नायू आपल्याला शिथिल ठेवता आले पाहिजेत, तो आपला स्वभाव झाला पाहिजे; म्हणजे एखाद्या अप्रिय घटनेत (पडणे) आपल्या पूर्व सवयींमुळे आपण स्नायू शिथिल ठेवू शकू व दुखापतींची तीव्रता कमी करू शकू.

शिथिलीकरणात स्नायू व सांधे

भारतभूच्या नवयुवकांनो, भवितव्याच्या निर्मात्यांनो स्वस्वार्थात मग्न होऊनी, कर्तव्याला विसरू नका.

तळव्यांचा जमिनीवरील आधारासाठी खेळाडूला उपयोग करावा लागतो. गुरुत्वमध्यबिंदू हा असा बिंदू असतो की, ज्या ठिकाणी वस्तूचे परिणामबल

मुळात कडक असू नयेत. किंवा तसे असतील तर लवचिकपणाच्या व्यायामावर भर द्यावा म्हणजे सांध्यांभोवतीची आवरणे मोकळी होतील व शिथिलीकरणात त्याचा उपयोग होईल.

(४) वैज्ञानिक दृष्टीकोन :

पाय घसरतो, धक्का लागतो, कशाचा तरी अडथळा येतो, कोणीतरी आपल्यावर अथवा आपण त्याच्यावर आवेगाने पडतो, आधाराला घेतलेल्या वस्तूवरून वा साधनावरून आपण पडतो. अशा शकडो कारणांमुळे खेळाडू क्रीडांगणावर वा इतर ठिकाणी पडतो आणि दुखापती होतात. शास्त्रीय भाषेत असे म्हणता येईल की आपला तोल जातो; आपण अस्थिर होतो आणि पडतो. म्हणजे आपला गुरुत्वमध्य आधारबिंदूच्या बाहेर पडणे. थोडक्यात, आपल्या कृतीत स्थैर्य आणून समतोलत्व प्राप्त करावे लागते. आणि हालचालीत निर्माण झालेल्या वेगाला आवरणे अथवा प्रतिबंध घालावा लागतो. त्यासाठी गुरुत्वमध्यबिंदूची जागा आणि आधारबिंदूच्या पायाकडे लक्ष द्यावे लागते. जमिनीशी स्पर्श असलेला स्पर्शबिंदू आणि खेळाडू यांच्यामधील पायाभूत जागेला आधारबिंदू म्हणतात. सर्वसाधारणपणे हात अथवा पायांच्या

समुच्चयाने अेकवटल्यासारखे झालेले असते. प्रत्येक खेळातील कृतीनुरूप मध्यबिंदूच्या स्थानांत थोडाफार फरक पडतो. या संदर्भात अेक-दोन सूत्रांचे स्पष्टीकरण करतो.

१) खेळांमध्ये अनेकदा अेकाअेकी थांबावे लागते. अशा वेळी थांबताना दोन्ही पायांतील अंतर वाढवले आणि दोन्ही पाय गुडघ्यात वाकविले तर; खेळाडूला स्थैर्य प्राप्त करणे सोपे जाते. पाया विस्तृत केल्यास गुरुत्वमध्यबिंदू जमिनीजवळ नेण्यास सोपे जाते आणि स्थैर्य वाढते.

२) थाळी-फेंक करणारा खेळाडू थाळी फेंक सुरू करण्यापूर्वी प्रारंभी स्थिर पवित्रा घेतो. 'गुरुत्वमध्यबिंदू आधारबिंदूच्या पायावर असतो-तेव्हा खेळाडू (अगर वस्तू) स्थिर राहतो. गुरुत्वमध्यबिंदू पायाच्या जवळ आणल्यास स्थैर्य प्राप्त होते. आपण कसे अस्थिर होतो व पडतो आणि दुखापत होते हे समजण्यासाठी या सोप्या कृतीतून कल्पना येऊ शकते.

३) धावपटू त्याच्या प्रारंभरेषेच्या पुढे ओणवे होऊन खांदे पुढे (जमिनीवर) आणून, गुरुत्वमध्यबिंदू पुढे सरकवतो व अधिकच अस्थिर होऊन वेगाने शर्यतीचा प्रारंभ करतो. हीच क्रिया अनियंत्रित झाली म्हणजे खेळाडू पुढे धडपडतो व त्याला दुखापत होते.

त्यासाठी शरीराचे वजन विविध भागांवर -अवयवांवर विना झपाट्याने टाकता आले आणि त्याने पुढील कोलांटी उडी अत्यंत तत्परतेने मारली तर धडपडण्याचे दुष्परिणाम टळू शकतात.

४) एखादा अवयव एखाद्या अक्षर रेषेभोवती जेव्हा वर्तुळाकार फिरतो त्यावेळी वर्तुळाकार भ्रमण निर्माण होते. उंच उडीपटू जेव्हा पायाची फेंक कटिबंधाच्या सांध्यातून करतो तेव्हा कमरेतून जाणाऱ्या कल्पित अक्षरेषेभोवती पायांची वर्तुळाकार हालचाल होत असते. नेमके भ्रमण कुठून होत असते हे समजणे अगत्याचे असते. हे जर समजले नाही तर, भ्रमणातील अनियंत्रिततेमुळे खेळाडू तोंडावर पडतो अथवा कोसळतो. सबब भ्रमणवृत्तीचा वेग कमी-जास्त करण्याचे तत्त्व फारच महत्वाचे असते.

५) लांब उडी मारणारा खेळाडू हवेतील शरीराची पुढील दिशेने होणारी वेगाची भ्रमणवृत्ती टाळण्याकरीता शरीर हवेत लांबायमान करतो.

प्रत्येक खेळात अशा अनेक विशिष्ट अवस्था (सिच्युअेशन्स) असतात, त्या अभ्यासल्या आणि विज्ञानसूत्रांमधील तत्त्वांचे डोळसपणे आचरण केले, तर खेळाडूला जमिनीवर जास्तीतजास्त सुरक्षित येणे सोपे जाईल.

५) काही सर्वस्पर्शी कौशल्ये :

खेळाडूंना इजा व दुखापतींपासून शक्यतो दूर राखण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त असणाऱ्या काही घटकांचा उल्लेख केला. परिस्थिती प्रत्येक वेळी भिन्न असते; म्हणून खेळातील नेमके कौशल्य व नेमके सूत्र यांची सांगड प्रत्येक खेपेला गणिती पद्धतीने घालता

सुगंधाचा इवलासा पाझर पसरू दे धुंद होऊ देत पाखरे, डोलणाऱ्या शेतावर

येईलच असे नाही; तर येणाऱ्या परिस्थितीचा आवाका जागरूकतेने लक्षात घेणे आणि समयसूचकतेने त्यांची सांगड घालणे हा प्रश्न व्यक्तिनिष्ठ असतो. घटक माहिती असेल; त्या त्या खेळाचे पूर्ण ज्ञान आणि आवाका लक्षात आला असेल; आणि त्यांत येणाऱ्या संभाव्य 'सिच्युअेशन्स' ची नेमकी जाण असेल तर नियोजित फायदा मिळण्यास हरकत नसावी.

सर्वसाधारणपणे कोणत्या परिस्थितीत दुखापती होण्याची शक्यता असते त्याचा सुरुवातीला उल्लेख केला आहे. ह्या व अशासारख्या संभाव्यतेत शरीर लहान करणे वा लंबायमान करणे; डोके सांभाळून टाकता येणे; शरीराला वेग देणे वा आलेला वेग नियंत्रित करणे अशा गोष्टी जास्त महत्त्वाच्या आहेत; आणि त्या बहुतेक सर्व क्रिया पुढील चारपाच व्यायामप्रकारांत अंगभूतपणे आलेल्या आहेत. त्या कौशल्यांचा सर्वच स्तरांवरील खेळाडूंनी सराव करून ती आत्मसात करावीत; व आकस्मित येणाऱ्या वैशिष्टपूर्ण स्थितीत त्यांचे अचूक नियोजन करावे. काही कौशल्ये:

- (१) पाठीवर पुढे-मागे गडगडणे (Backward & Backward Rocking)
- (२) मागील कोलांटी उडी (Forward Roll)
- (३) मागील कोलांटी उडी (Forward Roll)

४) खांद्यावर लोळणे (Shoulder Roll)

५) सूर मारणे (Dive Roll)

वरील कौशल्ये शिकताना

घ्यावयाची काळजी :

१) निष्णात शिक्षकांच्या मागदर्शनाखाली कौशल्यांचा सराव करावा.

२) सर्व कौशल्ये सुरुवातीला चांगल्या फोमच्या गाद्यांवर शिकावीत. गाद्या नसतील तर निदान चांगल्या गवतावर सराव करावा.

३) कौशल्ये शिकताना शिक्षकांची मदत (Physical help) घ्यावी.

(४) सुरुवातीला पुढील कोलांटी उडी पायाच्या पंजावर बसून शिकावी; व योग्य सराव झाल्यावर हळूहळू गुडघे वाकवून मांजर झडप घालावयास जाते त्याप्रमाणे बारीकशी उडी मारून पुढील कोलांटी उडी मारावी. नंतर थोडे कमी गुडघे वाकवून उडी मारावी.

५) अशा पद्धतीने योग्य सराव झाल्यावर हळूहळू थोडेसे पळत, नंतर थोडे वेगाने पळत गादीवरच किंवा गवतावर पुढील कोलांटी उडी मारावी.

६) हळूहळू खेळात ज्या विशिष्ट अवस्था येतात. (सिच्युअेशन्स) तशा अवस्था घेऊन त्यात कोलांटाचा उड्या मारण्याचा सराव करावा.

७) या सर्व उड्यांमध्ये डोक्याचा स्पर्श जमिनीला होणार नाही पण कोलांटी उडी मारताना सुरुवातीला मानेचा मागील भाग जमिनीचा स्पर्श करेल व नंतर क्रमाक्रमाने त्या पुढचा

भाग स्पर्श करित जाईल याची काळजी घ्यावी. कुठलाही भाग, एकदम

जमिनीवर आपटणार नाही व पाठीचा मधला भाग पोकळ राहणार नाही.

(क्रमाक्रमाने स्पर्श होईल) असे पहावे.

८) सराव करताना सुरुवातीला खेळाडूच्या मानेखाली हाताने आधार द्यावा.

९) कोलांटी उडी योग्य पद्धतीने मारता यावयास लागली की, त्यांची संख्या वाढवून अेकाच वेळी सात-आठ कोलांटाचा मारल्यात. सुरुवातीस थोडीशी चक्कर आल्यासारखे वाटेल. तेव्हा जरा वेळ खांबून नंतर पुन्हा सराव करावा. याव्यायाम प्रकारांमुळे तोल सांभाळण्याची यंत्रणा जास्त कार्यान्वित होते व ज्यामुळे तोल सांभाळला जातो त्या 'व्हेस्टॅब्यूलर नव्हर्स' ची यंत्रणाही योग्य काम करू शकते.

अगदी बालपणापासून आपल्या मालकीचे असलेले मानवी शरीर आपल्याला अत्यंत प्रिय असते. त्याला जपावे, त्यावर प्रेम करावे आणि देहाच्या अव्यंगतेचे मूल्य सांभाळून खेळातील आनंद मनमुराद लुटावा.

□

मोरेश्वर गुर्जर

३२/१, प्लॉट नं. १०,
एरंडवन, पुणे ४

योगाभ्यास करून जो पद योगीश्वराचे वरी होई । वंद्य जनांहि, जरी नव्हता तो ब्रह्मवेता तरी ।

अ वधूत वडवणच्या सद् कात्याचा मुलगा, सर्वांत धाकटा. एका मुलाच्या पाठीवर चार मुली आणि नंतर अवधूत झालेला. शेंडेफळ म्हणून लाडका, पण भलते लाड नव्हते. अवधूतची मुंज जरा उशिराच म्हणजे दहाव्या वर्षी झाली. मग प्रश्न आला त्याच्या शिक्षणाचा.

सदूला स्वतःला बेताचंच लिहावाचायला येई. पण गावातले दातारपंतोजी मुलांना थोडंफार शिकवीत. अवधूतही त्यांच्याकडे शिकत होता. पंतोजींना वाटे अवधूत हुषार आहे. त्याला त्याच्या बापानं नवीन उदयाला येणाऱ्या शाळेत घालून शिकवावं किंवा चांगल्या गुरुजींकडे सोपवावं.

परंतु तेव्हा आजच्यासारख्या गावोगाव शाळा नव्हत्या. अगदी जवळची शाळा म्हणजे मालवणला, नऊ मैलांवर होती. खाडी ओलांडून आठ मैल चालावं लागे. दुसरी तेवढ्याच अंतरावर कुडाळला होती.

सदू तसा गरीबच होता. थोडीशी जमीन आणि बारकेसारके उद्योग यावर सदूचा चरितार्थ चालायचा. असाच एकदा घरात काही जिन्नस आणायला तो वाडवणी आणि काही द्रोणांचे काट (काट = १०० द्रोण) घेऊन मालवणला काळोख होण्यापूर्वी गेला. कामतशेट त्याचा माल घेई. त्यानं आपला माल दिला आणि हवे ते जिन्नस घेतले. मग जरा ऊन खाली होण्याची वाट पाहत तिथंच बसला. गोष्टी सुरू झाल्या.

‘भटजी, मुलाची मुंज केलात म्हणता?’

‘होय, आपली थोडेतच केली. मोठा बोवाळ नाई घातला.’

‘आता तेका हिगडे शाळेत घाला. धा वर्षांत मॅट्रिक होयत.’

गुरुकुल

- हरिहर आठलेकर

**

शेणं भरणं, गोठा झाडणं अशा कामांपासून ते झाडावर चढून नारळ काढणे, दोरीने फणस काढणे, यात अवधूत अगदी तरबेज झाला. पण या सगळ्याबरोबर त्याचा अभ्यासही जोमाने चालला होता. चार वर्षांच्या आतच त्याने ऋग्वेद पुरा केला. वाचनाची गोडीही त्याला लागली. संस्कृतमधील उत्तम ग्रंथ, नाटके त्याने वाचून काढली. थोडीथोडकी नाही तर चांगली ८ वर्षे दादांकडे राहून त्याने अध्ययन केले.

एखाद्याचं नशीब उघडायचं झालं तर संधी यावी लागते आणि संधी मिळाली तर तिचा योग्य उपयोग करावा लागतो, याची प्रचीती अवधूतलाही आली. दादांकडे ८ वर्षे राहून मिळविलेल्या शिंदोरीचे अवधूतने कसे सोने केले ते वाचूया हरिहर आठलेकर यांच्या गुरुकुल या कथेत..

‘मनात येतां तसां, पण ठेवायचा कोणाकडे ? कोण ओळखीचा नाई तसा नातेतलाय नाई.

‘तेच्या एखाद्या भैणीक नाय तर आवशीक ठेवा हंय. मी न्हवांक खोली देतंय.’ कामत म्हणाला.

मंत्रमुखी ब्राह्मण, उद्योगी आणि सदाचरणी असल्यामुळं कामतशेटला त्याच्याविषयी आदर वाटे. अनेक वर्ष तो सदूला ओळखीत होता. त्याची गरिबी पाहात होता. त्याचा मुलगा शिकून चांगल्या नोकरीला लागावा असं त्याला मनापासून वाटत होतं.

‘तुम्ही खोली द्याल पण चेडवांची

लग्नां लावून दिली. ती आपल्या घरची झाली. माघारणीस पाठवावां तर घरचां कसां होतलां?’

कामत तरी त्या अडचणींना कोणता उपाय सांगणार होता? तो गप्पच राहिला. उन्हां उतरली तसा सदू वाटेला लागला. आठ मैल चालून खाडी गाठायला हवी होती. तर (होडी) मिळायला हवी होती.

कोकणात अजून गोवागावी शाळा नव्हत्या. मग दातार पंतोजीसारख्याकडे मुलं शिकत. पुढे शिकायचं तर मालावणला जायला हवं होतं. तिथं राहायचं कुठं? कुणाकडे मुलाला ठेवायचं तर थोडेतरी पैसे द्यायला हवेत. चालताचालचा सदू विचार करीत होता. शेवटी सदूने निर्णय घेतला. अवधूतला कर्मलीत दादा पुराणकांच्या गुरुकुलात पाठवायचा. जाऊन येऊन काय शिकेल ते शिकेल. तरी दादांचं घर दीड कोसावर होतं.

त्या काळी पढिक ब्राह्मण घरी छात्रांना ठेवून गुरुकुल चालवीत. दादा तसे पढिक ब्राह्मण होते. ऋग्वेद आणि उपांगे त्यांना मुखोद्गत होती. खेरीज संस्कृत वाङ्मय आणि शास्त्रांचा गाढा व्यासंग होता. ज्योतिःशास्त्रांचं गणितही त्यांना अवगत होतं. दादा छात्राला पारखूनच स्वीकारीत. त्यांच्या परीक्षेला उतरला नाही तर त्याला घरी ठेवून घेत नसत. असा छात्र मग जाऊन येऊन घरचं खाऊन भिक्षुकीपुरतं काहीतरी शिके त्यांच्याकडे. पण घर जवळ असलं तर ते साध्य होई. दादांकडे पाचेक छात्र होते. घरी जाऊन येऊन पठण करणारे तसे दहा-बारा छात्र येत. गुरुकुल नेहमी भरलेलं असे.

‘तमध्वरे विश्वजितिक्षितीशं...’ दादा दोन छात्रांना पुढ्यात घेऊन खळ्यातच एका डाळीवर बसून रघुवंश

समजावीत होते. विश्वजित यज्ञात दानधर्म केल्यानं खजिना रिकामा झालेल्या इक्ष्वाकु कुलातील राजाकडे धन मागण्यासाठी वरतन्तु ऋषींचा शिष्ट कौत्स कसा आला तो कथाभाग सुरू होता. दादा अगदी रंगात आले होते आणि तेव्हाच सद्दू कात्रे अवधूतला घेऊन त्यांच्याकडे पोहोचला. दुसऱ्या एका छात्रानं बसायला दर्भासनं टाकली आणि म्हटलं, 'या ५ बसा-'

एक छात्र घरात धावला आणि गडू, फुलपात्रं आणि दोन गुळाचे खडे फणसाच्या पानावरून घेऊन आला. तोवर दादांचं समजावणं एका टप्प्यावर आलं. तिथंच पुरं करून ते म्हणाले, 'हेची मुंज केलीस ते आमंत्रण पोचललां पण यायस मिळालां नाई. पाणी प्या. केवढ्या उन्हाचे भाईर पडलेत ?'

'म्हटलां. हेची मुंज केली ते एकदा भेटावां -'

'मज भेटून काय उपयोग ?' दादा गडगडाट करून हसले आणि म्हणाले, 'माधुकरी वाढणारी ती तिकडे...'

'बयाकाकीस भेटतलोच पण आधी तुमचा शब्द हवा...'

'कळलां. पण आधी पारख करायस हवी.' असं म्हणत दर्भासनावर मान खाली घालून बसलेल्या मुलाकडे वळून विचारलं, 'तुझां नाव काय रे?'

'अवधूत सदाशिव कात्रे, गोत्र काश्यप; म्हणतात बाळू- ' तो बोलला तसा दादांनी पुन्हा गडगडाट केला.

'अरे, इतक्या सुंदर नाव असताना बाळू कशास आणखी ? तुज काय काय येतां ?'

'रामरक्षा, महिम्न, संध्या पूजा, सौर...'

'कोणी रे शिकवलां ?'

'बाबांनी', तो थोडां काचरतच बोलला. अवधूतला दादांची भीती वाटत होती. आडवा उभा बांधा, भरघोस मिशा आणि चेहऱ्यावर नेहमीचा करारी भाव, भीती वाटणं स्वाभाविक होतं. पुन्हा त्यांनी विचारलं, 'काय थोडा लिहावाचायस येतां तूज?'

'हो ५! बाळबोध आणि मोडीसुद्धा !' अवधूतच्या मनातली भीती गेली होती. हा करडा दिसणारा माणूस बोलतो गोड असं वाटून तो जरा आढ्यतेनंच म्हणाला.

'अस्सा ? मग हे वाच. बघू कसां वाचतोस .'

म्हणत दादांनी जवळच्या पोथीतलं एक मोडी पत्र त्याच्या हाती दिलं. ते एक लहानसं कार्ड होतं. टोकदार बोरून बारीक पण वळणदार मोडीत लिहिलेलं, अवधूतनं एकदा आलतून पालतून पाहिलं आणि थोडंसं मनात वाचलं. मग मोठ्यानं वाचू लागला.

'वाराणसी, मिती कार्तिक शुद्ध १ शके अठराशे नऊ. ती. स्व. रा.रा. दादा चिकाण्ये गुरुजी यांस चरणयुगलावर मस्तक ठेवून साष्टांग नमस्कार विनंती विशेष सेवेशी श्रुत होय...'

'पुरे पुरे! हें रे कोणी शिकवलां तूज ?' 'पंतोजीनी .'

दातार पंतोजीनी तूज बराच तयार केल्ला दिसताय.'

'होय, त्यांनीच तुमच्याकडे पाठवायस म्हटलेनी.' सद्दू हसून म्हणाला.

'तूज इथां ऱ्हाऊन शिकायस आवडेल?'

अवधूतनं सद्दूच्या तोंडाकडे पाहिलं तर सद्दूनं त्याच्या हाती नारळ आणि रुपया देऊन सांगितलं, 'हे दे तेंच्या हातात व पायांवर टकली टेकून

हृदय अर्पण करतात ती माणसंच निराळी असतात वात्सल्याचे दिव्य किरण त्यांच्यातून नित्य पाझरतात

तेस नमस्कार कर.' आणि सांग,
'ऱ्हाईन, तुम्ही सांगितलेलां आयकेन.
मज बरी विदद्या द्या.' मग घरात
जाऊन इथल्या आईच्या पायां पड
आणि म्हणावां मज संभाळून घे.'

ते सगळे सोपस्कार झाले तसे दादा
म्हणाले, 'सदू तूज जायचां असलां तर
खुशाल घरास जा. हा इथांच ऱ्हाऊं दे.'

'मोठे उपकार झाले दादा !' सदू
दादांच्या पायांवर डोकं टेकून म्हणाला,
'तुम्हास काय द्यायचां?'

पुन्हा मोठा गडगडाट करीत दादा
म्हणाले, 'दे मारे अडीच शेर सोनां
नाईतर दे तागडी छाप्याचे हजार रुपये...'

'तसा न्हवे पण...' सदू वरमून
म्हणाला.

'मी काय विदयेचा दुकान घालायस
नाई. विदद्या विकायची नसते. हा आमचे
बरोबर ऱ्हाईल, पडेल ते जमेल तसां
काम करील आणि आमचेबरोबर जेवील.
तूज वाटलां तर केव्हा तरी तुझ्या
भरडावरच्या तांदळाच्या कण्या दे
पाठवून कुडवभर. तेंचां आटवल
खिरीसारख्यां गोड लागता.'

दादांना सदूची परिस्थिती माहीत
होती. त्यात त्यानं पाच मुलींची लग्नंही
करून दिली होती. स्वतः जवळजवळ
निरक्षर पण मुलगा शिकावा असं वाटत
होतं तेच दादांना आवडलं. अस्खलित
मोडी वाचन बघून त्यांना अवधूतचं
कौतुक वाटलं.

दिवस बराच वर असताना सदू
'नीट राहा' असं सांगून, अवधूतला
तिथंच ठेवून निघून गेला. दादांचा मोठा
मुलगा आता व्यवहार पाहू लागला
होता. एक इचलकरंजीला निगुडकर
शास्त्रांकडे शिकत होता आणि धाकटा
इंग्रजी चौथीत इचलकरंजीलाच होता;
पण दुसऱ्या गुरुजींकडे राहून तो
अभ्यास करी. घरात दादा, बयाकाकी

आणि अवधूत धरून सहा निवासी छात्र
होते. काही छात्र घरून जेवून रात्री
वस्तीला आणि दुसऱ्या दिवशी
आपल्या संथा पुऱ्या करून जेवायला
घरी जात. आटवलाची न्याहारी
दादांकडे मिळे त्यांना. घरची दोगं,
गडी आणि छात्र मिळून बारा-चौदा
माणसांनी भरलेल्या घरात अवधूतला
एकटं एकटं वाटू लागलं. तो इथं उभा
राहा, तिथं उभा राहा असं करीत
राहिला. अखेरी खळ्यात कोपऱ्यातल्या
खांबाला धरून एकवशी असा टिपं
गाळीत राहिला.

दादांना नवीन आलेल्या मुलाची
काय स्थिती होते हे चांगलंच माहीत
होतं. बयाकाकीलाही ते समजत होतं.
त्यांनी त्याच्याकडे थोडा वेळ दुर्लक्षच
केलं. रघुवंशाचा सर्ग एका टप्प्यावर
आला तसे दादा त्याच मुलांना घेऊन
आगरात पोफळींना पाणी शिंपायला गेले,
बयाकाकी बाहेर आली आणि म्हणाली,
'आईची आठवण येत्याय का रे ?'
येतली थोडे दिवस. जा तिकडे, तूज
वासूदेव बलवताय कावणाकडे (उन्हाळी
गोठा) गुरां यायची झाल्यांत जा.'

आता दुःखाचा भार कमी झाला
होता. अवधूत कावणाकडे गेला. एका
बाजूला चार वासरं बांधलेली बघून तो
मग सगळंच विसरला. त्या वासरांना
गोंजारित त्यांच्याशी खेळू लागला.
तेवढ्यात गुरं पाटावर येऊन टाक्यांतलं
पाणी पिऊ लागली. एकमेकांना दुशा
देत ती पाणी पिऊन कावणात शिरली.

'त्या बाजूनं एकेकीच्या गळेत दावां
घालीत ये.'

'मोरी गाय मारतली?'

'नाई, कोप्येक, नाई मारायची.
शिंंग हालवलान तर गळेखाली खाजव
म्हणजे उगी ऱ्हातली.'

अवधूतनं भीत भीत धीर केला.

दोन गाईना बांधलं आणि तिसरीला
बांधायला गेला तर ती बुजली. अवधूत
एकदम दूर पळाला.

'अरे भितोस काय?' वासूनं हसत
विचारलं. अवधूतला शरमल्यासारखं
झालं, पण मग धीर करून गेलाच
तिच्या जवळ, घंगाळ खाजवू लागला.
तशी ती गाय शांत झाली. वासूनं
सांगितलं, 'घरात जा आणि आईकडून
कासंड्या आण, मी वासरास सोडतो.'

'आई, वासू कासंड्या मागताय...'
घरात जाऊन अवधूत बोलला तर
बयाकाकी जरा रागावली.

'आँ? काय म्हणालास ?
आपलेहून मोठ्या मुलांस दादा, अण्णा
असां म्हणायचां.' मग शांतपणे हसत
कासंड्या त्याच्या हाती देत
म्हणाली, 'वासुदादा म्हण हां तेस.'

वासूनं त्याच्या मदतीनं चार गाईची
धार काढली. वासरांना त्याच्याच मदतीनं
पुन्हा त्यांच्या जागी नेऊन बांधलं.

मग कुणाचं तरी साहित्य घेऊन
सर्वांबरोबर त्यानं आपली संध्या केली.
नंतर सगळेचजण ओटीवर समईच्या
प्रकाशात वडा-पळसाच्या सुक्या
पानांच्या चवडी आणि शिंगरांच्या
जुड्या घेऊन बसले. दादांच्या
गुरूकुलात संध्याकाळच्या
स्तोत्रपाठाबरोबर हातानं करायच्या
कोणत्या तरी कामाची जोड दिलेली
असे. सुपारी सोलणं, सुक्या ताज्या
पानांचे द्रोण लावणं, पत्रावळी लावणं,
झापांचे हीर तासूण वाडवणी
वळण्यासाठी वेण्या घालणं, असं
कोणतं तरी काम असायचंच, तोंडानं
विष्णुसहस्रनाम, शांतिपाठ आणि
विविध स्तोत्रपाठ चालत. कधीकधी
शब्द-रूपावली, अमरकोश असंही
दादा शिकवीत. ज्योतिषविषयक संज्ञा-
सारण्यांचंही पठण एव्हाशी चाले.

काही हिशेव असे असतात, जे कधी चुकते करता येत नाहीत मनातल्या मनात कुतजता जपत, ते देवावेत मिटवून आयुष्याच्या वहीत

पत्रावळी, द्रोण आणि वाडवर्णींना नेहमी मागणी असे.

रात्री जेवण झाली तशा सर्व मुलांनी आपल्या पथाच्या पसरल्या.

अवधूतजवळ अंगावरच्या लंगोटी आणि सदऱ्याशिवाय दुसरं काहीच नव्हतं. घरातली झाकपाक झाली तशी बयाकाकीनं हाक मारलं, 'अवधूत, हिगडे ये बाळा.'

अवधूत घरात गेला तर एका पेटीतून एक मोठं बोचकं काढून बयाकाकी त्याचीच वाट बघत होती. तो पुढ्यात उभा राहिला तर म्हणाली, 'हे तूज चार पंचे. आंग पुसायस हे दोन वालके घे. देवांच्या चौरंगार तूज तांब्या आणि पलिभांडा ताम्हन ठेवलाय. ही पांघरास गोधडी घे. आंगाखाली हा गोगता आणि वर ही गोधडी घाल. आपली भांडी आपण लखलखीत घासायची. रोज आंगोळ झालेर आपले पंचे आणि वालके झळझळीत धुवायचे रिंग्या (रिठे) लावून आणि दर एकादशीस हातरुणातली कापडां धुवायची, काय?' 'हां.' तो म्हणाला. त्याला अंथरूपण मिळाल्याचा आनंद झाला होता.

दादांच्या नारळ-सुपारीच्या बागात भरपूर केळीच्या बेटी होत्या. दादा मुलांना पहाटे उठवून पठणाला बसवीत. पाखरं किलबिलू लागली की सर्वजण बागात पोफळं निवडायला जात. उन्हाळ्यात रात्री पाटात तुंबून राहिलेलं पाणी शिंपायचं असे. चुडत, पोय-पिचुंद्री गोळा करून आणायची असे. काम करताना एखादी भूपाळी, प्रातःस्मरण असं म्हणायचं असे. दादांच्या हातात असलेली कसबं हळूहळू छात्रांनाही आत्मसात होत. लग्नसराई सुरू झाली की केळीची ताजी पानं आणि ताज्या द्रोणांना मागणी येई.

ती मागणी छात्रांच्या श्रमातूनच पुरी होई. एक प्रकारे 'कमवा आणि शिका' असंच ते शिक्षण होतं.

दोन-तीन गावच्या पुरोहितांना पुष्कळ काम आलं की छात्रांना बोलावणं येई. शिधा दक्षिणा मिळे. दादा शिधा तेवढा ठेवून घेत, दक्षिणा वेगळी ठेवीत आणि छात्रालाच हिशेब ठेवायला लावीत. पाडव्याला त्या पैशातून धोतर सदऱ्याचं कापड घ्यायला लावून कपडे शिवायला लावीत.

'आई, अवधूत म्हणताय मी उष्टी नाई काढायचो.' पहिल्या पहिल्यानं अशी तक्रार कोणीतरी करी.

'बरां बरां. तू उष्टी काढ म्हणजे तो शेण लावील, अवधूत तू शेण लाव हां' 'मी तसा नाई म्हणायसं. गुरुजींचा जेवून झाला की उष्टी काढीन म्हटलां.' 'तेंचेसाठीं थांबायस नको. तुम्ही आटपा आणि निजायस चला. सकाळी लवकर उठा.

अर्थात अवधूतच उष्टी काढायचा आणि वाद संपायचा.

शेण भरणं, गोठा झाडणं, दूध काढणं, बागात आळी तयार करणं अशा कामांपासून झाडावर चढून नारळ काढणं, दोरीनं फणस उतरण्यापर्यंत बऱ्याच कामात अवधूत तयार झाला. एवढंच नव्हे तर एका पोफळीवर चढला की गोळ घेऊन वरच्यावर दुसऱ्या पोफळीवर जाण्यात तो तरबेज झाला. पण अभ्यासाचं काय?

अवधूतनं चार वर्षांच्या आतच ऋग्वेद पुरा केला. रूपावली तयार असल्यानं त्याला संस्कृत भाषा आत्मसात करणं सोपं झालं. दादांकडून पंचतंत्र, हितोपदेश वाचता वाचता त्याला गोष्टी वाचायचा छंद लागला होता. त्यानं दादांच्या संग्रहात असलेल्या भागवत, महाभारत,

मार्कंडेय, विष्णु पुराण अशा पोथ्या तर वाचल्या; शिवाय कालिदास, भवभूती, शूद्रक, दंडी अशा कवींची नाटकंही अभ्यासली. अवधूत जवळ जवळ आठ वर्षं दादांच्या सहवासात होता. दादांचे तिन्ही मुलगे कधीतरी घरी येत, तेव्हा त्यांनाही तो आपल्यातलाच वाटे. वासुदेव वगैरे छात्र थोडं थोडं शिकून गेले, पण अवधूत गेला नव्हता, कधीतरी सुट्टीपुरता घरी जाई तेवढंच !

त्या दिवशी दादांना एका घराच्या पाव्यासाठी दिशा साधन करून द्यायचं होतं. संध्याकाळी ओटीवर सगळे नवे जुने छात्र बसले होते. दादांनी विचारलं, 'सांग रे, बरोबर पूर्व दिशा कशी ठरवाल ?'

'विषुवदिनादिवशी सूर्य जिथून उगवेल ती पूर्व दिशा.' माधव म्हणाला. 'विषुवदिन दीड महिना पाठी गेला. उद्या तर त्याच्या घराचा आय काढायचा.'

'मी मागं वाचलं होतं. होकायंत्र उत्तर दिशा दाखवतं... किसन म्हणाला. 'आहे तुझ्याकडे ?' दादांनी हसून विचारलं.

'वाचलंय. बघितलंसुद्धा नाही.' 'मी सांगतो दादा...' अवधूत म्हणाला.

'सांग.' 'धुवाची चांदणी बरोबर उत्तरेला असते नव्हे ?'

'होय, मग ?' 'मग एकदम सोपं !' अवधूत आता शुद्ध मराठीत बोलू लागला होता. ग्रंथ वाचनाचा तो परिणाम होता. पुढं म्हणाला, 'दोन टोकदार काठ्या घ्यायच्या आणि टोकांबरोबर धुवाच्या तारकेसमोर येतील अशा जमिनित पुरायच्या. दोन काठ्यांत शंभर पावलांचं अंतर ठेवायचं. त्या

सह्याद्रिच्या तळी शोभते हिरवे तळकोकण राष्ट्रदेविचे निसर्गानिर्मित केवळ नंदनवन

काठ्यांना जोडणारी रेषा थेट दक्षिण-उत्तर दाखवील. त्या रेषेला काटकोन करणारी रेषा बिनचूक पूर्व-पश्चिम दाखवील.'

'वा !' दादा म्हणाले, 'तू शं.बा. दीक्षितांची पारायणं केलीस आणि तुला गणित शिकवलं त्याचा बरोबर उपयोग केलास हाऽऽ'

जवळच गोविंदशास्त्री बसले होते. ते सुरतेहून भाऊबीजेसाठी आले होते. बयाकाकी त्यांची बहीण. एका खेड्यात एवढी जाण असलेला मुलगा निघाल्यां त्यांना नवल वाटलं. त्यांनी दादांकडे चौकशी केली. घरची स्थिती कळल्यावर म्हणाले, 'बघा माझ्याबरोबर पाठवतात का? मार्गाला लागेल. नाही जमलं काही तर देश फिरून तर होईल.'

एकुलत्या एका मुलाला सद्गुरूं एवढ्या दूर पाठवणं कठीण होतं, पण दादांनी समजून घातली आणि तो तयार झाला आणि भाऊबीजेनंतर चार दिवसांनी गोविंदभाऊंबरोबर अवधूत बोटीनं मुंबई आणि तिथून आगगाडीनं सुरतेला पोहोचला.

एखाद्याचं नशीब उघडायचं झालं तर संधी यावी लागते आणि संधी मिळाली तर तिचा उपयोग करावा लागतो. गोविंदभाऊंनी त्याला एका देवळात पुजारी म्हणून ठेवलं. असेच दोन महिने गेले आणि एक दिवस गोविंदभाऊ धावत पळत देवळात आले. हातात एक पत्र होतं.

संस्कृतमध्ये एक वक्तृत्व स्पर्धा प्रसिद्ध झाली होती. विषय वक्त्यांनं निवडायचा होता पण कमीत कमी अर्धा तास बोलायला हवं होतं. अवधूतनं विचारलं,

'मी कशावर बोलू ?

'तू पुष्कळ वाचलं आहेस. आता

थोडं शहरही पाहिलंस. जुने नेम-नियम आता बदलावे लागतील हे लक्षात घेऊन 'धर्म परिवर्तनशील आहे.' असा विषय मांड. काही ग्रंथ लागले आधारसाठी तर माझ्या बिन्हाडी येऊन चाळ. उतारे घे. पण लक्षात ठेव. भाषण उभ्याने करायचंय.'

हा हा म्हणता आठ दिवस गेले. गोविंदशास्त्री अवधूतला घेऊन अहमदाबादला गेले. पहिल्या दिवशी पाच वक्ते, दुसऱ्या दिवशी पाच आणि तिसऱ्या दिवशी चारांना बोलायचं होतं. दुसऱ्या दिवशी पहिल्यानंच अवधूतचं नाव होतं. पहिल्या दिवशी एकेका वक्ता कसा बोलतो ते अवधूतला पाहायला मिळालं. दोनच वक्ते नीट बोलले होते. एकानं महाभारताची शिकवण असा विषय मांडला. दुसऱ्यानं जातींच समर्थन केलं होतं.

दुसऱ्या दिवशी अवधूत बोलायला उभा राहिला तर परीक्षक आणि श्रोते मिळून साठ-सत्तर माणसं तर त्या सभागृहात बसली होती. एक-अर्ध मिनिट अवधूतला जरा गांगरायलाच झालं, पण दादांची मूर्ती डोळ्यांसमोर आली तसा त्याला धीर आला. तो बोलू लागला-

'भो:विद्याविभूषिता: श्रोतृगणा:, नाहं बहुश्रुत: परं गुरुकृपयाच ग्रंथ परिशीलनेच विमृश्यकारिणी मे मति: अतोऽ हं धर्मविषये किंचिद्रक्तुमुत्सहे...' असं म्हणून त्यानं अस्खलित संस्कृतमध्ये जवळजवळ पाऊण तास भाषण केलं. जे श्रोते जमले होते त्यांना कौतुक वाटलं. धर्म नव्हे तर धर्माचरण काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर बदलत जातं हे सर्वांना पटणारं नव्हतं, परंतु त्याच्या अचूक मांडणीमुळं त्यांच्या विचारांना चालना मिळाली होती. इतर चारांची भाषणं

संपली, तेव्हा काही विद्वान खास त्याला भेटायला आले. त्यात एका हायस्कूलचे एक संचालक होते. त्या संचालकांनी अवधूतची चौकशी केली. त्या दिवशी ते अधिक काही बोलले नाहीत. तसेच निघून गेले. दुसरा दिवस उजाडला. त्या दिवशी बक्षीस समारंभ होता. संस्थेचे सचिव निकाल जाहीर करण्यासाठी उभे राहिले. सचिवांनी नाव पुकारलं, 'अवधूत सदाशिव कात्रे !'

भाषण ऐकलेले काही श्रोते तिथं हजर होते. त्यांनी टाळी देऊन स्वागत केलं. जेव्हा अवधूतनं थोडक्यात आपलं शिक्षण गुरुजींकडे गुरुकुलात कसं झालं हे सांगितलं तेव्हा जवळजवळ सर्वांनाच आश्चर्य वाटलं. एक मुलगा कोणत्याही शाळेत, पाठशाळेत न जाता अशी तयारी करू शकतो हे त्यांना खरं वाटत नव्हतं पण ते खरं होतं.

त्या सभेला ते विद्यालयाचे संचालक हजर होतेच. त्यांनी अवधूतला आपल्या शाळेत संस्कृतचा अध्यापक म्हणून यायची विनंती केली. तिथंच नेमणुकीचं पत्रही दिलं. मागाहून त्यानं काशी विद्यापीठाच्या संस्कृत परीक्षा दिल्या आणि खरा पंडित झाला. पुन्हा शाळेत अध्यापन करता करता स्वतः अभ्यास करून इंग्रजीवर प्रभुत्व मिळवलं.

ज्या काळी शाळा नव्हत्या, त्या काळीही अशी गुरुकुलं चालत. स्वावलंबन, श्रमप्रतिष्ठा, सहकार्य आणि एकमेकांची कदर करायला शिकविणारं असं हे गुरुकुल. आता त्याची फक्त आठवण !

□

हरिहर आठलेकर
२९३, सी. भटवाडी
सावतंवाडी, ४१६ ५१०

आंबे, पोकळी, साग, नारळी, तटी दटि तरुंचे बन । झोके घेति सुरम्य चंचळ जळी, छाया तयांच्या घन

ही ओळख आहे एका पुरातत्त्ववेत्त्या स्त्रीची. प्राचीन मानवाच्या जीवनाचा, त्याच्या चित्रकलेचा, कुंभारकामाचा शोध घेणाऱ्या एका संशोधिकेची.

६ फेब्रुवारी १९१३ रोजी लंडनमध्ये मेरीचा जन्म झाला. मेरीचे वडील एस्किन निकोल हे चित्रकार होते. मेरीची आई सिसिलिया ही पुराणवस्तु संशोधक 'जॉन फ्रेअर' यांच्या घराण्यातली. जॉन फ्रेअरना एका उत्खननात बारा फुटाच्या खोलीवर जनावरांच्या हाडांपासून बनवलेली शस्त्रे आढळली. ती शस्त्रे फार फार पूर्वीच्या, आजवर अज्ञात असलेल्या काळातील असावीत. त्या वेळच्या मानवाने जनावरे मारण्यासाठी, युद्धासाठी ती तयार केली असावीत, असे विचार मांडणारा लेख त्यांनी १८०० मध्ये लिहिला. त्या लेखाने मोठी खळबळ उडवून दिली. कारण, त्या वेळचे सुशिक्षित लोकही मानव हा उत्क्रांत झालेला नसून देवाने त्याला आहे त्या स्वरूपात निर्माण केले आहे, असेच मानणारे होते. पुढे साठ वर्षांनी मात्र

जॉन फ्रेअर यांच्या प्रतिपादनाला शास्त्रीय मान्यता मिळाली. मेरीचे एक दूरचे मामाही पुरातत्त्ववेत्ते होते.

मेरीचे वडील चित्रकार असल्याने चित्रे काढण्यासाठी ते ठिकठिकाणचे दौरे काढत. अगदी फ्रान्स, स्वित्झर्लंड, इटली, इजिप्त देशात जाऊन मुक्काम करीत. चित्रे काढून ती रंगवून झाली की ती ते लंडनला आणून विकत. मेरी नि तिची आई सिसिलिया यांचाहि त्या दौऱ्यात समावेश असे. एस्किन निकोलना चित्रकलेव्यतिरिक्त भोवती घडणाऱ्या घडामोडींतही रस होता. इजिप्तमध्ये चित्रे काढण्यासाठी गेले असताना त्यांनी तिथल्या प्राचीन संस्कृतीचा अभ्यास केला. तिथे चालू असलेल्या पिरॅमिडच्या उत्खननात 'ममीज्' सापडल्या होत्या. त्याविषयी त्यांना कुतूहल होतं. छोट्या मेरीला सोबत घेऊन त्यांनी अशा काही स्थळांना भेटी दिल्या. उत्खननातील अवशेषांचे निरीक्षण केले. मेरीही आपल्याला काही सापडते का ते पाही. बारीकसारीक अवशेष जमवी. एस्किन निकोलना निसर्ग इतिहास सांगणारी

शाळेतील औपचारिक शिक्षण पुढे केले नसल्याने ऑक्सफर्ड विद्यापीठाने तिला उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश नाकारला. त्याच मेरीला ऑक्सफर्ड विद्यापीठाने पुढे सन्माननीय डाक्टरेक्ट बहाल केली. पुरातत्त्ववेत्ती, उत्खनन शास्त्रज्ञ म्हणून तिची जगभर वाखाणणी झाली. हे नवल कसे घडले? केवळ जिज्ञासेपोटी, पुराणवस्तुशास्त्राकडे वळलेली डॉ. मेरी लिकी ही त्या शास्त्रातील तज्ज्ञ बनली. तिच्या या वेगळ्या पण कर्तृत्ववान जीवनपटाबद्दल वाचू या, वीणा गवाणकर यांच्या 'डॉ. मेरी लिकी' या लेखात.

संग्रहालये पाहण्याचीही आवड होती. अशा वेळी मेरी हटकून सोबत असे. वेगवेगळ्या क्षेत्रांतील तज्ज्ञांशी त्यांची चर्चा चाले, तीही तिच्या कानी पडे. सतत वडिलांच्या सहवासात वावरणाऱ्या मेरीवर त्यांचा प्रभाव पडणं साहजिकच होतं.

निकोल-कुटुंब इटलीत असताना एस्किन यांनी मुलीला आता लिहा-वाचायला शिकवावं, असं मनावर

बिनिभित्तीची उघडी शाळा, लाखो इथले गुरू । झाडे, वेळी, पशु पाखरे यांशी गोष्टी करू ।

घेतलं. त्या वेळी मेरीला सातवं वर्ष लागलेलं होतं. तिला आवडतील अशा अंदाजाने त्यांनी 'अॅलिस इन वंडरलँड' आणि 'रॉबिनसन क्रूसो' ही दोन पुस्तकं विकत आणली आणि वाचून दाखवायला सुरुवात केली. या दोन्ही पुस्तकांनी तिच्यावर एवढी मोहिनी घातली की ती दोन्ही पुस्तके आपल्याला स्वतःला, आणि तीही हवी तेव्हा, वाचता यावीत म्हणून मेरी झपाट्याने वाचायला शिकली आणि लवकरच हाती पडेल ते पुस्तक वाचू लागली.

इटलीहून मंडळी फ्रान्सला आली. तिथल्या प्राथमिक शाळेत मेरीला दाखल केले. तिथे अल्पावधीत ती फ्रेंच भाषा शिकली; अस्खलितपणे बोलू लागली. फ्रान्समध्ये असताना ती वडिलांबरोबर एक प्राचीन गुहा पाहायला गेली. त्या पाषाण युगीन गुहेत प्राचीन मानवाने काढलेली चित्रे होती. गुहेच्या परिसरात उत्तर पाषाणयुगीन अवशेषही होते. तिथे चालू असलेल्या उत्खननात आढळलेले अग्निभूत अवशेष मेरीला पाहायला, हाताळायला मिळाले. तिला हा अनुभव खूप थरारक वाटला. पुढची लागोपाठ दोन-तीन वर्षे निकोल कुटुंब फ्रान्समध्ये जात होतं. एस्किन आणि मेरी न चुकता त्या गुहेला आणि तिथे चाललेल्या उत्खननाला भेट देत. उत्खनन करणारे लोक तिथले मोठमोठे अवशेष नेत. मातीत मिसळून गेलेले, चटकन डोळ्यांना न आढळणारे छोटे छोटे अवशेष तसेच पडून असत. मेरी ते अवशेष गोळा करी. त्यांची आपल्या विचाराने वर्गवारी करी.

खरं तर आता ती तेरा वर्षांची झाली होती. आपल्या वारंवारच्या दौऱ्यांमुळे हिचं शालेय शिक्षण धड होत नाही म्हणून सिसिलियाने

तिच्यासाठी खासगी शिक्षिका ठेवून पाहिली. पण तिचं नि मेरीचं काही जुळलं नाही. वर्षभरातच शिक्षिका सोडून गेली.

फ्रान्समध्ये असतानाच १९२६ मध्ये एस्किन निकोल आकस्मिकरीत्या वारले. त्यांनी काढलेली चित्रे घेऊन मायलेकी लंडनला परतल्या. ती चित्रे विकून सिसिलियाने पैसे उभे केले. एका चांगल्याशा कॉन्व्हेंट शाळेत मेरीचे नाव घातले.

मेरीला आपल्या वर्गमैत्रिणी अगदीच बाळबोध नि पोरकट वाटत. मेरीचं आजवरचं आयुष्य गेलं होतं वडिलांच्या सहवासात. त्यांच्या मित्रांच्या गप्पा-चर्चा ऐकण्यात. मोकळ्या सामाजिक आणि वैचारिक वातावरणात मेरीची ज्ञानकक्षा विस्तारलेली, सखोल झालेली होती. तिला चौकटबद्ध शिक्षणपद्धती मानवेना. कवितेचा तास नि त्या वेळी मोठ्याने कविता म्हणून दाखवणं वगैरे तिला अजिबात आवडत नसे. तो तास चुकवण्यासाठी तिचा नेहमीच आटापिटा. तिच्या या वागण्याला वैतागून शिक्षिकेने तिला शाळेतील भ्रगच्च सभागृहापुढे कविता म्हणून दाखवायला फर्मावलं. मेरीने ही शिक्षा नाकारली नि सरळ घरचा रस्ता धरला. वर्षभरसुद्धा ती या शाळेत नव्हती.

सिसिलियाने दुसऱ्या एका कॉन्व्हेंट शाळेत तिचं नाव दाखलं केलं. तिथेही तिने साबणाचे द्रावण तोंडात धरून ठेवून, भरवर्गात तोंडातून फेस काढत फेफरं येऊन पडून दाखवलं. हे कमी की काय म्हणून तिने रसायनशास्त्रात एवढी प्रगती करून दाखवली की शाळेच्या प्रयोगशाळेत मोठा स्फोट घडवून आणण्यात तिला यश मिळालं. या शाळेनंही तिला घरी पाठवलं.

मेरीला शाळेत पाठवण्यात अर्थ नाही हे लक्षात आल्यावर आई हताश झाली. वयाची चौदा वर्षे उलटलेल्या मेरीने एकाही यत्तेची परीक्षा दिलेली नव्हती. हिचं आता काय करावं, असा प्रश्न आईला पडला.

घरी बसल्या बसल्या मेरीने घराभोवती सुंदर बाग केली होती. नाना फुलझाडांनी बहरलेली ती बाग जाणाऱ्या-येणाऱ्यांचं लक्ष वेधून घेई. त्या बागेत तिनं एक 'रॉकगार्डन' आणि मासे पाळण्यासाठी छोटं सुंदर तळही केलं होतं.

याच काळात तिचे एक चुलते तिला घेऊन सुट्टी घालवायला अन्बरी गावी गेले. तिथे एके ठिकाणी उत्खनन चालू होतं. उत्तर पाषाणयुगीन अवशेष तिथे सापडले होते. विशेष म्हणजे ते उत्खनन डॉरथी लिडेल या पुरातत्त्ववेत्तीच्या मार्गदर्शनाखाली चालू होतं. या संशोधिकेला पाहून मेरीच्या विचारांना नवाच अंकुर फुटला. आपणही असं काही करून शकू, असा विश्वास तिला वाटला.

मेरी शाळेत जाऊन शिकेल अशी लक्षणं दिसत नव्हती. तसं वयही उरलं नव्हतं. मात्र कोणाच्याही हाताखाली धडे न घेता तिची चित्रकला चालू होती. त्यात तिची प्रगतीही होती. आता ही वडिलांप्रमाणे चित्रकार होऊन स्थिरावणार असं इतरांना वाटत असतानाच तिने पुराणवस्तुशास्त्राकडे मोहरा वळवला. तिचा कल पाहून आईनेही मान्यता दिली.

मेरीला पुराणवस्तुशास्त्राविषयीचा एखादा अभ्यासक्रम पूर्ण करता येईल का हे विचारण्यासाठी सिसिलिया ऑक्सफर्ड विद्यापीठाच्या भूगर्भ विज्ञानशास्त्राच्या प्रमुखाला भेटली. शाळेची एकही इयत्ता उत्तीर्ण न

थोडे वाचन आणि चिंतन महा, यांच्यासवे सर्वदा । थोडे भाषण अन् बहु श्रवण ही सुज्ञत्व देती सदा ।

झालेल्या मेरीला कोणत्याही प्रगत अभ्यासक्रमासाठी, महाविद्यालय वा विद्यापीठाची प्रवेश परीक्षाही देता येणार नव्हती. ऑक्सफर्ड विद्यापीठाने स्पष्ट शब्दांत नकार दिला.

‘लंडन म्युझियम’तर्फे

पुराणवस्तुशास्त्राचे वर्ग घेतले जात. तो अभ्यासक्रम करता येणार होता म्हणून (१९३० मध्ये) वयाच्या सतराव्या वर्षी मेरीने तिथे नाव नोंदवले. या अभ्यासाअंतर्गत तिने प्रत्यक्ष उत्खननाचा कार्यानुभवही घेतला. सैद्धांतिक नि पुस्तकी अभ्यासापेक्षा तिला हा कार्यानुभव आवडला.

ज्या डॉरथी लिडेल्कडून तिला या क्षेत्रात उतरण्याची प्रेरणा मिळाली होती तिच्याच हाताखाली १९३० ते १९३४ या काळात तिने इंग्लंडमध्ये छोट्यामोठ्या उत्खनन-मोहिमांत काम केले.

डॉरथी लिडेल्ला आपल्या पुस्तकासाठी, उत्खननात सापडलेल्या अवशेषांची चित्रे काढून हवी होती. मेरीने ही कामगिरी आवडीने, जबाबदारीने पार पाडली. ही चित्रे पाहून डॉ. गट्र्युड कॅटन -थॉमसन या प्रख्यात पुरातत्त्ववेत्तीनेही आपल्या पुस्तकासाठी चित्रे काढायला सांगितली. या संशोधिकेविषयी मेरीला नितांत आदर वाटे. तिने स्वतःच्या हिंमतीवर इजिप्तच्या वाळवंटात उत्खनन मोहीम पार पाडलेली होती. त्यात तिचा निधडेपणा, कौशल्य आणि सहनशीलता यांचा कस लागला होता. तिथले संशोधन पुस्तकरूपाने मांडण्यासाठी तिला आवश्यक ती चित्रे, रेखाटने काढून हवी होती. मेरीने ही कामगिरी आनंदाने पार पाडली. गट्र्युडहचे कार्य पाहून आपल्याला पुढच्या आयुष्यात काय करायचे आहे, कुठे पोहोचायचे आहे, आपल्यासमोर

कोणते ध्येय हवे याचे भान मेरीला नेमकेपणाने आले. पुढे आयुष्यभर मेरीने डॉ. गट्र्युडला आपला दीपस्तंभच मानले.

डॉ. गट्र्युड कॅटन-थॉमसनचा स्नेही लुइस लिकी याच्याशी मेरीचा परिचय झाला. पूर्व आफ्रिकेतील उत्खनन-मोहीम संपवून तो नुकताच लंडनला परतला होता. त्या उत्खननात त्याला पूर्व-पाषाणयुगीन वस्तू आणि प्राचीन मानवाचे अवशेष सापडले होते. त्या शोधांमुळे पुराणवस्तुशास्त्रज्ञांच्या जगात खळबळ माजली. लुइस लिकीला आपल्या उत्खननाचा सचित्र अहवाल प्रसिद्ध करायचा होता. मेरीने त्याला ती चित्रे काढून दिली.

पूर्व आफ्रिकेतील टांझानियातल्या ओल्डुवाइ खिंड या ठिकाणी लुइसचे संशोधन चालू होते. अधिक उत्खनन करून पुढील संशोधन करण्यासाठी तो टांझानियाला निघाला, तेव्हा मेरीनेही तिकडे जाण्याचा निर्णय घेतला.

लंडनमधील प्रगत, सुरक्षित नि शहरी वातावरण सोडून मेरी आफ्रिकेच्या जंगलातील असुरक्षित, अप्रगत वातावरणात, अनोख्या आदिवासीत, जंगली श्वापदांच्या सहवासात आली. तिथल्या वनसृष्टीने,

प्राणिसृष्टीने तिला आपलंसं केलं. अनंत अडचणी असूनही उत्साहाने ती कामाला लागली.

मेरी, लुइस लिकी आणि त्यांचे सहकारी ओल्डुवाइ खिंडीत उत्खननाच्या ठिकाणी पोहोचले. खिंडीच्या उतारावर सपाट जागा पाहून त्यांनी तंबू ठोकले. त्या भागात अनेक प्रकारच्या काटेरी वनस्पती. त्यांचे काटे सर्वत्र पसरलेले असत. रात्रीच्या वेळी झोपण्यासाठी हवा भरून फुगवायची गादी असे. त्या काट्यांमुळे बऱ्याचदा त्या गाद्या पंक्चर होऊन सपाट होत. खालची खडबडीत जमीन पाठीला टोचे.

ही मंडळी इथे पोहोचली तेव्हा पावसाळा संपलेला असल्याने जवळचे गोड्या पाण्याचे साठे संपत आले होते. ओल्डुवाइ खिंडीतली नदीही आटून रोडावली होती. तिच्यातले उरले सुरले पाणी प्राण्यांचे मलमूत्र मिसळले गेल्याने अधिकच घाणेरडे झालेले. त्यामुळे पिण्याचे पाणी वीस-पंचवीस मैलांवरून आणावे लागे. एके दिवशी अचानक पावसाच्या जोरदार सरी आल्या. तंबूच्या छताच्या खळग्यात भरपूर गोडे पाणी साठले. मंडळींनी ते पाणी टाक्यात भरून घेतले. तंबूच्या ताडपत्रीला भरपूर कीटकनाशक चोपडलेली आहेत हे कोणी लक्षातच घेतले नाही. ते पाणी पिऊन सर्वजण आजारी पडले. सुदैवाने ती जंतूनाशके तीव्र विषारी नव्हती म्हणून थोडक्यावर निभावले...

(या लेखाचा पुढील भाग पुढच्या अंकात वाचू या...)

□

वीणा गवाणकर

‘राधा’ भास्कर आळी, वसई, जि. ठाणे

अजिंक्य झेप आपुली, अशक्य शब्द नेणते। मृगेंद्रता स्वयं हि एव, मंत्र एक जाणते।

देझो झॉमोरी (Dezso Szamory) हा हंगेरीचा तऱ्हेवाईक आणि मनुष्यद्वेषा लेखक. त्याला मांजरे मात्र आवडत असत. एका संध्याकाळी तो घरी आला, तेव्हा त्याच्या खोलीत त्याला टेबलावरील लिहिण्याच्या कागदावर एक मांजर बसलेले आढळले.

त्याने खालीलपैकी कोणती गोष्ट केली असेल ?

१) मांजराला मानेला पकडून खाली ठेवून दिले.

२) बशीभर दूध आणून बाजूला ठेवले.

३) मांजर उठून जाईपर्यंत तो गप्प बसून राहिला.

४) दुसरा कागद घेऊन त्यावर

लिहू लागला.

५) मांजराला उचलून मांडीवर बसवले.

त्याने यांपैकी एकही गोष्ट केली नाही. असे सांगतात की त्याने मांजर बसलेल्या कागदावर मांजराच्या भोवतीच्या जागेत लेखन केले.

हा सहसा न सुचणारा शेवट आहे की नाही?

इसापच्या नीतिकथा पूर्वी ज्यांनी ऐकल्या नाहीत त्या लहान मुलांना सांगा. अर्धी कथा झाल्यावर 'पुढं काय झालं असेल? त्यानं काय केलं असेल?' असे प्रश्न करा. मुले असा शेवट करतील की जो इसापने केलेला

जुन्या गोष्टी, नवे शेवट

आ.ना.पेडणेकर

थाळीत खीर वाढली. ती करकोच्याला दिली. त्याला ती खाता येईना.

मग करकोच्याने त्याला आपल्याकडे बोलावले.

आणि काय केले?

'त्याला उंच गळ्याच्या सुरईत खीर वाढली.'

'आता कोल्हा काय करील?

उपाशीच जाईल का? काय करता येईल?'

एखादा म्हणेल, 'मी सांगू? त्याने धावत येऊन सुरईला धक्का दिला. सुरई पडली. खीर बाहेर पडली. ती कोल्ह्याने खाल्ली. करकोचा आपला पाहात राहिला.'

छोट्या गोष्टी वाचता वाचता अर्ध्यावर थांबावे. कुठला प्रश्न पडला आहे ते पाहावे. आपण कसा सोडवू, निराळ्या तऱ्हेने कसा सोडवता येईल याचा विचार करावा.

तोंडात हाडुक घेऊन कुत्रा साकवावरून जात आहे. त्याला खाली प्रतिबिंब दिसते. खालीही कुत्रा. त्याच्याही तोंडात हाडुक. ते पकडण्यासाठी खरा कुत्रा तोंड उघडतो. आपले हाडुकही तो गमावून बसतो.

पण दुसरा एखादा शहाणा कुत्रा

नसेल. अशा नव्या शेवटाने गोष्टीचे तात्पर्यही बदलून जाते. एक नवी गोष्ट जन्माला येते.

कावळा लोण्याचा गोळा चोचीत घेऊन झाडावर बसला. कोल्ह्याने त्याला म्हटले, 'कावळ्या, तू किती गोड गातोस. बरेच दिवस ऐकलं नाही तुझं गाणं. गातोस का?' मुलाला विचारा 'अशा वेळी कावळा काय करील?'

एखादा मुलगा उत्तर देईल- 'कावळा लोण्याचा गोळा अलगद फांदीवर ठेवील. मग गायला लागेल. मग कोल्हा खजील होईल.'

पूर्वीचा बावळा कावळा इथे धूर्त कावळा बनला.

वाळवंटात मातीचा माठ आहे. अर्धा पाण्याने भरला आहे. कावळ्याला तहान लागलीय. आत जर जाता येत नाही. तो काय करील ? बाजूचे खडे माठात टाकत राहिल.

पण असं किती वेळ टाकणार?

तो दुसरी काय युक्ती करील?

'मी सांगू? तो वरून एक मोठा खडा माठावर टाकील. माठाला तडा जाईल. त्यातून पाणी वाहू लागेल. कावळा तिथं चोच लावील आणि पाणी पिऊ लागेल.'

तो थोड्या श्रमात पाणी मिळवील.

या दोन्ही कावळ्यांनी वेगळ्या तऱ्हेने विचार केला आणि त्याप्रमाणे कृती केली.

कोल्हा व करकोचा यांची गोष्ट माहीत आहे? कोल्ह्याने करकोच्याला घरी बोलावले. सपाट

इतिहासातील गतगोष्टींच्या बोलातून त्या स्मृती नवीन गोष्टी उभारण्याला द्या प्रतिभेला गती ।

तसाच पुढे जाईल. साकव ओलांडून आल्यावर म्हणेल, 'बरं झालं. त्या पाण्यातल्या कुत्र्यानं माझं हाडुक पाहिलं नाही. नाहीतर माझं हाडुक काढून घेतलं असतं.'

टोपीवाला आणि माकडे ही गोष्ट ठाऊक आहे? टोपीवाला डोक्यावर टोपी घालून झोपी गेला. एकेक माकड येऊन एकेक टोपी डोक्याला घालते आणि झाडावर जाऊन बसते.

टोपीवाला वैतागून टोपी खाली फेकतो आणि म्हणतो- 'हीही टोपी घ्या.'

तशी सर्व माकडे आपल्या टोप्या खाली फेकतात. आता टोपीवाला टोप्या उचलू लागतो.

अशा वेळी खरे तर काय घडेल? (माकडे माणसांचे अनुकरण करतात हे लक्षात घ्या.)

बरोबर ती माकडे खाली येऊन पुन्हा एकेक टोपी उचलायला लागतील.

टोपीवाला अचंबित होऊन पाहात राहिल !

'लांडगा आला रे आला' गोष्ट ऐकली असेल. एक धनगराचा पोर नेहमी 'लांडगा आला रे आला' गोष्ट ऐकली असेल. एक धनगराचा पोर नेहमी 'लांडगा आला रे आला' उगाच ओरडतो. जवळपासचे मजूर येतात. लांडगा नाही हे पाहून

जातात. नंतर एकदा खरोखर लांडगा येतो पोर पुन्हा ओरडतो, लांडगा येतो, पोर पुन्हा ओरडतो, लांडगा मेंढरे मारतो, पण कुणी मदतीस येत नाहीत.

खरोखरचा लांडगा येण्यापूर्वी असेही घडेल :-

तीन-चार वेळा मजूर मदतीला येतात. लांडगा आलेला नाही, पोराने आपणास बनवले हे पाहतात. मग त्याचे एक मेंढरू उचलून जाताना म्हणतात - 'आम्ही पुन्हा पुन्हा धावलो त्याची ही मजुरी !'

पोरगा घरी जाऊन बापाला काय सांगेल? 'आज लांडग्यानं एक मेंढरू पळवले !'

पोराला अशीही शिक्षा घडवता येईल. पोराला अशी शिक्षा होणंही स्वाभाविक होईल, नाही का ?

गोष्टीचा शेवट वेगळा, दुसरा होईल का याचा विचार करावा. निराळ्या दृष्टीनं विचार करावा. प्रत्यक्षात खरोखर एक शेवट झालेला असला तरी कल्पनेत दुसरा, तिसरा शेवट का होऊ नये?

न्यूटनने दोन मांजरासाठी दारात दोन भोकं बनवली ती गोष्ट माहीत आहे? मोठ्या मांजरीसाठी मोठं भोकं, छोट्या मांजरीसाठी छोटं.

त्याच्या मित्रानं म्हटले, 'अरे, मोठ्या भोकातून छोटी मांजरी आली नसती का ? दोन भोकं का पाडलीस?'

न्यूटननं आपली चूक कबूल केली.

थोडा विचार केल्यावर न्यूटनला सांगता आलं असतं - 'अरे, मोठी मांजरी ज्या वेळी आत शिरत असे, तेव्हाच त्या छोट्या मांजरीला आत

जायचं असे. म्हणून दोन भोकं पाडली. एकाच भोकातून एकाच वेळी दोघांना शिरता येणं अशक्य होतं.'

आईनं आपल्या मुलीला अमेरिकेचा अध्यक्ष लिंकन दाखवला. ती मुलगी म्हणाली, 'लिंकन अगदीच सामान्य दिसतात.' लिंकनने ऐकलं. तो म्हणाला, 'मी सामान्यच आहे. देवाला सामान्य दिसणारी माणसं आवडतात म्हणून जगात त्यांची संख्या जास्त आहे!' काही दिवसांनी लिंकननं मुलीच्या सूचनेवरून दाढी काढून टाकली. पुन्हा त्या मुलीची आणि लिंकनची भेट झाली, तेव्हा लिंकन म्हणाला, 'आता मी बरा दिसतो. सामान्य दिसत नाही, होय ना?'

तेव्हा ती मुलगी काय म्हणाली असेल? ती त्याचे मागचे शब्द आठवून म्हणाली असेल- 'तुम्ही सामान्य दिसत नाही म्हणून देवाला आता पूर्वीसारखे आवडतही नसाल!'

तुम्ही अशा गोष्टींना फाटे फोडून बघा, नवे वळण देता येते का बघा. पाश्चात्य वाङ्मयात अशा तऱ्हेने शेवट बदललेल्या गोष्टी (ट्रिस्टेड टेल्स) खूप असतात.

(प्रस्तुत लेखातील बदललेले शेवट लेखकाच्या 'इसापच्या फिरक्या' आणि 'थोरांची कथांतरे' या संग्रहातील आहेत.)

□

आ.ना.पेडणेकर

६, अनुपम प्रभा, अमरसी रोड,
मालाड(प.) मुंबई ६४

इथले रानोमाळ सधन धन पसरित हिरवी द्राही झुलत झुलत मस्तीत बुडाले गाणे आणिक मीही

क्षितिज खुले हे !

घराबाहेर उभ्या असलेल्या मुलाला आपण यापूर्वी कधी पाहिले आहे असे शालिनीला आठवेना. तिच्या मनातला प्रश्न चेहऱ्यावर उमटला. शब्दांत उतरला. 'कोण हवंय?' या प्रश्नाच्या उत्तरात, 'दादा आहे का?' असा उलट प्रश्न समोरच्या मुलाकडून आला.

'कोण राहुल? हो हो! आत्ताच आलाय तो अर्ध्या तासापूर्वी. ये बस.' शालिनी त्या मुलाला तिथे बसायला सांगून आत गेली. राहुलचा चहा अजून संपायचाच होता. आधीच महिन्यातले अर्धे दिवस हा मुलगा आपल्या प्राक्टिसच्या कारणाने बाहेरगावी असतो. घरी पोहोचला न पोहोचला, तेवढ्यात सुगावा लागतो कसा लोकांना ?

शालिनी जरा जोरानेच म्हणाली, 'अरे, जरा तुझी वास्तुपुस्त तरी करू देत जा की

राहुल खरं तर हुशार होताच. वाचायला बसला की, एकदा वाचलेलं तो घडाघडा म्हणून दाखवायचा. पण बुद्धी असून उपयोग काय ? त्याचं सगळं

लक्ष खेळण्यातच असायचं. प्रत्येक आईप्रमाणे त्याच्याही आईला वाटायचं की राहुलनं आपल्या बुद्धिला कष्टाची जोड द्यावी, पण तिच्या मनासारखं काही घडतं नव्हतं. एक दिवस नवल घडलं-सुरवंटाचं फुलपाखरू झालं !

रे. घरात शिरत नाहीस, तर होतात हजर तुझ्या पातळीवर असलेले. एक-दोन तास घरच्यांसाठी सोडावेत की नाही?' राहुल मजेत हसला. पण लगेच म्हणाला, 'मी हा आता येतोय. अजून फोनला हात तरी लावलाय का? पण, बाय दे वे, आहे कोण तो? काय नाव म्हणालीस त्याचं?'

'बघ ना जाऊन तूच. तुझ्याकडे आलाय, म्हणजे तुझ्या माहितीचाच असणार.' पण, त्या मुलाला राहुल आज प्रथमच पाहात होता.

अर्ध्या तासाने राहुल आत आला. शालिनी गॅसजवळ काही करत होती, तो गॅस त्याने बंद करून टाकला. 'चल. मी एवढा इतक्या दिवसांनी आलो आणि तू आपलीच कामं करत बसणार का? ये, तुला गंमत सांगतो. आताचा मुलगा कोण होता, असं वाटतं तुला? घरातले सगळेच मेंबर मग राहुलभोवती जमले. तो मुलगा नुकताच बारावी पास झालेला होता. त्याचे आई-वडील राहुलला एका प्रवासात भेटले होते. सहज कोण, कुठे जाणार; कुठून

मुलाबावर कळी प्रगटली तरी एकदम फूल उमलत नाही एकदा फूल उमलल्यावर दरवळल्याशिवाय राहात नाही.

आलात, काय करता अशा गोष्टी करता करता, हा एवढासा दिसणारा राहुल चार्टर्ड अकाऊंटंट आहे, हे त्या मुलाच्या आई-वडिलांना खरंच वाटेना. ते फारच प्रभावित झाले. आमच्या मुलाला मार्गदर्शन करतील का, असा प्रश्न मुलाच्या वडिलांनी राहुलला विचारला. काय उत्तर द्यावे, समजेना झाले; तरी राहुलने विचारले, 'करतो काय तो?' तर, त्यांचा मुलगा श्रेयस तेव्हा बारावीत होता. 'परीक्षा झाली, की तुझ्याकडे पाठवतो. त्याला कोणत्या साईडला घालायचं, याचा विचार चालू होता आमचा. पण आता तू भेटलास. तूच योग्य ते सांगू शकशील. सांगशील ना?' त्यांचा प्रश्न आर्जवी होता. राहुलला ही सगळी गंमतच वाटत होती. तो गंमतीचे काही बोलणार ही होता, पण त्या दोघा मातापित्यांच्या चेहऱ्याकडे लक्ष जाताच वयाला न शोभणाऱ्या गंभीरपणे त्याने त्यांना सांगितले, 'केव्हाही माझ्याकडे पाठवा त्याला. त्याची आवड पाहून मग काय ते ठरवता येईल.

'बघ मॉम, लोक मला आदर्श मुलगा समजतात,' राहुल गंमतीनं म्हणाला. त्याचे बाबा कौतुकानं हसले. जशी काही त्यांची एकट्याची शिस्त त्याला असे आदर्श घडवायला कारणीभूत ठरली होती. आता हा नवा मुलगा काही राहुलची पाठ सोडत नाही, शालिनी समजून चुकली. जो एकदा त्याच्या संपर्कात आला, तो सर्वार्थाने राहुलचा होऊनच जायचा. त्याचा सगळा 'भार' घ्यायला कुणी आयता मिळाल्यावर कोण कशाला सोडेल राहुलला?

जिथे जीव लावेल, तिथे रमण्याच्या त्याच्या या स्वभावाने शालिनीला कित्येकदा रंजीस आणले होते. केव्हा केव्हा विलक्षण चीड आली होती. इतरांचे भले करून देण्याच्या नादात हा

स्वतःचे नुकसान करून घेणार, या विचाराने ती काही वेळा हताश झाली होती. खरं तर हा जन्मजात हुशार मुलगा. प्राथमिक शाळेतून त्याचा दाखला आणायला ती गेली असतांना त्या शाळेचे हेडमास्तर तिला म्हणाले होते, 'तुमचा मुलगा अतिशय बुद्धिमान आहे. त्याच्याकडे फार लक्ष द्यायला हवं तुम्हाला.'

होता खराच हुशार. वाचायला बसला, की एकदा वाचलेलं तो घडाघडा म्हणून दाखवायचा. पण बुद्धी असून उपयोग काय? वापरली तर पाहिजे ना ती! सगळं लक्ष खेळण्यात. पाच मिनिटं एका जागी स्वस्थ टिकला, असं कधी झालं नाही. नापास झाला नाही, पण भरघोस मार्कही कधी मिळवले नाहीत. चौथीतून पाचवीत ज्या रूबाबात आला, तो रूबाब, तो मार्काचा थाट नववीतून दहावीत जातांना नव्हता. दहावीत तरी जरा समज येईल, ही शालिनीची अपेक्षाही फोल ठरवली राहुलने. बस. दिवसरात्र क्रिकेट. घरी-दारी कुठेही, कधीही, केव्हाही, अगदी ऐन परीक्षेच्या धामधुमीत. स्पष्ट आठवतेय तिला, वाट पाहून, पाहून थकून गेली होती शालिनी. तिच्या मताने घड्याळात जितके वाजायला हवे होते, त्याला अजून चाळीस मिनिटे अवकाश होता. इतके तीन तास गेले, तशीच ही चाळीस मिनिटेही जाणार होती. पण आता तिला दम निघत नव्हता, दम धरवत नव्हता. डोळ्यांसमोर धरलेल्या पुस्तकात मन लागेना, म्हणून ते तसेच उपडे टाकून टी.व्ही. ऑन केला पण कान लागलेले चाहूल घेण्यात. इकडे डोळ्यांसमोर टी.व्ही. च्या पडद्यावर होत असलेल्या हालचाली नि बोलले जात असलेले संवाद मेंदूपर्यंत पोहोचणार कसे? त्या वाट पाहाण्याच्या आणि विचारांच्या राज्यात

शालिनी अशी हरवून गेली की, त्या चाळीस मिनिटांसोबत आणखी वीस मिनिटे जास्तीची निघून गेली. आता घरात नुसतेच स्वस्थ बसणे अशक्य होते. शालिनी उठली. टी.व्ही. बंद करायचेही सुचले नाही तिला. कुणाला फोन करावा, तर विचारणार तरी काय? उगीच आपली ती दार उघडून व्हरांड्यात आली, आली, आणि ऐकतच राहिली. तोच तो तिला चिरपरिचित असलेला आवाज तिच्या कानी पडत होता. चटकन पायच्या उतरून ती फाटकापर्यंत आली. ज्याची ती अतिशय आतुरतेने, अस्वस्थ होऊन वाट पाहात होती, तो तिचा बाळ, तो राहुल तिथे मजेत क्रिकेट खेळत होता. त्याच्या हातात बॅट होती आणि त्याची तिच्याकडे पाठ होती. मात्र बॉल टाकणाऱ्या मुलाचे लक्ष शालिनीकडे गेले. तो मुलगा बॉल टाकायचे सोडून नुसता का थांबलाय, म्हणून राहुलने वळून पाहिले. 'एवढी ओवर संपली, की आलोच त्याने आईला ओरडून सांगितले. आपण सांगितल्यावर आई आत जाईल, ही त्याची अपेक्षा. पण शालिनी तिथेच उभी. आपला खेळ मोडल्याची चेहऱ्यावरची नाराजी लपवीत, राहुल आईजवळ आला. तक्रारीच्या सुरात म्हणाला, 'येतच होतो ना? तुझं म्हणजे' आता शालिनीने हात उगारला. तेव्हा चिरंजीव जरा निमूट आत आले. आतापर्यंतची काळजी मागे पडून त्या काळजीची जागा रागाने घेतली होती. पण तो राग आवरून तिने राहुलला विचारले, 'कसा गेला पेपर?' लगेच नेहमीच्या उत्साहात राहुलने सांगायला घेतले, 'तू विश्वास ठेवणार नाहीस. पण या वेळचे मार्क बघच तू..' आता आपला राग विसरून शालिनीला खरंच हसू आलं. मार्क कितीही मिळोत, पण या मुलाचा पेपर बिघडल्याचे कठीण गेल्याचे कधीही

स्वैरपणे सोडून दे प्राण तुझे आकाशी चैतन्य राखुनी तू ठेवू नको तुजपाशी ।

ऐकले नव्हते तिने. आताचाही त्याचा सांगण्याचा आवेश असा होता, की बोर्डात तो पहिलाच येणार होता. हातचा मळ झटकून टाकावा, तसा सहज पेपर सोडवून तो सावकाश घरी आला होता. क्रिकेट चालूच होतं गल्लीत, तर खेळही साधून घेत होता बेटा आणि वरून आईला म्हणत होता, 'बघच-बघशीलच तू यावेळी असे मार्क मिळतील-' तिने त्याला आपल्या जवळ बसवून घेतले होते. विचारले, 'पेपर केव्हा झाला राजा?' आईच्या राजाने आवेशात सांगितले, 'अर्धा तास आधीच दिला. सगळ्यांत आधी माझाच झाला. सगळी गणितं येणारीच होती!' शालिनी मनात समजली, येत असलेली गणितं सोडवून स्वारी बाहेर पडली असणार. पण प्रश्न तसाच होता. पेपर जर एवढ्या लौकर संपला, तरी याला घरी यायला इतका उशीर का झाला एवढा वेळ? ते उत्तर ऐकण्याजोगे होते. नुकतीच काही दिवसांपूर्वी मोठी दंगल होऊन गेली असली, तरी मधून मधून चकमकी चालूच होत्या. दोन गटांतले दंगे उसळत होते. राहुलला परीक्षा सेंटर मिळाले, ते संवेदनाक्षम भागात होते. पेपरच्या वेळीच तिथे दंगल उसळली. तलवारी निघाल्या म्हणे. राहुल हसत सांगायला लागला. तो निघत होता, तर त्याच्या मित्रांनी खुणा करून त्याला थांबवलं. 'काय एकेकाचे चेहरे दिसत होते आई!' मग इतके ते घाबरल्यावर त्यांना तसंच सोडून निघणार का? तूच सांग.' काय सांगणार शालिनी ! दंगलीचं ऐकून तिचं धाबं दणाणलं होतं. तर, हा तिचा लेक त्या सगळ्यांना त्यांच्या त्यांच्या घरी सोडून, मग आपल्या घराच्या वाटेला लागला होता. म्हणजे त्याचं चिल्ल्यापिल्ल्या मुलांबरोबर क्रिकेट खेळणं, हे नाटक होतं तर ! शालिनीच्या

डोक्यात प्रकाश पडला. जर त्या लांबच्या परीक्षा केंद्राजवळ उठलेला दंगा आईच्या कानी गेला असेल, तर आपल्याला पाहून तिला असं वाटलं पाहिजे, की हा उनाड मुलगा आपलं दहावीचं वर्ष, चालू असलेली फायनल परीक्षा-सगळं विसरून, भर उन्हातान्हात चेंडूफळी खेळतो आहे.

लागायचा, तसा दहावीचा रिझल्ट लागला. लक्षणांच अशी होती, की मिळाले, तेच मार्कस् खूप म्हणायचे. शालिनीने अशी स्वतःची समजूत घातली, तरी राहुलचे बाबा? ते कधी मुलांच्या भानगडीत नसत. पण म्हणजे, ते जसे त्यांच्या कामात संपूर्णपणे गर्क असायचे, तशीच आपली मुलंही आपल्या कार्यात म्हणजे अभ्यासात गुंग असणार आणि चांगली पास होऊनच दाखवणार, या त्यांच्या कल्पनेला जबरदस्त धक्का बसला. फारसं बोलायचा त्यांचा स्वभाव नव्हता. पण जे बोलायचे, ते शब्द-ते शब्द आपल्या मनाला कापत, चिरत जात आहेत, असा राहुल विव्हळ झाला. आपल्या बाबांचा आपण अपेक्षाभंग केला. हे सत्य पचवताना त्याची जी अवस्था झाली, ती शालिनीला बघवेना. पण त्याला कसे समजवावे, हे ही कळेना. शैक्षणिक कर्तृत्व गाजवून दाखवण्यासाठी दारे जिथे उघडतात, त्या उंबरठ्यावर अजून मिसरूडही न फुटलेला तो तरुण, होऊ घातलेला किशोर उभा होता.

शालिनीला हसू आले. आज याचे मार्गदर्शन घेण्यासाठी त्याचे मित्र येतातच. पण आता आला त्या मुलासारखी अनोळखी मुलेही यायला लागली. पण, याची स्वतःची साईड निवडण्याची जेव्हा वेळ आली तेव्हा? - आपल्या मुलाने डॉक्टर किंवा इंजिनियर व्हावे, यासाठी

जिद्दीने त्याला सायन्सलाच घालायला निघालेले त्याचे बाबा ! राहुल गप्प होता, पण शालिनी मध्ये पडली. 'या मुलाचे आजचे मार्कस् असे आहेत, की भलती स्वप्नं पाहाण्यात आणि त्याच्यावर ओझं घालण्यात काही अर्थ नाही.' आता राहुलच्या बाबांच्या रागाचा सामना करायची वेळ शालिनीवर आली. 'म्हणायचंय काय तुला? माझा मुलगा सायन्सला नाही जाणार म्हणतेस ? का?' शालिनी शांतपणे म्हणाली, 'सायन्सला गेल्यानेच फक्त हुशारी सिद्ध होते का? त्याच्या आवडीचं क्षेत्र त्याला मिळालं, की बघा, तोही आपली चमक दाखवेल. फिजिक्स-केमिस्ट्री हे त्याला अजिबात आवडत नाहीत. गणित चांगलं आहे त्याचं. त्याला कॉमर्सला घातलं, तर बघा बी.कॉमनंतर एम्.बी.ए. आहेच. पण चांगला लक्ष घालून अभ्यास केला, तर उद्या सी.ए. सुद्धा होऊ शकेल राहुल! स्वतःला नाही पटलं, तरी मुलावर सायन्सला जाण्याची सक्ती करण्याचं राहुलच्या बाबांनी टाळलंच. कारण आपली आई बोलते तेच आपल्यासाठी योग्य आहे, असं आपल्या पुटपुटल्या-सारख्या बोलण्याने राहुलने ध्वनित केलं होतं.

मुलाच्या दहावीच्या निकाला-बरोबरच, नको त्या साईडला त्याला प्रवेश घ्यायला परवानगी द्यायला भाग पाडलेले बाबा नाराजच होते. त्या नाराजीचा प्रसाद त्यांच्या एखाद्याच आवडण्यास कठीण जाणाऱ्या वाक्यातून राहुलला मिळत होता. मुळात आपल्या मार्कांनी त्याला अंतर्मुख केले आणि बाबांच्या बोचऱ्या शब्दांमधून त्यांच्या दुखऱ्या मनाचे चे दर्शन त्याला घडले, त्याने त्याच्या जिद्दीला आवाहन केले. जिद्दीने इंधन मिळाले आणि त्याची

कुणीही येईल सखा सोबती, विजनपथी या साथी आतही येईल कुणी अचानक, उजळील आंतरज्योती

अभ्यासाची गाडी सुसाट सुटली. कॉलेजचे वातावरण जे असायचे तसेच होते. त्याच्या वह्या गायब होत. आयत्या नोट्स चोरून घ्यायला लागणारी हुशारी अनेकांजवळ असते, पण एक वही गेली, तरी राहुल तितक्याच जोमाने आपल्या नोट्स तयार करत होता. अकरावीत तो त्या वर्गात पहिला आला आणि तिथूनच देदीप्यमान पर्वाला आरंभ झाला. बारावीत तो जिल्ह्यातून पहिला आला. स्थानिक पेपरमध्ये त्याची मुलाखत फोटोसह छापून आली. त्या मुलाखतीत, आपला चार्टर्ड अकाऊंटंट होण्याचा विचार त्याने बोलून दाखवला होता. दहावित हुकलेला त्याचा फर्स्ट क्लास नंतर कुठल्याही परीक्षेत त्याने सोडला नाही. त्यापुढे पहिला नंबर कायम राखला. पण अभ्यासाबरोबर त्याचे क्रिकेट, त्याची कॉलेजच्या कार्यक्रमांमधील आघाडी आणि त्याचे कुणाच्याही मदतीला धावून जाणे यात खंड नव्हता. बी.कॉमला फर्स्ट क्लास मिळाल्यावर, पुन्हा एकदा सी.ए. होण्याची इच्छा त्याने बोलून दाखवली. त्यावेळी मात्र त्याच्या बाबांनी त्याला स्वच्छपणे सांगितले, 'तू सी.ए. जरूर कर. पण तो कोर्स फार कठीण असतो. तीनच्या जागी पाच-पाच, सात-सात वर्षे विद्यार्थी रखडतात. तुला स्वतःलाच योग्य ती फर्म

मिळाली, याचा आनंदच इतका होता, की बाकी सगळे गौण होते. तो मराठी मीडियम घेऊन बी.कॉम. झाला होता. तो कसा काय टिकेल, अशी ज्या फर्ममध्ये आर्टिकलशिप करायला म्हणून गेला, तिथल्या सरांना शंका होती. पण मनातली जिद्द इतकी मोठी होती, त्यापुढे कुठली अडचण, अडचण वाटतच नव्हती. काहीही करायचे मनाने पक्के घेतल्यावर खडकासारखा खडकही लोण्यासारखा विरघळला नाही, तरच नवल! इथे तर, मुळात बुद्धी होतीच. अभ्यासाने धारदार बनत होती ती. पहिला ग्रुप निघाला. दुसरा निघाला. मुलगा इंटर झाला. फर्स्ट अटेम्प्टमध्ये इंटर झाला म्हटल्यावर हा काही करून दाखवू शकतो, असा विश्वास वाटायला लागला. तर, मुलगा पुढचे फायनलचे दोन्ही ग्रुप एकदम द्यायला निघाला. दिवस सगळा फर्ममध्ये जात होता. रात्री जमेल तितका, आणि मग परीक्षेपूर्वी मिळणाऱ्या दोन महिन्यांच्या सुटीतला खरा अभ्यास. शालिनीला वाटायचं, आता आकडे या मुलाच्या डोळ्यांसमोर फिरायला लागतील. दहावीला असताना, परीक्षेच्या दिवसांतही क्रिकेट खेळणारा, हाच का तो राहुल? एका जागी, पाच मिनिटेही न बसणारा तो; पण आता त्याचा अभ्यास

तु इ या आर्टिकलशिपसाठी निवडावी लागेल. तुझी व्यवस्था तू लावून घेतलीस, की दरमहा लागतील तेवढे पैसे मी तुला पाठवीन !

आपल्याला चार्टर्ड अकाऊंटंट बनायला परवानगी

मनावर असे दडपण आणत होता, की टि.व्ही. सीरियल्स लावायलाही शालिनीचा जीव होत नव्हता. मग ती 'शांती' असो की 'स्वाभिमान' असो.

फायनल परीक्षाही झाली आणि त्याही वेळी दोन्ही ग्रुप्स क्लिअर. फर्स्ट अटेम्प्टमध्ये काय, आर्टिकलशिपची तीन वर्षे पूर्ण होण्याच्या आधीच राहुल चार्टर्ड अकाऊंटंट झाला. त्याच्या यशाने शालिनीला तर ठीकच, पण त्याच्या बाबांनाही आपले आनंदाश्रू लपवता आले नाहीत. राहुलपेक्षाही त्याच्या सरांना विलक्षण आनंद झाला होता. त्यांच्या फर्मचे नाव काढले होते ना राहुलने ! रिझल्ट लागायचाच अवकाश ! जॉब त्याच्यासाठी तयारच होता, पण सुरक्षित नोकरीत रमणे राहुलच्या पित्तपिंडाला मानवणारे नव्हते. त्याने जेमतेम वर्षे-दोन वर्षे ते काम केले आणि नोकरीचा राजीनामा देऊन मोकळा झाला. उडणाऱ्या पक्ष्याला मुक्त आकाश, तसे त्याने आपल्या कार्यकर्तृत्वाला स्वतःच आव्हान दिले आहे.

राहुलचं हे रूप पाहाताना शालिनीला आठवतं ते, सर उगीचच रागवले म्हणून, वर्गाच्या काचा फोडून बाहेर पळालेल्या राहुलचं ते ब्रात्य बालपण ! आज तोच राहुल त्याच्याहून लहान असणाऱ्या त्याच्या छोट्या मित्रांना मार्गदर्शन करताना पाहून तिचा जीव सुपाएवढा होत होता.

▣

शुभदा मुळे,

३०५, रामदेवबाबा अपार्टमेंट्स,
बजाजनगर, नागपूर १०

दिशा हरवल्या मुशफिरासम कधी थांबतो कधी चालतो गुरफटुनी स्वप्नात केधवा क्षितीज उशाला घेऊन पडतो

कीटक संकलन आणि संग्रह

— पुरुषोत्तम जोशी

मित्रानो,
परमेश्वरावर नितांत
श्रद्धा असणाऱ्या
व्यक्ती नेहमी
सांगतात की,
परमेश्वर जळी,
स्थळी, काष्टी,
पाषाणी-अगदी

सगळीकडे आहे. सजीवांच्या एकूण संख्येच्या ७५% संख्या असणाऱ्या कीटकांबद्दल, कीटकांचे अभ्यासक छातीठोकपणे सांगत असतात की, कीटक परमेश्वर नाहीत. परंतु, शोध घेतला तर ते; जळी स्थळी, काष्टी, पाषाणी-सगळीकडे आहेत असेच आढळून येते. या अभ्यासकांचे म्हणणे खोटे नाही. साक्षक काढायची झाली तर अेका खट्याळ कवीची काढता येईल. कीटकांबद्दल त्यांना आलेल्या अनुभवाबद्दल ते कविराज लिहितात.

‘घरांत ढेकूण, दारांत ढेकूण,
म्हणून गेलो रानांत तर...
तिथे पडला माझ्या कानांत
बाबा, ढेकणांनी मजला
पिसाळले !’

सारेच कीटक माणसाला पिसाळून सोडत नाहीत. हे तर तुम्हाला माहिती आहे. फुलपाखरे, पतंग, मधमाश्या, भुंगेरे हे काही त्रास देणारे नाहीत. परंतु,

आपल्या संपर्कात मात्र ते रात्रंदिवस येतात असे म्हटले तर मुळीच वावगे होणार नाही. आपलं अन्न, आपली वस्त्रं, आपला निवारा (घर) यांत त्यांना वाटा हवा असतो. तो मिळविण्यासाठी ते आपल्याशी अटी-तटीची स्पर्धा करतात. या स्पर्धेत आपल्याला यश मिळवायाचे असेल तर, या स्पर्धकाची सर्वांगीण माहिती आपल्याला करून घ्यावयास हवी. कीटक, वृक्ष-वनस्पतींसारखे अेका जागी स्थिर राहात नाहीत. त्यांच्या मागे धावायला आपल्याजवळ बळ आहे, पण सवड नाही. त्यामुळे त्यांच्या मागे धावण्यापेक्षा त्यांचं संकलन आणि संग्रह करणं चांगलं ! अेकदा का संग्रह हाती आला की त्यांचा अभ्यास आपल्याला हवा तेव्हा आणि हवा तेथे करणे मुळीच अवघड नाही. दीपावलीच्या किंवा उन्हाळ्याच्या सुट्टीत हा उपक्रम करावयास काही

**

सजीवांच्या एकूण संख्येच्या ७५% संख्या कीटकांची आहे. काय चक्रावलात ना ही माहिती वाचून ? बरं, त्यांचा अभ्यास करायचा तर ते काही एका जागी स्थिर राहत नाहीत. त्यांच्या मागे धावायलाही आपल्याजवळ पुरेसा वेळ नाही. त्यांचं संकलन आणि संग्रह करणं चांगलं! मग त्यांचा अभ्यास आपल्याला हवा तेव्हा आणि हवा तेथे करणं मुळीच अवघड नाही. पण हे कामही छंद म्हणून केलं तर आनंददायी ठरेल. पण त्यात शास्त्रशुद्धताही हवी. डॉ. पुरुषोत्तम जोशी यांचा या विषयातील व्यासंग गाढा आहे. त्यांनी अगदी सोप्या भाषेत कीटक संकलन आणि संग्रह कसा करावा हे या लेखात मांडले आहे. चला तर लेख वाचून कीटक संकलन व संग्रहाची माहिती करून घेऊन प्रत्यक्ष कामाला लागूया!

हरकत नाही. कीटक सगळीकडे आढळतात असे या अगोदर सांगितले आहे. परंतु, सर्वच कीटक सगळीकडे आढळतात असे मात्र नाही. कोणते कीटक कोठे आढळतील आणि आढळलेल्या कीटकांचे संकलन आणि संग्रह कसा करायचा ते आपण समजावून घेऊया.

संकलन करण्याआधी एक गोष्ट लक्षात घ्यायला हवी. विशिष्ट जागी वा ठिकाणी काही विशिष्ट प्रकारचेच कीटक खास करून आढळतात. उदाहरणार्थ पाणभुंगेरे, पाणविंचू, नावाडी, पाणतरंगक वगैरे कीटक गोड्या पाण्याचे तलाव, धरणे, नद्या यांत आढळतात. भू-भुंगेरे, वाळवी, मुंग्या, नाक-तोडे, खुरपी किडे यांसारखे कीटक साधारणपणे जमिनीवर तर, फुलपाखरे, गांधीलमाशी, मधमाशी, चतुर हे कीटक हवेमध्ये उडताना व मावा, खवले, मुंग्या,

Knowledge comes by steps not by leaps

तुडतुडे, मुरड्या-बोडक्या, पान-ढेकणे हे कीटक झाडांच्या खोडावर, फांद्यांवर, पानांवर वा फुलांमध्ये आढळतात. काही पतंगांसारख्या कीटकांना रात्री, अतिनील किरणांचे आकर्षण असल्यामुळे ते ट्यूबज्वर किंवा मर्क्युरी व्हेपरच्या दिव्यांभोवती आढळतात. त्यामुळे त्या, त्या कीटकांचे संकलन करण्यासाठी वेगवेगळी साधनसामग्री असते. जलाशयांत आढळणारे कीटक संकलित करण्यासाठी चाळणीसारखी भोके असलेली छोटी छोटी, धातुची व नायलॉनची जलरोधक जाळी वापरतात. जाळ्यात पकडलेले कीटक मोठ्या तोंडाच्या काचेच्या किंवा प्लास्टिकच्या बरणीत थोड्याशा पाण्यासकट ठेवून घरी आणता येतात. पाणी काहीसे हिसळले गेले तरी ते मरत नाहीत. हवेत उडणाऱ्या कीटकांना

पकडण्यासाठी मच्छरदाणीच्या कापडाची जाळी वापरतात, जाळ्यात सापडलेला कीटक, मोठ्या तोंडाची बाटली, मिटवलेल्या (घडी केलेल्या) जाळ्यामध्ये काळजीपूर्वक सरकवून बाटलीमध्ये घेऊन, जाळ्याबाहेरून बाटलीचे झोकण नीटपणे बाटलीच्या तोंडावर ठेवून, बाटली हलकेच बाहेर काढून, त्यात कीटक बंद करता येतात.

अशा वेळी बाटलीचे तोंड घट्ट बंद केले तरी चालते. बाटलीत असलेली हवा कीटकांच्या श्वसनास पुरेशी असते, त्यामुळे कीटक गुदमरून मरण्याचा संभव नसतो. अेका बाटलीमध्ये अेकाच प्रकारचे (उदा. फुलपाखरे असलेल्या बाटलीत

फुलपाखरे, नाक-तोडे असलेल्या बाटलीत नाकतोडे) कीटक ठेवावेत. अेका बाटलीत थोडेसेच कीटक असावेत. कोंबून भरणे चांगले नाही; अशामुळे कीटक मेले नाहीत तरी त्यांचे पाय, स्पर्शा वगैरे अवयव तुटण्याची शक्यता असते.

झाडांवर असणारे कीटक संकलित करण्यासाठी अनेक पद्धतींचा वापर केला जातो. अेक सोपी पद्धत म्हणजे झाडाच्या तळाशी जमिनीवर पांढरी चादर पसरून झाडाच्या फांद्या हलवायच्या. हलणाऱ्या फांद्यांच्या हादऱ्याने घाबरलेले कीटक जमिनीवर चादरीवर पडतात. साधारणपणे पडलेले कीटक ताबडतोब वा पटकन् उडून जात नाहीत. तेव्हा, चादर उचलून चटकन् तिची खोळ करून त्यातील कीटक वर सांगितल्याप्रमाणे बाटलीतून गोळा करता येतात.

जमिनीवर आढळणारे कीटक, चावणारे वा डंख (नांगी) मारणारे नसतील तर पटकन् हलक्या हाताने पकडणे शक्य आणि सोपे असते. नाहीपेक्षा, त्यांच्या येण्या-जाण्याच्या वाटेमध्ये खड्डा खणून त्यांत जमिनीच्या पृष्ठभागाशी समांतर राहिल अशी बाटली वा डबा, त्यांत

कीटकाला आवडणारे आमिष टाकून ठेवल्यास त्यांना सहजपणे पकडता येते. निशाचर कीटकांपैकी, बऱ्याचजणांना वर सांगितल्याप्रमाणे अतिनील किरणांचे आकर्षण वाटते. अशा कीटकांचे संकलन करण्यासाठी तशा प्रकारच्या दिव्याचा सापळा वापरला जातो. या सापळ्याच्या तळाशी घासलेटमिश्रित पाण्याची परात ठेवलेली असते. दिव्यावर आलेले कीटक बहुतांशी त्यात पडतात आणि अडकून राहातात. काही कीटक प्रत्यक्षतः दिव्यावर झडप न घालता त्यापासून दूर बसतात. अशा प्रकारे बसलेल्या कीटकांना वर सांगितल्याप्रमाणे, जाळ्याच्या साहाय्याने अथवा हाताने पकडता येणे शक्य असते. सध्या शेतामध्ये उभ्या असलेल्या पिकांवरील पीडक कीटकांची पाहाणी किंवा नियंत्रण करण्यासाठी 'अंग (लिंग) गंधाच्या' (फेरोमोन) सापळ्याचा वापर करतात. या सापळ्यामध्ये पिकावरील हानीकारक कीटकाच्या शरीरातील विशिष्ट ग्रंथीच्या स्रवाचा वास (घन स्वरूपात) ठेवला जातो. त्या गंधाच्या आकर्षणाला भुलून विशिष्ट कीटक या सापळ्यांत अडकतात. अशा प्रकारे अडकलेल्या-कीटकांच्या संख्येवरून शेतामध्ये कोणती कीड आहे आणि तिचे संख्यात्मक प्रमाण काय आहे ते समजते. प्रमाण हानी करण्याइतके असेल तर आवश्यक ते कीड-नियंत्रणाचे उपाय करता येतात.

विविध ठिकाणाहून संकलित केलेले कीटक त्यांच्या, त्यांच्या प्रकारानुसार (नाकतोडे, फुलपाखरे, भुंगेरे, गांधीलमाश्या, द्विपंखी माश्या वगैरे) वेगवेगळे ठेवून, त्यातील सुदृढ आणि सर्व अवयव जागच्या जागी

छान किती दिसते फुलपाखरू मी धरू जाता, हात लावता, दूरच ते उडते, फुलपाखरू

ठीकठीक असलेले कीटक संग्रह करण्यासाठी निवडले जातात. ज्यांची निवड होऊ शकत नाही, त्यांना सोडून दिले जाते. निवड केलेल्या कीटकांना नंतर मारले जाते. यावेळी त्या कीटकांना वेदनाविरहित आणि तडफड न होता शांतपणे मृत्यू यावी याची काळजी घेतली जाते. त्यासाठी साधारणपणे अर्धा लिटर क्षमता असणाऱ्या, मोठ्या तोंडाच्या बाटलीचा उपयोग केला जातो. बाटलीच्या तळाशी घनरूप वा द्रवरूप असलेला, ज्याने केवळ कीटकच मरतील अशा मात्रेचा विषारी पदार्थ ठेवून त्यावर 'प्लॅस्टर ऑफ पॅरिस' चा ठरीव जाडीचा थर देऊन विषारी पदार्थ बंदिस्त केला जातो. प्लॅस्टर वाळल्यानंतर त्यावर साधारणपणे, तळाच्या व्यासाइतके क्षेत्रफळ असलेले दोन टीपकागद अेकावर अेक या पद्धतीने ठेवले जातात. नंतर या बाटलीमध्ये तिच्या क्षमतेनुसार, दोन वा तीन कीटक सोडून बाटलीचे तोंड झाकणाने पक्के बंद केले जाते. साधारणपणे या बाटलीतले कीटक १५-२० मिनिटांत मरतात. विषारी पदार्थ इजा न होता हाताळण्याची कला असणाऱ्या तज्ज्ञानेच ती तयार करावी लागते. रसायनशास्त्राचे अध्यापक ती करून देऊ शकतील. त्यांनी त्यासाठी इथिल अॅसिटेट वापरावे. बाटलीमध्ये प्लॅस्टरवर टीपकागद असल्यामुळे कीटकांचा विषारी पदार्थाशी प्रत्यक्ष संबंध येत नाही. टीपकागदामुळे कीटकांच्या शरीरातील आर्द्रताही काही प्रमाणात शोषली गेल्यामुळे कीटक सुकण्यास साह्य होते.

बाटलीतील कीटक मेल्यावर बाटलीचे झाकण उघडून त्यातील कीटक टेबलावरील मोठ्या आकाराच्या

पांढऱ्या कागदावर पसरावेत. बाटलीला झाकण पक्के लावून ती कपाटांत योग्य जागी ठेवावी. नंतर कागदावर पसरलेल्या कीटकांपैकी एक, एक

कीटकांचे पंख पसरून ठेवण्याची रीत आहे. असे कीटक पंख पसरण तक्त्यावरील खाचेमध्ये टोचून, त्याचे पंख आकृतीत दाखविल्याप्रमाणे

विकत मिळतात. ते मिळणे शक्य नसेल तर 'थरमोकोल' चे पसरण तक्ते आणि मिठाईच्या किंवा साड्या ठेवण्याच्या, पुढ्यांच्या पेट्यांमध्ये थरमोकोलचा तेवढ्याच आकाराचा

कीटक घड्याळर्जीच्या चिमट्याने पंख-पसरण तक्त्यावर ठेवावा आणि त्याच्या वक्ष भागात, आकृतीत दाखविल्याप्रमाणे विशिष्ट जागी, कीटकाच्या उंचीला साजेशी लांब आणि तीक्ष्ण टांचणी आरपार जाईल अशी टोचून कीटक, पसरण तक्त्यावर टोचून ठेवावा. पतंग, फुलपाखरे, चतुर, नाकतोडे या सारख्या

तक्ता ठेवून संग्रह पेट्या तयार करता येतील. प्रयत्नाने सारे काही साधता येते. असे तक्ते ५०'-५५° सेल्सिअस तापमानाच्या पेटीमध्ये (ओव्हन) ठेवावेत. तपमान पेटी नसेल तर एखाद्या झाकण असलेल्या पत्र्याच्या डब्यामध्ये ६० वॉट्सची क्षमता असणारा विजेचा दिवा सोडून त्यांत तक्ते ठेवावेत. ५०°-५५° या तापमानाच्या पेटीमध्ये कीटकासहित तक्ते ठेवण्यास कारण कीटक नीटपणे सुकावेत हे आहे. सामान्यतः २४ ते ३० तासांमध्ये कीटक पूर्णतः सुकतात. कुजण्याची क्रियाही नाहीशी होते. कीटक पूर्णपणे सुकल्यानंतर ते पसरण तक्त्यावरून काढून संग्रह पेटीत ठेवावेत. कीटक संग्रहपेटीत ठेवण्याआधी पेटीत ठेवावयाच्या कीटकाची माहिती असणारी छोटीशी

म - संदीप केलेल्या कीटकांबद्दलची माहिती असणारी पत्रिका नाव : उपनाम : कुल : पत्ता : पत्ता (पत्ता) : पत्ता (पत्ता) : पत्ता (पत्ता) : पत्ता (पत्ता) : पत्ता (पत्ता) :	चिट्ठी कीटकाला टोचलेल्या टाचणीस लावण्यास विसरावयाचे नाही. या
---	---

चिट्ठीवर आकृतीमध्ये दाखविल्याप्रमाणे माहितीची नोंद करावयाची असते. तिची कीटकाविषयीच्या अभ्यासात खूप मदत होते. आपल्या संग्रहातील कीटकांच्या संख्येनुसार कीटक अेका संग्रह पेटीत ठेवावयाचे हे ठरत असते. संख्या कमी असेल आणि कीटक अेकाच पेटीत ठेवावयाचे हे ठरत असते. संख्या कमी असेल आणि कीटक अेकाच पेटीत ठेवावयाचे असल्यास त्यांची गणानुसार वर्गवारी करून, अेकाच गणातील अनेक कीटकांची एका खाली अेक अशी उभी रांग करून, इतर गणांच्या

घरट्यातुनि आवकाशी नकळत मज घेउनि जा श्वसनासम सहज मला आशवासन देउनि जा

अशाच रांगा करून शेजारी शेजारी ठेवण्यांत येतात.

कीटक अनेक वा असंख्य असतील तर प्रत्येक गणासाठी

वेगळी पेटी वापरतात. पेठ्या अनेक असोत की केवळ अेक असो, त्यात ठेवलेल्या कीटकांची काळजी वेळोवेळी घ्यावी लागते. ते सुकवून ठेवले असल्यामुळे ठिसूळ झालेले असतात. लहानशा धक्क्यामुळे वा हादऱ्यामुळे त्यांच्या स्पर्शा, पाय वा पंख मोडू शकतात. असे अवयव मोडलेले कीटक अभ्यासाच्या दृष्टीने उपयोगी नसल्यामुळे पेटीतून बाहेर काढावे लागतात. सुकविलेल्या कीटकांवर पुस्तकी अू, काही भुंगेऱ्यांच्या अळ्या आपली उपजीविका करतात. पावसाळ्यांतील आर्द्रतेमुळे या सुकलेल्या कीटकांवर बुरशी येण्याचा दाट संभव असतो. त्यामुळेही असे कीटक संग्रहपेटीत ठेवता येत नाहीत. उपजीविका करणाऱ्या इतर कीटकांपासून आणि बुरशीपासून त्यांचे रक्षण व्हावे यासाठी संग्रहपेटीमध्ये डांबराच्या गोळ्या (नॅपथॉल बॉल्स) किंवा कापराच्या वड्या अथवा नॅपथॉलचे खडे ठेवतात. ते ठेवण्यासाठी पेटीच्या डाव्या-उजव्या बाजूच्या कडांना कप्पे असतात. डांबराच्या गोळ्या पेटीच्या दोन वा चार कोपऱ्यांत टोचून ठेवता येतात. वेळोवेळी केलेल्या अशा

उपायांमुळे संग्रहपेटीत ठेवलेले कीटक दीर्घ कालापर्यंत चांगल्या स्थितीत राहातात.

आतापर्यंत आपण पंख असलेल्या प्रौढ कीटकांचे संकलन आणि संग्रह कसा करावयाचा ते पाहिले. सारेच कीटक प्रौढ, आणि प्रौढ असले तरी पंख असलेले असतात असे नाही. जे कीटक प्रौढ असूनही पंखविहीन असतात (उदा. काही झुरळे, काही कीटक, आदी) अशा कीटकांच्या वक्षामध्ये टांचणी टोचून वर सांगितलेल्या पद्धतीने सुकवतात आणि संग्रहपेटीत ठेवतात. ढेकूण, पिसू, अू, मावा, पुस्तकी अू, यासारखे प्रौढ कीटक आकाराने खूपच लहान असतात. त्यांना घासलेटमिश्रित पाण्यामध्ये टाकून मारतात आणि त्यांच्या कायमस्वरूपी काचपट्ट्या तयार करून काचपट्ट्यांचा संग्रह करतात. कीटकांच्या जीवनचक्रामध्ये जशी प्रौढावस्था असते तशा अंडी, अळी, कोष याही अवस्था असतात. त्यांच्यामध्ये कमालीची विविधता आढळते. अंडी आणि कोष या अवस्था खूप नाजूक आणि स्थिर असतात. सामान्यतः त्यांना ५ व १०% तीव्रतेच्या फॉर्मॅलिन या रसायनांत ठेवून त्यांचा काचनलिकेद्वारे संग्रह करतात. अंड्याच्या कायमस्वरूपी काचपट्ट्या करण्याचाही प्रघात आहे. अळ्या या अतिशय चळवळ्या आणि संवेदनशील असतात. त्यांना त्यांच्या मृत्यूनंतर नेहमीच्या आकारात आणि रूपात ठेवायचे तर त्यांचा मृत्यू त्यांच्या नकळत आणि निमिषार्धात होणे आवश्यक असते. यासाठी, त्यांना एखाद्या चपट्या काचपात्रांत सोडून त्यांच्यावर गरम पाणी वा गरम फॉर्मॅलिन वेगाने ओतले जाते. त्यामुळे

नैसर्गिक आकारात राहिलेल्या अळ्या १:१ या प्रमाणातील इथील अल्कोहोल आणि ग्लिसेरॉल यांच्या मिश्रणात ठेवून संग्रह करण्यात येतो. चतुर, नाकतोडे, रातकिडे, पान ढेकणे आदींच्या कुमाराअवस्थाहि असतात, परंतु त्यांचे संकलन वा संग्रह केला जात नाही; कारण त्यांचा कीटकीय अभ्यासाला फारसा उपयोग होत नाही. त्यांना वाढू देण्याचाही उद्देश असतो.

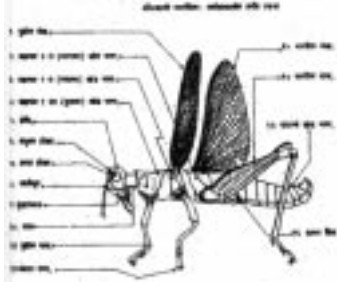
कीटकांचा संग्रह करायचा म्हणजे कीटकांना मारणे क्रमप्राप्त असते, तेव्हा त्यांना मारणे योग्य की अयोग्य ? त्यांना मारण्याने पर्यावरणाचे संतुलन बिघडत तर नाही ना? असे प्रश्न तुमच्या किंवा इतरांच्या मनामध्ये आल्यास आजच्या परिस्थितीत वावगे नाही. सामान्यतः कीटकांची प्रजनन-क्षमता इतकी प्रचंड आहे की, त्यातील काही पौढांची मर्यादित संख्येत हत्या झाली तरी त्यांचा निर्वंश होण्याची शक्यता नाही. त्यांच्या विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच्या हत्येमुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडण्याचीही शक्यता नाही. काही कीटकांच्या जाती नामशेष होण्याच्या मार्गावर असतील तर त्याची अभ्यासकांकडून माहिती करून घेऊन त्यांचा संग्रह करणे टाळता येईल. विचार आणि विवेक यांची जोपासना हा अभ्यासाचा मूलभूत उद्देश आहे. नाहक हत्या टाळणे आणि पर्यावरणाचे संतुलन राखणे या गोष्टीही कीटक संकलन आणि संग्रह या उपक्रमातून शिकता येतात; आत्मसात करता येतात. तेव्हा या उपक्रमाबाबत कानकोंडेपणाची भावना ठेवण्याचे कारण नाही.

कीटकांची ओळख

मित्रांनो, कीटकांचे संकलन आणि संग्रह कसा करावयाचा ते आपण

रसमय व्हावे रहस्यमय जीवनरसाने अंकुरते, उमलते, मोहरते, जीवन जिथून सहस्ररूपाने

पाहिले. आता, एखाद्या प्राण्याला, कीटक म्हणून कसे आणि तो अमुकच कीटक आहे हे कसे ओळखायचे ते पाहू या. जेव्हा आपण एखादा प्राणी पाहातो, तेव्हा त्याच्या शरीराचे स्थूल रूप आणि त्याची खास वैशिष्ट्ये आपल्या डोळ्यांत भरतात. त्या वैशिष्ट्यांच्या अनुरोधाने आपण तो प्राणी कोणता आहे ते ओळखतो.

याचाच अर्थ असा की, प्राण्यांची ओळख त्यांच्या बाह्य शरीर वैशिष्ट्यावरून मुख्यतः ठरत असते. त्याला कीटकांचाही अपवाद नाही.

ज्या प्राण्याच्या शरीराचे डोके, वक्ष आणि पोटा हे तीन भाग स्पष्टपणे ओळखता येतात आणि ज्यांच्या वक्षाच्या तीन खंडभागांत प्रत्येकी अेक अशा, सांधे जोड असणाऱ्या पायांच्या तीन जोड्या असतात त्यांना कीटक म्हणतात. त्यांच्यात या पायांची एकूण संख्या सहा होत असल्यामुळे त्यांना 'षट्पद' (हेक्सॅपॉड) म्हणूनही ओळखले जाते.

आपल्या महाभारतामध्ये या शारीरिक वैशिष्ट्यांमुळेच की काय, सुतारी भुंग्याला 'षट्पद' या नावाने सर्वत्र संबोधिले आहे. षट्पदीय कीटकांचे आणखी अेक महत्त्वाचे आणि ओळख पक्की करणारे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यास वक्षाच्या भागातच पंखांच्या अेक किंवा दोन जोड्या

असतात हे होय. उत्क्रांतीतील काही फेरबदलांमुळे किंवा काहींच्या सवयीमुळे काही कीटक पंखविहिन असतात. पंखविहीनता ही अपवादात्मक आहे.

सहा पाय आणि पंख असलेल्या- नसलेल्या कीटकांची संख्या आणि त्यातील विविधता दुसऱ्यापेक्षा वेगळा ओळखण्यासाठी अभ्यासकांनी, त्यांच्या डोक्याची वक्ष-भागास ज्या प्रकारे जोडणी झाली आहे तो प्रकार, स्पर्शा, मुखावयव, पंखांची संख्या, त्यांचा पोत, विविधता, पायांची रचनात्मक विविधता आणि शरीराचे कीटक निविष्ट स्थूल रूप वगैरे वैशिष्ट्ये 'सूत्र-पद्धती' ने अेकाखाली अेक अशी मांडली आहे. सहज आढळणाऱ्या कीटकांची बाह्य शारीरिक वैशिष्ट्ये सूत्र-पद्धतीस अनुसरूनच आहेत.

१. आखुडशिंंगी नाकतोडा (Syhort horned grass hopper) : शरीराची ठेवण-लहान अथवा मोठी, रंग-फिककट हिरवा, अथवा तपकिरी त्यांत काळ्या, पिवळ्या अथवा निळ्या रंगांची पखरण, डोक्याची वक्षास जोडणी अधोमुख मुखावयव-दातेरी, स्पर्शा-शरीराच्या लांबीपेक्षा आखुड;पुढील पंखांची जोडी-पातळ, रुंद आणि उडण्यास मदत करणारी. पायांची तिसरी जोडी टुणकन् उडी मारण्यासाठी अनुकूलित; पोटाच्या पहिल्या खंड भागाच्या डाव्या-उजव्या बाजूस प्रत्येकी एक गोलाकार पातळ पडदा असतो. पोटाच्या टोकास असणारा अंडी घालण्याचा अवयव आखुड असतो. हा नाकतोडा वनस्पती भक्षक आहे. तो

गवताळ प्रदेशांत, बागांतील झुडपांवर वा शेतातील पिकांवर किंवा बांधावर आढळतो. या नाकतोड्याचा ऋजुपंखी गणामध्ये समावेश केला आहे.

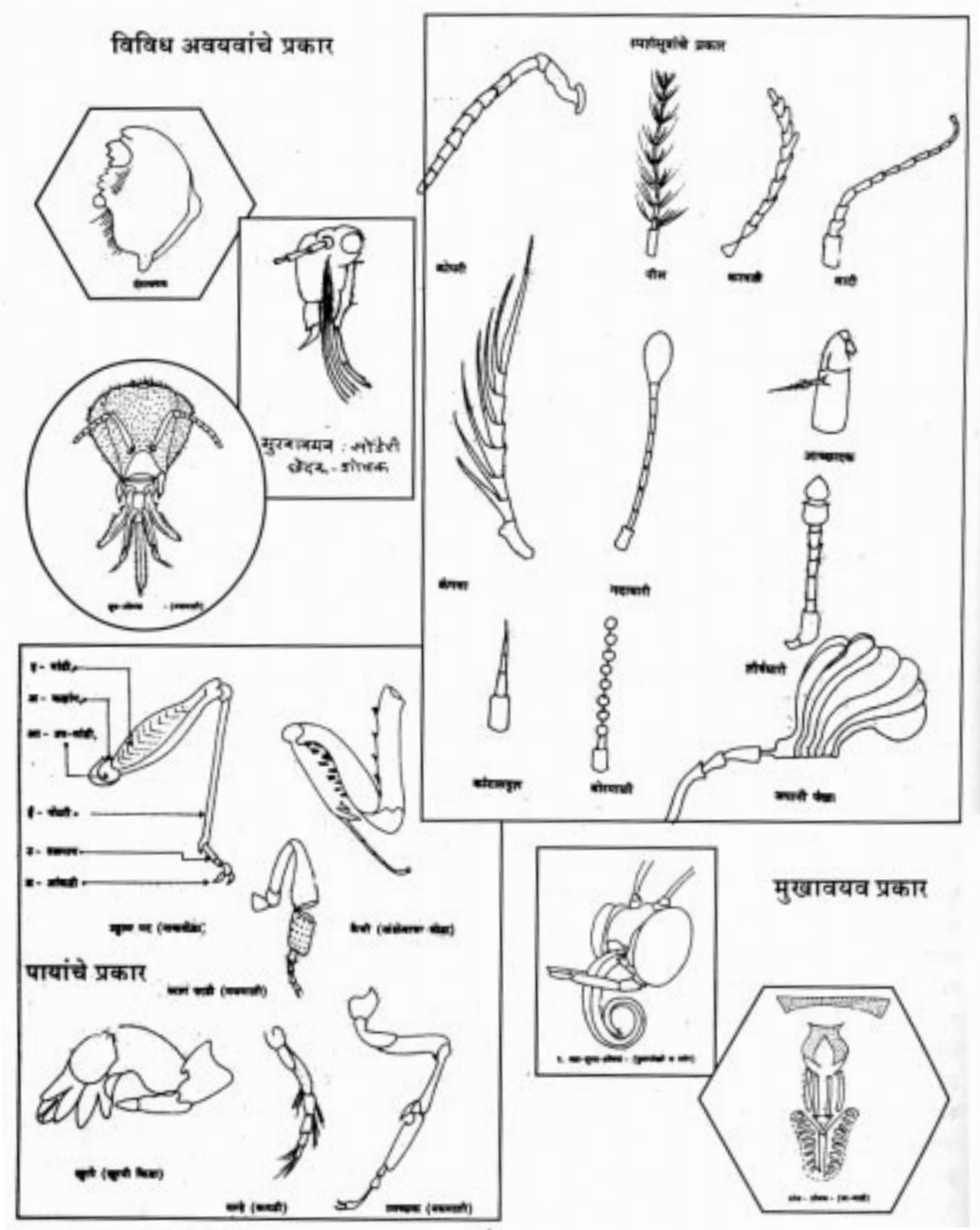
२) पान-ढेकण्या (Plant bug) : शरीराची ठेवण-लहान, मध्यम किंवा मोठी, रंग-अनेक, डोक्याची वक्षास जोडणी-पार्श्वमुखी, मुखावयव-सोंडरी, छेदक-शोषक प्रकारचे स्पर्शा-

लांबसर, तीन, चार वा पांच खंडभागांच्या, पुढील पंखांची जोडी अर्धी जाडसर, खरखरीत आणि अर्धी पातळ. मागील पंखांची जोडी पूर्णपणे पातळ, रुंद आणि उडण्यास उपयोगी. पायांच्या तीनही जोड्या सामान्य. काही जातींच्या शरीरांत दुर्गंध ग्रंथी असतात. त्यांचा स्त्राव हे कीटक स्वसंरक्षणासाठी बाहेर टाकतात. स्त्रावाला वाईट वास तर असतोच परंतु त्याचा आपल्या त्वचेशी संपर्क आल्यास त्वचेला काही दिवस राहाणारा डागही पडतो. हे कीटक वनस्पतीभक्षक असून पानांच्या रसावर उपजीविका करतात, त्यामुळे पाने वाळून जातात. रस पानावर पसरल्यामुळे जीवाणूंची वाढ होण्याची शक्यता असते. काही ढेकण्या वनस्पतींच्या विषाणूजन्य रोगांच्या रोगजंतूचा प्रसारही करतात. या ढेकण्यांचा 'विषम-पंखी' गणामध्ये समावेश केला आहे.

३. महाकाय जल-ढेकण्या (Giant water bug) : शरीराची ठेवण-महाकाय म्हणावे इतकी मोठी, रंग, फिककट वा गडद तपकिरी. डोक्याची वक्षास जोडणी पार्श्वमुखी. मुखावयव-सोंडरी, छेदक-शोषक, स्पर्शा तीन-

अनेक रूपे तुझी जाणण्या, अभ्यासाची जोड हवी

सात रंगांची मैफल, वाहे इथे हवेतून। इथे मरणही नाचे, मोर पिसारा लेवून।

चार खंडभागांच्या पण आखुड वक्षाचा खंडभाग तुलनेने खूप मोठा. टणक. पुढील पंखांची जोडी अर्धीअधिक जोडसर आणि अर्धी किंवा त्यापेक्षा थोडी कमी, पातळ. मागील पंखांची जोडी पूर्णपणे पातळ, लांब-रूंद आणि उडण्यासाठी उपयुक्त. पायांची पुढील जोडी, भक्ष्य(लहान लहान कीटक, बेडकाची पिल्ले आदी) पकडून त्याच्यातील रक्त पिण्यासाठी सोंडेसमोर धरण्यासाठी 'कैची' पद्धतीने अनुकूलित मागील, तिसऱ्या पायांची जोडी वल्ह्यासारखी पाणी कापण्यासाठी अनुकूलित. पंखांची पुढील जोडी, पातळ, रूंद आणि उडण्यासाठी उपयुक्त; पोटाच्या शेवटच्या खंडभागात श्वसननलिकांची एक जोडी. श्वसननलिका पाण्याबाहेर काढून हा कीटक श्वसनासाठी वातावरणातील हवा आत घेतो. नराच्या पाठीवर मादी अंडी घालते. त्यातून कुमारावस्था (पिल्ले) बाहेर पडेपर्यंत नर अंड्यांची काळजी घेतो. या महाकाय डेकण्यास रात्री दिव्याच्या प्रकाशाचे आकर्षण वाटते. त्याचा समावेश 'विषम पंखी' गणात केला आहे.

४. फुलपाखरू आणि पतंग :

(Butterfly and moth) शरीराची ठेवण-लहान वा मध्यम वा मोठी, रंग-अनेक पांढरा, काळा, पिवळा, लाल, चॉकलेटी, भगवा, कीटक एक रंगी अथवा भिन्नरंगी असू शकतो.

डोक्याची वक्षास जोडणी-अधोमुखी, मुखावयव-सोंडेरी, गोल वेटोळ्यांचे, स्पर्शा-प्रकार विविध, सुतासारखे लांब, निरूद, गदेसारखे, एक वा दोन

दाती कंगव्यासारखे, पंख दोन्ही जोड्या पूर्ण विकसित. पातळ परंतु विरळ खवल्यांनी (उदा. फुलपाखरे) अथवा दाट खवल्यांनी (उदा. पतंग) आच्छादलेले. पायांच्या सर्व जोड्या सर्वसाधारणपणे सामान्य. पोट-रूंद-चपटे वा दण्डाकृती-कीटकांच्या जातीवर अवलंबून. फुलातील, फळातील स्राव हे मुख्य अन्न. काही अपवादात्मक फुलपाखरे आणि पतंग अश्रुंवर, मल-मूत्रांवर वा इतर प्रकारच्या द्रवावर उपजीविका करतात. काही पतंग तर काहीही पीत नाहीत, खाण्याचा प्रश्नच नसतो. फुलपाखरे साधारणपणे दिनचर असतात, तर पतंग निशाचर असतात. पतंगांना रात्री, दिव्याच्या प्रकाशाचे आकर्षण वाटते. त्या दोघांचाही 'खवले पंखी' गणामध्ये समावेश झाला आहे.

५. भू-भुंगेरा (Ground beetle) : शरीराची ठेवण लहान वा मध्यम वा मोठी. रंग-विविध, काळसर, तपकिरी, पिवळट अथवा मिश्रित रंग. स्पर्शा-सुतासारखी लांबसर (प्रकार-वादीसारखा) डोक्याची वक्षास जुळणी-अग्रमुखी. मुखावयव-दातेरी, वक्षाचा पहिला खंडभाग मोठ्या आकाराच्या आवरणाने आच्छादित. पंखांची पुढील जोडी कासवाच्या कवचासारखी टणक, साधारणपणे खरखरीत.

मागील पंख जोडी बहुधा नसते. असलीच तर अविकसित राहाते. हा कीटक अुडू शकत नाही. साधारणपणे तो जमिनीवर वा जमिनीच्या पृष्ठभागाखाली आढळतो. पायांच्या सर्व जोड्या सामान्य, चालण्यास वा पळण्यास उपयुक्त. हा कीटक मुख्यतः मासांहारी असला तरी कुजके पदार्थ खाऊ शकतो.

त्याचा 'ढालपंखी' गणामध्ये समावेश केला जातो.

आणखी अनेक कीटकांची ओळख करून देता येईल. परंतु मला खात्री आहे की, एव्हाना कीटकांची ओळख करून घेण्याची मार्गदर्शक वैशिष्ट्ये तुम्हाला सहजपणे चांगली आणि रीतसर समजली आहेत. या वैशिष्ट्यांचा मागोवा घेऊन तुम्ही स्वतःच आता, यापेक्षा अधिक कीटकांची ओळख करून घ्यायची आणि ती ओळख मला पटवून द्यायची. मग काय, दीपावलीच्या सुट्टीत पाहू का, मी तुमची वाट ?

आणखी वाचनासाठी पुस्तके :

१. Arnett R.H. and Jacques R.L., 1981, Guide to Insects-Pub.Simon and Schuter, New York.

२. जोशी पुरुषोत्तम, १९९४, कीटक परिचय आणि संग्रह, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे

३. राहुडकर वा.ब., १९९४, कीटक शास्त्र-कीटकांचे अद्भुत जीवन भाग १ व २, जिज्ञासा प्रकाशन, पुणे

४. रेणापूरकर दिनकर, १९९४, कीटकांची दुनिया, त्रिदल प्रकाशन, मुंबई.

५. Sampemane Sumati, 1998, wonders in Insect Land, Dolphin Publication, Mumbai.

६. शर्मा राधेश्याम, १९९६, षट्पादांचे जग, सुखदा प्रकाशन, पुणे.

▣

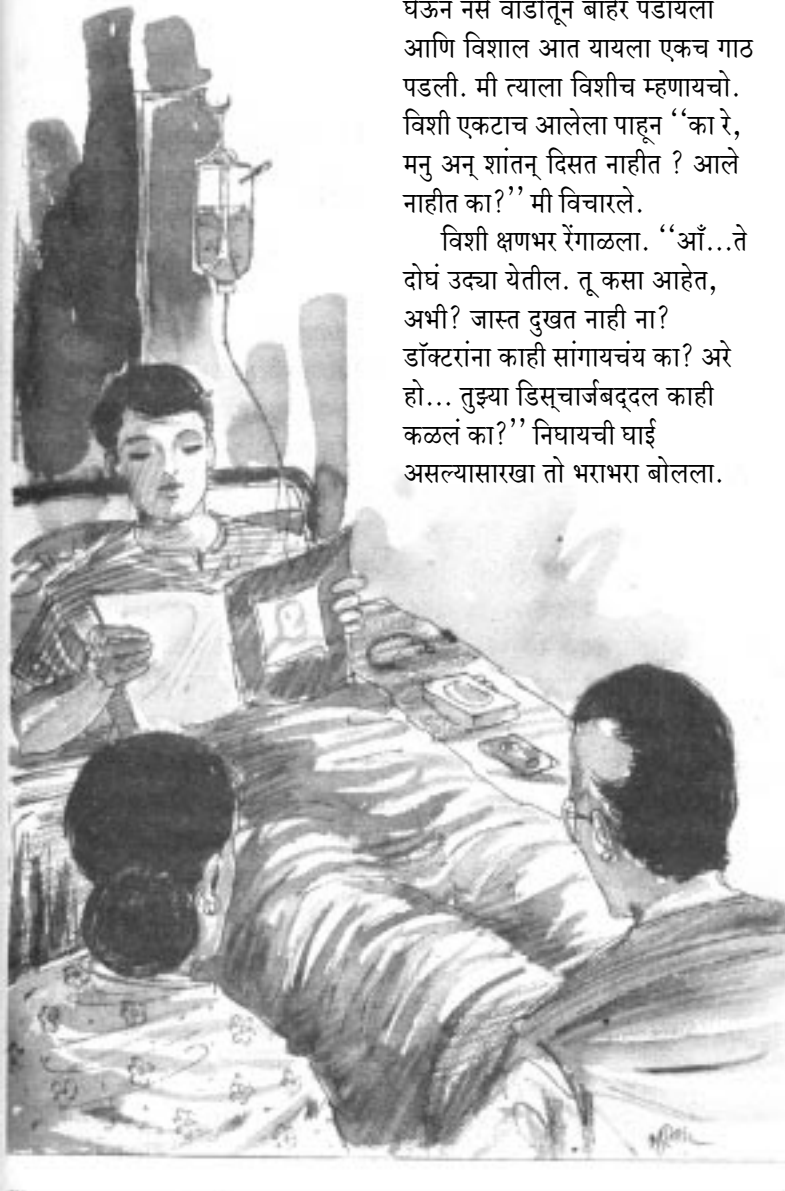
- पुरुषोत्तम जोशी

गृहप्रकल्प को. ऑप.सोसा फ्लॅट क्र.११, लोकमान्य हॉस्पिटल-समोर, एरंडवन, पुणे ४

प्राणिमात्र ह्या जगती व्हावा, सर्व सुखी अन् निरोगीही शुभ व्हावे सर्वांचे देवा, दुःख नसावे कोणासही

प्रतिघात

श्रीमती मीना वांगीकर

ड्रे सिंगच्या सामानाने भरलेला ट्रे घेऊन नर्स वार्डातून बाहेर पडायला आणि विशाल आत यायला एकच गाठ पडली. मी त्याला विशीच म्हणायचो. विशी एकटाच आलेला पाहून “का रे, मनु अन् शांतन् दिसत नाहीत ? आले नाहीत का?” मी विचारले.

विशी क्षणभर रेंगाळला. “आं...ते दोघं उदक्या येतील. तू कसा आहेत, अभी? जास्त दुखत नाही ना? डॉक्टरांना काही सांगायचंय का? अरे हो... तुझ्या डिस्चार्जबद्दल काही कळलं का?” निघायची घाई असल्यासारखा तो भराभरा बोलला.

“अजून थोडं दुखतंय. इतक्या लवकर डिस्चार्ज मिळणार नाही असं वाटतंय. काल मीच डॉ. रावांना विचारले “जाशील, इतकी काय घाई आहे,” म्हणाले. विशी, खरं तर मला हे हॉस्पिटलमध्ये राहणं नको झालंय. कधी एकदा या डेटॉल अन् फिनाइलच्या वासातून बाहेर पडून शुद्ध हवेत जाईन असं झालंय.” माझा वैताग आपोआपच बोलण्यातून बाहेर पडला होता.

“हॅव करेज, अभी, मी पण एकदा डॉ. रावांशी बोलून पाहतो. येऊ का मग?”

विशी निघून गेला. मी उसासा टाकून कूस बदलली. आई बाथरूम मधून बाहेर येताच “थोडा ज्यूस पितोस का, बाळा?” म्हणाली.

“काही नको” म्हणत मी चेहरा भिंतीकडे फिरविला. माझे अंतःकरण जड झाले. हे पंधरा-वीस दिवस असेच कोणीतरी एक-दोघे येतात. तेही जाण्याच्या घाईतच. खरं म्हणजे फक्त तोंड दाखवायला येतात. त्यांचंही बरोबर आहे. त्यांना परीक्षेची तयारी करायची आहे. मनु, विशाल, शंतनु एवढं तरी करताहेत, परंतु रोहित? त्याला अन् संजय पाटील, अरविंद या सर्वांना मी या हॉस्पिटलमध्ये दाखल झालो त्या दिवशीच पाहिलेलं अंधुकसं आठवतं. नंतरच्या दोन महिन्यांत त्यांनी बाजूला वळण्याची तसदीसुद्धा घेतली नाही. मी इथे असा अंधरुणाला खिळलोय... डॉक्टरांच्या तावडीत...शेकडो औषधं-इंजेक्शनांना हातपाय पुढे करत...विव्हळत...खितपत...आईचे अश्रू असहायपणे पाहात... बाबांच्या चष्म्यामागच्या थकलेल्या दुःखी डोळ्यातील प्रश्नांची उत्तरे न देऊ

थरथरत्या हृदयावर अजुनी, डंग्र मनाचा सलतो आहे अंधाच्या गर्भात लपुनी उषा उदक्याची हासत आहे

शकता...तेच प्रश्न माझे मनही विचारते...त्यालाही उत्तर न मिळाल्याने शून्यात ती उत्तरे शोधण्याच्या मूर्ख प्रयत्नांत, हरत...पडलोय.

अमरावती इंजिनियरिंग कॉलेजच्या मेकॅनिकल विभागात प्रवेश घेतल्यावर दुसऱ्याच दिवशी माझ्याचसारख्या नव्या एडिशनच्या विशाल, मनोहर, शंतनु पाठक यांची ओळख झाली. विशाल माझा रूममेट होता तर मनु, शंतनु माझ्या शेजारच्या खोलीत होते. अशीच मैत्री वाढली.

आम्ही प्रवेश घेऊन एकच आठवडा झाला असावा. एका सकाळी कॉरिडोरमध्ये फायनल इयरच्या पाच-सहा विद्यार्थ्यांची एक टोळी आमच्या समोर आली. त्यातल्या काहींची नावे मी ऐकली होती. जानिपाल, रोमी ठाकुर..

‘हाय बॉनी बेबज्ज, फर्स्ट इयरचे एंट्रंटस का? कम ऑन, चियर अप्.आज संध्याकाळी तुमची थंडी घालवायचा कार्यक्रम करू...काय? ठीक आहे ना?’ रोमीने माझा गालगुच्चा घेतला.

‘ह..ह...हॅलो...’ त्याक्षणी काय बोलावे हे न सुचता मी म्हणालो, तेव्हा ते सर्व जोरात हसले... माझी प्रतिक्रिया बालीश या अर्थाचे हसू...संध्याकाळी पाहू बच्चंमजी...या अर्थाचे हसू...

दोन रात्री आमच्या सस्टेनिंग कर्पोसिटीची सत्त्वपरीक्षा घेणारी ती टोळी तिसऱ्या दिवशीही रात्री नऊ वाजता आमच्या खोलीत अवतीर्ण झाली तेव्हा मी व विशाल थरथर कापू लागलो. आदल्या रात्री त्यांनी खायला लावलेल्या एक मोठ्या अखळ्या टूथपेस्टच्या ट्यूबने पोटात धूमाकूळ

घातल्याने दिवसभर उलट्या व जुलाबाने बेजार झालेल्या मला एका मोठ्या बर्फाच्या लादीवर उभे करून ‘कॅम ऑन, याच्यावर ब्रेकडान्स कर’ असे फर्माविले. डान्स करणे दूरच... त्या गार व घसरणाऱ्या बर्फावर नीट उभे पण राहता न आल्याने मी घसरून पडलो... त्यांनी मला उचलले... मी पुन्हा पडलो. मग मला उचलून आदळले. माझ्या कॉटवर माझे डोके आपटले. ‘ओरडायचं नाही’ अशा त्यांच्या हुकुमाला न जुमानता माझ्या तोंडून ‘अग, आईग...’ असा उद्गार निघालाच ! माझे डोळे भरून आले..कुठून या कोर्सला आलो असे वाटू लागले. ‘यस, कम ऑन, नाच’ जानिपाल खेकसला. त्याच क्षणी माझ्या खोलीचा दरवाजा ढकलून एक मुलगा आत आला...सहाफूट उंची... सडपातळ...

‘स्टॉप इट जानि, आय से स्टॉप इट!’ असे तो जोरात ओरडला, तेव्हा जानी मागे सरला. तरी ‘ए रोहित, तू मुकाट्याने जा. यात कशाला डोकं घालतोस?’ असे बडबडला. रोहितने सट्कन पुढे येऊन जानीची कॉलर पकडली. ‘जानी, मी सांगितलं की संपलं हे तुला माहितीय. सोड त्याला. आर यू गोइंग टू किल हिम?’ धारदार आवाजात त्याने विचारले. आश्चर्य म्हणजे मंत्रमुग्ध झाल्यासारखी जानीची टोळी आमच्या खोलीबाहेर पडली. पडल्या ठिकाणाहूनच मी ‘थॅक यू’ असे बडबडलो.

‘असू दे. पहिल्यांदा उठून वर झोप. डॉक्टरांकडे जायचं आहे का? खूप दुखतंय का?’ त्याने आपुलकीच्या सुरात विचारले. ‘नको, उद्याला कमी होईल.’ मी म्हणालो.

‘मग ठीक आहे..’ तो निघून गेला. दिडमूढ अवस्थेत मी व विशाल आम्हाला या संकटातून मुक्त करणारा हा कोण याचा विचार करत होतो. उत्तर या क्षणी सापडले नाही. परंतु जानि पालच्या टोळीने आमच्यापुढे मैत्रीचा हात केला तेव्हा आम्हाला आणखी नवल वाटले. साहजिकच त्या रोहितबद्दल माझ्या मनात कृतज्ञतेचे भाव उमटले.

सगळ्या कॉलेजात असतात तसे आमच्या कॉलेजातही तीन प्रकारचे विद्यार्थी होते. अभ्यास करणे हेच मुख्य ध्येय मानून, स्वसामर्थ्याने रॅक व त्या बरोबर उज्वल भविष्य मिळविणारे प्रतिभावान विद्यार्थी; मेहनतीने पन्नास टक्के मिळवून अडीअडचणींनी चटकून विचलित होणारे ‘सर्वसामान्य’ विद्यार्थी; पिढीजात किंवा बापाच्या पैशाच्या जोरावर मॅनेजमेंटने मागितली ‘दक्षिणा’ टाकून सीट घेणारे, अभ्यास मुख्य नसून फक्त प्रतिष्ठेसाठी, मजा करण्यासाठीच इंजिनियरिंगला आलेले बिनधास्त विद्यार्थी. बहुतेक विद्यार्थी मधल्या ‘सर्वसामान्य’ किंवा मध्यम वर्गात मोडत, असे मला वाटते. कसला तरी मानसिक गोंधळ, असुरक्षित भावना, आत्मग्लानी यांची शिकार हेच बनतात. नर्सरीपासून शिक्षण संपेपर्यंत यांना सीट मिळण्याची भीती सतावते. बहुतांश आई-वडीलही या चक्रव्यूहात सापडून गोंधळतात. कर्ज काढून पैशाची सोय करतात. एकदाचा कॉलेजात प्रवेश मिळाला तरी तेथेही असुरक्षितता यांचा पाठपुरावा करते... कॉलेज व युनिव्हर्सिटी गैरव्यवहार...मार्कशीटमधील अफरातफर... फसवाफसवी... शेवटी

कर्तव्याच्या यज्ञवेदीवर अर्पुनी पंचप्राण आमुचे । अज्ञाताच्या कालशिलेवर अमर करू बलिदान आमुचे।

एकदा डिग्री हातात घेऊन बाहेर पडल्यावर पूर्वजन्मीच्या पुण्याईने मिळालेल्या चांगल्या नोकरीचा व आपण जे शिकलो याचा काहीही संबंध नाही हे पाहून गोंधळून जातात.

मी, विशाल, मनु, शंतनु अशाच मध्यम वर्गातील. एकच फरक म्हणजे त्या तिघांप्रमाणे इंजिनियर बनण्याची मला इच्छा नव्हती. सैन्यात दाखल होऊन रणभूमीवर धाडसी आयुष्य जगण्याची माझी इच्छा होती. 'फौजी' जीवनाबद्दल मला अमाप आकर्षण होते. 'इंडियन आर्मी' मध्ये दाखल व्हायची माझी तीव्र इच्छा आई-वडिलांसमोर व्यक्त केली. तेव्हा ते दोघे एकदम दचकले. बेभान झाले !

'तुझ्याशिवाय आम्हाला दुसरं मूल तरी आहे का, अभिजित? तुला आम्ही आमच्या डोळ्यांतील प्रकाश मानून, तुझ्याचसाठी जगत असताना 'मी मिलिटरीत जातो' असा हट्ट धरलास तर आम्ही काय करायचं? कुणाकडं पाहायचं? हे एक सोडून दुसरं काहीही माग...' शेवटी अश्रूंच्या ब्रह्मास्त्राने आई मला गप्प करण्यात यशस्वी झाली. मी माझी निराशा पचवून माझ्या मनाविरुद्ध त्यांच्या इच्छेप्रमाणे वागू लागलो.

बँकेत ऑफिसर असलेल्या बाबांची कलकत्याला बदली होणे व मला इंजिनियरिंग कॉलेजमध्ये प्रवेश मिळणे हे एकत्रच घडले. मग नाईलाजाने मला हॉस्टेलमध्ये रहावे लागले. आईला मला सोडून बाबांबरोबर जाण्याचे दुःख झाले. बाबांना डायबिटीस असल्याने पथ्याचे जेवण व इंजेक्शन वगैरेंसाठी आईने तेथे जाणे आवश्यक होते. आई दूर गेली, तेव्हा मी पण होमसिक् होऊन चेहरा पाडून बसायचो. तेव्हा

गप्पागोष्टी, विनोद सांगून विशी, शंतनु, मनु माझे मन रिझवायचे... त्यातल्या त्यात मनुला प्रचंड सेन्स ऑफ ह्यूमर होता.

तसे पाहिले तर कॉलेजचे वातावरण अभ्यासाला अनुकूल नव्हतेच. रिझर्वेशन, कॅंपिटेशनच्या प्रकरणी कोर्ट, शासन व मॅनेजमेंटची भांडणे, युनिव्हर्सिटीचा दुटप्पीपणा... व्हॅल्युएशनच्या बाबतीत प्राध्यापकांचे संप... या साऱ्यांच्या गदारोळात व्यवस्थित न चालणारे क्लासेस... अव्यवस्थेची घरटी बनलेली वर्कशॉप्स... लॅब... काही असमर्थ प्राध्यापक... आमच्या आधीच्या बॅचच्या विद्यार्थ्यांनी या सर्व गोष्टींना विरोध केला होता. संप पुकारून, मागण्या मांडून... बरेच काही केले असले तरी म्हणाव्या तशा सुधारणा झाल्या नव्हत्या.

लंगडत्या वर्गात कासवाच्या गतीने शिकवले जाई. तेवढ्यात कॉलेज विद्यार्थी संघाच्या निवडणुका आल्या. फायनल इयरच्या अवनीश रॉय अध्यक्ष पदासाठी उभा होता. तो कोण आहे हे माहीत नसणारे, त्याला कधीही न पाहिलेले बहुसंख्येने असल्याने तो कसा उभा राहिला याचे सर्वांना नवल वाटले. दोन हजार विद्यार्थी असणाऱ्या आमच्या कॉलेजच्या विद्यार्थी संघाचे अध्यक्षपद तशी साधीसुधी गोष्ट नव्हती. अध्यक्ष हा चांगल्या छातीचा हवा. जोरात बोलतासुद्धा न येणारा अवनीश रॉय अध्यक्ष? काही राजकीय पक्ष देखील आमच्या कॉलेजच्या विद्यार्थी संघात विशेष रस घेत होते हे एक ओपन सिक्रेट होते. अशात अवनीश रॉय ? पुढच्या तीन-चार दिवसांत रोहित

व त्याचे खास मित्र-थर्ड इयरमधील संजय पाटील, मोहित शहा, मयूर किणी, नटेशन्, अरविंद-हे सारे धुमधडाक्यात अवनीश रॉयच्या प्रचाराला लागले, तेव्हा या प्रश्नाचे उत्तर मिळाले. आकर्षक व्यक्तिमत्त्व व वाक्चातुर्याने विद्यार्थ्यांना भुरळ घालण्याचे सामर्थ्य रोहितमध्ये होते. फक्त आकर्षक व्यक्तिमत्त्व व वाक्चातुर्याने बोलण्याचेच भांडवल त्याच्याजवळ होते असे नाही. रोहितचे बाबा दोन मिल्स, एक सिनेमा थिएटर व दोन हॉटेलचे मालक होते. त्याचे दोन काका राजकारणात निपुण होते. कॉलेज मॅनेजमेंटचे सदस्य असणाऱ्या त्यांचा प्रभाव सामान्य नव्हता. उरलेलीही अशाच भक्कम लोकांची, बिझिनेसमेन, बारओनर, अशांची मुले होती. भरपूर पैसा उडवण्याइतके 'धनबल' असणारे हे सर्वजण बलवान होते. अशा गुपने 'किंगमेकर' बनून पाठिंबा दिल्यावर अवनीश रॉय जिंकल्यास काय नवल? या सर्वांचे बिनधास्त वागणे पाहून हे इंजिनियर बनण्याच्या ध्येयाने इथे आलेले नाहीत, असे मला वाटायचे. रोहितची माझी मैत्री जशी वाढत गेली तशी कॉलेजच्या बहुतेक विद्यार्थ्यांमध्ये त्याला असलेल्या एका विशेष स्थानाची मला कल्पना आली. सारे त्याच्याशी जरा भक्तिभावाने वागायचे. त्याच्या काकांची भीती असावी का? रोहित एखाद्याचा गॉडफादर झाला की मग कोणी त्याच्या वाटेला जात नसत. माझ्यावरही त्याचे उपकार होते. रॅगिंगच्या तावडीत सापडून विव्हाळत असताना त्याने माझी सुटका केली होती. मी त्याच्याशी कृतज्ञ असणे स्वाभाविकच. रोहितचा

यौवनातील अमुची स्वप्ने, अमुची आकांक्षांची गाणी दूरवरची नूतन क्षितीजे, जाऊ आम्ही त्या लंघुनि

गुप वेळप्रसंगी हॉकीस्टिक घेऊन मारामारी करायलाही न कचरणारा होता. तरी रोहित उगाच कोणाशीही वैर करणारा नव्हता.

भ्रष्ट प्रशासन, असुरक्षित वातावरण, अपुरी प्रॅक्टिकल्स, न समजणारी लेक्चर्स, पक्षपात या धकाधकीत तीन सेमिस्टर संपून, पुढच्या परीक्षेच्या वेळी बहुतेक सर्वच विद्यार्थ्यांच्या छातीत धडधडायला लागले. सर्वांचेच आधीच्या परीक्षांचे पेपर्स राहिले होते. मी, विशी, मनु, शंतनु, साऱ्यांची तीच हालत होती. सर्वच अतृप्त व असमाधानी होते. परीक्षा पुढे ढकलाव्यात ही विद्यार्थ्यांची मागणी, अर्धवट संपलेला पोर्शन या साऱ्यांची फिकीर न करता परीक्षेच्या तारखा ठरून टाईम टेबलसुद्धा लागले.

“परीक्षेला जेमतेम महिनाभर अवकाश आहे. पहिलेच पेपर राहिले असता आता काय करायचं ? कसं करायचं? संप पुकारायचा का?” सर्व ठिकाणी हेच बोलणे, याच चर्चा.

दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी सातच्या सुमारास आम्ही चौघे कॉफी पिऊन परतत होतो. समोरून रोहित, नटेशन, अरविंद आले. आम्हाला पाहून थांबले.

“काय, अभिजित? अभ्यास जोरात का? एक्झॅमस् आल्यात? रोहितने विचारले.

“कसल्या एक्झॅमस्, रोहित? सर्वांचे हाल तुला माहीत नाहीत का?’ प्रत्येकाचे कितीतरी पेपर्स राहिले आहेत.” माझ्या उत्तरात निराशा होती. माझ्या रिझल्टची वाट पाहणाऱ्या आई-बाबांच्या वाट्याला दरवेळी निराशाच असायची.

“तुम्ही सगळे न्यूजपेपर वाचत नाही का? आपल्या शेजारच्या राज्यातील एकदोन युनिव्हर्सिटीत हंड्रेड पर्सेंट कॅरीओव्हर दिलाय म्हणे. आपल्याकडे ही का देऊ नये ?” रोहित म्हणाला.

“हो, दिलाय. मला ठाऊक आहे.” विशी म्हणाला.

“आमच्याकडे सारा आनंदच आहे. परवाच फिया वाढवल्या. सर्वजण तोंड दाबून मार सोसून गप्प बसलो.” रोहित म्हणाला.

“आपण काय करणार? आपल्या आधीच्या बॅचनी स्ट्राईक, वर्गावर बहिष्कार, मागण्या, सारं केलं; त्याचा काहीतरी उपयोग झाला का?” मी विचारले.

“तुमच्यात कोणाची छाती धडधाकट आहे सांगा. मी, एक प्लॅन सांगतो.” त्याप्रमाणे वागलो तर युनिव्हर्सिटी, मॅनेजमेंट काय सरकारसुद्धा घाबरून आपल्या अटी मान्य करील.”

“रामबाण का, रोहित?” मनुने हसतहसत विचारले.

“तसंच समज...पण तुमच्यात हे धाडस करायला कोण तयार आहे ते मला अगोदर सांगा.” रोहित म्हणाला.

‘धाडस’ हा शब्द कानावर पडताच माझे कान ताठ झाले. ‘सैन्यात दाखल होणं आता स्वप्नच राहिलं. हे लांबलचक शिक्षण पूर्ण करून नोकरी, लग्न, संसार एवढंच माझ्या दैवात. कंटाळवाणे यांत्रिक जीवन ! मग हे धाडस आपण का करू नये ? विद्यार्थी जीवनातील गोड आठवणींसाठी ! मी असा विचार करू लागलो.

“प्लॅन सांग रोहित, मी तयार आहे.” मोठ्या उत्साहाने मी म्हणालो.

कोणत्या मुहूर्तावर बोलून गेलो कुणास ठाऊक ?

“या बारा तारखेला आपल्या कॉलेजात होणाऱ्या ‘ऑल इंडिया कॉम्प्युटर इंजिनियर्स’ च्या समारंभाला आपले राज्यपाल, एज्युकेशन मिनिस्टर दोघेही येणार आहेत. तेव्हा आपण एक मोठी मिरवणूक काढून ‘फी कमी करा, परीक्षा पुढे ढकला आणि शंभर टक्के कॅरिओव्हरची सोय आम्हालाही हवी’ अशा आपल्या मागण्या सरळ त्यांच्या समोर मांडायच्या. मिरवणुकीची तयारी, त्याला लागणारी पोलिसांची परवानगी माझी जबाबदारी.” रोहित एका दमात बोलला.

“परंतु याने काय होणार, रोहित ? ‘बरं, पाहू, लक्ष देऊ, आता तुम्ही गडबड न करता परत जा’ अशी खोटी आश्वासनं देण्याचं नाटक करतील.”

“ते मलाही माहीत आहे. म्हणूनच कोणाची छाती धडधाकट आहे, मी सांगतो ते धाडस करून सरकारला नमवायला ?” रोहित जरा जोषाने म्हणाला.

“उलगाडून सांग रोहित...मी करायला तयार आहे, म्हणालो ना?..तू कोड्यात बोलू नकोस.” मी अधीरपणे बोललो.

“सेल्फ इम्मोलेशन”

“व्हॉट? सेल्फ इम्मोलेशन म्हणजे .. यू मीन आत्माहुती ?” आम्ही चौघेही एकदम किंचाळलो.

“हं...हं....घाबरलात? मला ठाऊकच होतं” बेफिकीरीने हसत रोहित म्हणाला.

“तू काय बोलतोस ते तुला कळतंय ना ?” विशीने विचारले.

“म्हणूनच तुमच्यात कोणाची छाती मजबूत आहे, असं मी विचारलं

तहानलेल्या या भूमीची हाक नभाला जावी । या मातीच्या कणाकणावर अमृतवृष्टी व्हावी ।

होतं.” रोहित माझ्याजवळ सरकून, माझा खांदा हळूच दाबत बोलू लागला. “हे पाहा अभि, हे ‘सेल्फ इम्मोलेशन’ आपण शासन व प्रशासन यंत्रणेला धमकावणारं एक प्रभावी तंत्र म्हणून वापरू या. याचा अर्थ तू अंगभर जाळून घ्यायला हवं असं नाही. थोडंसं इकडे तिकडे... प्रामुख्याने पायावर मात्र अगदी थोडं पेट्रोल ओतून, आग लावून मिरवणुकीच्या पुढे रस्त्यात धावत यायचं. आम्ही तुझ्या मागे राहणार. तू थोडाफार जळशील, त्याला अत्युत्तम ट्रीटमेंट मिळवून देण्याची जबाबदारी आमचीच. मुख्य म्हणजे तुझ्यात धैर्य, धाडस करण्याची तयारी आहे का सांग.”

“हो, अभि, आम्ही तुझ्या मागे राहू. तुला काहीही त्रास होणार नाही याची काळजी घेऊ.” नटेशनने रोहितच्या बोलण्याची री ओढली.

आम्ही सारे गप्प होतो. “नो. तुमच्यात धैर्य नाही म्हणायचं. संजू, कम ऑन, जाऊया चला.” ते पुढे जाऊ लागले. मला ते सहन झाले नाही. चलबिचल करणाऱ्या मनाने विवेकावर मात करून निश्चय केला.

“थांब रोहित, जाऊ नकोस, आय् अॅम रेडी फॉर थिस्.” मी ठाम निश्चयी सुरात म्हणालो. विशी, मनु, शंतनु दचकले. रोहित थांबला.

“आताच पुन्हा एकदा नीट विचार कर अभि, नंतर कचरू नकोस.”

“नाही, रोहित. विद्यार्थ्यांच्या मागण्या मान्य होत असतील तर मी कोणत्याही धाडसाला तयार आहे.” मी दृढ निश्चयाने म्हणालो. ‘ब्रेव्ह मॅन’ रोहितने माझे हात धरले. “मीच तुला उदचा प्लॅनची सविस्तर माहिती सांगतो, पण ही गोष्ट अत्यंत गुप्त

राहिली पाहिजे हे मात्र तुम्ही कोणीही विसरता कामा नये.” रोहितने तंबी दिली.

‘अभि, तू हे काय करायला निघालास? आम्हाला भीती वाटतेय’ विशी म्हणाला. मी हसलो. रोहितच्या प्लॅनप्रमाणे सारे व्यवस्थित घडले की झाले. संपूर्ण कॉलेजात मी हीरो होणार. सर्व विद्यार्थ्यांच्या अभिमानाला व प्रशंसेला मी पात्र ठरणार. सैन्यात न जाता आल्याने जे जमले नाही ते इथे जमविणारे !

बारा तारीख उजाडली. हजारो विद्यार्थ्यांना एकत्रित करून प्रचंड मिरवणूक काढण्यात रोहितच्या गूपचे सामर्थ्य पणाला लागले होते. सर्व ठरल्याप्रमाणे घडत होते. एवढ्या लोकांचा पाठिंबा असल्यावर मला कसली भीती?

आधी ठरल्याप्रमाणे गांधी सर्कलपासून निघालेल्या मिरवणुकीबरोबर काही पोलिस होते. बाकी सारे राज्यपालांच्या कार्यक्रमाच्या गडबडीत होते. प्रभात रेस्टॉरंटजवळ मिरवणूक पोहोचायला बारा वाजले. रेस्टॉरंटच्या शेजारच्या बारीकशा निर्जन बोळात कोणालाही न दिसण्यासारखे मी, विशी व मनु उभे होतो. रोहितचा गूप मिरवणुकीच्या अग्रभागी होता. प्रचंड विद्यार्थीसमुदाय हातात फलक धरून गगनभेदी घोषणा देत होता. मिरवणूक जरा लांब असताना, आदल्या दिवशी रोहितने मला पाठवलेल्या बातलीतून माझ्या पायावर पेट्रोल शिंपडून घेतले. माझी छाती धडधडली नाही...हात थरथरला नाही...मला हीरो बनायचे होते ना ? धाडसाची अदम्य आकांक्षा...रोहितच्या गुपवरच्या विश्वासाने काडी ओढली. क्षणभरात

आग भडकली.

‘परीक्षा पद्धतीचा धक्कार असो... शंभर टक्के कॅरीओव्हर पाहिजे...परीक्षा पुढे ढकलल्याच पाहिजेत...अन्यायाचा धक्कार असो... मी आत्मार्पण करतो’... जोरजोरात जोषाने ओरडत मी रस्त्यावर धावलो. माझ्या मागोमाग विशी व मनु धावले.

स्वतःच्या डोळ्यांदेखत क्षणार्धात घडलेल्या या घटनेने पोलिस दचकले. विद्यार्थी घाबरले. रोहित, संजय, नटेशन, विशी सारेच माझ्याकडे धावले. जिकडे तिकडे गोंधळ, धुमाकूळ, धक्काबुक्कीत

एकमेकांना ढकलत लोक सैरावैरा धावू लागले. पोलिस इकडे तिकडे धावून माझ्याकडे आले... पेटता पाय घेऊन मी पुढे धावत होतो. वेड्या धाडसाच्या भरात, काहीतरी अति महत्त्वाचे साधण्याच्या भलत्या उत्साहात, मी जरूरीपेक्षा जरा जास्तच पेट्रोल माझ्या पायांवर ओतून घेतले होते! आतून जाड वूलन पट्टे बांधून त्यावर घातलेला जाडजूड कॉड्रॉय पॅटचाही छेद करत, माझे पाय वर मांडीपर्यंत भाजले. त्याच्या भयंकर वेदना... आग... पोलिस, रोहित, शंतनु, विशी माझ्या भोवती गोळा झाले, तेव्हा ‘आई गं’ असे किंचाळून मी खाली कोसळलो तेवढेच आठवते.

लवकर म्हटले तरी आई - बाबांना कलकल्यातून यायला दोन दिवस लागले. भाजल्याचे फोड फुटून, मधूनच मांस दिसणाऱ्या माझ्या पायाकडे व मांडीकडे पाहात, ते सहन न झाल्याने दुःखाने आई ढसाढसा रडू लागली. ‘हे

आत्मोन्नतीचा पथ निष्कंटक, करावया इच्छिती निर्भय वृत्ती न का जोडीसी?

काय झालं रे, बाळा?’ शोकाकुल आई उद्गारली.

बाबांचा चेहरा काळवंडला होता. मी एकही शब्द बोललो नाही. आईने मला मिठी मारून रडत ‘असला वेडा विचार याच्या डोक्यात आला तरी कसा ते तुम्ही तरी मला सांगा. याने तर ओठ शिवून घेतलेत.’ असे माझ्या शेजारी उभ्या असलेल्या विशी व मनूला विचारले. नको या अर्थाने मी केलेल्या इशान्याकडे लक्ष न देता मनूने त्यांना सविस्तरपणे सांगितले. सर्वसाधारणपणे मितभाषी व स्थितप्रज्ञाप्रमाणे शांत असणारे बाबा दुःखाने व धक्क्याने थरथर कापत होते हे माझ्या लक्षात आले. त्यांनी स्वप्नातसुद्धा कल्पना केली नव्हती असं काम त्यांच्या मुलाने केले होते! माझी गंभीर अवस्था पाहून कष्टाने त्यांनी स्वतःच्या मनावर ताबा ठेवला असणार.

माझ्यावर उपचार चालू होते. मला भेटायला येणाऱ्या विद्यार्थ्यांबरोबर अनुकंपेपेक्षा उत्सुकतेपोटी येणारी काही वयस्कर मंडळी ‘च्य.. च्य.. कसली ही मुलं... मागचा पुढचा विचार न करता वाटेल ते करून मोकळी होतात!’ मला ऐकू येईल अशा रितीने बोलत, तेव्हा मला हजारो सुया एकदम टोचाव्यात एवढ्या तीव्र वेदना होत. आईबाबांना सहानुभूती दाखविण्याच्या निमित्ताने त्यांना शंभर प्रश्न विचारून हैराण करून जास्त दुःखी करणारी मंडळीही काही कमी नव्हती. कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल,

प्राध्यापक यांनी येऊन दाखविलेल्या सहानुभूतीत ‘भोग तुझ्या मूर्खपणाची फळे’ अशा अपरोक्ष विटंबनेचा भास व्हायचा.

रोहित किंवा त्याच्या मित्रांपैकी कोणीही हॉस्पिटलमध्ये का फिरकले नाहीत, असा मला मोठा प्रश्न पडला होता. मला त्यांनी किती आश्वासने दिली होती! अत्युत्तम उपचार, काँपेन्सेशन, मोठा प्रचार... त्यातील अक्षर अन् अक्षर खोटे ठरले. का बरं? याची पार्श्वभूमी तरी काय? मी सारखे विचारले, तेव्हा विशीने शेवटी एकदा तोंड उघडले.

‘रोहितच्या बाबांनी व काकांनी हा सारा प्रकार कळल्यावर संतापून त्याची खरडपट्टी काढली. ‘या’ प्रकरणामागे तुझा हात आहे, असं जर आमच्या पक्षश्रेष्ठींच्या कानावर पडलं तर मग आमचं काही खरं नाही. कॉलेज मॅनेजमेंट आम्हाला सोडेल का? चांगलाच जाब विचारील. आता तू मुकाट्याने घरी बैस. गुपचूप राहा. त्या मुलाला भेटायला गेलास तर याद राख’ अशी धमकी दिलीय म्हणे... अलीकडेचं तो हॉस्टेलकडेसुद्धा फिरकत नाही.’

माझ्या डोळ्यांतून आपोआप दोन अश्रू गळले. रोहितला दोष देऊन तरी काय उपयोग? मी स्पष्ट नकार दिला असता तर त्याने आग्रह केला असता का?

काल रात्री बाबा माझ्या शेजारी बसून आपली निराशा व दुःख लपविण्याचा प्रयत्न करत अडखळत बोलू लागले. ‘अभि, तू केलेलं हे धाडस किती मूर्खपणाचं आहे याची

जाणीव तुला आतापर्यंत झाली असेल. तू असं का केलंस, असं मी विचारत नाही. तुझ्यासारखे गरम रक्ताचे तरुण क्षणिक भावनेच्या भरात असला विवेकशून्य निर्धार करणार ही काही आश्चर्याची गोष्ट नाही. परंतु एक क्षणभर.. या साऱ्या खटाटोपातून तुझ्या हाती काय लागले याचा नीट विचार कर. तुझं एक अमूल्य वर्ष व उत्तम आरोग्य हे दोन्ही घालवून बसलास ना? दुसरं काहीतरी बदललंय का? समाजातील भ्रष्टाचार शिक्षण क्षेत्रातील गैरप्रकार यांचा निषेध करू नये असं मी म्हणत नाही. अन्याय सहन करणंही चुकीचं आहे. पण तुम्ही निवडलेला मार्ग साफ चुकीचा आहे. अशा प्रकारची स्वहिंसा किंवा परहिंसा हे चांगले मार्ग नव्हेत. जीवाचा किंवा मालमत्तेचा नाश करण्याने तुम्ही काहीच साधू शकणार नाही. शक्तीपेक्षा, हिंसाचारापेक्षा युक्ती महत्त्वाची आहे. युक्तीने, योजनाबद्ध रितीने, संघटनेने काहीतरी साधता येईल. शिवाय असे उगाच तुमचे जीवन व तुमच्यावर भरवसा ठेवणाऱ्या आईवडिलांची स्वप्ने बरबाद करून, त्यांनाही तुमच्या बरोबर विव्हायला लावणं बरोबर आहे का? कोणत्याही कामाला विवेकबुद्धी मुख्य आहे... दांडगाई, धुमाकूळ, गोंधळ नव्हे. तुझे मन या मार्गाला वळविणाऱ्या बृहस्पतींना दुसरे चांगले मार्ग सुचले नाहीत का? हिंसा हा एकच सर्व समस्यांना पर्याय आहे असं तुम्ही का समजता?’ बाबा साऱ्या

दिशादिशातून, फुलाफुलातून नाचत येती गंध नवे । अवघा परिसर परिमल मंथर होऊनि डोले वायुसवे ।

विद्यार्थीवर्गाला उद्देशून बोलत होते. शांत असले तरी त्यांच्या आवाजात वेदना होत्या. चुकीचे मार्ग पत्करणाऱ्या विद्यार्थ्यांबद्दल सात्विक संताप होता. कळकळ होती.

आई मध्येच बोलू लागली. 'अभि, आता नुकसान झालं ते कुणाचं सांग बरं... वेळेवर परीक्षा पार पडल्या. तुला एकट्याला सोडून बाकी सारे परीक्षेला बसलेच ना? तुझ्यासाठी कोणीतरी आपली परीक्षा सोडली का? तो कोण मुलगा तुझं डोकं फिरवणारा? तू असा खितपत पडलेला असता काय केलं त्यानं तुझ्यासाठी? शौर्य व धाडसाबद्दल इतकं सगळं बोलून तुला भरीस पाडून फूस लावणारा... त्यानं स्वतःलाच का जाळून घेतलं नाही? प्रभावी राजकारण्यांच्या घरातला ना? त्यानंच हे केलं असतं तर जास्त परीणामकारक झालं नसतं

का? नाही रे बाळा, जगात कुणी कुणाचं नसतं... परंतु आमच्यासारख्या गरीब मध्यम वर्गातील लोकांचा बळी देऊन आपला स्वार्थ साधणारे मात्र भरपूर असतात. इतर वेळी काय केलं असतं कोणास ठाऊक? पण निवडणुका जवळ आल्यात म्हणून रोहितच्या काकांनी त्याला रागावून घरी बसवलंय, त्यात काहीच नवल नाही... त्यांना राजकारणातील त्यांची प्रतिष्ठा महत्त्वाची आहे.. तुझे प्राण नव्हेत.' आई रडायला लागली. मात्र तिच्या बोलण्यात कटु सत्य लपले होते.

डॉ. राव राऊंडला आले, तेव्हा मी डोळे मिटून पडलो होतो. मला झोप लागली असावी, असे त्यांना वाटले असावे. बाबांनी त्यांना डिस्चार्जबद्दल विचारले,

'हे पाहा, चंद्रशेखर, खरं तर आतापर्यंत तुमच्या मुलाच्या जखमा

भरून यायला हव्या होत्या. पण स्लाईटली डायबिटिक. आम्ही सर्व प्रयत्न करतच आहोत. परंतु इन्फेक्शनमधून ग्रॅगिन झाले तर मात्र कठिण होईल. एनिवे, होप फॉर दि बेस्ट.'

भला मोठा दगड माझ्या डोक्यावर कोसळल्यासारखे झाले. ग्रॅगिन..? म्हणजे माझे पाय..? माझ्या डोळ्यासमोर अंधार पसरला. त्या अंधारात पुन्हा एक प्रश्न तरंगत वर आला.. 'काय साधलंय रे, अभि तू...? काय...?'

मूळ कन्नड लेखिका : जयश्री देशपांडे

मराठी अनुवाद : मीना वांगीकर सरस्वती, १२०४/२८ डेक्कन जिमखाना, पुणे ४११ ००४

मावळतीवर चमकु लागती गिरिशिरांचे कडे, ती जादूची सुवर्ण - नगरी वसते त्या पलिकडे

सुप्रसिद्ध ब्रिटिश नाटककार बर्नॉर्ड शॉ यांनी एका फोटोग्राफरकडून एकदा आपले काही फोटो काढून घेतले. त्या सर्व फोटोंचे एकंदर बिल दोनशे पौंड झाले. तेव्हा बर्नॉर्ड शॉ ने त्या फोटोग्राफरला दहा दहा पौंडाचे असे वीस चेक सही करून दिले. फोटोग्राफर ते बघून जरा गोंधळात पडला. त्याने विचारले, 'साहेब, दोनशे पौंडाचा एकच चेक मला द्यावयाच्या ऐवजी हे दहा दहा पौंडाचे वीस चेक आपण मला काय म्हणून दिलेत?'

तेव्हा शॉ हसून म्हणाले, 'हे तुमच्या एकदम लक्षात यावयाचे नाही पण मी तुला खचित सांगतो की, त्यामुळे तुमचा आणि माझा असा दोघांचाही चांगला फायदा झाल्यावाचून राहाणार नाही! तरी देखील शॉ काय म्हणतात ते फोटोग्राफरच्या लक्षात येऊ शकले नाही. तेव्हा हसतच शॉ पुढे म्हणाले, 'पुढे बघा, त्याचे असे आहे, आज माझ्या स्वाक्षरीचा भाव आहे पंचवीस पौंड, म्हणजे मी दिलेले दहा दहा पौंडाचे वीस चेक तुम्हाला बाजारात प्रत्येकी वीस पौंड या दराने विकून एकंदरित तीनशे पौंड फायदा मिळवता येईल! आणि जी जी माणसे तुमच्याकडून माझे हे चेक विकून घेतील, ती माणसे माझ्या स्वाक्षरीसाठी हे चेक स्वतःजवळ जपून ठेवतील,

बँकेत जाऊन ते वटविण्याच्या भानगडीत पडणार नाहीत. म्हणजे मग माझाही दोनशे पौंडाचा फायदा होणारच की नाही?' फोटोग्राफर ते सारे चेक खिशात घालून मोठ्या आनंदाने चालता झाला!'

* *

रमेश : मी हा जो आता अंगात घातला आहे, तो 'प्रवासी' सूट आहे.

उमेश : 'प्रवासी सूट' म्हणजे?

रमेश : हा सूट माझ्या आजोबांकडून वडिलांकडे आणि वडिलांकडून माझ्याकडे प्रवास करीत आला आहे.

* *

मासे पकडण्यासाठी नदीत गळ टाकून किनाऱ्यावर बसलेल्या आपल्या

काकाला नागेशनं विचारलं, 'काय काका? गळाला किती मासे लागले?'

हातातला गळ नदीच्या पात्रात तसाच ठेवून काका म्हणाला, 'हा आता एक मासा नदीच्या पात्रात मधूनच सुरळ्या मारतोय ना, हा जर का माझ्या या गळाला लागला आणि त्याच्या जाठोपाठ जर का नऊ मासे गळाला लागले, तर खच्चून दहा मासे घेऊन मी घरी जाईन.'

* *

आई : हे बघ राजू, तू नेहमी चांगल्या मुलांसोबत खेळ.

राजू : माझीही तीच इच्छा आहे, पण ते शक्य नाही.

आई : का शक्य नाही?

राजू : कारण चांगल्या मुलांच्या आया त्यांना माझ्याशी खेळू देत नाहीत. त्याला मी काय करू?

* *

भिकारी : देवाच्या नावाने एक पैसा द्या रे या गरिबाला

गृहस्थ : मी तुला एकाऐवजी दहा रुपये देतो; मला सांग तू भिकारी कसा झालास?

भिकारी : मीही भिकाऱ्यांना एकाऐवजी दहा रुपये द्यायचो.

* *

(चिंतापंत व बंडोपंत जिवलग मित्र होते.)

एकदा एक एप्रिलच्या दिवशी बंडोपंत चिंतापंताला जेवायला बोलावतो. चिंतापंत त्याच्या घरी पोहोचल्यावर दरवाज्यावर लिहिलेले असते. 'एप्रिल फूल.' चिंतापंताला राग येतो. तो त्याच्या खाली लिहितो. 'मी येथे आलोच नव्हतो, एप्रिल फूल'

* *

असे असावे पुस्तक, ज्याने माझ्याशी बोलावे मन माझे सारे सारे व्यापून टाकावे ।

त्या घरात अक्षरशः अठरा विश्वे दारिद्र्य. जेवण दोन वेळा मिळणे तर शक्यच नाही. पण एकदासुद्धा ते पुरेसं मिळणं शक्य नव्हतं आणि तेवढ्यासाठीसुद्धा साऱ्या कुटुंबालाच आठ-आठ तास अंगमेहनत करावी लागत होती. अगदी सात वर्षांच्या मुलालासुद्धा ! त्या मुलाला साधं पादत्राण मिळणं शक्य नव्हतं. मग पळण्यासाठी वेगळ्या पद्धतीचे 'बुट' हे तर कल्पनेतही अशक्य... पण असा हा मुलगा बघता बघता एक जगज्जेता धावपटू बनतो, आणि आपल्या अथांग कर्तृत्वानं जीवन जगत असतानाच तशा परिस्थितीविरुद्ध शरणीं झुंज देत अखेरीला क्रीडाक्षेत्रातील एक युगप्रवर्तक म्हणून ओळखला जातो. यावर आता काणी विश्वास ठेवील का?

युगप्रवर्तक अॅथलेट जेसी ओवेन्स

हेमंत जोगदेव

...होय पण असा एक अद्भूत महापराक्रमी क्रीडापटू खरोखरीच होऊन गेला की ज्याच्या नावाची जागतिक क्रीडाक्षेत्राच्या इतिहासात सुवर्णाक्षरांनीच नोंद करावी लागली आणि ते नाव आहे... 'जेसी ओवेन्स!' ... तुला मोठेपणी कोण व्हावंसं वाटतं? गेल्या कित्येक वर्षांपूर्वीपासूनच मुलांना हमखास हा प्रश्न विचारला जातो. या पुढेही तो विचारला जाणार आहेच. आणि मुलांकडून डॉक्टर... इंजिनियर किंवा एखादा नामांकित वकील, अगर

असंच काहीसं उत्तर अपेक्षित असतं. पण हल्ली 'मला सचिन तेंडूलकर किंवा पी.टी.उषा व्हायचंय,'

**

१९३६ मध्ये बर्लिन येथे भरलेल्या ऑलिम्पिक स्पर्धेत अॅथलेटिक्समध्ये 'जेसी ओवेन्स' या अमेरिकन क्रीडापटूने साऱ्या जगाचेच डोळे दिपवून टाकले.

पण

वर्ण विद्वेषाच्या वणव्यात सापडलेल्या त्याच्या देशात मात्र त्याच्या वाटचाला अवहेलना आली. परिस्थितीविरुद्ध त्याने शरणींची झुंज देऊन मिळविलेल्या यशाची प्रेरक कहाणी वाचू या, हेमंत जोगदेव यांच्या 'युगप्रवर्तक अॅथलेट - जेसी ओवेन्स' या लेखात.

असं कुणी म्हटलं तर त्या मुलाचे पालक सध्याच्या दिवसांत रागावणार नाहीत. पण तीस - पस्तीस वर्षांपूर्वी अशा उत्तराला पालकाने एक थप्पड मारूनच प्रतिउत्तर दिलं असतं...

पालकांच्या या आताच्या बदलत्या दृष्टिकोनाचं कारणही उघडच आहे. प्रसिद्धी, पैसा आणि प्रतिष्ठा अगर नाव-लौकिक या तिन्ही गोष्टी उत्तुंग कामगिरी करणाऱ्या क्रीडापटूंपुढे सध्या नतमस्तक होऊनच उभ्या आहेत.

क्रीडाक्षेत्रही हा आता निव्वळ एक मनोरंजनाचा, अगर करमणुकीचा विषय राहिलेला नाही. तर तो अब्जावधी रुपयांची गुंतवणुक असलेला जगातला फार मोठ्या लोकांच्याही जीवनाचा एक अविभाज्य घटक बनला आहे. विशेषतः अत्याधुनिक विज्ञानाने क्रीडाक्षेत्रातही मुसंडी मारल्यापासून तर

श्वसन आणि सृजन तुम्ही, तुम्ही नवजीवन । अरूण तुम्ही, वरूण तुम्ही, तुम्ही चिरतरूण ।

क्रीडाक्षेत्राचा सारा चेहरामोहराच बदलून गेला आहे.

पण साऱ्या जगात आणि साऱ्याच क्षेत्रांत असा झंझावती बदल होण्याच्या आधीच्या काळात-म्हणजे या शतकातील पहिल्या अर्धशतकामध्ये परिस्थिती अगदीच दुसऱ्या टोकाची होती. अमेरिकेसारख्या प्रगत देशातही 'काळा - गोरा' हा भेद समाजात भिनलेला होता. भारतामध्ये तर ध्यानचंदसारख्या जगविख्यात खेळाडूला कुणी ओळखतही नव्हतं.

योगायोग असा विचित्र की ज्या स्पर्धेनं ध्यानचंद यांना आंतरराष्ट्रीय हॉकीत वैभवाच्या शिखरावर बसविले, अगदी त्याच बर्लिन (१९३६) ऑलिंपिक स्पर्धेत अँथलेटिक्समध्ये 'जेसी ओवेन्स' याने साऱ्या जगाचेच डोळे दिपवून टाकले. पण त्या युगप्रवर्तक क्रीडापटूला खुद्द स्वतःच्या (अमेरिका) देशात मात्र मत्सर, द्वेष आणि वर्णभेदाच्या डबक्यात बुडवून टाकण्यात आले. म्हणजे ध्यानचंद उदासीनतेच्या विळख्यात तर 'जेसी' वर्णद्वेषाच्या गर्तेत सापडले गेले.

या लेखात ज्याची कथा सांगायची आहे, त्या 'जेसी' ओवेन्सची महती, अशा चौफेर अडचणींचा अभेद्य किल्ला त्याने कसा जिंकला यापेक्षा त्याने प्रतिकूल परिस्थितीविरुद्ध कशी शर्थीने झुंज दिली तेवढेच लक्षात घेण्यासाठी.

जेसी ओवेन्स याचा जन्म दि. १२ सप्टेंबर १९१३ या दिवशी अमेरिकेतील अलाबामा राज्यातील डॅनव्हिले येथे एका अतिशय दरिद्री कुटुंबामध्ये झाला. त्याचे वडील एका शेतावर सामान्य मजूर म्हणून कामाला होते. त्याचे आजोबा तर चक्क गुलाम होते.

कुटुंबातील प्रत्येकाला शेतावर जाऊन कापूस गोळा करण्याचा जोडधंदा करावा लागत असे. एरवी सर्वच कुटुंबीय, शेतात आणि जवळपास काटक्या गोळा करीत असत. 'जेसी' त्यावेळी अवघा सात वर्षे वयाचा होता. त्यालाही दररोज सुमारे शंभर पौंड वजनाएवढा कापूस गोळा करण्याची नोकरी करावी लागे.

त्यातच जेसी सतत आजारी पडे, जराशी थंडी पडली तरी त्याला न्यूमोनिया होई. पुढे घरातील कुणालाच निश्चित स्वरूपाचे उत्पन्न नसल्यामुळे ओवेन्स कुटुंबाला ते गाव सोडून अधिक उत्पन्नासाठी अन्यत्र जाणे भाग होते. त्याप्रमाणे ते कुटुंब क्लिव्हलॅन्डच्या उत्तरेला गेले. त्यावेळी जेसी नऊ वर्षांचा होता. या नव्या गावी त्याला एका किराणा दुकानात तेल नेण्या-आणण्याची लहानशी नोकरी मिळाली. त्या गावात शाळा सक्तीची होती. तेव्हा सरकारी शाळेत 'जेसी' दाखल झाला. तेथे वर्गातील मुलांबरोबर खेळताना त्याला धावण्याच्या शर्यतींची गोडी लागली. तेथे त्याची धावण्यातील उपजत प्रगती पाहून त्याचे मास्तर चार्ली रिले हे त्याच्यावर भलतेच खूष असत. पुढे जेसी पाचव्या इयत्तेत गेला तेव्हा त्याने शाळेच्या एका स्पर्धेत भाग घ्यावा म्हणून त्या शिक्षकांनी जेसीला आग्रह केला. त्या शर्यतीमधील कामगिरी पाहून ते शिक्षक आश्चर्याने थक्कच झाले.

त्याने धावण्याच्या शर्यतींचा पद्धतशीर सराव करावा म्हणून 'जेसी'चे शिक्षक त्याला मैदानावर सरावासाठी बोलावू लागले. पण शाळेच्या वेळेव्यतिरिक्त त्याला शाळेत थांबणे शक्य नव्हते. कारण पैसे मिळविण्यासाठी त्याला कुठे ना कुठे काम करणे भागच असे. त्याची ही

अडचण ओळखून शिक्षक चार्ली रिले यांनी जेसीला शाळेच्या वेळेच्या थोडे आधी येण्याची सूचना केली. ते स्वतःही मैदानावर येऊ लागले. धावणे आणि लांब उडी या प्रकारांत जेसीची प्रगती पाहून त्यांना अधिकच उत्साह आला. त्यातच शाळेतील एका स्पर्धेत 'जेसी' ची कामगिरी ही आंतरशालेय पातळीवरचे सर्व उच्चांक मोडीत काढणारी असल्याचे त्यांच्या लक्षात आले तेव्हा तर चार्ली हे 'जेसी'कडे अधिक प्रेमाने लक्ष देऊ लागले. ते त्याची तब्येत सुधारण्यासाठी सतत काळजी घेत. वेळेस औषधपाण्यासाठी पैशाचीही मदत करित.

त्या नंतरच्या वर्षी तर शालेय स्पर्धेत 'जेसी' ने शालेय स्तरावरील राष्ट्रीय विक्रमही मोडला. फार काय ती कामगिरी अमेरिकेच्या खुल्या स्पर्धकांनाही मागे टाकणारी होती. हे लक्षात येताच 'जेसी' चे नाव साऱ्या देशातच झळकले.

जेसीचे पूर्ण नाव जेम्स क्लिव्हलॅन्ड ओवेन्स. पण तो शाळेत दाखल झाला तेव्हा शिक्षकांनी त्याला नाव विचारले तर नावाच्या अद्याक्षरामध्ये जरासे अंतर घेण्याचे त्याच्या लक्षात आले नाही. कावरा-बावरा झालेल्या अवस्थेत त्याने स्वतःचे नाव 'जेसी' एवढेच सांगितले. शाळेतील विद्यार्थी त्याच 'जेसी' या लाडक्या नावाने त्याला ओळखू लागले. आणि तेच नाव पुढे जगभर लोकप्रिय झाले.

शाळेतील धावण्याच्या शर्यतीमधील जेसीचा विक्रम पाहून त्याला अनेक विद्यार्थीपटांनी प्रवेश घेण्यासाठी आग्रह केला, पण आर्थिक दारिद्र्यामुळे त्याच्या कुटुंबाला तेही गाव सोडणे भाग होते. अखेर जेसीने

श्वसन अस्तित्व सर्व त्याचे क्रीडात्म रूप झाले अन् पावलांस त्याच्या, लयगतीचे भान आले

ओहिओ विद्यापीठ पसंत केले. कारण त्या विद्यापीठाने जेसीच्या वडिलांना नोकरी दिली. 'जेसी'ला शिष्यवृत्तीही दिली. तेव्हा ओवेन्स कुटुंब ओहिओ येथे स्थायिक झाले. विद्यापीठाचे प्रसिद्ध क्रीडाशिक्षक लॅरी सायडेर यांनी मोठ्या खुषीने जेसीला मागदर्शनही सुरू केले.

त्यानंतरच्या दोन वर्षांच्या कालावधीत तर जेसीच्या आयुष्यालाच उत्साहवर्धक कलाटणी मिळाली. नव्हे, 'जेसी'च्या रूपाने साऱ्या अॅथलेटिक क्षेत्राच्या इतिहासाची पाने सुवर्णाक्षरांनी लिहिली जाऊ लागली. जेसीच्या धावण्याच्या प्रगतीच्या बातम्या म्हणजे उत्सुकतेचा विषय बनू लागला. २५ मे १९३५ हा दिवस तर जेसीच्या आयुष्यातील सर्वाधिक ऐतिहासिक महत्त्वाचा ठरला. किंबहुना त्याच दिवसाने 'जेसी'चे नाव अॅथलेटिकच्या क्षेत्रात कायमचे नोंदले गेले. मिशिगनमधील अॅन अर्बर येथील स्पर्धेत त्या दिवशी केवळ पाऊण तासाच्या दरम्यान जेसीने पाच जागतिक विक्रम मोडले, तर सहा उच्चांकांशी बरोबरी केली. दुपारी ३.१५ वाजता त्याने १०० यार्डस् (त्या वेळच्या शर्यती १०० यार्डस् अंतराच्या असत) अंतराची शर्यत ९.४ सेकंदांत पूर्ण करून पहिला जागतिक विक्रम मोडला. तर त्यानंतर ३.२५ वाजता त्याने २६ फूट ८.२५ इंच लांबीवर उडी मारून लांबउडीचा विक्रम ६ इंच अंतराने मोडला. त्या वेळी त्याने केवळ एकदाच उडी मारली पण तो उच्चांक पुढे २५ वर्षे अबाधित राहिला, नंतर लगेच ३.४५ वाजता २२० यार्डस् धावण्याच्या शर्यतीतही उच्चांक नोंदविला...

या पराक्रमी कामगिरीने 'जेसी'ची

१९३६ च्या बर्लिन ऑलिंपिक स्पर्धेसाठी अमेरिकन संघात निवड झाली यात आश्चर्य नव्हतेच पण उत्सुकता होती. त्याच ऑलिंपिक स्पर्धेबद्दलची ! आणि 'जेसी'ने साऱ्या अमेरिकन प्रेक्षकांच्या त्याही अपेक्षा पूर्ण केल्या. १०० मीटर्स (१०.३ से.), २०० मी. (२०.७ से.) आणि लांब उडी (८.०६ मी.) या तिन्ही प्रकारांत नव्या उच्चांकांसह सुवर्णपदके घेतली तर ४ × १०० मी. रिले शर्यतीमध्ये संघासाठी (४१ से. - जागतिक उच्चांक) चौथे सुवर्णपदक पटकाविले.

अॅथलेटिक्समधील जेसीचा हा पराक्रम एक कौतुकाचा आणि गौरवाचा विषय ठरला. त्याच्या या कामगिरीने कृष्णवर्णीयांच्या विरोधातील जर्मनीला त्याचा मत्सर वाटला, असं सांगितलं जातं. एवढंच काय पण जर्मनीचा त्या वेळचा हुकुमशहा आणि काळ्या रंगाच्या कातडीचा द्वेषी हिटलर याने म्हणे 'जेसी'च्या विजयाबद्दल त्याच्याशी हस्तांदोलन करण्याचे टाळले, अशीही 'कथा' सांगितली जात असे. पण प्रत्यक्षात तो निव्वळ 'गोन्या' दोस्त देशांच्या प्रचाराचा भाग होता. (त्या वेळी सारे जग दुसऱ्या महायुद्धाच्या उंबरठ्यावर उभे होते

आणि इंग्लंड-फ्रान्स-अमेरिका ही दोस्त राष्ट्रे जर्मनीच्या विरोधात होती.) उलट 'जेसी'ची खरी मानहानी झाली ती खुद्द त्याच्या अमेरिकेतच.

जर्मलनीमध्ये त्याला पाहण्यासाठी रस्त्यावर प्रचंड गर्दी होत असे, तर त्याची सही मिळविण्यासाठी लहान-थोर सर्वांचीच झुंबड उडत असे. तो मोटारीत बसला तरी अनेकजण त्याच्याकडे वही फेकून सहीची मागणी करीत, एवढा तो लोकप्रिय झाला होता. फार काय, ऑलिंपिक स्पर्धेत उत्तुंग कामगिरी करणाऱ्यांची नावे बर्लिन स्टेडियमवर कोरली गेली. तो अत्युच्च बहुमान 'जेसी'ला दिला गेला, तेथे हिटलर हा जेसी विरोधात होता यावर विश्वास कसा ठेवावा?

पण कृष्णवर्णीयांबद्दल अमेरिकेत मात्र त्या वेळी कमालीचा द्वेष व्यक्त केला जात असे. त्यामुळेच 'जेसी'वर साऱ्या जगातून अभिनंदनाचा वर्षाव होत होता तर खुद्द अमेरिकेचे त्या वेळचे अध्यक्ष फ्रॅन्कलीन रूझवेल्ट यांनी त्याला साधे चार ओळींचे पत्रही लिहिले नाही. अमेरिकेच्या अॅथलेटिक संघटनेनेसुद्धा त्याचा तिरस्कारच केला.

स्वीडनमध्ये होणाऱ्या एक साध्यासुध्या स्पर्धेत भाग घेण्याबद्दल जेसीने असमर्थता व्यक्त केली. त्याबद्दल त्या अॅथलेटिक संघटनेने तीव्र नाराजी व्यक्त केली. 'जेसी'चा ना कुठे सत्कार ना कुठे समारंभ. बर्लिनहून तो आला आणि एका सर्वसामान्य उपहारगृहात त्याच्या नेहमीच्या मित्रमंडळींच्या घोळक्यातच तो रंगून गेला. पुढे अॅथलेटिक संघटनेने त्या वर्षीचा सर्वोत्कृष्ट खेळाडू म्हणून 'जेसी'च्या नावाचा विचारही न करता डॅकॅथलॉनचा गौरवणीय विजेता ग्लिन मॉरास - या एकच पदक नोंदविलेल्या

हवा पराक्रम धनंजयाचा, चित्तही एकाग्र बनावे विश्वशांतीच्या आव्हानाला बुद्धाचे निर्वाण हवे

गौरवर्णिगाची निवड केली. त्यानं जेसीच्या जखमेवर मीठ मात्र चोळलं गेलं आणि संघटनेला जणू तेच साधायचं होतं. 'जेसी'चे सत्कार राहोच, पण त्याला कुठे नोकरी मिळना, तेव्हा त्याच्यापुढे चरितार्थ चालविण्यासाठी काय करावे हा प्रश्नच पडला. मग त्याच्या मनाने एक वेगळीच उचल खाल्ली. त्याने अॅथलेटिक्सचा चक्क धंदाच करायचे ठरविले. त्या काळात अमेरिकेत घोड्यांच्या शर्यतीप्रमाणेच कुत्र्यांच्याही शर्यती होत असत. मग त्यातील विजेत्याबरोबर प्रदर्शनी शर्यती करण्याचा 'जेसी'ने मनाशी निर्णय केला. त्याप्रमाणे 'जेसी' कधी प्रसिद्ध कुत्र्यांविरुद्ध तर कधी घोड्यांबरोबर प्रदर्शनी शर्यतींचे कार्यक्रम करू लागला. एक ना दोन असे अनेक छोटेछोटे उद्योग त्याने करून पाहिले, पण कशातच यश येईना. अर्थात 'जेसी'ची जगण्यासाठी परिस्थितीशी शर्तीची झुंज चालूच राहिली. एका युगप्रवर्तक ऑलिंपिकपटूला, पोटाची टिचभर खळगी भरण्यासाठी असे सतत नवनवे प्रयोग करून पाहावे लागवेत यावर आताच्या दिवसांत कुणी विश्वास तरी ठेवील कां? पण अमेरिकेसारख्या एक संपन्न आणि व्यवसायी क्रीडाक्षेत्रात आघाडीवर असलेल्या देशात 'जेसी' सारख्यांसाठी दुसऱ्या टोकाची वस्तुस्थिती होती हेही तितकेच खरे.

वयाच्या पन्नाशीला आलेल्या 'जेसी'ने मग स्वतःची एक जनसंपर्क व्यवसायी संस्था काढली. तिने मात्र एकाएकी चमत्कारच घडविला. जादूची कांडी फिरावी आणि आपल्या डोळ्यांवरचा विश्वासच उडावा असे चित्र निर्माण झाले. त्याचा हा नवा प्रयोग बघता बघता एवढा वाढला की जेसीचे दारिद्र्य तर साफ गेलेच. पण त्याची 'श्रीमंती' कडे वेगाने वाटचाल

सुरू झाली. दरम्यान, अमेरिकन क्रीडासंघटकांच्या नव्या पदाधिकाऱ्यांना आपली चूक उमगली, नव्हे सर्वसामान्य क्रीडाप्रेमींच्या जेसीबद्दलच्या प्रेमाचा आणि लोकप्रियतेचा रेटाच एवढा वाढला की १९५० मध्ये विविध क्षेत्रांतील 'अर्धशतकातील जगातील सर्वोत्कृष्ट' या संकल्पनेसाठी देशभर घेतल्या गेलेल्या जनमत पाहणीत 'जेसी' हा क्रीडाक्षेत्रातील सर्वश्रेष्ठ क्रीडापटू म्हणून निवडला गेला. मग तर 'जेसी'च्या आयुष्याला मोठी उत्साहवर्धक कलाटणीच मिळाली.

दरम्यान, अमेरिकन क्रीडाक्षेत्रातील वर्णभेद झपाट्याने निवळू लागला. आजतर अगदी टेनिससह सर्वच खेळांमध्ये अमेरिकन संघात कृष्णवर्णीयच आघाडीला आहेत. योगायोग असा की 'जेसी'ने ज्या क्रीडाप्रकारात लौकिकाचे शिखर गाठले त्या १००, २०० मीटर्स धावण्याच्या शर्यती, रिले शर्यती आणि लांब उडी याच चार प्रकारांत सध्या कार्ल लुईस हा पुन्हा कृष्णवर्णीयच जगातील सर्वश्रेष्ठ अॅथलेट ठरला आहे. विशेष म्हणजे कार्ल लुईस याला लॉस एन्जेलिस (१९८४) सेऊल (१९८८) आणि बार्सिलोना (१९९२) अशा तीन ऑलिंपिक स्पर्धातून एकूण ११ सुवर्णपदके जमा करता आली. 'जेसी'च्या नशिबी ती संधी नव्हती. कारण बर्लिन (१९३६) ऑलिंपिक स्पर्धेनंतरच्या १९४० आणि १९४४ च्या स्पर्धा - दुसऱ्या महायुद्धामुळे रद्द कराव्या लागल्या. केवळ त्यामुळेच 'जेसी'ला बर्लिनमधील चार सुवर्णपदकांवरच थांबावे लागले. पण त्याचे ते स्वप्न पाहण्यास 'जेसी'जिवंत नव्हता. कर्करोगाने त्याचे १९८० मध्येच निधन झाले.

'जेसी'चे स्वप्न कार्ल लुईसने पूर्ण

केले. पण जागतिक लौकिक आणि प्रतिष्ठा या बाबतीत 'जेसी'च्या नावाला जराही धक्का लागलेला नाही. अॅथलेटिक्समधील युगप्रवर्तक म्हणून कार्ल लुईसचे नव्हे तर जेसीचेच नाव घेतले जाते. अर्थात त्याचा कार्ल लुईसला अभिमानच आहे. एक मान्यता - प्राप्त सर्वाधिक प्रतिष्ठा आणि सुसंस्कृत परिपक्व व्यक्तिमत्त्व म्हणून 'जेसी'ला असलेले अलौकिकत्व कायमच राहणार आहे.

काय विचित्र योगायोग पाहा. ज्या जर्मनीमध्ये (बर्लिन) जेसीने आपला विश्वपराक्रम गाजविला त्याच देशात त्यानंतर ३६ वर्षांनी पुन्हा झालेल्या ऑलिंपिक (म्युनिक - १९७२) स्पर्धा संयोजकांनी 'जेसी'ला खास पाहुणे म्हणून मोठ्या मानाने निमंत्रित केले. त्याचा यथोचित गौरव केला. उद्घाटन समारोहात साऱ्या स्टेडियमनेच उत्स्फूर्तपणे त्याला अभिवादन केले. 'जेसी'नेही प्रेक्षकांच्या प्रतिसादाबद्दल आणि स्पर्धा संयोजकांच्या निमंत्रणाबद्दल कृतज्ञता व्यक्त केली... आणि त्यानंतर पाचच दिवसांनी म्युनिकच्या ऑलिंपिकनगरीत अरब अतिरेक्यांनी ज्यू खेळाडूंचे हत्याकांड करून पुन्हा एकदा वर्णभेदांच्या लाजिरवाण्या क्रूरतेची प्रचीती दिली. त्याचे 'जेसी'च्या मनावर असह्य आघात झाले आणि तो अक्षरशः ढसढसा रडला. हत्याकांडामध्ये मारल्या गेलेल्या खेळाडूंना श्रद्धांजली वाहताना जेसीला झालेला शोक आवरणे त्याला कठीण झाले. पण 'जेसी'च्या रूपाने जगाला मानवी मनाच्या दोन परस्परविरोधी रूपांचे प्रातिनिधिक प्रत्यंतर आणून दिले.

हेमंत जोगदेव
'इंद्रायणी', पत्रकारनगर,
पुणे ४११ ०१६

उंच चढणीचा घाट, पदोपदी अडथळा माझ्या जिद्दीला त्याने, फुटे कोंभ नवानवा

पक्ष्यांची माळ

- सुहासिनी देशपांडे

शहरातल्या गर्दीपासून दूर घर घेताना मी नाराज होते, पण मुल आणि मुलांचे बाबा खुष होते. ऐसपैस बैठे घर आणि घराभोवती मोठा मोकळा प्लॉट; त्यामुळे मुलांना उपद्व्याप करायला भरपूर मोकळीक होती आणि त्यांच्या उपद्व्यापांनी माझं डोकं उठणार नव्हतं.

परसदारी मुलांच्या बाबांनी गांडूळ खताचा प्लॅंट उभारला होता. तसंच मुलांसाठी छोटा पोहण्याचा तलावही तयार केला.

हळूहळू नव्या वातावरणाची सवय होत गेली आणि मनही रमू लागलं. मुलांच्या रोजच्या नव्या उपद्व्यापात मीही हळूहळू रस घेऊ लागले. मुलांनी दुधाच्या पिशव्यांतून रोपं लावून नर्सरी बनवायची. मी त्यांना पाणी घालायचं. धाकट्यांनं पाळलेल्या मनीच्या दुधाच्या वेळा सांभाळायच्या आणि तिची वारंवार होणारी पिल्लंही सांभाळायची; मोठ्यांनं पाळलेली खारोटी चकऱ्याचकऱ्या करून डोकं उठवायला लागली की तिला शेंगांचा किंवा वाळलेल्या ब्रेडचा फराळ वाढून द्यायचा तो मीच. फार कशाला, बाथरूममध्ये चुकारपणे शिरलेली गांडुळ ही खराट्याच्या काडीवर उचलून बाबांच्या गांडुळ खताच्या प्लॅंटमध्ये पोहोचवायचं कामही मला दिवसभर पुरे पडायचं! नाही म्हणायला, एक छानशा काकू आम्हाला स्वयंपाकासाठी मिळाल्या

होत्या. त्यांची मला मोठीच सोबत व्हायची. काकू आमच्या ऐसपैस, रांगड्या घरावर खूष होत्या. स्वयंपाक - घराला लागून असलेल्या ओट्यावर त्यांनी मिरची, कोथिंबिर, लेट्युस, टोमॅटो असा बराच भाजीपाला लावला होता.

स्वयंपाकघराच्याच बाल्कनीत मी माझी हॅगिंग गार्डनही केली होती. काळे तुरे असलेले ऐटदार बुलबुल या हॅगिंगवर झोके घेत मजेत शीळ घालायचे. काकूच्या पहिल्या गरम पोळीच्या तुकड्यांवर त्यांचा हक्क असायचा!

घरापासून जवळच म्हणजे २०-२५ किलोमीटरवर असलेल्या वाइल्ड लाईफ सॅन्क्युरीमुळे आणि बर्ड ब्रीडिंग सेंटरमुळे आमच्याकडे अधूनमधून नवे नवे पुहुणेही वस्तीला असत. कधी पांढरे शुभ्र, माणकासारखे डोळे असलेले ससे, तर कधी पिंगळा तर कधी कासव!

एका मे महिन्यात ही दोघंही मुलं 'बर्ड ब्रीडिंग सेंटर' मधून रानबदकांची दोन पिल्लं न् अंडी घेऊन आली!

आपल्या ऊबदार स्वेटरमध्ये गुंडाळलेली पिल्लं दाखवत थोरला म्हणाला, 'बघ तर आई हात लावून! कसे रेशमी बिंदे आहेत!'

मी भीत भीत हात फिरवला, तशी आपल्या पिवळ्या चोची वासून पिल्लांनी विचारलं - 'वीडी? - आम्ही कुठे आहोत! आमची आई कुठाय?' त्यांची

केविलवाणी विचारणा ऐकून मोठ्यांनं अलगद कुरवाळत म्हटलं - 'आहे हं! आहे बरं... ही पाहा ममी ड ममीड!' - माझ्या साडीचा पदर पिल्लांभोवती पांघरत मोठा मृदु स्वरात त्यांना प्रतिसाद देत होता.

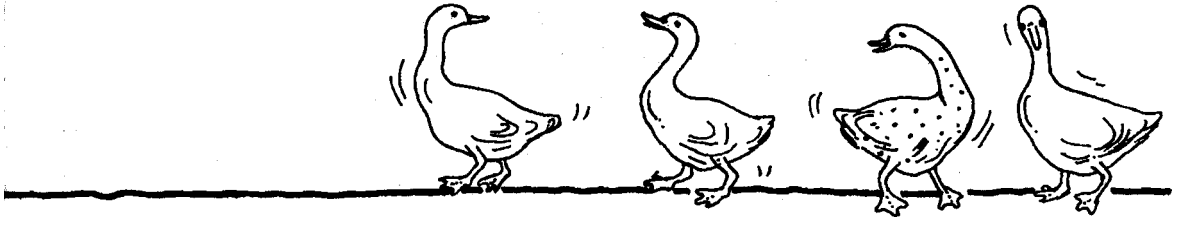
- मग रात्रभर तेच चाललं होतं. मधूनच पिल्लं केविलवाणे 'वीड... वीड' करीत अन् झोपेतच स्वेटरमध्ये ऊबेत पहुडलेल्या पिल्लांना कुरवाळत मोठा म्हणे - 'आहे हं! मी आहे हं ड... झोपाड!'

या दोन पिल्लांच्या व्यतिरिक्त आणखी चार अंडी होती. बर्ड ब्रीडिंग सेंटरमधूनच आणलेल्या पोर्टेबल इनक्युबेटर पेटीत ऊब खात, ही अंडी धाकट्याच्या देखरेखीखाली वाट पाहत होती... आतून 'टक् टक्' होण्याची!

२४ तास आपल्या निकट सान्निध्यात ठेवल्यानंतर थोरल्यांनं या पिल्लांना कोवळ्या उन्हात आणलं आणि आपल्या मागोमाग येण्यासाठी तो पिल्लांना चुचकारू लागला. एकानं आपली मान उचलायचा प्रयत्न केला. पण एकदम कोलांटी खात तो लुडकला! 'ए लुडकुल्या!...' झालं! त्याचं नामकरण झालं लुडका... दुसरं थोडं गुबगुबीत होतं त्याचंही नाव ठेवलं 'गुबुल्या.'

'लुडका' आणि 'गुबुला' ची 'लुडु' आणि 'गुब्बु' अशी सुटसुटीत नावं

पंखांना क्षितिज नसते, त्यांना फक्त झोपेच्या कवेत मावणारे आकाश असते.

झाली. लुडु आणि गुब्बु जन्मतःच आपल्या आईला मुकले होते, पण आईचा स्पर्श आठवून अजूनही बिचारे केविलवाणे होत होते. त्यांच्या आईच्या जागी त्यांनी आपल्याला स्वीकारावं म्हणून थोरल्याचे सारे शास्त्रोक्त प्रयोग चालले होते.

त्या दिवशी जेवणाच्या टेबलाजवळ मोठा आला तेव्हा नाक मुरडून मी म्हटलं - 'अरे, चार दिवस झाले!' एकच एक कपडे घालून बसलाहेस ! धुवायला टाक! नादृष्ट कुठचा!

'आई, या गूझलिंगना आपल्या आईची ओळख होणं आवश्यक असतं. बिचारी अनाथ गूझलिंग त्यांच्या आईच्या जागी मला स्वीकारीपर्यंत मी हेच कपडे अंगावर ठेवले पाहिजेत.'

'ईSSगं बाई !'- पोळी वाढता वाढता काकू म्हणाल्या.

'खरंच काकू ! ही गूझीची पिल्लं कपड्यांचं इम्प्रेसन जपतात. माझा आवाज ओळखीचा होईपर्यंत मी कपडे बदलू शकणार नाही.' -

चिरंजीवांनी फक्त पिल्लं आणली नव्हती तर त्याबरोबर आवश्यक ती शास्त्रीय माहितीही जमा केलेली दिसत होती. 'या पिल्लाची वाढ आईच्या पंखाखाली उबेत होते. म्हणूनच मी त्यांना या स्वेटरच्या उबेत ठेवतो. गंमत सांगतो काकू तुम्हाला, रात्री पण हाच स्वेटर त्यांना

लागतो.' काल टॉवेल पांघरून टेबल लॅम्पच्या ऊबेला त्यांना ठेवलं तर रात्रभर 'वीSवीS' करत होती. स्वेटरमधे गुंडाळली, तेव्हा शांत झाली!' गुबु आणि लुडुची जोडी चार दिवसांची झाली, तेव्हा एक दिवस इनक्युबेटरच्या पेट्टीत आणखी दोन पिल्लं अंड्याबाहेर येऊन बसली होती!

एक जवळजवळ काळे होते तर दुसरे

करड्या - तपकिरी रंगाचे आणि अंगावर पिवळे ठिपके असलेले! काळ्याला 'ब्लॉकी' आणि ठिपकेवाल्याला 'डॉटी' अशी नावं ठेवण्याचं वाटत होतं; तोच काकूनी मोडता घातला -

'आपली नावं ठेवा रे, हा काळा 'कान्हा' आणि तो 'टिक्का' !'

'कान्हा' आणि 'टिक्का' अंड्याच्या आतून धडका मारत होते, तेव्हापासूनच

एक दिवस अचानक, घरी माझ्या पक्षी आले कुणी जन्मांतरिचे दुरुनी, आज सगे होऊन गेले

सारेजण इनक्युबेटरच्या भोवती घोटाळत होतो. जन्मसोहळ्याच्या प्रत्येक टप्प्याचे साक्षी होतो. अंड्याला पडलेली पहिली चीर, मग आतून डोकावणारी पिवळी चोच... मग बाहेर येऊन धपापत श्वास घेणारे चिमुकले रेशमी गोळे ! कान्हा टिक्का यांच्या पाठोपाठ तिसरेही जन्मले ते रेशमी बिंड्यासारखे म्हणून 'बिंडा' ! नव्या भावंडांच्या जन्माबरोबर लुडु आणि गुब्बु या थोरल्यांनी 'वँड वँड' करून घर डोक्यावर घेतलं... त्यांच्या दंग्यात छोटी खारोटी 'रामकली' हीही सामील झाली. चक् चक् करत, शेपटी झुकवत नाचत, तीही या झाडावरून त्या झाडावर, या बालकनीतून त्या बालकनीत घरातल्या नव्या जन्मोत्सवाची बातमी देत फिरत होती ! होऽ ! 'रामकली' हे नावही काकूच्या आवडीचं!

इनक्युबेटरमध्ये आता एकच अंडे ऊब खात पहुडलं होतं... पण बहुधा आपल्या भावंडांच्या आवाजानं त्यालाही लवकरात लवकर बाहेर येण्याची उतावळी झाली असावी. आपल्या चिमुकल्या शक्तिनिशी तेही आतून अंड्यावर धडका देऊ लागलं... 'टक् टक्...' ! 'मला बाहेर काढा. मलाही घ्या ना तुमच्यात खेळायला!' त्याची उत्सुकता स्पष्टपणे म्हणत होती!

प्रत्येक वेळी मुलं मला घाईघाईने बोलावून घेत - 'बघ, येतोय ना ऐकू आवाज. 'टक् - टक् ...!' आतल्या जीवाच्या अधीरपणामुळं एक-दोनदा तर अंडं पेटीतल्या पेटीत गडगडत गेलं!'

खरोखरीच नव्या जीवाचा जन्मसोहळा ही परमेश्वराची सर्वात अगाध लीला आहे! बीजातून फुटणारा मोड, मोडाला फुटलेली पानं... चिमुकल्या जोडलेल्या हातांसारखी, झाडावर उगवणारी कळी, कळीतून उमलणारं गंधमधूर फूल, फुलातून फळाची निष्पत्ती... फळांचे

विविध रूप - रस - गंध... किती कष्ट घेतले असतील विधात्यानं ही अफाट जीवसृष्टी 'प्रोग्रॅम' करण्यासाठी!

'वीऽवीऽ..' अंड्यापासून क्षीण आवाज आला. अंडं इकडून तिकडं गडगडलं आणि याक्! नुसता चिकड गुंडा!

'सगळे दंगा करताहेत ! लेकाच्याला दम धरवेना! - धाकटा पेटीवर चापट मारत म्हणाला.

'गडबड गुंडा, चिकट गुंडा!' बिंडाच्या जोडाला हा 'चिकट गुंडा' - पुढे चिकू!

चिकू गडबड करून बाहेर आला खरं पण त्याचं निम्म अंग अजूनही कवचामधे चिकटलेलं होतं. अन् चोच उघडण्याइतके त्राण त्याच्या अंगात नव्हते. त्याला भरपूर झोपेची आवश्यकता होती. कवच फोडण्याचे इतके श्रम झाले होते की त्याची नाजूक काया थकून गेली होती. दोन दिवस त्याला इनक्युबेटरमध्येच झोपून राहावं लागलं.

दोन दिवसांच्या विश्रांतीनंतर त्याला बाहेर काढलं, तेव्हाही भिजलेल्या लोकरीच्या गुंड्यासारखा तो दिसत होता. थोरल्यानं आपल्या स्वेटरनं त्याचं नाजूक अंग काळजीपूर्वक घासून काढलं. तेव्हा कुठे त्याच्या अंगावर अजूनही चिकटून बसलेली अंड्यांची टरफलं सुटली आणि त्याची मऊ - रेशमी लव फुलारली ! आता तो 'चिकट गुंडा' राहिला नाही; पण गडबड गुंडा होताच. आपल्या थोरल्या भावंडांच्या बरोबरीनं दंगामस्तीत भाग घ्यायला स्वारीला सतत सुरसुरी असे!

'आपण यांना कापसानं दूध पाजू या?' एकदा मी विचारलं.

'आई, हे जंगली पक्षी आहेत. यांची आई यांना भरवत नाही. पहिले अठ्ठेचाळीस तास तर ती योक्कर म्हणजे

पिवळ्या बलकावरच राहतात. मग त्यांची आई आपल्या चोचीनं खाण्याच्या पदार्थाकडे फक्त निर्देश करते.

मग एका सकाळी सगळी पलटण घेऊन दोघे घरासमोरच्या हिरवळीवर पिल्लांच्या शिकवणीसाठी गेले. अंगठा आणि तर्जनीला पिवळ्या प्लॅस्टिकची वेष्टनं लावून चोचीप्रमाणे थोरला गवताची तुरेदार पांढरी, पिवळी फुलं खुडून दाखवत होता. पण एकानंही त्याला तोंड लावलं नाही. उलट, 'क्वॅक..' करत प्रत्येकजण तोंड वेंगाडत निघून गेला!

दोन - तीन तास जंग-जंग पछाडूनही खट्याळ पोरांनी दाद दिली नाही. तेव्हा दोघे कंटाळून, सगळी पिल्लावळ घेऊन घरात आले. दोघांना सडकून भूक लागली होती. दोघं काकूच्या हातची गरम गरम पोळी-भाजी खात असताना इकडे सहाहीजण काकूच्या कोथिंबिरीवर आणि लेट्यूसवर तुटून पडले. लक्षात येईपर्यंत काकूनी लावलेले वाफे पार साफ झाले होते.

'दिसतात एवढीशी! पण दुष्काळातनं आल्यासारखी लबालबा हादडताहेत! मेल्यांनी माझी मेहनत मातीत घातली!' काकू चिडलेल्या पाहून दोघे हसत बसली. तर त्यांची सारी पलटण 'व्यँड व्यँड' करीत काकू भोवती वेडावण्या दायवत फिरत होती. आगीत तेल ओतत होती!

'थांबा मेल्यांनो ! उद्याच तुमचा रटारटा रस्सा शिजवून टाकते !' यावर पोरे आणखी खिदळू लागली ! काकूऽ तुमची धाव रुचिरापर्यंतच ! तुमच्या रुचिरात बदकाचं फतफतं कसं करायचं ते दिलं असेल तर पाहा!' मोठा म्हणाला.

'तुमचं काही खरं नाही लेकाच्यांनो! उद्या निम्म्यांची चटणी आणि निम्म्यांचं भरीत होईल बघा!' धाकटा

ढवळे ढवळे ढग खवल्यांचे, निळीत वळती इवले इवले सरी ओवल्यागत ओघळती, हरळीवरती निळसर बगळे

पिल्लावळीला आपल्या हातात गोळा करीत म्हणाला.

दिसामाजी पोरं वाढत होती. बागेत तर त्यांचा मुक्त संचार होता. आठवडाभरात सगळी चांगली गुबगुबीत झाली. आकारानं आणि वजनानंही दुप्पट झाली. हळूहळू त्यांच्यातला फरकही नाहीसा झाला आणि सगळी एकसारखीच दिसायला लागली पण मुलं मात्र त्यांना त्यांच्या नावानंच ओळखत होती. 'बिंडा' म्हटलं की बिंडा आज्ञाधारकपणे येत असे आणि 'चिकू' म्हटलं चिकट गुंडा चुकारपणे दूर पळून जात असे!

'कशी काय तुम्हाला ओळखता येतात रे तुमची ही पोटी?' काकू म्हणत.

त्यावर मुलं म्हणत - 'काकू, प्रत्येकाला त्याचा असा चेहरा आहे. त्याचा त्याचा असा खास वेगळा आवाज आहे.'

योग्य वेळ येताच मुलांनी पिल्लांना आमच्या आवारातल्या पोहण्याच्या तलावात उतरवलं... पाण्याची सवय व्हायला हवी ना! थोरल्यांनं पाण्यात उभं राहावं आणि धाकट्यांनं काठावर... मग एकेकजणानं धाकट्याच्या तंगड्यामधनं 'व्कॅक व्कॅक' करीत पाण्यात उतरावं, असा खेळ चालत असे. आपलं महत्त्वं वाढवण्यासाठी धाकटा चिकू पाण्यापाशी येई मग 'व्कॅक...' करून छाती पुढे काढून आपल्या फेंगाड्या पायांनी दूर पळून जाई... मग धाकट्याच्या तंगड्यामधून पळत पळत पाण्यात सूर मारे. पण त्याची सारीच तऱ्हा वेगळी ! तो आपलं बूड वर करून चोच पाण्यात बुडवून तरंगायचा!

पाण्यातल्या पक्ष्यांसाठी निसर्गानं खास सोय केलेली आहे. त्यांच्या शेपटीच्या वर तैलग्रंथी असतात. ज्यांच्या साहाय्यानं हे पक्षी आपल्या शरीरावर तेलाचा लेप लावून घेतात आणि आपलं

शरीर 'वॉटरपुफ' करतात. या रानबदकांच्या बाबतीत या तैलग्रंथीची पिल्लं काही आठवड्यांची होईतो कार्यरत होत नाहीत. तोपर्यंत त्यांची आईच आपल्या पिसांनी पिल्लांची रेशमी लव घासून त्यांना तेलमालीश करायचं काम करते. आमच्या या पिल्लांची 'आई' झालेल्या थोरल्यांनं आपल्या सुप्रसिद्ध सवेटरनं ते काम करायचा प्रयत्न केला, पण त्याला ते फारसं साधलं नाही; त्यामुळे प्रत्येक वेळी जलक्रीडा करून आली की ही पिल्लं भिजलेल्या मांजरीच्या पिल्लांसारखी केविलवाणी दिसायची!

जेमतेत तीन-चार आठवड्यांची होतात नू होतात तो पिल्लांची वाढ इतकी झपाट्यानं होऊ लागली की आमचा पोहण्याचा तलाव सर्वांना एका वेळी अपुरा पडायला लागला. सगळे पाण्यात उतरून पोहायला लागले आणि आपले पंख फडफडवून पाणी उडवायला लागले की काठावर उभा असेल त्याला नखशिखान्त भिजवून टाकत.

आसपाचा परीसर त्यांच्या आता चांगलाच परीचयाचा झाला होता. सुरुवातीला टेकडीवर किंवा नदीकाठी फिरायला जाताना मोठा पुढे आणि मागनं

ही पलटण असे. आता मात्र ही टारगट पलटण पुढे आणि त्यांना आवरण्यासाठी ही दोघं मागनं धावत होती.

पिल्लांच्या अंगावरची मऊ मुलायम रेशमी लव जाऊन त्या जागी मोठे बळकट पंख फुटले होते. पिल्लं कसली? आता ती चांगली पुरी वाढलेली होती. त्यांच्या हालचालीत दिवसागणिक नवा उत्साह, नवं चैतन्य येत होते. आजारपणात दोघे भाऊ पिल्लांचं एकदिलानं करीत होते. वेळोवेळी पिल्लांना घेऊन डॉक्टरांकडे पण वाऱ्या करीत होते!

तेवढं सोडलं तर पिल्लांची दिवसेंदिवस लक्षणीय प्रगती होत होती. त्यांच्या नैसर्गिक प्रवृत्ती हळूहळू प्रकट व्हायला लागल्या.

मुलांनी त्यांना बाहेर फिरायला नेलं की आता सगळीजण अनावर होऊन धावत सुटत आणि आले बळकट पंख फडफडपत सुटत. त्यांना आता आकाशाचे वेध लागटाला लागले होते. आता त्यांच्या कलकलाटात एक नवाच शब्द ऐकायला यायला लागला होता. तो म्हणजे 'गॅक!' पंख अनावरपणे फडफडवत ते म्हणायचे 'गॅक... गॅक!' बहुधा 'आम्हाला उडायचेय Let's Fly!'

पक्ष्यांचा थवा गेला उडून रानात तळ्यासाठी थेंबार्थेंबी झाडाच्या पानांत

मोठ्यांना मला जेव्हा हे सांगितलं, तेव्हा मी म्हटलं - 'आपल्या घराच्या हिरवळीवरच उडू देत त्यांना!'

'छे:!! आई, ही जंगली बदकं आहेत त्यांना विमानासारखं ऐसपैस Run Way' लागतो!

मग शेजारच्या मोकळ्या प्लॉटमध्ये पक्ष्यांचा उडण्याचा सराव सुरू झाला! थोरला पुढे धावत असे, तर धाकटा मागे थांबत असे. आपले पंख फडफडवून सारी पलटण थोरल्याच्या मागे धावत असे अन् मग अलगद आकाशात उड्डाण करीत असे. अजून त्यांच्या पंखांची पुरेशी वाढ झालेली नव्हती.

थोरल्याला आता सायकल घेऊन त्यांच्याबरोबर धावावे लागे. ती आता अधिक अधिक उंचीवरून उडू लागली होती. सुरुवातीला घरं, टेलिफोनच्या तारा, विजेच्या तारा यांची आम्हाला भीती वाटे. या धोक्यापासून सावध करण्यासाठी त्यांची खरी आई त्यांच्याबरोबर नव्हती! परंतु सुदैवानं हे सगळे धोके टाळायला ही मंडळी आपोआप शिकली!

दररोज उडण्याचा नवा पल्ला गाठताना पक्ष्यांच्या दमदार पंखांना वाटत असलेली आकाशाची अनावर ओढ आम्हाला जाणवत होता. निसर्गतःच मुक्त असलेले हे पक्षी स्वातंत्र्याच्या अनिवार उर्मींना एक ना एक दिवस प्रतिसाद देतील आणि मग या अंगणात त्यांची वस्ती राहणार नाही...! या कल्पनेने आम्ही सारे मधूनच उदास होत होतो. असं असलं तरी अजूनही पक्ष्यांना घराची ओढ होती...! उंच भरारी मारून आल्यानंतर सहाहीजण एक एक करत जमिनीवर उतरून येत आणि आवेगानं

थोरल्याच्या छातीवर झेप घेत, त्याच्या कुशीत शिरत.

हे पाहिलं की वाटे, 'इतका जीव लावू नका रे... उदया उडून जाल तर जड जाईल आम्हाला!!'

एक दिवस नदीकाठी फिरायला गेलेल्या त्या पक्ष्यांनी परत फिरायला नकार दिला. थोरला आणि धाकटा दोघेही त्यांच्या विणवण्या करून थकले!

.. उंच झाडावर सहाही जण हटून बसले... इतके की त्यांच्याकडे बघायचं देखील ते टाळत होते!.. तिन्हीसांजा झाल्या... अंधार पसरत चालला. तरीही परतीची चिन्हे दिसतात. अखेर जड पावलांनी, पडलेल्या चेहऱ्यांनी दोघं घरी परतले.

ती रात्र थोरल्यानं अंधरुणावर तळमळत घालवली, तर धाकटा वारंवार खिडकीजवळ उभा राहून अंधारात बघत होता. गेले चार महिने हे पक्षी आमच्या कुटुंबाचा अविभाज्य भाग बनून राहिले होते. थोरल्यानं तर त्यांची आई होऊन त्यांना आपल्या कुशीत लहानाचं मोठं केलं होतं.

पहाटे पहाटे आम्हा सर्वांनाच डोळा लागला. तोच पंख फडफडवत सहाहीजण अंगणात उतरून आले. आम्ही चकित होऊन अंगणाकडे धावलो. एकेकजण आवेगानं थोरल्याच्या अंगावर झेपावलं. कुणी त्याच्या मांडीवर चढून छातीवर डोकं घासतंय, तर कोणी गालाला गाल घासतंय. आनंदातिशयानं आणि भावनावेगानं थोरल्यानं हिरवळीवर लोळण घेतली आणि सर्वांना कडकडून मिठित सामावून घेतलं. नकळत डोळे पाझरू लागले!

- पण आम्हाला भविष्य कळून चुकलं होतं. हे पक्षी फार काळचे पाहुणे नाहीत. सप्टेंबर संपेल ... त्याबरोबर पावसाळा संपेल. हिवाळा सुरू होईल. आणि यांचे भाईबंद आकाशातून स्थलांतराच्या गडबडीत दिसतील. एक दिवस हेही एखाद्या काफिल्यात सामील होतील... आणि हरवून जातील. आपल्याला ओळखताही येणार नाही, कोण गुब्बु आणि कोण चिक्कू ते! त्यांनाही ही नावं स्मरणार नाहीत...!

किती वर्षे झाली या गोष्टीला? पण अजूनही हिवाळ्याच्या दाट धुक्यातून रानपक्ष्यांच्या माळा उडत चाललेल्या चालल्या की मी आशेनं बघते... सहाजणांची बाणाच्या टोकाच्या आकाराची माळ उडत चालली आहे का?

... यातला पुढे उडणारा नक्कीच शहाणा, समंजस गुब्बु असणार.. आणि मागे रेंगाळणारा, रांग सोडून आमच्या घराकडे जावे का, अशा विचारात असलेला नक्कीच आमचा नाठाळ चिक्कू...!

मी कल्पना करत असते.. पक्ष्यांची माळ छायेसारखी दूर जात धुक्याच्या अभ्राआड दिसेनाशी होते... नकळत डोळ्यांवर जमा झालेलं धुकं पुसण्याच्या निमित्तानं माझा पदर डोळ्यांकडे जातो...!

(आधारित)

- सुहासिनी देशपांडे
३, पुण्यश्री अपार्टमेंट,
रस्ता क्र. ७, डहाणूकर कॉलनी,
कोथरूड, पुणे २९

अनागताने येथे यावे, तोडून बंधन कल्पांताचे युगायुगांच्या बंधनातुनी, माणुसकीचे जुळवित नाते

दुपारची बाराची जेवणाची वेळ, भूक सपाटून लागलेली. तशातच स्वयंपाकघरातून पुलावाचा घमघमाट आणि भरल्या वांग्याच्या भाजीचा वास यावा मग तर पोटात भुकेचा डोंब अधिकच उसळतो. आई कधी जेवायला बोलावते असं होऊन जातं. पानातला एकेक पदार्थ पाहून तोंडाला पाणी सुटतं. मिटक्या मारत, आईच्या स्वयंपाकाची तारीफ करत केव्हा आकंठ होत समजतही नाही. वामकुक्षी झाल्यावर कधी कधी मनात विचार येतो की, आई स्वयंपाकात नक्की कोणते आणि किती पदार्थ घालते म्हणून आईचा स्वयंपाक एवढा चवदार व्हावा. एवढंच नव्हे तर प्रत्येक पदार्थाला विशिष्ट चव, स्वाद, रंग अगदी तंतोतंत. एकदम 'परफेक्ट!' तोंडाला पाणी आणणारं, आणि पदार्थ पाहता क्षणी गट्टम करावासा वाटणारा! हे सगळं वनस्पतींमुळे होतंय हे सांगितल्यावर प्रथमदर्शनी विश्वास बसणार नाही, पण ते अगदी खरंय!

तिखटामिठाचा पदार्थ करायला, भाजी करायला फोडणी लागतेच, फोडणी म्हटलं की प्रथम तेल आलंच! तापलेल्या तेलात मोहरी टाकली की, तिचा थयथयाट सुरू होतो. तडातडा उडायलाच लागते. आणि थोड्या वेळानं शांत होते. मोहरी म्हणजे नक्की काय आहे? मोहरी म्हणजे फळातल्या बिया. या बिया दोऱ्यापेक्षा जाड पण बारीक, नाजूक शेंगेत असतात, तिथला

कांचनगंगा गंधे

शेंगेचा भाग किंचित् फुगीर, तट्ट झालेला! मटारच्या शेंगेपेक्षा कितीतरी बारीक आणि वेगळी, मटारच्या टरफलात दाणे चिटकून बसवल्यासारखे दिसतात पण मोहरीच्या टरफलात दाणे चिटकून बसत नाहीत. दोन टरफलांच्या मध्यभागी एक पार्टीशन असतं, या दांड्यावर मोहरीचे दाणे असतात. या दाण्यांचं रक्षण दोन्ही टरफलं करत असतात आणि तो दांडा त्यांना 'आधार' देत असतो. पण हा दांडा 'खरा' नसतो, वनस्पतीशास्त्रज्ञांनी या दांड्याला 'रेप्लम' नाव दिलंय तर शेंगेला 'सिलिक्वा.' शेंग पूर्ण पक्क झाली

मोहरी

की खालून वर देठापर्यंत उकलली जाते आणि दांड्यावरचे मोहरीचे दाणे दिसायला लागतात. दांडा

आपण शाळेतून परत येतो. 'आई मला भूक लागली, भूक लागली,' अशी आईच्या मागे भुणभुण लावतो. त्याच वेळी स्वयंपाकघरातून कांदे - पोह्यासाठी केलेल्या फोडणीचा खमंग वास येतो. या वासाने भूक आणखी चाळवते. या फोडणीचा इतका खमंग वास कशामुळे येतो याचा तुम्ही कधी विचार केला आहे का? नुसत्या फोडणीलाच नाही तर आपल्या एकूणच अन्नाला हिंग, मोहरी, लवंग, मिरी, हळद असे अनेक पदार्थ स्वाद आणत असतात. वनस्पतीशास्त्राच्या दृष्टीनेही या पदार्थांना खूप महत्त्व आहे. आपल्या रोजच्या जेवणात हे पदार्थ अगदी आपल्याला लागतात, पण आपल्याभोवतीच्या पदार्थांची माहिती घेण्याची उत्सुकता आपण दाखवतो का? शास्त्रांचा अभ्यास केवळ परीक्षेपुरताच करायचा नसतो, तर त्याचे उपयोगन करून आपण आपल्या अवती-भवती भोवती जे जे पाहतो त्याचा जिज्ञासेने अभ्यास करायचा असतो. डॉ. कांचनगंगा गंधे यांनी त्यांच्या 'नित्योपयोगी वनस्पती' या प्रस्तुत लेखात, आपल्याला अशाच नित्य वापरातील वनस्पतींचा परिचय खुमासदार भाषेत करून दिला आहे.

हळूहळू वाळतो आणि मोहरीचे दाणे त्यापासून अलग होतात. फोडणीतलं मोहरीचं तडातडा उडणं थांबलं की पदार्थांना वास येण्यासाठी त्यात हिंग टाकतात. हिंगाचे खडे बारीक कुटून, त्याची पूड करून फोडणीत टाकली जाते. हिंगाचं झाड चार-पाच वर्षांचं झालं की जमिनीतल्या कंदाला (खोडाला) आणि मुळ्यांना थोड्या खाचा पाडतात. त्यातून आतला 'चीक' बाहेर येतो. हा चीक वाळतो आणि त्याचे खडे

दूरदूर दाटतात सूर, पाखरांचे थवे किलबिलत असतात स्वप्नांची झुंबरं प्रत्येक पाऊलाला बावरून टाकतात.

तयार होतात. या चीकाचा रंग तपकिरी, काळपट असल्याने हिंगाचे खडेही त्याच रंगाचे दिसतात. ह्या चीकाला एक प्रकारचा उग्र वास येत असल्यामुळे वनस्पतीशास्त्रज्ञ त्याला 'असाईफोइटिड' (फोईटिड म्हणजे उग्र वास!) म्हणतात. इंग्रजी भाषेत त्याला 'डेव्हील डंग' तर रसायनशास्त्राच्या भाषेत तो आहे 'ओलिओ गम् रेझीन.'

हळद

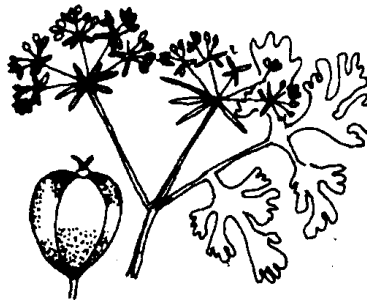
हळदीमुळे पदार्थांला रंग येतो. हळदीचे कंद जमिनीत असतात. हळदीचं हे जमिनीतलं खोड दिसतं आल्याच्या खोडासारखं, पण ते थोडं नाजूक असतं आणि त्याचा रंग बाहेरूनही केशरी पिवळसर दिसतो. कंद जमिनीत पसरत वाढत जातात. हळदीचा ओला कंद आतून केशरी पिवळा धमक दिसतो. पावसाळ्यात जमिनीतला कंद वाढतो, त्याला वरती कर्दळीच्या पानांसारखी पानंही फुटतात आणि पावसाळ्यातच हिरव्यागर्द पानांमधून दीपमाळेसारख्या खाचा असलेला लाल दांडा बाहेर येतो, त्यातून पांढरी-पिवळी फुलं बाहेर येतात. रानहळदीला लाल दांडा बाहेर येतो. फुलं येऊन गेली की पानं पिवळी पडतात, जमिनीतले कंद हळद करण्यासाठी तयार झालेले असतात. हे कंद जमिनीतून खणून

बाहेर काढतात आणि ते जमिनीत खड्डा खणून किंवा पातेल्यात घालून उकडतात, नंतर कंद वाळवून त्याची हळकूंड तयार करतात.

पुलावचा घमघमाट असो नाहीतर भाजीचा खमंगपण तो येतो धने, जिरं, दालचिनी, मिरे, लवंग आणि तमालपत्रामुळे!

धने आणि जिरं एकाच कुळातले म्हणजे कोथिंबिरीच्या (अंबेलिफेरी) कुळातले! दोघांची फुलं खूप बारीक, पांढरे ठिपके जवळजवळ आणि छत्रीसारख्या आकारात बसविल्यासारखी, धने म्हणजे कोथिंबिरीची फळं. छोटे गोलाकार, कंगोरे असलेल्या मण्यांसारखे. फळं आतल्या दोन अंकुरांना (बियांना) खूप जपतात. फळं सहसा लवकर उकलत नाहीत. फळं उकलली तरी बियांभोवती आवरण कायम राहातं. धण्याला सुगंधी पण मंद वास येतो तो त्यात असलेल्या 'उडाऊ तेलामुळे.'

जिरं लांबट, चिंचोळे असते. आणि त्यावरही कंगोरे असतात. पण धण्यावरचे आणि जिऱ्यावरचे कंगोरे वेगवेगळे दिसतात.

धने

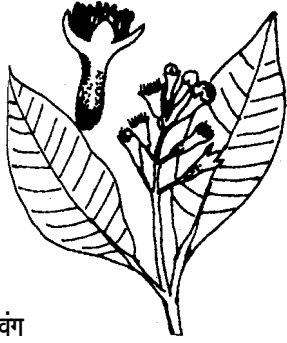
जिरे

जिऱ्याच्या फळाच्या सालीत 'तेलधारी नळ्या' असतात. या नळ्यात 'उडाऊ तेल' असते. धने आणि जिऱ्यात वेगवेगळ्या प्रकारचे उडाऊ तेल असल्यामुळे त्यांचे वास आणि स्वादही वेगळे असल्यामुळे पदार्थांना छान स्वाद येतो.

पदार्थांला तिखट चव येते ती दालचिनी, तमालपत्र, लवंग आणि मिऱ्यामुळे. तमालपत्र म्हणजे दालचिनी वृक्षाची पानं असली तरी 'अस्सल तमालपत्राचे' वृक्ष वेगळे असतात. दोघांचे आडनाव 'सिन्नमोमम्' पण नाव मात्र वेगळी! दालचिनीचं झिलॅनिकम् तर तमालपत्राचं 'तमाला!' आपल्या सालीचा आणि पानांचा उपयोग मसाल्यात व्हावा म्हणून दालचिनी 'तमाला' सारखी पानं वाढवते, अगदी सहीसही नक्कल करते! पण वरून सारखी दिसली तरी दालचिनीच्या पानांना 'तमाला' सारखी चव आणि वास नसतो. तमालाची 'तयार' पानं चिवट, कुरकुरीत असली तरी वरून तुकतुकीत, चकचकीत दिसतात. पुलावामध्ये इतर पदार्थांबरोबर जास्तच चकचकीत दिसतात. दिसतात. चांगल्या वासाची आणि स्वादाची तमालपत्र तयार होण्यासाठी वृक्ष तब्बल ८ ते १० वर्षे वयाचा व्हायला लागतो. पण एकदा तमालपत्राचा वृक्ष बहरात आला की तो शंभर वर्षांपर्यंत

पानात छंद धुमसतात, झाडे गाऊ लागतात पिवळ्या बांबूंच्या गीतगंगेत पक्षी बुडून जातात

सतत पानं देत राहतो. जसा दालचिनीचा वृक्ष 'अस्सल तमालपत्राची नक्कल' करू पाहतो तसा तमालपत्राचा वृक्षही दालचिनीच्या वृक्षाची नक्कल करू पाहतो पण 'अस्सल दालचिनी' तिच्या स्वादावरून आणि तिच्या सालीच्या 'पोतावरून' ओळखता येते. दालचिनी म्हणजे झाडाची 'अंतर्साल.' 'तमालपत्रा' प्रमाणेच दालचिनीचा वृक्षही १० वर्षांनंतर 'अस्सल दालचिनी' द्यायला लागतो. 'अंतर्साली'चा स्वाद, चव टिकवण्यासाठी की काय सर्वात बाहेरची साल सहसा गळून पडत नाही. दालचिनी मिळवण्यासाठी बाहेरची साल हळूहळू काढावी लागते. 'अंतर्साल' काढताना ती शक्यतो तुटणार नाही, जास्तीतजास्त लांब निघावी म्हणून आपले बरेच कौशल्य पणाला लावायला

लवंग

लागते. १ मीटर किंवा त्यापेक्षा जास्त लांब अंतर्साल निघाली तर त्या दालचिनीला 'क्वीलस्' म्हणतात. आणि अंतर्साल वेडीवाकडी वाटोळी निघाली की त्याला 'फिदरिंग्ज' म्हणतात.

लवंग म्हणजे 'कळीचा अवतार!' आपण रोजच्या व्यवहारात जी लवंग वापरतो ते फळ नसून न उमलेली, वाळवलेली 'कळी' आहे हे सांगितलं तर कदाचित् खोटं वाटेल, पण लवंगेचा उभा छेद घेतला तर तिच्या दांड्यात दोन कप्पे दिसतात त्यात फलधारणा झाल्यावर बिया तयार होतात. एकेका झुबक्यात दहा ते पन्नास कळ्या असतात. प्रथम या कळ्या हिरव्यागार असतात. चार पाच महिन्यांत कळ्यांचा रंग पालटतो, त्या लालसर होतात. कळ्या लाल झाल्या की महिन्याभरात त्या झाडावरून खाली उतरवतात आणि सावलीत किंवा उन्हात वाळवून 'लवंगा' म्हणून बाजारात विकल्या जातात. सात, आठ वर्षांनंतर वृक्षाला पहिला बहर आला तरी खरा बहर वीस वर्षांनंतर सुरू होतो, आणि तो पुढे जवळजवळ ५० वर्षांपर्यंत टिकतो.

पदार्थाला चव आणि विशिष्ट प्रकारचा स्वाद आणणे हा मिरीच्या अंगाचा गुण! पदार्थ तयार होत आला की मिरी घालून २-३ मिनिटे परत शिजत ठेवला तर पदार्थाची लज्जत आणखी वाढते. मिरी ही फळं आहेत. मिरीचे वेल मोठ्या, सावली देणाऱ्या वृक्षांच्या खोडांवर चढवतात. मिरवेल ४०-५० वर्षांपर्यंत जगते. ठराविक वयाची वेल झाली की बोटाएवढे किंवा त्यापेक्षा थोडे लांब फुलाचे तुरे येतात. नंतर परागीभवन होऊन फलधारणा होते आणि फळं तयार होतात. फळं पिवळी झाली की

मिरी

फळांचे तुरे उतरवतात आणि सूर्यप्रकाशात वाळवतात. फळं वाळली की काळी, तपकिरी रंगाची होतात. त्यावर सुरकुत्या पडतात. तेच मिरे. फळं हिरवी असताना काढून वाळवली तर हिरवे मिरे तयार होतात. आणि त्यावरची साल काढून ब्लिचिंग पावडरच्या द्रवणात बुडवून बाहेर काढले आणि वाळवले तर पांढरे मिरे तयार होतात. मिरीचा वेल एक पण त्यापासून तीन-चार प्रकारचे मिरे तयार करता येतात.

मसाल्याला सुवासिकपणा येण्यासाठी त्यात जायपत्री आणि जायफळ वापरतात. तमालपत्रासारखी जायपत्रीची पानं जायफळाच्या झाडाला लागत नाहीत तर जायपत्री हे बियांवरचं आवरण असतं. जायफळात नर आणि मादी अशी दोन प्रकारची वेगवेगळी झाडं असतात. नरफुले खूप लहान असतात. तर मादीफुलांचा गुच्छ ३ ते ६ फुलांचा असतो. याची फळं पिकेतोपर्यंत झाडावरच लटकत राहातात. फळ पिकलं की वरची त्वचा म्हणजे साल फाटते. आत लालजर्द, नारिंगी रंगाचं जाळीदार वेष्टन दिसतं, तीच जायपत्री. त्या वेष्टनाच्या आत फळाची बी असते. ही बी म्हणजेच आपण

वाट झुंजुंमुंजुं होते पीक मावेना शेतात लक्ष पाखरांचे थवे, खेळ मांडती पाण्यात

नेहमी वापरतो ते जायफळ.
जायपत्री आणि जायफळ वेगळं
करण्यासाठी बरेच कौशल्य
लागते. नारिंगी जायपत्री वाळवली
की त्याचा रंग बदलतो त्यामुळे
बाजारात विकायला येणारी
जायपत्री पिवळट तपकिरी दिसते.

मसाल्यातल्या प्रमुख
घटकांपैकी 'दगड-फूल' हा एक
महत्त्वाचा घटक! आतापर्यंत
वर्णन केलेले सर्वच घटक
पुलावामध्ये जसेच्या तसे
वापरतात किंवा भाजीचा मसाला
करायचा असेल तर तेलात तळून
पूड करतात. 'दगड - फूल' मात्र
पुलावामध्ये वापरत नाहीत. पण
त्यात असलेल्या सुगंधी द्रव्यामुळे
मसाल्याला सुगंधीपणा
आणण्यासाठी त्याचा वापर
करतात. पण इतर घटकांपेक्षा
त्याचे मसाल्यातले प्रमाण कमी
असते. वनस्पतीशास्त्राच्या भाषेत

'दगड-फूल' म्हणजे लायकेन.
यात बुरशी आणि शेवाळं
एकमेकांत मिसळून सहकार्यां
राहतात. त्यांचं एकमेकांत
मिसळणं इतकं एकरूप झालेलं
असतं की दोन भिन्न वनस्पती
एकत्र झाल्या आहेत हे सांगूनही
खरं वाटत नाही. शेवाळ्यात
हरितद्रव्य असल्याने ते
सूर्यप्रकाशात अन्न तयार करतं
आणि त्या बदल्यात बुरशी
शेवाळ्याचं रक्षण करते आणि
कर्बग्रहणासाठी लागणारी आर्द्रता
हवेतून शोषून घेते. अशा दोन्ही
वनस्पती सहकार्याने वाढत
राहतात. बुरशी आणि शैवालाची
दगड-फुलात अशी गट्टी
जमलेली असते. पण कोणत्याही
प्रकारचं शेवाळं एकत्र नांदत
नाहीत. दगडफुलात कोणत्या दोन
सवंगड्यांनी एकत्र राहायचं ते
ठरलेलं असतं ! ज्यांचं

एकमेकांशी सांभाळून घेता येतं,
कुणी कुठं राहायचं हे एकमेकांच्या
सहकार्यां ठरतं, हे सगळं पटलं
तरच 'दगड-फूल' तयार होतं.
मसाल्यातल्या इतर घटकांसारखं
याला पान, फूल, खोड, फळ
नसतं! शहाजिरं, मिरची,
अजमोदा, बादीयान यांचाही
समावेश मसाल्यात करतात.
त्यामुळे मसाल्याचा स्वाद आणची
वाढतो.

अबब! मसाला तयार
करण्यासाठी एवढे घटक लागत
असतील तर लागू दे बापडे!
आपण मात्र आईच्या हातचा
पुलाव आणि भरल्या वांग्याची
चविष्ट भाजी खाणंच पसंत करू
या !

- डॉ. कांचनगंगा गंधे
४१/६६७ लोकमान्यनगर
पुणे ४११ ०३०

काम करताना घड्याळ बघू नका... थॉमस अल्वा एडिसन या जगप्रसिद्ध वैज्ञानिकाने

अनेक शोध लावले. त्यांनी एक हजार शोधांची पेटंट्स घेतली होती. म्हणजे त्यांचे संशोधनाचे काम केवढे अचट आणि अफाट असेल नाही का? आणि हे संशोधन ते काही घड्याळ लावून ड्यूटी करणाऱ्या माणसांसारखे नसणारच! एकदा प्रयोगशाळेत गेले की, एडिसन यांना वेळेचे कधीच भान राहत नसे. ते दिवसाचे १८ - २० तास सुद्धा काम करत असत. सतत काम करीत राहणे आणि निसर्गातील रहस्य उलगडून माणसाला सुखी करणे हेच त्यांचे ध्येय होते. तो त्यांचा ध्यास होता. एडिसन यांनी आपला पहिला कारखाना काढला आणि तेथे कामगार नेमले. कारखान्यातील कामगार नेमले. कारखान्यातील काम सुरू झाले. थोड्या दिवसांनी एडिसन यांना असे आढळून आले की, कामगारांचे लक्ष सारखे घड्याळाकडेच असते. त्यासाठी त्यांनी एक युक्ती केली. त्यांनी कारखान्यात एकाऐवजी अनेक घड्याळे बसविली. सर्व घड्याळे एकच वेळ दाखवत नव्हती. त्यामुळे कामगारांचा खूप गोंधळ उडू लागला. साहजिकच त्यांनी घड्याळ बघण्याचे सोडून दिले आणि एडिसन साहेबांचा हेतू साध्य झाला.

एकदा एडिसन यांच्याकडे एक गृहस्थ आले. बरोबर त्यांनी मुलालाही आणले होते. आपल्या मुलाला एडिसन साहेबांनी काही मार्गदर्शन करावे, अशी त्यांची इच्छा होती. त्याप्रमाणे त्यांनी एडिसन यांना मुलाशी चार शब्द बोलावे, अशी विनंती केली. तेव्हा एडिसन यांना त्या मुलाला. 'काम करताना घड्याळाकडे पाहू नकोस.' असा सल्ला दिला.

- संकलन, कविता भालेराव, अँध, पुणे.

हे माळरान, हे डोंगर, ही जंगले, ही शेते, पाने नृणे आणखी फुले, तुजसवे गड्या हा संवाद तयांचा जुळे

निर्मनुष्य होता..!

समुद्रकिनारा आपण अडकलो आहोत त्या ठिकाणापासून किती दूर आहे, आपण समुद्रात नेमकं कुठे आहोत याची बिचारीला काहीच कल्पना नव्हती...! दिवस वर चढत गेला तसतसा हवेतला उष्मा अधिकाधिक वाढू लागला. तहानेनं ग्लॅंडाचा जीव अगदी कासावीस होऊन गेला...

इकडे, रात्री बऱ्याच उशिरापर्यंत शोध घेऊनही ग्लॅंडा समुद्रात कुठे आढळली नाही तेव्हा रॉबर्ट निराश मनानं अगदी हताश अवस्थेत आपल्या घरी परतला. ग्लॅंडा समुद्रात जिथे अडकली होती. त्या स्थानापासून पूर्व दिशेकडे तीस किलोमीटर्स अंतरावर असलेल्या त्याच्या होमोसासा या गावात शोध पथकाचे लोक एकत्र जमले होते आणि आता पुढे काय करायचं याबद्दल त्यांच्यामध्ये विचारविनिमय चालला होता. इतके तास उलटल्यानंतर ग्लॅंडा आता जिवंत सापडेल ही आशा जवळ जवळ प्रत्येकानंच सोडून दिली होती. तरी पण दुसऱ्या दिवशी, उजाडल्यावर तिच्या शोधाचा आणखी एक प्रयत्न परत करून बघायचा असं त्यांनी सर्वानुमते ठरवलं. रॉबर्टचीही मनःस्थिती त्या लोकांपेक्षा निराळी नव्हती. तो स्वतः एका रुग्णवाहिका दलात नोकरीला होता. त्यामुळे अशा आणिबाणीच्या वेळी माणसाची मनःस्थिती कशी होते, त्याच्या भावना काय असतात, याचं त्यानं अगदी जवळून निरीक्षण केलेलं होतं आणि म्हणूनच ग्लॅंडा आता जिवंत

असेल असं खुद्द त्याला सुद्धा आता वाटत नव्हतं. त्याची अवस्था पाहून त्याच्या वडिलांनी त्याला धीर दिला. “रॉबर्ट! असा घाबरू नकोस. आशा सोडू नकोस. काही काही वेळा मोठ्या विलक्षण गोष्टी घडतात आणि कितीही संकटात असलेला माणूस आश्चर्यकारकरित्या बचावतो. ग्लॅंडाचंही असंच होईल. ती अजूनही जिवंत असेल! काहीतरी चमत्कार घडेल नि उद्या शोध घेणाऱ्यांना ती सापडेल! कुणी सांगावं?”

पण रॉबर्टला आता खात्री वाटत नव्हती. ग्लॅंडा समुद्रात गडप झाल्याला आता कित्येक तास उलटून गेले होते. इतका वेळ अथांग सागरात ती तग धरून राहणं शक्यच नव्हतं. पोहून पोहून ती किती पोहणार? शिवाय रक्ताला चटावलेला भयंकर शार्क माशांचा धोकासुद्धा होताच..! आणि महासागरात तर ते विपुल प्रमाणात असतात..! हा सगळा विचार करून

साहसी सागसकऱ्या

तो आपल्या वडिलांना म्हणाला, “बाबा! तुम्ही म्हणताय त्या चमत्कार - बिमत्कारावर माझा विश्वास नाही. ग्लॅंडा आता जिवंत सापडेल असं मला वाटत नाही.. माझ्या मनाची तयारी आता झाली आहे..” बोलता बोलता त्याचा कंठ एकदम दाटून आला आणि त्याच्या डोळ्यांमधून अश्रू वाहू लागले. सत्त्वपरीक्षेचीच वेळ होती ती ! आणि त्या नेमक्या वेळी एक माणूस अगदी देवदूतासारखा रॉबर्टच्या साह्याला धावून आला.

या माणसाचं नाव होतं डॅंकन मॅक्रे. होमोमासा गावामधला हा एक जुना रहिवासी होता. पन्नास वर्षांच्या या गृहस्थाचा सागरी व्यापाराचा धंदा होता आणि त्यामुळेच तिथल्या आखाती सागरपरीसराची त्याला परिपूर्ण माहिती होती. तिथले प्रवाह कसे वाहतात, सागरी भागात हवामानामध्ये चढउतार कसे होतात, वाऱ्यांची दिशा कशी बदलते नि त्याचा सागरी प्रवाहांवर काय परिणाम होतो या सगळ्यांचा दांडगा अभ्यास नि अनुभव या माणसापाशी होता. ग्लॅंडाबद्दल सर्वांनी आशा सोडली असली तरी या माणसानं मात्र अजिबात आशा सोडली नव्हती.

“परमेश्वरानं दया दाखवली आणि नशीब बलवत्तर असलं तर थोड्याशा गणनाच्या आधारे आपण ग्लॅंडाला शोधून काढू शकू.” रॉबर्टला धीर देत मॅक्रे म्हणाला, “उद्या सकाळ होताच आपण

विज्ञानाचे लाभता वरदान, परिस्थितीचे येता भान । हातून घडते असे कार्य की, होते जे महान ।

तिचा शोध घेऊ. खाडीच्या उथळ पाण्यात बुडून मरण्याची शक्यता कमी असते. शार्कसूसारखे हिंस्त्र मासे पण उथळ पाण्यामुळे खाडीच्या परीसरात सहसा येत नाहीत. माझा असा अंदाज आहे की भरती-ओहोटीच्या चक्रात सापडलेली ग्लॅंडा अदद्यापीही खाडीतच कुठेतरी भरकटत असेल आणि धीर राखून जर ती हातपाय मारत असेल तर अजूनही ती निश्चितपणे जिवंत असेल नि उद्या आपल्याला सापडलेच सापडेल !” साथीदाराला समवेत घेऊन आपल्या एका छोट्या स्पीडबोटीमधून मॅक्रे ग्लॅंडाच्या शोधार्थ खाडीमधून निघाला. आदल्या दिवशी रॉबर्टनं आपली बोट जिथे नांगरली होती, त्या समुद्रातल्या तरंगत्या मार्गदर्शकापाशी पोहोचताच मॅक्रेनं आपल्या बोटीचं इंजिन बंद केलं आणि पाण्याच्या प्रवाहाबरोबर काही वेळ ती जाईल तिकडे वाहू दिली. याप्रकारे त्यानं अगोदर पाण्याच्या प्रवाहाचा अंदाज घेतला. आदल्या दिवशी खाडीमधलं पाणी ८ नोटस् वेगानं वाहात असल्याची माहिती त्याला मिळाली होती. ग्लॅंडानं पाण्यात उडी घेतली होती तेव्हा त्या वेगानं ती कुठे गेली असेल, रात्री ओहोटीचा भर संपल्यावर नि भरतीला सुरुवात झाल्यावर ती किनाऱ्याच्या दिशेनं किती अंतर लोटली गेली असेल याबद्दल त्यानं मनाशी थोडं गणन केलं आणि पाण्याच्या प्रवाहाबरोबर काही वेळ ती जाईल तिकडे वाहू दिली. याप्रकारे त्यानं अगोदर

पाण्याच्या प्रवाहाचा अंदाज घेतला. आदल्या दिवशी खाडीमधलं पाणी ८ नॉटस् वेगानं वाहात असल्याची माहिती त्याला मिळाली होती. ग्लॅंडानं पाण्यात उडी घेतली तेव्हा त्या वेगानं ती कुठे गेली असेल, रात्री ओहोटीचा भर संपल्यावर नि भरतीला सुरुवात झाल्यावर ती किनाऱ्याच्या दिशेनं किती अंतर लोटली गेली असेल याबद्दल त्यानं मनाशी थोडं गणन केलं. त्यातून आता ती वायव्य दिशेला असली पाहिजे असं अनुमान त्यानं काढलं. त्या वेळी वारा पण वायव्य दिशेनंच दहा नॉटस् इतक्या वेगानं वाहात होता. डंकन मॅक्रेनं आणखी थोडा हिशोब केला आणि ग्लॅंडा खाडीत कुठे असेल ते स्थान निश्चित केलं. मग आपल्या बोटीचं इंजिन सुरू करून ती त्या दिशेनं हाकारत आपल्या साथीदारांना तो म्हणाला, “चौफेर नजर ठेवा. समुद्रात कुठे काही चकाकताना दिसलं तर त्यावरून क्षणभरही आपली दृष्टी ढळू देऊ नका. कारण एकदा दिसलेली गोष्ट नजरेच्या टप्प्यातून निसटली तर समुद्रात ती सहसा पुन्हा दिसत नाही.”

मॅक्रेनं ठरवलेल्या दिशेच्या अनुरोधानं त्या छोट्याशा स्पीड बोटीमधून त्यांची ती शोध-मोहीम सुरू झाली. गणन आणि अंदाज यावरच मॅक्रेची सारी भिस्त आता होता. अशा कामी त्यानं वर्तवलेली अनुमानं त्यापूर्वीही कैक वेळा अचूक ठरली होती. क्वचित प्रसंगी समुद्राच्या लहरी प्रवाहांनी चकावल्यामुळे त्याला अपशयदेखील आलं होतं. ग्लॅंडाला

शोधण्यासाठी आतासुद्धा त्यानं हिशोबाचाच ताळमेळ घातला होता, आणि अनुमान धक्क्यावरच आता सारं काही अवलंबुन होतं. अफाट दर्यामधे गळफटलेली व्यक्ती शोधून काढणं हे समुद्रात टांचणी हुडकण्याइतकं अवघड होतं. पण मॅक्रेमध्ये एक गोष्ट फार प्रभावी होती ती म्हणजे जिद्द ! या जिद्दीच्या जोरावरच त्यानं शोध चालू ठेवला. पुढचा अर्धा तास समुद्रात कुठेही काही चकाकताना दिसलं की आपली बोट तो त्या दिशेने हाकारू लागला. पण रिकाम्या प्लॅस्टिकच्या बाटल्या, टिनाची डबडी, खेकडे पकडण्यासाठी समुद्रात लावलेले सापळे अशा सटरफटर वस्तू त्यांना आढळल्या. त्यांची स्पीड बोट समुद्रात बराच वेळ शोध घेत फिरत राहिली. पण ग्लॅंडाचा तपास काही लागेना! चुकीची दिशा धरून आपण तिला मागे टाकून भलतीकडे तर आलो नाही...? एव्हाना ती बुडाली तर नसेल?... मॅक्रेच्या मनात प्रथमच प्रतिकूल विचार येऊ लागले. शोध थांबवून परत फिरावं का? त्याच्या मनात येऊ लागलं. तेवढ्यात त्याच्या एका साथीदाराला दूर समुद्रात काहीतरी चमकताना दिसलं. नेमक्या त्याच वेळी मॅक्रेच्या पण विरुद्ध दिशेला एक चंदेरी वस्तु चमचमत असलेली दिसली. तो चंदेरी रंगाचा मॅकारेल मासा तर नसेल? पण ऑगस्ट महिन्याच्या मोसमात त्या जातीचे मासे या खाडीमध्ये येत नाहीत...! त्याच्या मनात आलं आणि त्यानं आपली बोट त्या दिशेनं हाकारली.

आकाशी एकटी चाले चंद्रकोर, भोवती सोबती चांदण्या चार विरळ ढगाची शालीन चादर, निळ्या वाटेवर पाय अरुवारी

बोटीनं काही अंतर काटलं आणि
अचानक -

समोर समुद्राच्या लाटेतून बाहेर
आलेला एक नाजुक, गोरापान हात
त्या तिघांच्या दृष्टीस पडला.
त्याबरोबर एकजण एकदम
ओरडला, “माय गॉडSS!... ती
बघा तिकडे... ती ग्लेंडाच
दिसतेय.. आणि ती जिवंत
आहेSS!”

“आपण तिला शक्य तितक्या
त्वरेनं गाठलं पाहिजे. कारण
संकटात सापडलेला माणूस मदत
आली आहे असं दिसताच एकदम
गळाठतो. त्याचे हात-पाय
थंडावतात नि शेवटल्या क्षणी तो
बुडण्याची शक्यता असते.” मॅक्रे
आपल्या साथीदारांना म्हणाला
आणि दुसऱ्याच क्षणी त्यानं आपली
स्पीडबोट सुसाट वेगानं त्या दिशेनं
सोडली. ग्लेंडाच्या निकट
पोहोचताच बोटीचं इंजिन त्यानं बंद
केलं. अलगदपणे पाणी कापत बोट
ग्लेंडाजवळ गेली.

कठड्यावरून वाकून मॅक्रेनं
तिचा हात पकडला आणि तिला
पाण्यातून झटकन बोटीवर ओढून
घेतलं. ग्लेंडाचं प्रदीर्घ नि कष्टप्रद
जलतरण अखेर संपलं होतं. ‘थँक्यू
माय गॉडSS! थँक यू व्हेरी मच !’
अस्फुट स्वरात ती पुटपुटली आणि
तिला एकदम रडू कोसळलं. पण ते
अश्रू आनंदाचे होते!... सुरक्षित
सुटका झाल्याचा तो आनंद होता.
तिचा अवस्था बघून तिला
वाचवणाऱ्यांचे डोळेही पाणावले.
अतिश्रमांमुळे आलेल्या थकव्यामुळे
ग्लेंडाला ग्लानी आली होती. तिचा
संबंध देह थरथरत होता. म्हणून त्या

तिघांनी एक मऊ उबदार ब्लँकेट
तिच्याभोवती लपेटलं. आपल्या
डाव्या अंगठ्यात घातलेली
विवाहमुद्रिका तिनं मुठीत घट्ट
धरून ठेवली होती.

“माझा... माझा पती... रॉबर्ट
कुठे आहे? मला... मला त्याला
भेटायचंय.” तिच्या सुकलेल्या
ओठांमधून कसेबसे शब्द बाहेर
पडले.

“तो अगदी सुरक्षित नि सुक्षेम
आहे आणि तोदेखील आपल्या
बोटीतून तुझाच शोध घेतोय.”
मॅक्रेनं तिला धीर देत सांगितलं.

परतीच्या प्रवासात ती पहिली
बोट त्यांना दिसली ती रॉबर्टचीच
होती. मॅक्रेची स्पीड बोट त्याच्या
बोटीनिकट गेली तेव्हा आपल्या
पत्नीला सुखरूप पाहून रॉबर्टला
इतका आनंद झाला की त्या भरात
त्यानं आपल्या बोटीतून त्या छोट्या
स्पीडबोटीत चक्क धाडकन उडी
ठोकली. त्याच्या त्या उडीमुळे ती
छोटी स्पीडबोट एका बाजूला
कलत केवढ्यांदा तरी हेलकावली.
पण रॉबर्टला त्याची तमा नव्हती.
लेनॉन पती-पत्नीची पुनर्भेट झाली
होती...!

जगण्याची तीव्र आशा आणि
संकटाशी झुंजण्याची चिवट जिद्द
या दोन गोष्टींच्या बळावर ग्लेंडा
वीस तासांहून अधिक वेळ समुद्रात
एकटीच पोहत होती! अतिश्रमांमुळे
आणि पिण्याच्या पाण्याच्या
अभावामुळे तिचं वजन वीस पौंडांनी
धटलं होतं. अंगावर असंख्य जखमा
झाल्या होत्या. सतत वीस तास
पोहण्याच्या ताणामुळे तिला भयंकर
अशक्यता आली होती.

होमोसासाला परतल्यावर
डॉक्टरांच्या देखरेखीखाली तिला
हॉस्पिटलात पूर्ण विश्रांती घ्यावी
लागली, तेव्हा कुठे तिची प्रकृती
पूर्ववत झाली आणि ती ठणठणीत
बरी झाली. ती आपल्या घरी
परतली तेव्हा तिच्या मित्र-
मैत्रिणींनी कुत्र्याचं एक नवं पिल्लू
तिला भेट दिलं. रॉबर्टसाठी विकत
घेतलेलं घड्याळ त्या वर्षीच्या
ख्रिसमसमध्ये ग्लेंडानं त्याला भेट
म्हणून दिलं. ती खास भेट रॉबर्ट
आता मोठ्या अभिमानानं मिरवतो.
ग्लेंडाला तो गमतीनं ‘साहसी
सागरकन्या’ असं म्हणतो. सतत
वीस तास सागराशी झुंज देऊन
त्याला पुरून उरणान्या ग्लेंडाला
त्यानं दिलेली ही बिरुदावली अगदी
सार्थक म्हणावी लागेल. डंकन
मॅक्रेबद्दल बोलताना रॉबर्ट
म्हणतो, “या देवमाणसाचं
माझ्यावर एवढं मोठं ऋण आहे की
ते मी आजन्म फेडू शकणार नाही.
हा सागरतज्ज्ञ माझ्या साह्याला
आला नसता तर माझी पत्नी मला
जिवंत सापडली नसती. या
माणसाचे आभार मानायला
मजजवळ शब्द नाहीत. केवळ
त्याच्यामुळेच ग्लेंडा सुखरूप
बचावण्याचा ‘चमत्कार’ घडू
शकला...!”

श्री. विजय देवधर
७/१००, कामदा कॉम्प्लेक्स,
हिंदुस्थान स्टोअर्समागे,
चिंचवड, पुणे ३३

अभावास या उरले आहे, एकच आकाशी आश्वसन, कडा ढगाची चांदवणारे, चंद्रकाराचे अस्फुट दर्शन

जरा डोके चालवा
विवेचनाच्या सोयीसाठी
गणिताच्या वेगवेगळ्या भागांना
नावे देऊ या.

२) C या चार अंकी संख्येमधून
D ही तीन अंकी संख्या वजा केली
असता ५ ही बाकी उरत असल्यामुळे
C ही संख्या १००० ते १००४ व D

ची पट नाही म्हणून D ही संख्या
९९९ असणार नाही. D ही संख्या
९९८ असल्यास A ही संख्या ४९९
असली पाहिजे. परंतु मग E, F, G

$\begin{array}{r} \text{XXXXXXX} \\ \text{XXX} \overline{)5\text{XXXXXXXX}} \\ \text{XXX} \\ \hline \text{XXXX} \\ \text{XXX} \\ \hline \text{5XX} \\ \text{XXX} \\ \hline \text{X5XX} \\ \text{XXXX} \\ \hline 0 \end{array}$	$\begin{array}{r} \text{QRSTUUVW} \\ \text{A- XXX} \overline{)5\text{IJKLMNOP}} \\ \text{XXX} \\ \hline \text{C- XXXX} \\ \text{D- XXX} \\ \hline \text{E- 5XX} \\ \text{F- XXX} \\ \hline \text{G- X5XX} \\ \text{H- XXXX} \\ \hline 0 \end{array}$	$\begin{array}{r} 3005028 \\ 199 \overline{)598000572} \\ 597 \\ \hline 1000 \\ 995 \\ \hline 557 \\ 398 \\ \hline 1592 \\ 1592 \\ \hline 0000 \end{array}$
--	--	---

१) 5IJ या संख्येमधून B ही संख्या वजा केल्यावर एकच अंक (C संख्येतील सहस्रत्रच्या स्थानातील अंक) बाकी उरतो. 5IJ ही संख्या ५०० ते ५९९ या मधली संख्या असल्यामुळे B ही संख्या ४९९ व ५९८ या पैकीच असली पाहिजे. $\leq ५०० \leq 5IJ \leq ५९९ \leq ४९९ \leq B \leq ५९८$

ही संख्या ९९५ व ९९९ यामधील असली पाहिजे.

३) भागाकाराचे निरीक्षण केल्यास R,U,S हे शून्य असले पाहिजेत.

४) संख्या B व संख्या D या A च्या पटीत आहेत. D ही संख्या ९९९ असल्यास A ही संख्या ३३३ असली पाहिजे. पण ४९९ ते ५९८ मध्ये ३३३

या संख्या मिळत नाहीत. ९९७ ही मुळ संख्या असल्यामुळे D ही संख्या ९९७ असणार नाही. तसाच विचार केल्यास D ही संख्या ९९६ पण असणार नाही. D ही संख्या ९९५ धरल्यास A ही संख्या १९९ असेल तर संपूर्ण भागाकार वरील प्रमाणे मांडता येईल.

□

नवीन प्लास्टर

हात किंवा पाय मोडल्यामुळे, हाताला किंवा पायाला प्लास्टर घालावे लागते. पांढरे, जाडजूड प्लास्टर म्हणजे एक वैतागच असतो, ह्याचा तुमच्यापैकी काही जणांना नक्कीच अनुभव आला असेल. प्लास्टर घालवतानाचा त्रास, ते दीड-दोन महिने सांभाळायचे आणि नंतर हाड जुळले की ते काढून टाकायचे असा या प्लास्टरचा लांबलचक आणि दुखरा

प्रवास असतो. हे प्लास्टर काढताना तरी सोपे जावे की नाही? पण तसे होत नाही. ते कठीण असल्यामुळे, कापून काढावे लागते. सहजासहजी ते निघत नसल्यामुळे त्याचा त्रास सहन करावाच लागतो.

रुग्णाला कमीत कमी त्रास कसा होईल, यासाठी डॉक्टर्स आणि वैज्ञानिक नेहमीच विचार करतात; नवीन युक्त्या शोधत असतात. त्यातील एक म्हणजे इंग्लंडमधील डॉक्टरांना, प्लास्टर काढण्याच्या वेळी तरी रुग्णाला हसतमुख ठेवता आले पाहिजे या विचाराने कामाला लावले. त्यांनी या प्लास्टरसाठी

एक विशिष्ट प्रकारचा डिक वापरला प्लास्टर काढतेवेळी त्यावर प्रकाश टाकला जातो. त्यामुळे त्या विशिष्ट डिकचा प्रभाव कमी होऊन फळाचे साल सोलल्यामुळे हे प्लास्टर काढून टाकता येते. सध्या या प्लास्टरमध्ये प्रयोग रुग्णांवर करण्यात येत आहेत. दोन वर्षांनी प्लास्टर बाजारात आणण्याचा या डॉक्टरांचा विचार आहे. बघू या! कसे काय उपयोगी पडते हे प्लास्टर! अर्थात त्यासाठी दोन वर्षे तरी आपली पडझड होता कामा नये असा निर्धार करायला हवा.

- संकलन - कविता भालेराव

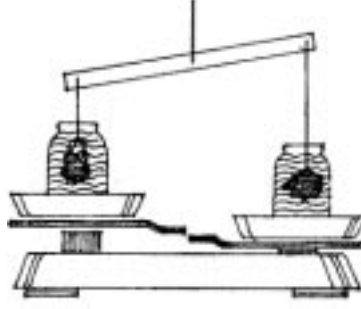
प्रभातकाळी नभांगणीचा, तेजस्वी मी शुक्र पाहिला स्वयंप्रकाशे दीप जनाला, दावित चाले मार्ग आपुला

विज्ञान प्रयोग करून तर पाहा.

पट्टी हवेमध्ये समतोल राहते. याचा अर्थ कुलूप आणि दगड यांचे वस्तुमान सारखे आहे. पाण्यात बुडविल्यानंतर पट्टी कुलुपाच्या बाजूने झुकते. कुलुपाच्या पदार्थाची घनता दगडापेक्षा जास्त असल्याने व दोहोंचे वस्तुमान सारखे असल्याने कुलुपाचे आकारमान कमी आहे. म्हणून कुलूप देडापेक्षा कमी पाणी बाजूला ढकलते.

आर्किमिडीजच्या तत्त्वानुसार बाजूला ढकललेल्या द्रवाच्या वजनाइतके प्लावीबल त्या वस्तूवर काम करते. म्हणून कुलुपावर तुलनेने कमी प्लावीबल काम करते. आणि कुलुपाचे अचूक वजन हे पाण्यात जास्त भरते.

दुसऱ्या प्रयोगातही असेच घडत

असते. मात्र खालचा तराजू नक्की काय मोजतो ते पाहा. दगड अथवा कुलूप पाण्यात बुडविले नसताना, हा तराजू प्रत्येक पारड्यातील पातेले किंवा बरणी व त्यातील पाणी यांचे वस्तुमान सारखे आहे.

दगड व कुलूप वेगवेगळ्या तागड्यातील पाण्यात बुडविले असता, पाण्यामुळे दगडावर किंवा कुलुपावर प्लावीबल कार्य करते.

तसेच न्यूटनच्या तिसऱ्या नियमानुसार प्लावीबलाची प्रतिक्रिया खालच्या दिशेने पाण्यावर म्हणजेच तराजूच्या तागड्यावर कार्य करते. म्हणून तराजू पातेले, त्यातील पाणी अधिक प्रतिक्रियेचे बल मोजतो.

दगडाचे आकारमान जास्त असल्याने दगडाचे, प्रतिक्रियेचे बल जास्त असते. म्हणून दगडाच्या बाजूची तागडी खाली जाते. आणि आपणास असे वाटते की, पाण्यात दगडाचे वजन जास्त असते. वास्तविक कुलुपाचेच वजन पाण्यात जास्त असते.

– शब्दांकन : कविता भालेराव
विज्ञान शोधिका, भारतीय
विद्याभवन, पुणे यांच्या सौजन्याने

छात्र प्रबोधनची स्थानिक कार्यालये

छात्र प्रबोधन मासिकाच्या स्थानिक केंद्रांवरील प्रमुख कार्यकर्त्यांचे दूरभाष क्रमांक या मासिकाच्या पान क्र. १३१ ते १४३ व पान क्र. १९४ व २०४ यातील काही पानांवर खाली बाजूस 'सुविचाराच्या' शेजारी दिले आहेत. त्या व्यतिरिक्त अन्य गावांमध्ये स्वयंसेवीवृत्तीने कोणी कार्य करू इच्छित असल्यास छात्र प्रबोधनच्या कार्यालयाशी संपर्क साधावा.

स्थानिक केंद्रांवर छात्र प्रबोधन मासिकाची वर्गणी स्वीकारली जाईल. त्यातील काही केंद्रांवर ज्ञान प्रबोधिनीद्वारा प्रकाशित विविध पुस्तके विक्रीसाठी उपलब्ध असतील. काही केंद्रांवर विद्यार्थ्यांसाठी साप्ताहिक, पाक्षिक कार्यक्रम योजले जातात. या कार्यात आपले स्वागत आहे.

प्रकाशवेड्या प्रत्येकाला साद दिवाळीची, निरंतर तेवण्यासाठी साथ पणतीची.

एक दिवस बाहेरची कामं करून स्नानाच्या उन्हात, दुपारी दीड-दोनच्या सुमाराला घरी परतले नि माझी गाडी मी आमच्या इमारतीच्या पार्किंगमध्ये उभी केली. गाडीतून उतरले तर चक्क एक काळी काळी पाकोळी भिरभिरत माझ्या डोक्यावरून उडू लागली. मी जरा दचकले; कारण काही जुन्या - जाणत्या लोकांनी 'पाकोळी' नि 'मृतात्मा' असा मनात रुजवलेला नातेसंबंध पक्का होता. त्यात अशी दिवसा माझ्या डोक्यावरून फडफडत गेलेली पाकोळी म्हणजे कसली सूचना? असा जरा घाबरवणारा प्रश्न माझ्या मनात निर्माण झाला. भरदुपारी प्रकाशात बघू न शकणारी ती पाकोळी आंधळेपणानं माझ्याच डोक्यावर भिरभिरावी? हा प्रश्न त्या

दिवसापासून अधून - मधून डोक्यात येत राहिला. काही दिवस असेच गेले.

एक दिवस रात्री उशिरा घरी परतलो. गाडी पार्किंगमध्ये लावताना पाकोळी आम्हा सगळ्यांच्या डोक्यावरून भिरभिरत उडाली. असं झाल्यावर मला राहवेना. माझ्या मुलांच्या मदतीनं ती इथे कुठून येते याचा शोध लावायचाच असं आम्ही ठरवलं. पार्किंगमध्ये थोडा वेळ स्तब्ध उभे राहिलो, पाकोळीचं निरीक्षण करायला. ती उडून कुठेतरी मगाशीच गेली होती. थोड्याच वेळात परतून आली; नि काय आश्चर्य! पार्किंगच्या खांब्यांच्या खोबणीत, स्लॅबजवळच्या वळचणीत घुसली. आम्ही दबल्या

पावलांनी त्या खांबाशी चालत गेलो... नजर वर केली नि बघतच राहिलो. त्या खांबाला लागून इलेक्ट्रिकच्या वायर्स वाहून नेणारा रबरी पाईप होता. तो पाईप नि स्लॅब यांच्या खोबणीत खांबाच्या वरच्या वळचणीत, खडबडीत चिखलानं थापल्यासारखं एक छोटं घरटं बनवलं होतं. त्यात काळे, छोटे पंख वर काढून मादी पाकोळी बसली होती नि तिच्यासाठी अन्न शोधून आणणारा नर बाहेर भिरभिरत होता...

त्या इवल्याशा पाकोळ्या, त्यांचं ते इवलं इवलं घरटं नि वर स्लॅबपाशी टांगल्यासारखी असणारी ती घरट्याची जागा... हे सारं बघून आमच्या कौतुकाला नि कुतूहलाला पारावार उरला नाही. एक तर

सत्कृत्याला सद् भावाची जोड हवी, आकाशपूजा आदर्शाची करू या नित्य नवी

अंधारात भिरभिरणारा पाकोळी, नावाचा इवलासा जीव, अतृप्त मृतात्म्याचं प्रतीक नसून अगदी इतर पक्ष्यांसारखा गृहस्थाश्रमी जीव आहे हे प्रत्यक्ष आम्ही अनुभवत होतो! नि त्यानं आपल्या इवल्याशा चोचीतून किती दिवस माती वाहून, वाहून ती इवलीशी 'सदनिका' तयार केली असावी. याबाबतचं आश्चर्यजनक कौतुकही वाटत होतं आम्हा सर्वांना...

'देवाची करणी नि नारळात पाणी' ही म्हणच ते घरटं बघताना माझ्या मनात आली! त्या रात्रीपासून त्या खांब्याच्या वळचणीमधलं ते इवलसं घरटं नि ते पाकोळी - जोडपं न्याहाळण्याचा छंद घरातल्या आम्हा सर्वांनाच लागला.

किती छोटा हा पक्षी... नाजूक कुडीच्या माणसालादेखील 'पाकोळी आहे अगदी' असं म्हणण्याची प्रथा आहे आपल्याकडे, ती या पक्ष्याच्या नाजूक चणीमुळेच. त्या पक्ष्याचं ते सुबक, खडबडीत प्लॅस्टर केल्यासारखं दिसणारं घरटं हळूहळू नांदतं झालं काही दिवसांतच ! मला कसं कळलं हे ? तर मादीपण उडू लागली. काही दिवसांतच घरट्याबहेर एक इवलीशी चोच डोकावू लागली नि नर - मादी बाहेर बसून पहारा देऊ लागली. ती इवलीशी पाखरं नि त्यांचा तो इवला इवला, इटुकला संसार ही गोष्ट आम्हा माणसांना अपूर्वाईचा अनुभव देणारी ठरली!

माझ्या मुलानं त्याच्या कैक मित्रांना तो खांब्याच्या वळचणीमधला लहानगा संसार बघण्यासाठी बोलावून आणलं तर माझ्या लेकीनं त्या सदनिकेचे कितीतरी फोटो घेतले. परगावाहून पुण्यात आलेली एक छोटी भाची तर ते घरटं बघून इतकी आनंदली

की उत्स्फूर्तपणे म्हणाली, 'मावशी, कसं गं, पाकोळीसारखं दिसतंय घरटं!' तिच्या या उद्गारांनी मी चांगलीच अंतर्मुख झाले.

तिची उपमा अगदी खरी होती. पाकोळीच्या सावलीत राहावं इतकं छोटां घरटं! मी विचार करू लागले की हा पक्षी आकारानं इतका छोटा असला तरी त्यानं एवढं छोटां घरटं का बांधावं? खरं तर, सारा निसर्गच त्याचा आहे की ! त्याला थोडेच माणसासारखे प्रति स्क्वेअर फुटासाठी कोण्या बिल्डरला पैसे माजून द्यायचे आहेत! मग का नाही त्यानं वळचणीला जरा मोठं घरटं बांधलं? त्याचे पंख मोठे घरटे बांधताना दुखून येतील हा अंदाजही पोरकटच. कारण त्याच्या जीवाच्या मानानं त्यानं बरीच मोठी भरारी चिवटपणे मारलेली मी बघितली होती! पाखरांच्या या साऱ्या कृतीचा अर्थ काय?

मला गवसला तो अर्थ की, निसर्गाचं खुलं अंगणसुद्धा गरजेएवढंच वापरा, असं जणू तो पक्षी मला सांगत होता नि आपण माणसं मात्र आणखी मोठं, आणखी मोठं घर शोधत राहतो. 'घर लहानच पडतं' म्हणून कुरकुरतो! मोठ्या घराचंच स्वप्न बघतो नि सारा निसर्ग देवानं ज्यांना आंदण म्हणून दिला आहे, ती स्वच्छंद पाखरं मात्र स्वतःची नेमकी गरज ओळखून, निसर्गाचा माफक उपयोग करून घेतात. वातावरणाचाही गरजेएवढा उपयोग करतात. निसर्गानं सारं दान खुलं करून दिलेलं असतानाही स्वतःच्या मर्यादेमध्ये जागा नि आभाळ जणू आखून घेतात. निसर्गाची मदत जरूर घेतात पण निसर्गाला लुटून घेत नाहीत.

... या विचारासरशी माझी मलाच लाज वाटू लागली.

कोथरूडची पेरूची नैसर्गिक बाग तोडूनच तर माझी सदनिका उभारली गेली होती! पर्यावरणाचा श्वास रोखूनच तर मी स्वतःसाठी जागा करून घेतली होती. मी त्या पाकोळीपेक्षा कितीतरी मोठी नि बलवान असूनही माझ्या बुद्धीची नि कृतीची मला लाज वाटली. पक्ष्यांसारखा विचार माणसानं केला तर? ... तरच निभाव आहे जगाचा... आपल्या अस्तित्वाचा आवाका ओळखून जरुरीएवढाच निसर्ग वापरणं ही गरज आहे या काळाची... हे तत्त्व एका पाकोळीलाही माणसाच्या आधी समजलंय! मला कधी समजणार? पाकोळीला अतृप्त आत्म्याचं प्रतीक मानणारं माझे ते वेडं मन! साक्षात् पाकोळीचं नांदतं घरटं बघून त्या पाखरासोबत जोडलेली मृत्यूची छाया तर विसरूनच गेलं नि पाकोळीच्या रूपानं मिळालेली 'पाकोळीएवढी' दिसणारी पण खूप मोठी असलेली शिकवण मात्र आळवत राहिलं!

गरजेएवढी वस्तू वापरणं, यालाच त्या दिवसापासून ती श्रीमंती मानू लागले! माझ्या इमारतीमधलं ते पाकोळीएवढं घरटे, अर्थाचं केवढं मोठं फूल उमलवून गेलं माझ्या मनात...

सौ. हेमा लेले

१४ इ/९-पश्चिमानगरी, कर्वेनगर, पुणे ५२

खोपा इनला इनला जसा गिलक्याचा कोसा, पाखराची कारागिरी जरा देख रे मानसा

वार्षिक वर्गणी रू. १२५/- छात्र प्रबोधन सभासद नोंदणीपत्रक				
नवीन सभासद / जुना सभासद (असल्यास) क्रमांक :			दिनांक :	
सभासदाचे नाव : _____				
संपूर्ण पत्ता : _____				
दूरभाष क्रमांक :		जन्मदिनांक : / /		
शाळा : _____		इयत्ता-तुकडी :		
पत्रमैत्री करायची इच्छा आहे-हो/नाही. घरी अंक केव्हापासून येतो-नव्याने/एक वर्ष/दोन वर्ष/तीन वर्ष/चार वर्ष/पाच वर्ष				
● कार्यालयीन कामासाठी ●				
वर्गणीचा कालावधी : वर्ष	अंक	ते वर्ष	अंक	वर्गणी रक्कम :
पावती क्रमांक :	नोंदणी क्रमांक :		स्थान क्रमांक :	
वर्गणी : वार्षिक/द्वैवार्षिक/त्रैवार्षिक/आजीवन.				

छात्र प्रबोधनतर्फे नावीन्यपूर्ण स्पर्धा

१. 'पंख सुरांचे' - ध्वनिफीत निर्मिती स्पर्धा - आवाजाच्या माध्यमापासून पोहोचविता येतील असे खेळ, कोडी, विज्ञान प्रयोग, गाणी, नाट्य, कल्पक जाहिराती, गोष्टी, विशेष मुलाखती, विविध बोलीभाषा, इ. प्रकारांमधून, नावीन्यपूर्ण कल्पना वापरून, विद्यार्थ्यांनी ३० मिनिटांची ध्वनिफीत स्वतः तयार करावी.
२. 'भाषा, समाजशास्त्र' या विषयातील प्रकल्प स्पर्धा - मराठी, इंग्रजी, हिन्दी, संस्कृत, इतिहास, भूगोल, ना. शास्त्र, अर्थशास्त्र या विषयांतील कोणताही एक विषय निवडून त्यावर विविध ठिकाणाहून माहिती गोळा करणे, त्याचे विश्लेषण करणे, त्यावर प्रक्रिया करणे, त्याची पुनर्मांडणी करणे, त्यावर स्वतःचे भाष्य, टिपणी लिहिणे, नवीन साहित्यकृती तयार करणे, एखाद्या सामाजिक प्रश्नासंबंधी मुलाखतीद्वारा अभ्यास करणे, इ. प्रकारे हे प्रकल्प तुम्ही तयार करू शकाल. २४ पृष्ठांचे हस्तलिखित या स्वरूपात हा प्रकल्प आपणास सादर करावयाचा आहे.

दोन्ही स्पर्धांसाठी -

१. स्पर्धा सहावी ते बारावीच्या विद्यार्थ्यांसाठी असेल.
२. ती एकट्यासाठी नसून गटासाठी आहे. किमान ४ व कमाल ८ जणांचा एक गट असावा.
३. शाळेतर्फे वा स्वतंत्रपणेही विद्यार्थी या स्पर्धामध्ये सहभागी होऊ शकतील. स्पर्धेला प्रवेशशुल्क नाही.
४. ध्वनिफीत वा प्रकल्प सादर करण्याचा अंतिम दिनांक ३१ जानेवारी २०००
५. स्पर्धेचे अन्य नियम, तपशील व नोंदणीपत्रक मिळवण्यासाठी छात्र प्रबोधनच्या मुख्य कार्यालयाशी तातडीने संपर्क साधावा.

**आकर्षक बक्षीसे अन् सुप्त गुणांना आविष्काराची संधी!
अधिकाधिक गटांनी या स्पर्धामध्ये सहभागी व्हावे.**

अनंत सारे विश्व जाहले; अनंतात या लीन, क्षुद्र मानवा सांग कशाचा बाळगिसी अभिमान.

कुटुंबासंबंधी माहिती			
नाते	नाव	शिक्षण	व्यवसाय
१. आई			
२. वडील			
३. भाऊ			
४. बहीण			
५.			
६.			
आपल्याकडे यापैकी काय आहे? फ्रीज/टी.व्ही/व्ही.सी.आर./केबल/कॉम्प्युटर/स्वतःचा फ्लॉट/बंगला/शेती/फोन/स्कूटर/कार/जीप/टेपेकॉर्डर/स्टिरिज सिस्टीम/पेटी/तबला/सतार/तुम्ही मिळविलेली बक्षीसे/विशेष यश/तुमचे विशेष छंद			
(जागा कमी पडल्यास याच आकाराचा स्वतंत्र कागद जोडावा.)			
कार्यालयीन कामकासाठी			
अर्ज कोणाकडून आला : पोस्टाने/केंद्राकडून/कार्यालयात समक्ष		केंद्राचे नाव :	

छात्र प्रबोधन

जिव्ठ मासिक जव्हे ! विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकसनाची चळवळ !!

□ □ स्वरूप □ □

- ज्ञान प्रबोधिनीचे कुमारांसाठीचे मासिक!
- मासिकाच्या सभासदांसाठी विविध उपक्रम
 - ग्रामीण जीवन परिचय शिबिर व गिरिभ्रमण
 - नेतृत्व प्रशिक्षण शिबिर
 - अभ्याससहली
 - व्यक्तिमत्त्व विकसन शिबिर
 - साप्ताहिक उपक्रम, सहली
 - राखी, शुभेच्छापत्र निर्मिती व विक्री उपक्रम
- युवक - प्रौढ सदस्यांसाठी विविध उपक्रम
 - प्रबोधिनी परिचय सहल
 - संयोजक प्रशिक्षण शिबिर
 - शिक्षक प्रशिक्षण शिबिर
 - पालक सभा
- विविध शैक्षणिक पुस्तकांचे प्रकाशन
- ज्ञान प्रबोधिनीच्या शैक्षणिक प्रयोग व प्रणालीच्या विस्ताराचे, प्रसाराचे एक माध्यम!

□ □ आपण काय करू शकाल? □ □

- विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकसनाच्या चळवळीत आपल्याला रस आहे का? आपण ज्ञान प्रबोधिनीच्या उपक्रमांशी संलग्न/सहभागी होऊ इच्छिता का?
- आपण खालील प्रकारे सहभागी होऊ शकाल का?**
- □ आपण भागातील विद्यार्थ्यांना मासिकाचे सभासद करून
 - □ मासिकाच्या सभासदांसाठी विविध उपक्रमांचे आयोजन करून
 - □ स्वयंसेवी वृत्तीने कार्य करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तींचा गट तयार करून
 - □ ज्ञान प्रबोधिनीद्वारा आयोजित विविध उपक्रमांमध्ये स्वतः सहभागी होऊन/अनेकांना सहभागी होण्यास प्रोत्साहन देऊन
 - □ ज्ञान प्रबोधिनीच्या कार्यकर्त्यांना स्थानिक स्तरावरील (निवास-प्रवास - स्थानिक सहकार्य इ. बाबत) साहाय्य करून.
- कृपया आपला प्रतिसाद छात्र प्रबोधनच्या मुख्य कार्यालयाला कळवावा.
आपल्या अनेकांच्या सहकार्याने या उपक्रमांचे रूपांतर विधायक, विकासाच्या चळवळीत होईल असा विश्वास वाटतो.

हे मासिक ज्ञान प्रबोधिनी या संस्थेच्या मालकीचे असून मुद्रक, प्रकाशक व संपादक प्रा. महेन्द्र सेठिया यांनी राष्ट्रीय सौर १० कार्तिक, शके १९२१, १ नोव्हेंबर १९९९ या दिवशी बालोदयान प्रेस, नातुबाग, पुणे येथे छापून, ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे येथून प्रसिद्ध केले.